

Осман Ђикић ДВАНАЕСТА
ХЕРЦЕГОВАЧКА
НОУ БРИГАДА

Издавач
ВОЈНОИЗДАВАЧКИ И НОВИНСКИ ЦЕНТАР
и АРХИВ ХЕРЦЕГОВИНЕ

За издавача
мр *Стеван* СТАНОЈЕВИЋ, пуковник, начелник Центра
Зулфикар ЦАНКИЋ

др *Никола* ПОПОВИЋ, пуковник, заменик начелника Центра

Библиотека
РАТНА ПРОШЛОСТ НАРОДА И НАРОДНОСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ
Књига ТРИСТА ОСАМДЕСЕТ ДРУГА

Монографије
ЈЕДИНИЦА НОВ И ПО ЈУГОСЛАВИЈЕ
Књига СТО ШЕЗДЕСЕТ ШЕСТА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Светозар ОРО, генерал-потпуковник, председник; др *Слободан* БРАН-КОВИЋ, потпуковник; *Ахмет* ЂОНЛАГИЋ, пуковник; др *Владо* ИВАНОВСКИ; *Александар* ЈАНИЋ, генерал-пуковник; др *Петар* КАЧАВЕНДА; *Рахмија* КАДЕНИЋ, генерал-пуковник; *Здравко* КЛАЊШЧЕК, пуковник; *Методије* КОТЕВСКИ, генерал-потпуковник; *Иван* МАТОВИЋ, пуковник; *Вељко* МИЛАДИНОВИЋ, генерал-потпуковник; *Антун* МИЛЕТИЋ, пуковник; *Предраг* ПАВЛОВИЋ, пуковник; *Радомир* ПЕТКОВИЋ, пуковник; мр *Стеван* СТАНОЈЕВИЋ, пуковник; *Жика* СТОЈШИЋ, генерал-потпуковник; *Али* ШУКРИЈА; *Фабијан* ТРГО, генерал-потпуковник; *Петар* ВИШЊИЋ, пуковник; мр *Август* ВРТАР, генерал-пуковник; др *Славко* ВУКЧЕВИЋ, потпуковник; *Радомир* ЂОНДОВИЋ, пуковник

Главни и одговорни уредник
Радомир ЂОНДОВИЋ, пуковник

Уредник

Снежана ТМУШИЋ, професор

Рецензенти
Свето КОВАЧЕВИЋ, пуковник
Жика СТОЈШИЋ, генерал-потпуковник
Стручни редактор
др *Здравко* АНТОНИЋ

ДВАНАЕСТА ХЕРЦЕГОВАЧКА НОУ БРИГАДА

ОСМАН ЂИКИЋ

Београд, 1990.

УДК 355.486(497.1)

ЋИКИЋ, Осман

Дванаеста херцеговачка НОУ бригада / Осман Ћикић. - Београд : Војноиздавачки и новински центар : [Мостар] : Архив Херцеговине, 1990 (Сплит : Војна штампарија). - 249 стр. : илустр. ; 24 цм. - (Библиотека Ратна прошлост народа и народности Југославије ; књ. 382. Монографије јединица НОВ и ПО Југославије ; књ. 166)

Ћир. - Тираж 1500 примерака. - Извори и литература: стр. 246-247.

а) Бригаде у НОР-у - Дванаеста херцеговачка НОУ бригада

У овој монографији приказан је ратни пут 12. херцеговачке НОУ бригаде од њеног формирања 16. новембра 1943. године до њеног спајања са 3. Херцеговачком бригадом Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране, 23. маја 1945. године. Дуг је и сталним окршајима био обележен ратни пут Бригаде. Учествовала је у борбама у Херцеговини после битке на Сутјесци, у офанзиви 29. херцеговачке НОУ дивизије за ослобођење Херцеговине, Мостарској и Сарајевској операцији. Књига је документована бројним фотографијама, факсимилима и прилозима: Народни хероји бригаде, Старешински састав Бригаде и Списак погинулих.

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Централна библиотека ЈНА

Предговор

Ј **Ш** ослије капитулације фашистичке Италије и ослобођења Гацка, 10. септембра 1943. године, дошло је до великог омасовљења 10. херцеговачке НОУ бригаде која се, након битке на Сутјесци, по наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ, вратила у Херцеговину. За само неколико мјесеци 10. херцеговачка бригада је са око 200 бораца и старјешина, колико их се вратило у Херцеговину, нарасла на око 1.800 бораца, сврстаних у 11 батаљона. Тиме су крајем октобра - почетком новембра 1943. године створени услови за формирање Херцеговачке НОУ дивизије. Ради лакшег руковођења Бригадом октобра 1943. године формиране су три групе батаљона, свака са посебним штабом, које су дјеловале као бригаде чије је заједничко дејство обједињавао Штаб 10. херцеговачке бригаде. Кадје 16. новембра 1943. године Врховни штаб НОВ и ПОЈ издао наређење о формирању Херцеговачке НОУ дивизије, која је нешто касније била преименована у 29. ударну дивизију НОВЈ, свака од три групе батаљона добила је нови назив: прва група задржала јеназив 10. херцеговачка бригада, настављајући тиме традицију те бригаде; друга група постала је 2. херцеговачка НОУ бригада; трећа група постала је 3. херцеговачка НОУ бригада. Те двије новоформиране бригаде биле су нешто касније преименоване у 11. херцеговачку, односно 12. херцеговачку НОУ бригаду.

Монографија прати борбени пут 12. херцеговачке НОУ бригаде од њеног формирања (16. новембра 1943. године) до спајања са 3. (херцеговачком) бригадом Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране, 23. маја 1945. године.

Пошто су сачувани операцијски дневник и све мјесечне релације о борбеним дејствима и раду 12. херцеговачке НОУ бригаде, било је могуће из дана у дан пратити и реконструисати њен борбени пут, уз истовремено обухватање свега што је чинило богат унутрашњи политички живот Бригаде и њену улогу у сталном развитку и јачању патриотске свијести, братства и јединства не само међу борцима него и у народу са којим су борци и старјешине долазили у додир у вријеме свог једноипогодишњег ратовања. У оквиру тог унутрашњег живота, главно мјесто дато је улози Партије и СКОЈ-а, организација које су у току народно-ослободилачког рата увијек биле главни покретачи и носиоци ослободилачке борбе, братства и јединства и борбе за коначну побједу и ослобођење земље.

Цјелокупна слика о Бригади била би, разумије се, комплетнија да постоје документа на основу којих би се шире могло обрадити мјесто и улога штабова батаљона, па евентуално и команди чета, што би, несумњиво, далеко боље и вјеродостојније уоквирило слику о животу и дејствима Бригаде. Осим тога, велика мањкавост анализе војних дејстава Бригаде и у извештајима штаба Бригаде, уз недостатак релевантних

докумената штабова батаљона, екорo су искључили могућност да се више говори о командовању и руковођењу Бригадом и њеним батаљонима.

Осим тога, сматрам да би ова монографија била далеко комплетнија и животноја да је цијели текст могао да буде богатији конкретним примјерима о појединим борцима и старјешинама Бригаде и њених батаљона, њиховом самопожртвовању и јунаштву. Таквих примјера је и те како било, али су, на жалост, само неки у монографији записани. Оприједијелио сам се, наиме, само за оне примјере који су записани у документима или у записима и текстовима што су непосредно у то вријеме објављивани, сматрајући да је потпуно вјеродостојно само оно што је тада забиљежено. Јер, све што је у тим данима одскакало и било ван серије било је највећим дијелом и записано ради примјера и подстрека другима, а накнадна сјећања, након скоро пола вијека, крхка су и непоуздана.

О губицима, како непријатељским тако и властитим, говорено је скоро искључиво на основу документа Бригаде, јер у непријатељским документима илинема посебногиздвајања 12. херцеговачке бригаде или таквих докумената нема пошто ни непријатељ, поготово непосредно пред крај рата кад су његови губици били највећи, није могао, и да је хтио, да све своје губитке прибиљежи.

Посебно се захваљујем Данилу Комненовићу, првом команданту 12. херцеговачке НОУ бригаде, Милинку Окиљевићу, другом команданту те бригаде и председнику Одбора за монографију о 12. херцеговачкој НОУ бригади, те Петру Мандићу, као и члановима поменутог одбора, за сарадњу и помоћ коју су ми пружили.

Осман Ђикић

Развој НОП-а у Херцеговини послије битке на Сутјесци

*Повратак 10. херцеговачке НОУ бригаде у Херцеговину
и њена дејства у јулу и августу 1943. године*

Послије битке на Сутјесци, у којој је 10. херцеговачка бригада имала огромне губитке, уследио је њен повратак у Херцеговину.¹ Идеја о повратку Бригаде у Херцеговину разматрана је са врховним командантом Јосипом Брозом Титом 10. јуна 1943. године.² Том приликом је са штабом Бригаде разматрано питање самосталног дјеловања Бригаде у Херцеговини и извршење задатака прихватања и збрињавања рањеника и бораца који су се послје битке на Сутјесци нашли у Херцеговини. Поред тог задатка, Бригада је на терену Херцеговине требало да постане окосница поновног оживљавања и омасовљавања народноослободилачког покрета. Са Бригадом је у Херцеговину кренуо и Угљеша Даниловић, члан бироа ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, са задатком да приступи формирању и реорганизацији партијских руководстава у Херцеговини, од Обласног до окружних и среских комитета, да ради на повезивању партијског чланства и партијских ћелија на терену и стварању нових упоришта Партије тамо гдје их до тада није било - укратко, да организује што нормалнији рад Партије у Херцеговини.

Потпуно одвајање Бригаде од главне Оперативне групе дивизија НОВЈ уследило је 14. јуна. Послије десетак дана проведених у катунима Трескавице те ширем простору Борча и огранка Зеленгоре, који су искоришћени за одмор и опоравак бораца, збрињавање рањеника, војно-политички рад у четима и батаљонима, припрему оружја и тактичку разраду предстојећих војних и политичких акција Бригаде, 10. херцеговачка бригада је била спремна за акцију. У строју се тада налазило око 200 бораца који су чинили језгра 2, 4. и 5. батаљона Бригаде (3. батаљон је раније био издвојен ради пратње и обезбјеђења рањеника, а 1. и 6. батаљон су још у току битке на Сутјесци расформирани ради попуне осталих батаљона Бригаде).

С тим снагама требало је почети са војно-политичким радом на што ширем простору Херцеговине, обновити и активирати партијске органи-

Утврђено је да је Бригада имала 305 погинулих бораца, од којих стотинак бораца од 1941. године, а више од 40% били су чланови КПЈ или СКОЈ-а. Скоро 3/4 погинулих били су млађи од 25 година. Међу погинулима биле су 22 жене. Више о томе види: Виктор Кучан, *Губици 10. херцеговачке бригаде на Сутјесци*. Војноисторијски гласник (даље ВИГ), бр. 3/1975, стр. 177-193.

²> Данило Комненовић и Мухарем Кресо, *29. херцеговачка дивизија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1979, стр. 58-59. и Угљеша Даниловић, *Сјећања*. Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1987, књ. 3, стр. 341-342.

зације и народноослободилачке одборе и својим присуством показати народу да Народноослободилачка војска Југославије није уништена, о чему се у усменој и писменој пропагандној ријечи непријатеља опширно говорило. Извршење тих задатака било је предуслов за ангажовање нових бораца и даље омасовљавање и војних јединица и покрета у цјелини.

Услови под којим се 10. херцеговачка бригада вратила у Херцеговину били су врло тешки, јер »код већег дијела становништва не постоји расположење за борбу против окупатора«, наводи Угљеша Даниловић у свом првом извјештају, због чега је одзив за мобилизацију у Бригаду био »готово никакав« што је била последица »проласка великих окупаторских снага кроз Херцеговину, које су улиле страх у масе«, али исто тако и снажне пропаганде четника против народноослободилачке борбе и против »сваког сукоба са окупатором и усташама«.³¹ У таквој ситуацији, у којој су чак и партизански расположене масе биле колебљиве и у ишчекивању, 10. херцеговачка бригада морала је, на првом мјесту, да се концентрише на политички рад и раскринкавање издајничке улоге четника. Четници су све вријеме пропагандом настојали да одвоје Бригаду од народа, пријетећи да ће свако село које прими комунисте или им буде давало храну бити попаљено од окупатора. Зато се у поменутом извјештају Угљеше Даниловића наводи да: »Рашчишћавање са четницима и њихова војничка ликвидација поставља се данас пред нас као најважнији задатак и као услов сваког другог рада«.⁴⁾

Успешна акција заробљавања скоро цијелог четничког штаба за источну Босну, Херцеговину и Боку, коју је Бригада извела неколико дана послје повратка у Херцеговину, била је снажан подстрек борцима и присталицама НОП-а у Херцеговини.

Успјех те акције обезглавио је за више мјесеци четничку организацију у Херцеговини, што је олакшало 10. херцеговачкој бригади извршавање осталих задатака. Захваљујући благовременом обавијештењу које је штаб Бригаде добио од Саве Говедарице и његовом одличном познавању терена, група бораца коју су предводили Чедо Капор, политички комесар 10. херцеговачке бригаде и Данило Комненовић, командант 5. батаљона Бригаде, заробила је, без властитих губитака, у селу Пискавици недалеко од Обља 13 четника, док је један четник погинуо.⁵⁾ Заробљени су: генералштабни мајор Јован Пантић, замјеник команданта четничког штаба за источну Босну, Херцеговину и Боку (командант тог штаба Петар Баћовић није био са групом); Фехим Мусакадић, један од тројице муслиманских вођа у четничким редовима и бивши управник полиције у Сарајеву; Миливоје Јојић, шеф пропаганде и равногорске омладине за Херцеговину и замјеник председника пријеког суда; Ђуро Станишић, активни подофицир и благајник; Бошко Рагуз, жандарм и други. Јован Пантић и Миливоје Јојић били су на путу у Србију, а Фехим Мусакадић према Сарајеву. Заплијењена је и важна четничка архива и велика сума новца, као и 480 фунти стерлинга у злату. Послије војног

³¹ Архив Централног комитета Савеза комуниста Југославије (даље АЦК СКЈ, фонд ЦК КПЈ 1943)/246 и Документи централних органа КПЈ-НОР и револуција, књ. 12, стр. 229-238. Извјештај Угљеше Даниловића Покрајинском комитету КПЈ за БиХ од 17. јула 1943.

⁴⁾ Исто, стр. 232.

⁵⁾ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (даље Зборник НОР-а), том IV, књ. 19, стр. 43^4,

суђења поменута петорица су стријељана, тројица пуштена, а петорица задржана.⁶ О тој акцији Данило Комненовић је записао:

»Овај успјех малог одреда од 45 људи из 5. батаљона постигнут је на веома смион начин - изненадно, послје исцрпљујућег марша од 40 км од Гвозног поља до Обља, по врлетима и беспутним теренима Трескавице и Зеленгоре«.⁷

Многа документа заплијењена у тој акцији директно говоре о издаји четника и њиховој сарадњи са окупатором.⁸

Ради бољег маневрисања и покретљивости, те могућности изненадног појављивања и боравка на што више мјеста и на што ширем простору, Бригада је подијељена у три самосталне групе тако да су три батаљона Бригаде у почетку дјеловала одвојено и то: 2. батаљон у Поповом пољу и Требињској шуми, 4. батаљон на простору Билећа-Невесине и 5. батаљон на простору среза Столац. У свакој од група био је и неки члан штаба Бригаде. Већ почетком јула дошло је до наглог пораста бројног стања бригаде, када је у њен састав ушао 3. батаљон 1. далматинске бригаде са око 120 бораца, који се није успио пробити за главнином своје бригаде у Босну и због тога кренуо према Далмацији. Прва већа попуна Бригаде са територије Херцеговине била је доласком три партизанске чете из Требињске шуме, Поповог поља и Пребиловаца. Крајем јула 1943. Бригада се поново окупила у рејону Горње Храсно-Бјелојевићи у столачком срезу. Тада је, са око 500 бораца, већ могла организовати и ефикасније да крене на четнике који су у Херцеговини опет успоставили сарадњу са њемачким окупатором и почели да врше масовну мобилизацију. Бригада је тако послје сламања напада четничког Требињског корпуса ослободила Љубиње 2. августа и до половине мјесеца

Угљеша Даниловић, *Сјећања*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1987, кн. 3, стр. 346.

⁷) Данило Комненовић, *Повратак бригаде*, Зборник сјећања Херцеговина у НОБ, ВИЗ, Београд, 1961, стр. 645.

⁸) Од заплијењених четничких докумената посебно су занимљива два: Први је наређење тзв. истуреног дијела четничке Врховне команде из 1943, из којег се види да су четници вјеровали да ће снаге НОВЈ бити уништене у офанзиви коју су њемачке снаге вршиле на јединице НОВЈ у Санџаку, Црној Гори и Херцеговини. У том документу се, између осталог, каже: »Шест њемачких дивизија нападају партизане и направили су чврст обруч око њих. Партизанске снаге биће уништене. Сигурно ће поједине групе из бригаде покушати да се пробију из обруча и дођу на терен Црне Горе, Херцеговине и Босне. Четници ће организовати засједе на свим правцима куд би те групе могле да се пробију, хватати их, разоружавати и убијати. Исто тако убијати све мјесне комунисте«. Други документ је наређење Петра Баћовића, команданта оперативног штаба четничких јединица за источну Босну и Херцеговину, од 5 јуна 1943. године. У том документу, поред осталог, пише: »Послије распуштања Коминтерне и пораза у Херцеговини и Црној Гори наређено је распуштање многих партизанских јединица ради чега се поједини борци враћају својим кућама, Циљ је овог распуштања да се смање губици и да се на ослобођеним територијама опет створе ћелије за комунистичку акцију и пропаганду као и подизање морала код становништва наклоњеног њима. Њихов рад своди се само на организовање, а акције ће отпочети вјероватно кад настане крах за окупатора. Ради овога команданте и све комунисте, који су се предали и који ће се предати, разоружавати и упућивати својим кућама и стављати их под највећи надзор. Њихово оружје издати четницима. Политичке комесаре и старјешине послје неколико дана боравка убијати. Зато ће сваки командант бригаде тајно организовати потребан број тројки '3' (подсловом '3' четници су стављали оне које је требало заклати - примједба аутора) од најпоузданијих људи који ће ово сигурно извршити . . . Ако се деси да отпочну пропаганду у народу, јавно их стријељати и одмах обавијестити народ због чега је ово извршено. Многи партизани сакривају се по шумама код својих јатака. . . Ухваћене одмах саслушавати и стријељати, употребљујући најдрастичнија средства да кажу истину«.

извела низ акција у јужној Херцеговини, посебно на жељезничкој комуникацији Мостар-Требиње у Поповом пољу. У другој половини августа успјешно је одољела окупаторско-квислиншкој офанзиви, разбила билећке четнике на планини Ситници, а затим на Равном, под планином Лебршник, до ногу потукла један извиђачки ескадрон њемачке 7. СС дивизије и једну окупаторску чету код села Обља на комуникацији Невесиње-Калиновик. Калиновик је ослободила 29. августа, а 31. августа и 1. септембра на Гатачком пољу разбила је двије бригаде четничког Невесињског корпуса.

Почетком септембра 1943. у Пивској жупи ушла је у састав 2. ударног корпуса НОВЈ као бригада 3. ударне дивизије, којој је и раније припадала и из које је била издвојена у току битке на Сутјесци. Повратком у 2. ударни корпус НОВЈ завршено је скоро тромјесечно самостално дјеловање 10. херцеговачке бригаде у Херцеговини. Она је тада била снажна војна јединица са преко 600 бораца, три пута више него што је имала прије непуна три мјесеца, са добрим наоружањем и оспособљена за предстојеће акције. Укратко, Бригада је успјела да савлада бројне тешкоће, да се војнички и политички учврсти и припреми за нове офанзивне акције. Развој и војних и политичких догађаја који су услједили најбоља су потврда и доказ исправности војно-политичке линије коју је спроводила.

Угљеша Даниловић је половином јула 1943. године образовао Обласни комитет КПЈ за Херцеговину, у коме су, поред њега као секретара, били Олга Марасовић, Младен Кнежевић, Трипо Шаренац, Владо Вујовић и Ацо Бабић. Формирана су и среска партијска руководства за све срезове, у чији су састав ушли и најбољи чланови Партије из Бригаде. Њима је главни задатак био да уз сталну и директну помоћ Обласног комитета провјере партијске чланове, среде и повежу партијске организације у срезovima и тако створе услове за одржавање среских партијских конференција ради избора среских партијских руководства. Консолидовање партијских организација требало је да отвори пут постављању и организовању организација и руководства Савеза комунистичке омладине и Антифашистичког фронта жена у цијелој Херцеговини.

Нарастање 10. херцеговачке НОУ бригаде после капитулације Италије и формирање група батаљона

У приближно истом периоду, средином 1943, наступиле су значајне промјене на цјелокупном свјетском ратишту. Црвена армија је средином 1943. године принудила њемачке армије на повлачење ка Дњепру, а Енглези и Американци су, после заузимања Сицилије и искрцавања на италијанско копно, приморали Италију на капитулацију. Хитлер и њемачка Врховна команда чинили су све да се рат у Италији настави и да се сачува Балкан, па су приступили убрзаном разоружавању италијанских војних јединица и запосједању територије коју су на Балкану држале италијанске снаге. С друге стране, Врховни штаб НОВ и ПОЈ и сам је приступио низу политичких и војно-оперативних мјера како би после капитулације Италије разоружао што већи број италијанских окупаторских дивизија. На простору Херцеговине, Црне Горе и Санцака тај задатак требало је да обаве снаге 2. ударног корпуса НОВЈ.

Капитулација фашистичке Италије, септембра 1943, затекла је 10. херцеговачку бригаду у Пивској жупи. Бригада је тада поново била у саставу 3. дивизије 2. ударног корпуса. Из Пивске жупе послата је да ослободи Гацко, које су бранили четници и усташко-домобранска милиција. Наиме, њемачки 7. СС извиђачки батаљон напустио је последије капитулације Италије Гацко и кренуо према јадранској обали. Пад фашистичке Италије и ослобођење Гацка, 10. септембра, условили су нови масован прилив бораца и формирање нових батаљона Бригаде. Дошло је до промјена и у командном саставу Бригаде. Дотадашњи командант, Владо Шегрт, постављен је за замјеника команданта 3. дивизије. За новог команданта Бригаде дошао је Раде Хамовић, који је раније био начелник штаба Бригаде. Политички комесар Бригаде остао је Чедо Капор, замјеник команданта Петар Божовић,⁹⁾ а замјеник политичког комесара Васо Мискин Црни.

Бригада је 15. септембра потиснула четничку Голијску бригаду са простора Равно-Казанци, а слиједећег дана са Кобиље главе четничку Билећку бригаду, ојачану дијеловима њемачког 14. СС пука. У то вријеме Бригада је због недостатка воде за пиће прешла из јужне у сјеверну Херцеговину и није била на вријеме обавјештена о промјенама у Италији. Тако је пропуштена шанса да узме већег учешћа у разоружавању посада у вријеме капитулације италијанске војске.

Пошто је потукла четничку Билећку бригаду на Кобиљој глави, Бригада је 17. септембра, из покрета, напала непријатеља у Билећи и приморала четнике на иовлачење у утврђења. Међутим, град није могла да ослободи јер су четницима у Билећи пристигли у помоћ из Требиња дијелови њемачке 7. СС дивизије »Принц Еуген«, са неколико тенкова и моторизованом артиљеријом. Бригада је зато наставила наступање у јужну Херцеговину, разбивши 19. септембра четничке јединице на простору планине Ситнице, а 21. септембра у селу Влаховићи једну чету 7. СС дивизије. У Попово поље стигла је 22. септембра и истог дана уништила окупаторски воз са пратњом, да би у ноћи 24/25. септембра ослободила среско мјесто Равно. Тих дана формирана су два нова батаљона Бригаде, а у њен састав ушла је и Дубровачка партизанска чета и један број добровољаца из домобрана. Пошто је својим акцијама угрозила комуникације Мостар-Метковић и Мостар-Хум-Дубровник, поготово последије капитулације Италије, команда 7. СС дивизије »Принц Еуген« организовала је напад на Бригаду у рејону Равно-Пољице, ангажујући и дијелове 6. домобранске дивизије, као и четнички Требињски корпус. У дводневним борбама разбила је 800 четника Требињског корпуса и натјерала их, заједно са домобранима, у панично бјекство у Требиње, које су четници већ били напустили, за шта штаб Бригаде тада није знао. Пораз четничког Требињског корпуса и успјеси Бригаде у тим борбама имали су великог утицаја на диференцијацију у четничким редовима и убрзали даљи прилив нових бораца у јединице НОВ и ПОЈ, па је тих дана од 160 нових бораца формиран још један батаљон Бригаде (Љубомирски).

У Требињу је Бригада остала до 3. октобра, 4. октобра напала је четнике у Билећи и 5. октобра у 11 сати ослободила Билећу. Како својим снагама из Требиња и уз помоћ четника није успјела да 10. херцеговачку

⁹⁾ Петар Божовић је псеудоним за Војина Поповића.

бригаду избаци из Билећа и околине, команда 7. СС дивизије »Гринц Еуген« је преко Невесиња и Гацка, 8. октобра, ангажовала једну своју борбену групу (7. тенковски ловачки батаљон, 1. и 2. извиђачки одред, три чете 14. СС пука, дијелове противавионског артиљеријског дивизиона и двије батерије), са задатком да из гатачког правца нападне Бригаду. Бригада је зато била принуђена да напусти Билећу и да се повуче према планини Ситници. Непријатељ је уз помоћ четничког Требињског корпуса успио да дјеломично окружи Бригаду у рејону Врањска-Ситница, али је она успјела да се извуче на простор сјеверно од Билеће, гдје ју је непријатељ најмање очекивао јер је ту имао главнину својих јединица. Бригада је у ноћи 11/12. октобра под борбом прешла цесту Билећа-Плана, стигла у Црну Гору и код Вучијег Дола и Велимља разбила мјесне четнике, чиме је помогла обнављање Бањско-вучедолског партизанског батаљона и команде мјеста у Велимљу. Од 17. до 21. октобра поново је ослободила Билећу, Гацко и Автовац, 24. октобра и Љубиње и до краја октобра протјерала окупатора и четнике у Невесиње. Тих дана Бригада је бројно ојачала - имала је преко 1.600 бораца, распоређених у 10 батаљона. Поред 2, 4. и 5. батаљона, које је имала од раније, обновљен је и 1. батаљон који је због попуне осталих батаљона био расформиран на Сутјесци. Као 3. батаљон Бригаде водио се батаљон чије су језгро чинили борци (њих око 120) 3. батаљона 1. далматинске бригаде, који се после Сутјеске нису успјели пробити за главнином своје бригаде у Босну, него су још почетком јула ушли у састав 10. херцеговачке бригаде.¹⁰⁾ У тај батаљон је крајем септембра ушла и Дубровачка партизанска чета, коју је формирала партијска организација у Дубровнику и послала у састав Бригаде. Чета је бројала око 40 бораца.

У Поповом пољу је 26. септембра формиран 6. батаљон Бригаде (Поповски). У 7. батаљон, формиран 19. или 20. септембра, ушли су борци из Билеће. Од нових бораца из Љубомира и околине формиран је, 3. октобра, 8. батаљон, борци из невестињског среза ушли су у новоформирану 9. батаљон, док је 10. батаљон формиран од бораца из столачког, чапљинског и љубињског среза. Тако је 10. херцеговачка бригада крајем октобра и почетком новембра 1943. године бројала око 1.800 бораца и старјешина. Упоредо са оснаженом 10. херцеговачком бригадом на подручју Херцеговине дјеловало је 7 мањих народноослободилачких партизанских одреда, са укупно око 400 бораца. Тиме су створени услови за формирање прве херцеговачке дивизије НОВЈ, што је разматрано већ 23. септембра на састанку Штаба бригаде и Обласног комитета КПЈ за Херцеговину. Ради лакшег командовања, у току октобра батаљони Бригаде подијељени су у три ударне групе, тако да је Бригада могла истовремено да дјелује на ширем подручју Херцеговине, да предузима акције и држи иницијативу у борби против непријатеља. Команда 7. СС дивизије »Принц Еуген«, суочена са наглим порастом НОП-а у

¹⁰⁾ Трећи батаљон 10. херцеговачке бригаде, познат још као Мостарски батаљон, који се у саставу 10. херцеговачке бригаде налазио од дана њеног формирања, 10. августа 1942. године, био је у вријеме битке на Сутјесци издвојен из састава 10. бригаде и одређен за обезбјеђење и пратњу Централне болнице Врховног штаба. Због тога он и није кренуо са својом бригадом у Херцеговину. У бици на Сутјесци Мостарски батаљон је тешко страдао. Од 290 бораца и старјешина погинуло је 107 бораца. Енвер Ћемаловић, *Мостарски батаљон*, Одбор за историју револуционарног радничког покрета и НОБ Мостара, Мостар, 1986.

Херцеговини, покушала је да брзим реаговањем, уз максималну мобилизацију и ангажовање четничких снага, осујети акције Бригаде, окружи је и разбије. У борбама које су почеле већ половином октобра и потрајале скоро до краја новембра обје стране имале су доста губитака, али основну замисао непријатељ није успио да оствари. Напротив, 10. херцеговачка бригада је и даље расла, па је 3. новембра формиран и њен 11. батаљон.

Пошет у развоју народноослободилачког покрета у Херцеговини позитивно је и снажно дјеловао не само на војно-политичку активност Бригаде него и на рад партијско-политичких органа на терену и њихово организационо сређивање и јачање. У селу Давидовићи код Билеће 1. и 2. новембра одржано је обласно партијско савјетовање. Посебна пажња посвећена је анализи и оцјени резултата који су у току тих неколико мјесеци постигнути у развоју и јачању КПЈ у Херцеговини. Тада је Обласни комитет КПЈ за Херцеговину имао бројну партијску организацију, са око 700 чланова и кандидата (око 300 на терену и око 400 у војсци), са 2 окружна комитета (за јужну и сјеверну Херцеговину), једним мјесним комитетом (Мостар), 8 среских комитета (Столац, Требиње, Билећа, Гацко, Невесиње, Љубиње, Прозор, Коњиц), 15 општинских комитета, 25 партијских ћелија, 35 актива и знатан број мјесних и сеоских партијских повјереника, као и партијску организацију у 10. херцеговачкој бригади.

Од септембра до новембра 1943. у Бригади је било нових, квалитетних промјена и на војном и на политичком плану. Упоредо са војним успјесима Бригаде ишли су и успјеси на политичком консолидовању, изградњи и учвршћењу организације КПЈ у Херцеговини. Све је то говорило о сазријевању услова за формирање прве херцеговачке дивизије НОВЈ, што је преко Штаба 2. ударног корпуса НОВЈ предложено Врховном штабу НОВ и ПОЈ. Врховни штаб НОВ и ПОЈ издао је 16. новембра 1943. године наредбу¹¹ о формирању Херцеговачке НОУ дивизије, у коју су, поред 10. херцеговачке бригаде, ушле и двије новоформиране - 2. и 3. херцеговачка НОУ бригада, које су убрзо преименоване у 11. и 12. херцеговачку НОУ бригаду.

Формирање 12. херцеговачке НОУ бригаде и њена дејства у новембру и децембру 1943. године

Дванаеста херцеговачка народноослободилачка ударна бригада формирана је 16. новембра 1943. године. У наредби¹² Штаба 2. ударног корпуса од 17. новембра исте године каже се:

»На предлог овог штаба НОВ и ПОЈ наредио је да се од јединица I, II и III. групе 10. херцеговачке бригаде формира Херцеговачка дивизија. Редни број ова дивизија добиће накнадно. Дивизија има слиједећи формацијски састав: а) штаб Дивизије, б) 10. херцеговачка бригада, ц) 2. херцеговачка бригада и д) 3. херцеговачка бригада.«

У истој наредби Штаба 2. ударног корпуса каже се да је Врховни штаб НОВ и ПОЈ наредбом од 16. новембра 1943. поставио штабове 10, 2. и 3. херцеговачке бригаде.

11) Зборник НОР-а, том IV, књ. 19, док. 96.

12) Исто.

У Штаб 3. бригаде постављени су »за команданта Данило Комненовић, за политичког комесара Ђоко Новосел и за замјеника политичког комесара Фрањо Новак«. Истовремено је речено да ће Штаб Херцеговачке дивизије предложити Штабу 2. ударног корпуса остале чланове штаба Бригаде. На основу тога за замјеника команданта 3. херцеговачке бригаде постављен је Милинко Окиљевић.

Непуна два мјесеца после формирања, наредбом¹³ Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 13. јануара 1944. године, 2. и 3. херцеговачка бригада су преименоване - 2. бригада у 11. ударну бригаду НОВЈ и 3. бригада у 12. ударну бригаду НОВЈ. Обавјештавајући о преименовању, Штаб 29. ударне дивизије НОВЈ, како је већ била преименована Херцеговачка дивизија, обавијестио је да »назив херцеговачка остаје и даље код бригаде«. Приликом распоређивања батаљона у нове бригаде водило се рачуна да у сваку уђе макар један од старијих и искуснијих батаљона који су се налазили у саставу 10. херцеговачке бригаде када се, после битке на Сутјесци, вратила у Херцеговину. У састав 3. херцеговачке НОУ бригаде ушао је дотадашњи 2. батаљон 10. херцеговачке бригаде, који је у новој бригади задржао исту нумерацију, док је 1. батаљон постао 10. батаљон, а 3. батаљон 8. батаљон 10. херцеговачке бригаде. Нешто доцније, 9. децембра 1943, у састав 3. херцеговачке бригаде ушао је, као 4. батаљон, дотадашњи партизански батаљон »Миро Попара« из састава Сјевернохерцеговачког НОП одреда. Бригада се у то вријеме налазила у рејону Капавица-Доња Мека Груда-Тепуре. Нешто прије формирања нових херцеговачких бригада, односно Херцеговачке дивизије, формиран су Јужнохерцеговачки (срезиви Столац, Љубиње, Требиње и Билећа, захватајући простор ближе Бањанима и Дубровнику) и Сјевернохерцеговачки (срезиви: Гацко, Невесиње и простор Калиновик, и Борак) народноослободилачки партизански одреди.¹⁴ Та два одреда требало је да контролишу цијелу слободну територију источне Херцеговине, врше сталну мобилизацију нових бораца, раде на изградњи народне власти и војнички се супротстављају окупатору и квислинзима.

¹³) Архив VII, рег. бр. 1/10, к. 1143А; Обавјештење ВШ НОВ и ПОЈ од 13. јануара 1944. године за промјену назива бригаде.

¹⁴) Зборник НОР-а, том IV, књ. 19, док. 37; Наредба Штаба 10. херцеговачке бригаде од 8. новембра 1943. године, за формирање Јужнохерцеговачког и Сјевернохерцеговачког НОП одреда.

Глава II

Дејства Бригаде у зиму 1944. године

Борбе Бригаде на правцима Гацко-Билећа

У вријеме формирања Херцеговачке НОУ дивизије и њених бригада, новембра 1943, оперативно подручје 2. ударног корпуса НОВЈ, у чијем су се саставу налазиле и све херцеговачке војне јединице, било је од изванредне војно-политичке важности јер је требало да постане оперативна основица за предстојеће продоре јединица НОВЈ према истоку и Србији. Зато је требало да 2. ударни корпус, као што је предвидјела и шира директива Врховног штаба НОВ и ПОЈ одб. децембра 1943. године,¹⁵ консолидује стање на територији Санцака, Херцеговине, Црне Горе и Боке, како организовањем и активирањем нових партизанских јединица тако и учвршћењем позадине и народне власти у њој. Њемачка команда Југоистока процјењивала је да по сваку цијену треба осигурати функционисање жељезничког и друмског саобраћаја према далматинској обали, па је, по окончању операција ради овладавања далматинским обалним појасом после капитулације Италије, у зиму 1943/44. године приступила извођењу неколико истовремених, паралелних операција ради разбијања јединица НОВЈ на цијелом простору између јадранске обале и ријека Купе, Саве, Дрине и Лима.

Половином новембра 1943. њемачки окупатори су већ завршили припреме за свеобухватну офанзиву против јединица НОВЈ, познату као шеста непријатељска офанзива, чији је циљ било и разбијање тек формиране Херцеговачке дивизије. Напади окупаторских, четничких и других квислиншких снага на јединице дивизије у Херцеговини вршени су у оквиру окупаторско-квислиншке операције »Кугелблиц«, а Лимско-дринска операција са основном замисли да се снаге НОВЈ са терена Херцеговине натјерају у »кота« Пале-Вишеград-Сребреница-Власеница и ту униште. Носилац свих непријатељских удара у Херцеговини била је 7. СС дивизија »Принц Еуген«. Ради успјешног напада непријатељ је већ до 24. новембра развио 7. СС дивизију, ојачану једном пуковском групом из 181. њемачке пјешадијске дивизије и великим бројем четника и других квислиншких снага, на линију Невесиње-Дабарско поље-Плана-Велимље. Према оцјени Штаба Херцеговачке дивизије, непријатељ је располагао са око 15.000 војника који су у јутро 4. децембра кренули у општи напад у три главна правца: Невесиње-Кифино Село-Улог; Дабарско поље-планина Бјеласница-Гацко и Билећа-Плана-Кобиља глава-Автовац, с намјером да разбију главнину дивизије а затим да њене

¹⁵ Зборник НОР-а, том II, књ. 11, док. 101.

дијелове, уз максималну помоћ четника, гоне на сјевер у »котао«. Четници су имали задатак и да очисте освојени терен и ликвидирају активисте и симпатизере народноослободилачког покрета.

На трећем правцу наступања непријатеља, Билећа-Плана-Кобиља глава-Автовац, налазила се 3. херцеговачка бригада. Она је још од дана формирања, 16. новембра, водила тешке борбе у селима Горња и Доња Дола. У саставу 3. бригаде тада се налазио и 5. батаљон, који је ускоро прешао у нови састав 10. херцеговачке бригаде. У Операцијском дневнику 3. групе батаљона¹⁶ записано је: »Понедељак, 15. новембар. Стигла пошта из ХТ (го је била шифра за штаб 10. херцеговачке бригаде-прим. аутора) са новим директивама. За Храсно пошла 2. чета 5. (батаљона) са замјеником команданта '300' (шифра за штаб 3. групе батаљона - прим. аутора) другом М(илинком) Окиљевићем. Други, 5. и 10. (батаљон) са Влаховићским одредом пошли су на простор Радимља-Д(оња) Дола-Г(орња) Дола. Пети батаљон стигао у Г(орња) Дола према заповијести. Други (батаљон) са Одредом заноћио у колибама на путу према Д(оњим) Долама. Десети (батаљон) стигао у Радимљу по заповијести.« Према томе, двије чете 5. батаљона стигле су предвече 15. новембра у село Горња Дола, док је 2. батаљон, са којим су се налазили штаб 3. групе батаљона и болница, због невремена и рањеника заноћио у колибама катунa на око километар западније од села Доња Дола. Тако су се двије чете 5. батаљона у селу Горња Дола нашле одвојене од главнине, али се рачунало да ће већ слиједећег дана цијела 3. група батаљона поновно бити на окупу. Пошто је становништво са тог терена било углавном четнички расположено, а велики дио борачког становништва налазио се у четничким јединицама, једна жена из села Горња Дола кренула је одмах по пристизању 5. батаљона у село да обавијести четнике у Звијерини о доласку партизана у Горњу Дола, о њиховој снази и распореду. На основу тога штаб четничке Билећке бригаде закључио је да се те двије партизанске чете могу брзо и лако окружити, напасти и разбити.

По доласку у Горњу Дола Штаб 5. батаљона поставио је неопходна обезбјеђења из правца Љубиња и Билеће, одакле су могли да се појаве четници, али су она била бројно слаба - један правац штитила је десетина Јозе Шишка на Ситници, а други правац вод Јошка Билића на Крњем Камену. Осим тога, рачунало се да се преостали дио 3. групе батаљона налази у селу Доња Дола. Није се знало да су се у непосредној близини већ налазиле јаке четничке снаге - Билећка бригада у Звијерини и Требињска бригада у близини села Жрвањ. У току ноћи четници су извршили окружење кућа у којима су биле смјештене двије чете 5. батаљона уз претходно окруживање и изоловање обје заштитнице. У праскозорје 16. новембра четници су прешли у општи напад, успјевши да потпуно изненаде дијелове чета 5. батаљона који су коначили у селу и обезбјеђења на Крњем Камену и Ситници. Штаб 5. батаљона је брзо реаговао, али је у основи погрешно поступио. Умјесто да организује одбрану у биваку, будући да су куће биле од камена, прешло се у противнапад на петоструко бројније четнике. Четници су потјерали дијелове 5. батаљона према селу Доња Дола. Тада је 2. батаљон са Штабом 3. групе батаљона прешао у противнапад и протјерао четнике из Горњих и Доњих Дола, док је 10.

¹⁶ Архив VII, рег. бр. 46, ф.5, к. 1151/1; Операцијски дневник III групе батаљона 10. херцеговачке НОУ бригаде.

батаљон код Жрвња одбио напад четничке Требињске бригаде. Двије чете 5. батаљона имале су 12 погинулих, 12 рањених, 7 заробљених и 6 несталих. Заробљене четнике одвели су у Билећу. Погинули су командант и замјеник команданта 5. батаљона Анте Келава Зоро¹⁷⁾ и Мишо Поповић, командир чете Стипе Омазић, замјеник комесара чете Боро Балаћ, замјеник командира чете Јусуф Борчило, економ Васо Вулета, командир вода Раде Кујунџић, болничарка Цела Ковач, командир вода Јошко Билић и борци Смаил Бариров, Михаило Фустер, Ивица Шкалабрин. Болничарка Цела, мала Цела како су је од милоште звали, Хрватица, омладинка из села Забришћа код Ливна, била је диван примјер младости, пожртвовања и сестринске бриге за сваког рањеног борца. Говорила је да је свеједно гдје се боримо - у Босни, Херцеговини или другдје - јер је најважније да бијемо фашисте. Њена три брата такође су учествовала у НОП-у, а брат Стипе је положио и живот. У 2. батаљону погинуо је Вељко Оборина; а један борац је рањен, док је 10. батаљон имао једног погинулог и једног тешко рањеног. Четници су успјели да заплијене батаљонску комору и један лаки минобацач, а њихови губици били су око 10 мртвих.

Ујутро, у три сата 17. новембра батаљони су се пребацили у село Тодорићи, касније, опет у ране јутарње сате, на простор Граница-Крстача-Симијево, а одатле 19. новембра у један сат по поноћи на простор Доња и Горња Врбица. У Врбици се 5. батаљон одвојио и кренуо са болницом у Гацко. Тада се из Горњег Храсна вратио замјеник команданта 3. групе батаљона Милинко Окиљевић. На том простору 3. група је остала и наредна три дана. Борби није било. Другови који су били одређени за слушаоце војног курса¹⁸⁾ у Пљевљима кренули су 22. новембра на пут. Из 29. херцеговачке дивизије упућено је 20 слушаца. Програм курса обухватао је основе стратегије и тактике партизанске борбе, као и пјешадијски егзерцир: стројева и борбена обука и основи наставе гађања. Тај курс је, међутим, прекинут већ 5. децембра због напуштања Пљеваља, па су слушаоци враћени у своје јединице. На тим положајима батаљоне су затекли курири који су, са званичним обавјештењем да је 3. група батаљона 16. новембра 1943. преименована у 3. херцеговачку бригаду, стигли у штаб 22. новембра. Обавјештење да се 5. батаљон враћа у 10. херцеговачку бригаду сви су примили са разочарењем, али су се истовремено радовали доласку Љубомирског батаљона и његових храбрих бораца. Са куририма је тада дошао и Фрањо Томајић, који је постављен за начелника Штаба 3. бригаде. Бригада се 23. новембра помјерила на простор Капавице-Тепуре-Подпланик, гдје је остала и 24. новембра. Тих дана располагала је само са 1. и 2. батаљоном, јер се 3. батаљон (Љубомирски) још налазио на простору Кула Фазлагиха.

Док су се бригаде организационо сређивале, њемачка команда је завршавала последње припреме за отпочињање офанзиве против јединица НОВЈ. Штаб Херцеговачке дивизије ништа није знао о тим припремама, а поготово не о њиховом карактеру. Располагало се, додуше, с појединачним информацијама које су указивале да се нешто спрема. Зна-

¹⁷⁾ Више о Анти Келава Зору, види: *Народни хероји Југославије*, Партизанска књига, Љубљана: Народна књига. Београд; Побједа, Титоград, 1982, књ. 1, стр. 374.

¹⁸⁾ Зборник НОР-а, том III, књ. 9, док 253; Радило се о првом официрском курсу, који је по наређењу 2. ударног корпуса требало да се одржи у Пљевљима од 1. децембра 1943. до 6. јануара 1944.

ло се за новоприспјела појачања у Невесиње, Столац и Билећу, као и за груписање четника, алине и за праве намјере непријатеља- Претпостављало се да је све то само дио напора окупатора и четника да спремније дочекају нове акције јединица НОВЈ у Херцеговини, поготово након формирања Херцеговачке ударне дивизије и, уопште, јачања народно-ослободилачког покрета у Херцеговини, Црној Гори и најближем јадранском појасу.

Већ 25. новембра 1. и 2. батаљон Бригаде дошли су у први борбени контакт са њемачким снагама које су из Билеће кренуле цестом према Платој и Мекој Груді. Батаљони су прихватили борбу на простору Рогови (к. 854) - Мушена глава, сјеверно од Плате, па се непријатељ морао вратити према Платој. Непријатељ је имао 3 погинула (један је био официр), а заплијењено је нешто пионирског алата, експлозива и муниције, као и 8 коња. Бригада је имала једног рањеног у 1. батаљону. Пошто је дејствовала само са два батаљона, на захтјев Данила Комненовића, команданта Бригаде, из правца Кобиље главе привремено је пристигао 4. батаљон 10. херцеговачке бригаде, чиме је борба пренесена на простор Трнавица-Плате-Риоца. Упоредо са Бригадом, на ширем простору око Билеће, на правцу Давидовића, дејствовао је и партизански батаљон »Миро Попара«, док су се источно од Плате све до Убла налазили Билећки и Бањковучедолски партизански батаљон. Дан касније, 26. новембра, Бригада је рано ујутро пребачена на простор Хоћићи-Риоца. Одмах је напала њемачку јединицу у Туцаковом Долу, гдје је борбу најприје почео партизански батаљон »Миро Попара« под командом Војина Вујовића, а затим су се у борбу укључили 2. батаљон 3. бригаде и 4. батаљон 10. бригаде. Војин Вујовић је са својим батаљоном »Миро Попара« у свитање изненадио око 120 есесоваца који су се припремали за покрет са преноћишта. Послије напада војници су се разбјежали, оставивши преко 100 мртвих и велику комору са комплетном батеријом тешких бацача (4 оруђа) и око 100 граната. Пошто у Херцеговини до тада није било заплијењено оружје те врсте, сматрало се да се ради о тешким минобацачима којима, како се посліје утврдило, нико није знао руковати. Запдијењена је комора са 40 коња, 2 пушкомитраљеза »шарац«, 3 шмајсера, 30 пушака са око 20 хиљада метака, комплетна радио-станица и велика количина санитетског материјала. Према извјештају команде 5. њемачког СС корпуса, Нијемци су имали 82 погинула, међу којима четири официра. У тим борбама Бригада и остале јединице које су дејствовале под њеном командом (4. батаљон 10. бригаде и партизански батаљон »Миро Попара«) имали су 4 погинула и 6 рањених. Погинули су Перо Ћук, политички комесар чете у 4. батаљону 10. бригаде, родом из Крајпоља (Љубиње) и политички делегат вода у истом батаљону, Бранко Супић из Чемерна (Гацко), те борци Мирко Самарцић из Крстаца и Милутин Радац из Меке Груде (Билећа) из 3. бригаде,

Док су се јединице 3. бригаде бориле са есесовцима у Туцаковом Долу, 1. и 2. батаљон 10. бригаде скоро у исто вријеме напали су четнике Билећке бригаде у Трнавици и Богдашићима и одбацили их западно од комуникације Билећа-Плате, чиме су се Нијемци нашли одсјечени од четника али су успјели да се преко Меке Груде пробију у Корита и ту утврде. У ноћи 26/27. новембра напали су их 1. и 2. батаљон бригаде, али без успјеха. Пошто су се истовремено њемачке јединице из Стоца и Нећесиња пробиле у Кулу Фазлагих и Гатачко поље и нашле се иза леђа

3. бригаде, она је запосјела линију Кобиља глава (к. 1109) - Мала кита (к. 1142). Слиједећег дана непријатељеве снаге, које су се дан раније пробиле и концентрисале у Коритима, већ од ране зоре покушале су свим силама да се пробију комуникацијом која преко Кобиље главе води према Автовцу и Гацком. Због великог замора бораца 3. бригаде, који су већ четврти дан водили даноноћну борбу и били скоро без хране, Бригада се под борбом повукла са Кобиље главе на положај Троглав (к. 1554) - Пржине и тако избјегла фронтални сукоб, остајући и даље на десном боку колоне која се из Билеће кретала према Гацком. У току тих борби непријатељ је имао 12 мртвих и више рањених, а 3. бригада имала је једног погинулог и 4 рањена борца. Међу рањенима био је и Милорад Кујачић, командант 2. батаљона Бригаде. Посебне потешкоће чинили су четници које је офанзива Нијемаца охрабрила и који су предузимали акције у позадини Бригаде. Група од 15 људи из батаљона Боже Авдаловића из Степена код Гацког, који је био у саставу четничке Гатачке бригаде, напала је комору 3. бригаде која је носила храну борцима на положај. У нападу четници су заплијенили 6 коња са храном и један минобацач са 6 мина. Истог дана послје подне Бригада се спустила према Дулићима, гдје је требало да се кратко одмори и нахрани, што је њемачка колона искористила да стигне на Степен, одакле јој се отварао пут за Автовац и Гацко. Сљедећи дан оба батаљона Бригаде провела су у Новим Дулићима, док је 4. батаљон 10. бригаде био у Старим Дулићима. Вршено је осматрање дијелова окупаторских јединица које су на Степену поправљале мост. Послије једнодневнoг предаха Бригада је у раним јутарњим сатима 29. новембра напустила Дулиће и пребацила се у Пољице. Ту је затекла дијелове 10. херцеговачке бригаде са штабом, са којим је био и Владо Шегрт, командант Херцеговачке дивизије. Истог дана Бригади је поново прикључен њен 1. батаљон, док се у састав 10. бригаде вратио 4. батаљон који је тих дана био привремено под командом Штаба 3. бригаде. Истог јутра, око 10 сати, непријатељ је кренуо са Кобиље главе, уз подршку артиљерије и авијације, у три колоне, према положајима 3. и 10. бригаде линијом Троглав-Орловац, али је његов напад одбијен. У тим борбама непријатељ је имао 10 мртвих и рањених, док је у 3. бригади од авијације погинуо командир вода 2. батаљона Јово Маслеша из села Туљи (Требиње), а тешко рањен замјеник командира чете 2. батаљона Крсто Милаковић.

Предвече је 3. бригада, по наређењу команданта Дивизије Владе Шегрта, извршила покрет од Сомине ради разбијања групе црногорских четника. Исте вечери и ноћи и 10. бригада је кренула према Гњилавом Долу и Дубочкама, одакле се сљедећег дана спустила до Велимља и растјерала црногорске четнике који су се разбјежали према Вилусима. Трећа бригада је 30. новембра остала у Сомини без борбе, да би 1. децембра у раним јутарњим сатима њен 1. батаљон кренуо према Капавице, а 2. батаљон на простор Рукавица-Влака, гдје је Бригада остала и 2. децембра. Тих дана Бригада није водила борбе, па се припремала за извршење задатка по којем је 3. децембра, послје поноћи, требало да изврши покрет и непријатељу онемогући кретање комуникацијом Билећа-Вилуси, нарочито од правца Билеће. У вези с тим Штаб Бригаде је 2. децембра издао двије заповијести. Првом је батаљонима скренута пажња да се »евентуални покрет непријатеља од правца Билећа-Пилатовци има по сваку цијену разбити«, да у сваком случају »линија Кокот-Тисац-Велики Братогош (к. 1367) - Суви врх треба да је у нашим рука-

ма« и да у случају покрета из Билеће »иа тој линији непријатељ мора бити тучен«.¹⁹⁾ Саопштено је, такође, да је »командант Херцеговачке дивизије ставио привремено под нашу (мисли се на Штаб 3. бригае - прим. аутора) команду 4. батаљон 10. бригае и Бањско-вучедолски батаљон«. Другом заповијешћу,²⁰⁾ која је издата у 20 сати, 1. и 2. батаљон Бригаде помјерени су ближе Билећи, односно на просторију Вучији До-Модредоћи, уз поновно инсистирање да је »наш задатак да не пропустимо непријатеља путем Билећа-Вилуси.« Бригада је притиском према Билећи заиста приморала непријатеља да остане у граду и утврђењима око града. Она је 4. децембра, одмах после поноћи, са дијеловима 1. и 2. батаљона и уз помоћ Билећке партизанске чете напала четнике на Баљцима. У том нападу Бригада је имала једног лакше рањеног борца у 1. батаљону, док су двојица из 2. батаљона нестала. Тих дана, тачније све до директног напада на Билећу 12. децембра, стално се кретала на широј просторији око Билеће и офанзивно дјеловала према непријатељу. Тиме је на дужој линији обезбјеђиван десни бок 10. бригае, која је офанзивно дјеловала против четника у пограничном предјелу Црне Горе и Херцеговине и која је том приликом од четника ослободила најприје Велимље, а потом Вилусе и Грахово, продирући дубоко према Кривошијама и на домак Бокоторског залива. Четници из Билеће и утврђења око Билеће нису престајали да врше испаде према партизанским селима и мањим снагама Бригаде, али су увијек били одбијени. Приликом једног четничког испода у партизанско село Баљци, 8. децембра, погинуо је Ристо Ждрале из Баљака, који је са својих 65 година сматран најстаријим партизаном у Херцеговини. Бригада тих дана није имала губитака.

У Бригаду је 8. децембра стигао и политички комесар Ђоко Новосел. Наредбом штаба Херцеговачке ударне дивизије, 9. децембра партизански батаљон »Миро Попара« ушао је у састав Бригаде као њен 4. батаљон, са Војином Вујовићем као командантом и Ристом Војчићем као политичким комесаром Батаљона. Да би предухитрио нову акцију њемачких окупатора и четника, командант Херцеговачке дивизије Владо Шегрт је наредио скоро истовремени напад свих херцеговачких бригада и партизанских батаљона. Друга бригада требало је да нападне и заузме Гацко, 3. бригада Билећу, а 10. бригада да са простора Вилуси-Ластва крене према Требињу. У заповијести Штаба 3. бригае за напад на Билећу истакнуто је да је »наш задатак напасти Билећу у циљу заузимања исте како би(смо) олакшали у задатку нашој 10. бригади«.²¹⁾

У тим нападима све три бригаде имале су успјеха, мада Гацко и Билећа нису ослобођени. Окупатори су и тог пута успјели да тешким наоружањем и моторизацијом подрже и спасу четнике у Билећи. Бригада је са своја три батаљона, 12. децембра у четири сата ујутро, концентрисано напала Билећу коју је бранило око 400 четника ушанчених у утврђењима и бункерима који су доминирали градом. У својој заповијести Штаб Бригаде је инсистирао на брзини извођења цијеле акције, подвлачећи да »ноћашњи напад мора бити муњевит и по овлађивању са првом линијом одбране уз, јуриш, ура, напријед, побјегоше, држи га, вежи га, продужује ка свом даљњем задатку«. Други и 4. батаљон су у налету освојили чет-

¹⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 1-1; к. 1151/1; Заповијест Штаба 3. херцеговачке бригае од 2. децембра 1943.

²⁰⁾ Архив VII, рег. бр. 1-1, к. 1151/1; Заповијест Штаба 3. херцеговачке бригае од 2. децембра 1943.

²¹⁾ Архив VII, рег. бр. 9-1, к. 1151/1; Заповијест Штаба 3. херцеговачке бригае 11. децембра 1943.

ничка утврђена упоришта на Модропцу и Хаџибеговом брду и продрли у град, у који је требало да продре и 1. батаљон након овладавања другим великим утврђењем на Хаџибеговом брду. Први батаљон, међутим, није одмах успио да освоји то утврђење, а из Требиња је око 9 сати стигла ојачана моторизована чета њемачког 359. пука са једним топом, па су се 1. и 4. батаљон морали, под борбом, извући из града. Око подне Бригада се у цјелини повукла на своје полазне положаје. Имала је два погинула - борац 4. батаљона Васо Шакотић из Горњих Давидовића, Билећа и командир вода 2. батаљона Радослав Кундачина, из села Нарат, Билећа. Послије тог напада на Билећу батаљони 3. бригаде концентрисали су се на простору Убла (2. батаљон), Доње Црквице (1. батаљон) и Горње Црквице (4. батаљон), гдје су остали на одмору 13. и 14. децембра. Нијемци и четници искористили су извлачење Бригаде да неометано продру из Билеће према Вилусима и нађу се иза леђа 10. бригаде, која се под тешком борбом, али са малим губицима, ипак успјела повући на простор Велимља. У операцијском дневнику 3. бригаде за 14. децембар констатовано је да је »наша бригада погријешила што се након напада на Билећу није нашла на простору Билећа-Вилуси да спријечи пролаз непријатеља ка Вилусима«. ' Тај самокритички осврт још јаче је дошао до изражаја у бојној релацији Бригаде о операцијама и раду у времену од 1. до 15. децембра 1943, гдје се у закључку каже:

»Обзиром на задатак који је добила ова бригада, тј. везање билећког гарнизона за себе док 10. бригада оперише на простору Грахово-Ластва, Бригада није у потпуности извршила свој задатак јер су швапско-четничке снаге ипак успјеле проћи путем Билећа-Вилуси и доћи за леђа 10. херцеговачкој бригади. Узрок овоме лежи у томе што је ова бригада у току 12. о. м. криво обавјештена од позадинских радника да се швапско-четничка колона, која је пошла према Пилатовци-Врећеновићи, вратила назад у Билећу још истог дана. На тај начин пропуштено је да се Бригада рокира правовремено на простору Билећа-Вилуси ради спрјечавања непријатељског надирања у том правцу. Да се наша бригада нашла на тој просторији у прави час, непријатељу би били нанесени тешки губици и био би спријечен у својим намјерама.«²³

Бригада је водила сталне борбе са непријатељем у новембру 1943, а у трећој декади борбе су достигле врхунац. У почетку се, као што се види, није знала права намјера непријатеља ни јачина снага које је окупатор, четници и други квислинзи концентрисали ради спровођења своје замисли.²⁴ Било је очигледно да је суштина напада жеља да се новоформирана Херцеговачка ударна дивизија, односно њене бригаде, непосредно последије формирања нападну и потуку и да се ликвидира слободна територија у Херцеговини.

На три правца наступања њемачка команда је концентрисала 7. СС дивизију »Принц Еуген«, ојачану пуковском борбеном групом из састава

²²) Архив VII, рег. бр. 46/5, к. 1151/1; Операцијски дневник 3. херцеговачке бригаде.

²³) Зборник НОР-а, том IV, књ. 20, док. 81; Извјештај Штаба 3. бригаде штабу Херцеговачке НОУ дивизије о покретима и борбама на просторији око Билећа у времену од 1. до 15. децембра 1943.

²⁴) На основу доцније заплијењених њемачких архива могао се са тачношћу утврдити број, распоред и наоружање непријатељских снага са којим је требало да се суочи Херцеговачка ударна дивизија и све партизанске снаге у Херцеговини.

њемачке 181. пјешадијске дивизије и великим бројем четничких, усташких и домобранских јединица, које су имале, како се процјењивало, укупно 15.000 војника. На правцима наступања тих снага стајале су три бригаде Херцеговачке ударне дивизије, Сјевернохерцеговачки НОП одред са два батаљона и три самосталне партизанске чете и Јужнохерцеговачки НОП одред са три батаљона и једном самосталном партизанском четом или укупно нешто преко 2.000 бораца чије је наоружање било неупоредиво слабије од наоружања којим је располагао непријатељ. Бројно стање Херцеговачке ударне дивизије 1. децембра 1943. било је укупно 1.567 бораца и старјешина или, по бригадама: 10. бригада - 671; 2. бригада - 460 и 3. бригада - 436.²⁵⁾ Велики минус за Херцеговачку ударну дивизију, њене бригаде и партизанске одреде био је недостатак организоване обавјештајне службе, која би располагала што објективнијим и тачнијим подацима о непријатељу и његовим намјерама. Без обзира на све, прије свега на надмоћ у људству и наоружању, непријатељ није успио да реализује свој првобитни план нити да нанесе одлучујући ударац јединицама НОВЈ у Херцеговини. Он ни у једном тренутку није успио озбиљније да угрози живу силу Херцеговачке дивизије и осталих партизанских јединица које су се налазиле под њеном командом. Напротив, не прихватајући никад стварање и држање фронта према непријатељу, све бригаде Херцеговачке дивизије стално су примјењивале мобилну тактику, нападајући непријатеља и приморавајући га врло често на одбрану и повлачење, као и мијењање својих операцијских замисли. Тако су бригаде Херцеговачке дивизије, у том одлучујућем периоду између 20. новембра и 5. децембра 1943, успјеле да заштите бок и позадину снага 2. и 3. ударног корпуса, који су чинили главнину НОВЈ у Санцаку и источној Босни.

Мада није постигао свој главни циљ, непријатељ је ипак, успио да потисне херцеговачке јединице на гранични херцеговачко-црногорски простор, због чега је територија Херцеговине била привремено напуштена. То је довело до заштравања окупаторског и четничко-усташког терора према свакоме и свему што је било сумњиво да симпатише, а поготову да сарађује са партизанима, до физичког ликвидирања присталица НОП-а, до несметане мобилизације у четничке редове и приморавања политичких и других организација НОП-а у Херцеговини на повлачење у илегалност и илегалан рад. На то је требало брзо и одлучно реаговати и учинити све да се те намјере непријатеља онемогуће. Да би се то постигло, требало је војне јединице што прије вратити у Херцеговину, првенствено на простор Билеће, Стоца и Гацка. У договору са Обласним комитетом КПЈ за Херцеговину, Штаб Херцеговачке дивизије наредио је да се бригаде, или макар оне јединице које су се у том тренутку могле за то употрежити, усмјере у Херцеговину и да се, упоредо са војним операцијама против непријатеља, поново приступи мобилизацији у јединице Дивизије, као и организовању и учвршћивању организација НОП-а у Херцеговини. У вези с тим успиједила је заповијест Штаба Херцеговачке дивизије,²⁶⁾ 14. децембра 1943, да 3. бригада приступи чиш-

²⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 17/5, к. 1143; Извјештај политичког комесара Херцеговачке НОУ дивизије од 1. децембра 1943. године политичком комесару 2. ударног корпуса о организационом стању Дивизије.

²⁶⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 20, док. 70; Заповијест Штаба Херцеговачке НОУ дивизије од 14. децембра 1943. године 3. бригади за чишћење четника у јужној Херцеговини и 10. бригади за дејство на простору Вилуси-Мирковићи.

ћењу четника у јужној Херцеговини. У заповијести је најприје констатовано да су »Швабе довукле појачање у нашу земљу и отпочеле са VI офанзивом на слободну територију« и да ће зато »наша војска користити од сад више маневарско ратовање, нападајући немилосрдно комуникације а и ослабљене гарнизоне«. Као и остале бригаде Дивизије, и 3. бригада кренула је 15. децембра на извршење добијеног задатка. Тог дана она је поново била комплетна, јер јој се у састав вратио 3. батаљон. Са простора Селишта-Лађевићи, на којем се Бригада налазила 15. децембра, услиједио је у ноћи 15/16. децембра покрет на простор Симијева-Рогојевина, а 17. децембра избила је у рејон Влаховића. На обавјештење да се у Поткому (Дабар) налази четничка Столачка бригада, која се спрема да нападне партизански батаљон »Саво Беловић« на Хргуду, 1. и 3. батаљон 3. бригаде, са којим су били политички комесар Ђоко Невосел и замјеник команданта Милинко Окиљевић, изненадили су четнике ноћу 17/18. децембра и до подне 18. децембра у потпуности извршили добијени задатак. Четници су имали 20 мртвих и исто толико рањених, а 27 је заробљено. Заплијењен је тешки минобацач и 22 пушке са доста муниције. У 1. батаљону погинула је храбра болничарка Фатима Ханић из Аладинића, Столац, која је покошена митраљеским рафалом док је пружала помоћ тешко рањеном командиру чете 1. батаљона Милутину Јелачићу из Дабрице, Столац, који је 25. децембра подлегао ранама у бригадној болници у Влаховићима. У тој борби нестала су три борца из 1. батаљона. Тешко је рањен командант четничке Столачке бригаде Милић Џангић.

Послије те борбе Бригада је 19. децембра у подне извршила покрет из Влаховића на простор села Убоско. Борбе тог дана није било. Из Штаба Херцеговачке дивизије, који се налазио у селу Дубочке у Бањанима, 19. децембра стигло је наређење²⁷⁾ којим се од Бригаде захтјева да се »чим среди стање на сектору Брда-Љубиње-Убоско, а најдаље до краја овог мјесеца (*мисли се на децембар* - прим. аутора), пребаци на простор Дабар-Билећа«, одакле је требало да ухвати везу са штабом Дивизије »ради даљег координирања дејства свих бригаде Дивизије«. Истим наређењем затражено је »да сви у овом времену поклоне нарочиту пажњу питању мобилизације нових бораца, учвршћивању ваших батаљона и партизанских јединица на терену«. Из Убоског Бригада се 20. децембра упутила на простор Банчића, гдје је остала и 21. децембра. Тог дана група од преко 100 окупаторских војника и усташа, која је дошла у 14 сати из правца Стоца, запалила је неколико колиба у селу Кучинари. Бригада је о томе сазнала тек кад је село већ горело, па напад непријатеља није могла спријечити, али је одмах послала 2. и 4. батаљон да нападну паликуће. Пошто се непријатељ након паљења села одмах повукао и занео у Пушишту и Дреновцу, батаљони Бригаде дошли су у контакт с њим тек око поноћи. Непријатељ се, међутим, под заштитом ноћи успио да провуче у Столац. У 4. батаљону погинуо је политички комесар чете Томо Кардум из села Рапти, Требиње, а теже је рањен командир чете Лука Вујовић.

Два дана проведена у Банчићима искоришћена су за интензивнији политичко-партијски рад у свим батаљонима Бригаде. С обзиром на по-

²⁷⁾ Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 20, док. 99; Наређење Штаба Херцеговачке НОУ дивизије од 18. децембра 1943. потчињеним јединицама за мобилизацију нових бораца и за пребацивање 3. бригаде на простор Дабар-Билећа.

сљедње борбе и показану храброст бораца, који су највећим дијелом били чланови СКОЈ-а, одржани су и састанци батаљонских комитета СКОЈ-а на којима је разматрано појединачно држање бораца-омладинаца, на првом мјесту скојеваца. Предложено је да се за показану храброст за похвалу предложи скојевци Бранко Мандић и Данило Ненадић из 2. батаљона и Мирко Сировина и Србо Томовић из 3. батаљона. Поред тога, на састанцима се дискутовало и о дисциплини, међусобним односима бораца, као и односима бораца према старјешинама.

Ујутро 22. децембра Бригада је кренула на подручје среза Љубиње, са задатком да разбије тамошње четнике и евентуално мобилише нове борце. Са четницима, међутим, није дошла у додир јер су одмах побјегли у правцу села Ивице. Бригада се смјестила у Крајпоље (2. батаљон и Штаб Бригаде), Крушевицу (3. батаљон), Доњу Дубочицу (1. батаљон) и Вођене (4. батаљон). Борбе није било, али је несретним случајем тешко рањен борац Хасан Билић који је у Штабу Бригаде био задужен за културно-просвјетни рад. И 23. децембра батаљони су остали на истим положајима без борбе, али је од удара грома погинуо Милош Церовина, док је борац Милан Чолић лакше рањен.

Са подручја среза Љубиње Бригада је прешла на простор Горњи Жрвањ-Радимља 24. децембра, а одатле сутрадан ујутро у предио Врањске, гдје је остала и 26. децембра. Са простора Врањске Бригада је сљедећег дана прешла на простор Симијова-Граница-Крстаче и ту остала и 28. децембра. Тог дана у јутарњим сатима Штаб Бригаде добио је заповијест Штаба Дивизије да исте вечери изврши напад на Билећу. Заповијест је била написана 27. децембра у 16 сати, али су курири Дивизије успјели тек 28. децембра у 8 сати ујутро да је предају Штабу Бригаде, који се налазио у селу Симијово. Напад на Билећу требало је да истовремено изведу, 28. децембра у 22,30 сати, 2. и 3. бригада, с тим да након заузимања града 2. бригада настави дејства према Вилусима, а 3. бригада према Требињу.

Штаб Дивизије обавијестио је обје бригаде да се у Билећи налази неколико стотина четника, да њемачких јединица нема у граду али их у јачини једног батаљона има у Вилусима и да одатле у току дана по два-три пута камионима долазе у Билећу и доносе четницима сљедовање. Из наређења²⁸ Штаба Дивизије могло се закључити да Штаб Дивизије с оптимизмом гледа на напад и очекује ослобођење Билеће. У наређењу је, поред осталог, стајало:

»Дакле, сутра, 28. децембра у 22,30 часова треба прве бомбе да запраште на Хацибеговом брду а потом и на свим осталим тачкама и 2. и 3. бригаде. Напад да буде дрзак, муниција да се штеди, а руководиоци да се заложу у потпуности те да се Билећа свакако чим прије у току ноћи (заузме) и тако вам остане довољно времена за груписање бригада прије зоре ради затварања правца ка Билећи. Кад се већ борба отвори, туците и (мино)бацачима Билећу, а умјесто бескорисног ноћног пуцња да буде више повика: побјегоше, напријед пролетери, предају се, вежи га итд.»

Бригада је у 17 сати кренула у извршење задатака. У одређени сат батаљони Бригаде напали су на Билећу правцем Подубовац-Илијина

²⁸ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 20, док. 150; Наређење Штаба 29. НОУ дивизије од 27. децембра 1943. штабовима 2. и 3. бригаде за напад на Билећу.

глава-Тухор-Водена градина. Непријатеља није било на Дубовцу, Илијиној глави и Тухору, али је 2. батаљон наишао на јак отпор непријатеља на Воденој градини па се морао повући на Тухор. Штаб Дивизије издао је нову заповијест, по којој је напад на Билећу поновљен 29. децембра у 16 сати. У заповијести²⁹⁾ Штаба 3. бригае констатовано је да »ноћашњи напад на Билећу није успио због слабе ударности која једино проистиче из слабог заузимања руководиоца« и подвучено да је »најновијом заповешћу Штаба Дивизије предвиђено заузимање Билеће по сваку цијену.« У поновљеном нападу 2. батаљон је убрзо овладао Воденом градином, Торићем и Логором, а затим продужио у град. И 4. батаљон, који је био појачан једном четом 1. батаљона, потјерао је непријатеља пољем и сабио га у куће у граду, одакле су четници пружали очајнички отпор. Са 4. батаљоном био је и замјеник команданта Бригаде Милинко Окиљевић.

Освануо је и 30. децембар, а четнички отпор из утврђених кућа трајао је и даље. Немајући никакво артиљеријско оруђе, 4. батаљон није могао лаким оружјем ништа постићи, па су се јединице Бригаде у свитање извукле на периферију града и током дана окупиле на простору села Њириловића. Одатле су се 1, 2. и 4. батаљон Бригаде, по наређењу Штаба Дивизије, пребацили на просторију Влашка-Пијевце-Брани До. За вријеме борби за Билећу 3. батаљон Бригаде имао је задатак да на линији Моско-Скроботно спречи продор окупаторских и квислиншких снага из правца Требиња и тако онемогући пружање помоћи опкољеним четницима у Билећи што је успјешно обавио. Штаб Бригаде је 3. батаљону издао посебну заповијест,³¹⁾ па је тај батаљон кренуо на задатак већ у јутарњим сатима 28. децембра правцем Крстаче-Звијери'на-с. Морче. Батаљон је у сумрак избио на простор села Влашка-Пијевце и одмах маставио марш према комуникацији Билећа-Требиње. Трећи батаљон је имао задатак да мобилише мјештанима и да »цијеле ноћи руши друм Билећа-Требиње на најбољим мјестима између с. Моско и с. Скроботно« те »онемогући свако непријатељско надзирање од Требиња ка Билећи засједама и најупорнијим нападом«. У посљедњој реченици заповијести, командант Бригаде Данило Комненовић је захтјевао: »Извршите све припреме за вечерашњи напад у највећој тајности од мјештана. Борце морално припремити наглашавајући важност уништења ове банде у Билећи«. Батаљон је извео покрет како је и било предвиђено. Оставивши комору, кретао се лако и брзо. У Моско је стигао кад се спустила ноћ и потпуно је изненадио четничку посаду у једној чврстој каменој кући. Како је о тој акцији забиљежио Раде Игњатовић,³¹⁾ замјеник политичког комесара 3. батаљона, кад је Љубо Миљановић командант 3. батаљона, на челу групе својих бораца упао у кућу, један четник је телефоном подносио извјештај својој команди у Билећи, саопштавајући да је у Моску све мирно. Љубо Миљановић је зграбио слушалицу и јавио се, на што је његов саговорник у Билећи толико био запрепашћен да се чуло како му је слушалица испала из руке. У утврђеној кући у Моску заробљено је 15 четника и заплењено њихово оружје - 15 пушака, доста

²⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 17-1, к. 1151/1; Заповијест Штаба 3. херцеговачке НОУ бригаде од 29. децембра 1943. потчињеним јединицама за поновни напад на Билећу.

³⁰⁾ Архив VII, рег. бр. 16-1, к. 1151/1; Заповијест Штаба 3. херцеговачке бригаде од 28. децембра 1943.

³¹⁾ Музеј револуције БиХ Сарајево. Раде Игњатовић, *Борба на Моску, Наша звијезда*, лист 3. херцеговачке НОУ бригаде, бр. 1/1944.

муниције и један митраљез »брета« са сандуком муниције. Сљедећег дана, 29. децембра, у 8 сати ујутро двије непријатељске колоне - једна од села Јасена а друга од села Врбно - са укупно преко 300 војника нападе су 3. батаљон. Раде Игњатовић је забиљежио да је јутро бидо хладно, а околна брда покривена снијегом. У прво вријеме 3. батаљон је био потиснут са брда Лисац, али је противударом поново вратио изгубљени положај. Борба је вођена цијелог дана, али су сви покушаји непријатеља, без обзира на снажну подршку артиљерије, остали без успјеха. Непријатељ се није усудио да преко ноћи остане на истом мјесту, већ се повукао у Требиње. Припремајући се да сљедећег дана што боље дочека непријатеља, 3. батаљон је у току ноћи запосјео положаје са обје стране пута и 30. децембра пустио непријатеља, који је прије сванућа кренуо у нови напад, да уђе у клопку. Непријатељ је нападао са једном дјелимично моторизованом групом, у којој су биле 10. и 11. чета домобранског 14. пјешадијског пука, један вод 13. чете 359. пука њемачке 181. пјешадијске дивизије и најмање један батаљон четника Требињске бригаде. Непријатељ је био разбијен и дао се у бјекство. Само 13 домобрана предало се борцима 3. батаљона. Док је борба трајала четници из Билеће покушали су да помогну њемачким јединицама, али без успјеха. У борби на Москву, према њемачким подацима,³² погинуло је 13 њемачких војника и 1 официр, 9 домобрана и 5 четника, а рањено је 5 њемачких војника, 14 домобрана и 5 четника. Заробљено је 8 Нијемаца, 10 четника, 13 домобрана и један домобрански официр, натпоручник Никола Врховац из Лопуда, Дубровник, који је приступио Бригади. Уништена су 3 камиона и заплијењен митраљез, 2 лака минобацача, 3 пушкомитраљеза, 20 пушака, 4 аутомата и 4 сандука санитетског материјала. У дневном извјештају о борби на Москву, команда њемачке 181. пјешадијске дивизије, чији се штаб са командантом генералом Фишером налазио у Котору, каже: »Послије заузимања Москва у 9,30 сати снажан противнапад непријатеља са надмоћним снагама. Тешка борба прса у прса . . .«³³ То је била велика пobjеда 3. батаљона 3. бригаде у борби са удруженим, далеко надмоћнијим непријатељем који је уз то располагао далеко јач^м и бољим наоружањем.. Иако је борба била тешка, 3. батаљон је имао само два погинула: командира вода Мирка Петровића из Загоре, Требиње и Ђетка Аћимовића из Брове у Љубомиру, Требиње. Послије те борбе 3. батаљон се са 3. бригадом састао у Шћеници. Бригада је 31. децембра у 8 сати кренула на простор Шћеница-Угарци-Чварићи, са задатком да у Љубомиру дође до нових бораца, што је мањим дијелом и остварила. Пошто није ослободила Билећу, Бригада није успјела да у потпуности изврши свој задатак, али је, ипак, том приликом обавила кључни дио задатка - да туче непријатеља и да му нанесе максималне губитке у људству и материјалу.⁴⁾ Оцјењујући напад на Билећу, Штаб 3. бригаде у свом извјештају Штабу 29. ударне дивизије закључује:

»Послије непотпуног успјеха код Билеће, стање у погледу морала и борбености наших батаљона - не примјећује се видно никаква про-

³² Данило Комненовић и Мухарем Кресо, 29. *херцеговачка дивизија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1979.

³³ Исто.

³⁴ Зборник НОР-а, том IV, књ. 20, док. 187; Извјештај Штаба 3. бригаде Штабу 29. НОУ дивизије о покретима и борбама у јужној Херцеговини у времену од 1. до 31. децембра

мјена. У току је указивање на већ констатоване недостатке при овој акцији. Уочено је да су овом приликом главни недостаци били потпјењивање непријатеља, како од овог штаба тако и батаљона, нарочито у првом нападу. Затим слаба веза, помањкање узајамног помагања, иницијативе и искуства при ликвидацији утврђених објеката и градова. Такође, напад није био припремљен код бораца и руководилаца како је то требало учинити због важности акције.³⁵⁾

Осванула је и Нова 1944. година. Уочи тог дана Бригада је зановила на простору Љубомир-Шћеница, да би 1. јануара 1944. око подне извршила покрет на простор Брда, распоредивши батаљоне у села Власаче (3. батаљон), Врпоље (2. батаљон), Јањач (1. батаљон) и Загору (4. батаљон и Штаб бригаде). Наступајући према селу Власаче, 3. батаљон је у сумрак изненада наишао на дио четнике Требињске бригаде, јачине око 200 људи, са којима је био и њихов командант Владо Милојевић. Четници су били у покрету према Љубомиру. Ни 3. батаљон ни четници нису знали једни за друге, па је изненађење било потпуно и обострано. Борци 3. батаљона су се брже снашли и одмах прешли у напад, тако да је међу четницима настала паника и бјежање према Требињу. Скоро истовремено, 4. батаљон је, приликом уласка у село Загора, изненадио мању групу четника. Један четник је убијен, а петорица заробљено, од којих су тројица ступили у 4. батаљон. Штаб Бригаде је 1. и 2. јануара, са партијско-политичким радницима који су радили на том терену и штабом локалне партизанске чете »Раде Правица«, договорио како да се прихвати 1. чета домобранског 14. пјешадијског пука, која је држала посаду на жељезничкој станици Јасеница-Луг. Са Есадом Бехлиловићем, командиром те чете, било је одраније договорено да партизани нападну станицу Јасеница-Луг и да се том приликом чета преда. Да би се предаја домобрана прикрила требало је истовремено извести и напад на жељезничку станицу Диклићи, у којој је посаду држала 2. чета истог домобранског пука, али са којом није било никаквог договора. У 23 сата 2. јануара у напад су кренула два батаљона Бригаде - 1. батаљон је напао на жељезничку станицу Диклићи, а двије чете 2. батаљона на жељезничку станицу Јасеница-Луг, док је једна чета тог батаљона затварала правац од Хума. Договор са Есадом Бехлиловићем није остварен како је било утврђено, јер се његова чета због присуства усташа у станици није могла предати већ је морала да пружи отпор. Прилаз станици отежавала је упорна и јака митраљеска ватра из једног бункера са усташком посадом, који се налазио на узвишењу у непосредној близини станице. Када је послје неколико покушаја бункер ликвидиран - при чему су се нарочито истакли бомбаши Миладин Николић, Михаило Кулунџија и Светозар Шеварика са својим десетаром Бранком Мандићем - лако је заузета и жељезничка станица. Те ноћи је заробљен и Ђоко Ружић, командир четничке чете из Јасеница-Луг. Из 1. чете домобранског пјешадијског пука у 2. батаљон одмах је ступило 59 домобрана са старјешинама и наоружањем (2 пушкомитраљеза, 2 аутомата, 50 пушака, 1 минобацач 81 мм и 7.000 метака) и 3 сандука санитетског материјала. Посада у Диклићима, којој је у помоћ пристигла и једна група усташа, пружила је јак отпор из добро утврђене камене зграде жељезничке станице и

³⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 4-7, к. 1144/1; Извјештај Штаба 3. бригаде од 31. децембра 1943. године 29. херцеговачкој дивизији.

успјела се одржати у згради без обзира на знатне губитке (1 мртав и 29 рањених). У Диклићима су ухваћена и стријељана четворица усташа. У нападу на Диклиће 1. батаљон је имао два погинула (један од њих био је командир чете Божо Самарџић из села Поткома) и 4 рањена борца. За вријеме те акције дијелови 3. и 4. батаљона Бригаде обезбјеђивали су бокове 1. и 2. батаљона, док је главнина 3. и 4. батаљона, са комором и болницом, остала у селу Загора. У ноћи 2/3. јануара батаљони који су извели акцију на жељезничку станицу Јасеница-Луг и Диклићи, вратили су се на почетне положаје, што значи да су, поред учешћа у акцији, исте ноћи пропјешачили око 20 километара. Био је то још један примјер брзог извођења акције, примјерен партизанском начину ратовања. О тој акцији говори се опширно и у непријатељским изворима.³⁶⁾

Већ 4. јануара у 8 сати Бригада је извршила покрет у Љубињско поље, односно рејон Крушевица-Крајпоље-Вођени-Градац, гдје се задржала 5. и 6. јануара, успоставила везу са Јужнохерцеговачким партизанским одредом и прикупила основне податке о јачини непријатеља у Стоцу. У Стоцу се тада налазило око 200 њемачких војника и једна група четника. Из Љубињског поља Бригада је 7. јануара у 8 сати прешла на простор Капавица-Чепруси-Ранковци. У покрету су 2. и 4. батаљон наишли на групу четника, убили двојицу, један је био познати бандит Ристо Анђушић, и заробили тројицу, заплијенивши пушкомитраљез и 2 пушке са 300 метака. Тог дана 50 савезничких авиона бомбардовало је Метковић и Мостар. Подносећи извјештај Штабу 29. херцеговачке дивизије о дејствима у првој седмици јануара 1944. године, Штаб Бригаде је извјестио да је »Бригада мобилисала око 25 бораца на просторији Љубомир-Брда«, да је »бављење Бригаде на овим теренима позитивно утицало на четничке и неопредијељене народне масе« и да је »војно-политичко стање у нашим батаљонима задовољавајуће, а здравствено стање врло добро«.³⁷⁾

Бригада је 8. јануара у 16 сати извршила покрет на територију села Радићи-Влаховићи-Стањевићи, док је 2. батаљон добио задатак да оде у село Убоско и прикупи храну за Бригаду. Савезнички авиони бомбардовали су и тог дана жељезничке станице Храсно и Сјекосе. У истом рејону Бригада се задржала и 9. јануара, с тим што је 2. батаљон из Убоског пребачен у Љубомишље. У међувремену је добијен податак да је у Столац стигло 18 камиона са око 150 непријатељских војника. Тих дана јединице Бригаде вршиле су појединачне интервенције и против чет-

36) У извјештају команде 6. пјешадијске домобранске дивизије, чији су дијелови обезбјеђивали жељезничке станице Јасеница - Луг и Диклићи, забиљежено је: »2. 1. 1944. Око 23 сата група од 800 наоружаних партизана . . . извршила је напад на нашу 1. сат. 14. п. на жељезничкој постаји Јасеница-Луг и 2. сат. 14. на жељезничкој постаји Диклићи. Након краће борбе партизани су успјели заробити и разоружати цјелу 1. сат. осим 6 домобрана који су са оружјем побјегли и јавили се у Требиње пуковнији. Наши губици: 1 разводник погинуо а 2 домобрана теже рањена. Заробљено: заповједник 1. сат. причувни надпоручник Бехлиловић Есад и 58 дочасника и домобрана. Изгубљено оружје: 1 тешки бацач, 2 тешке стројнице, 2 стројопушке и 50 пушака. Напад партизана у Диклићима одбијен је јер се посада храбро држала. Наши губици: заповједник сат. причувни надпоручник Баћа Нико и заставник Батор Никола, подручни часник, лакше рањен, затим теже рањен један дочасник и 15 домобрана, а лакше рањено 8 домобрана. Шест домобрана је нестало са оружјем. Изгубљено оружје: Оштећена једна стројница и 12 пушака«. Архив VII, бр. 1/2-27, к. 57, Општа бојна релација 6. пјешачке домобранске дивизије за јануар 1944. године.

37) Архив VII, рег. бр. 15-7, к. 1144/1; Извјештај Штаба 3. бригаде од 7. јануара 1944. Штабу 29. херцеговачке ударне дивизије.

ничких групица, пружајући подршку и охрабрење локалним партизанским јединицама које су у саставу Јужнохерцеговачког партизанског одреда појачале своју активност. Партизанска чета »Раде Правица« 10. јануара, код села Ђедића, напала је и растјерала домобранско-четничку групу. У тој акцији заробљена су 3 домобрана и заплијењена 3 пушкомитраљеза, 3 пушке и нешто муниције. Партизански батаљон »Михајло Ћузулан« је слиједећег дана избацио из шина једну њемачку композицију, уништивши локомотиву и 3 вагона. Бригада је 10. јануара прешла на простор Дабар-Трусина, распоредивши своје батаљоне у села Кошута (1. батаљон), Криви До (3. батаљон), Клечак (2. батаљон) и Љути До (4. батаљон и Штаб Бригаде). У покрету су се 1. и 3. батаљон сукобили са мањим четничким снагама на Трусини, које су убрзо побјегле према Невесињу. Убијена су 4 четника и заплијењен пушкомитраљез, док је један борац рањен. Истог дана на Каменом Обору успостављена је веза са партизанским батаљоном »Саво Беловић«. Покрет 2. и 4. батаљона услиједио је 11. јануара, такође у рано јутро, па су оба батаљона из Дабра прешла на Трусину - у села Пичевићи (2. батаљон) и у Баре-Рупари (4. батаљон), док је 1. батаљон остао у Кошуту, гдје је прешао и Штаб Бригаде. И 12. јануара Бригада је остала на истом иростору и смјештају. Борби није било. Из 29. дивизије тада су стигли курири и Милан Спремо који је постављен за обавјештајног официра Бригаде. Несретним случајем дошло је до тешког рањавања једног борца у 3. батаљону. Иначе, 12. јануар био је за борце и старјешине 1. и 2. батаљона нарочито свечан, јер су та два батаљона тог дана положила свечану заклетву народу да ће часно служити и борити се против окупатора и домаћих издајника до потпуног ослобођења земље. Свечани чин полагања заклетве и расположење бораца забиљежио је Франц Новак, замјеник политичког комесара Бригаде, у чланку »Бригада се заклела«, који је објављен у првом броју листа бригаде »Наша звијезда«. На основу података прикупљених извиђањем утврђено је да се око стотину четника окупило у селима Џинова Махала и Ластавица. Зато је Бригада у један сат послије поноћи, 13. јануара, кренула у напад. Четници нису пружили отпор, већ су се разбјежали према селу Оцак. Заробљен је један четник који је ступио у партизански батаљон »Невесињска пушка«, који се тих дана налазио под командом Штаба бригаде. Пошто је протјерала четнике, Бригада се смјестила у Џиновој Махали (3. батаљон), Селаковцима (1. батаљон), Косовачи (2. батаљон) и у Ластавици (4. батаљон и Штаб бригаде). Према обавјештајним подацима, у Невесињу се тада налазило око 200 њемачких војника и око 150 четника.

Из Штаба 29. дивизије јављено је да је Врховни штаб НОВ и ПОЈ радио-телеграмом, упућеним 13. јануара, обавијестио Штаб Дивизије о новој нумерацији херцеговачких бригада. Тиме је 10. херцеговачка ударна бригада задржала свој ранији назив, док је 2. бригада преименована у 11. херцеговачку ударну бригаду, а 3. бригада у 12. херцеговачку ударну бригаду. Већ 14. јануара у раним јутарним сатима 12. херцеговачка бригада је са својим 2. и 3. батаљоном напала Нијемце и четнике на линији Оцак-Бабја Глава. Користећи изненађење и брзину напада, одмах је разбила одбрану непријатеља и натјерала га према Невесињу. Тиме је очишћен простор од ријеке Кољешке до Невесиња. У акцији је убијен непријатељски војник, а Бригада није имала губитака. Непријатељ је за собом оставио лаки минобацач, 6 пушака, 1.000 метака и другу војну опрему. Послије акције у 7 сати ујутро батаљони су се вратили на полазне

положаје. Партизански батаљон »Невесињска пушка«, ојачан десетином 1. батаљона Бригаде, упућен је на цесту Невесиње-Мостар са задатком да код Тетње Пољане у Бишини постави засједу и затвори непријатељу пролаз том комуникацијом. Та група је већ у 8 сати 14. јануара имала сукоб са једном њемачком колоном од десетак камиона, који су долазили од Мостара и успјели тог јутра да се пробију у Невесиње. Истог дана савезнички авиони извршили су разорно бомбардовање Мостара, у којем је страдало и доста цивилног становништва. У 4 сата ујутру савезнички авиони бацили су неколико бомби и на Невесиње, али је то, очигледно, била само спорадична акција једног од авиона који су учествовали у нападу на Мостар. Тога дана и остали батаљони Бригаде положили су свечану заклетву. Као и 12. јануара, приликом полагања заклетве 1. и 2. батаљона, да би чин заклетве био што свечанији, организован је и културно-умјетнички програм уз присуство мањег броја мјештана.

Бригада је 15. јануара прешла на простор Удбине и смјестила се у села Кљен (3. батаљон), Церибашићи и Кључани (4. батаљон), Подкула (2. батаљон) и Рогаче (1. батаљон). Том приликом 3. батаљон дошао је у сукоб са групом четника из батаљона Благоја Радовановића, који је у том сукобу убијен. Четници су, бјежећи, оставили нешто оружја и архиву. Заплијењени су митраљез »брета«, грчки пушкомитраљез, 4 пушке, пиштољ и нешто пушчане муниције. Погибија команданта четничког батаљона Благоја Радовановића и растурање његове јединице помогли су мобилизацију и долазак 30 нових бораца из рејона Зови До-Лукавац³⁸¹ у партизански батаљон »Невесињска пушка«.

Бригада се 16. јануара налазила на простору Горњи и Доњи Дрежањ-Слато, гдје се задржала наредна два дана. Борби није било. Вријеме је искоришћено за мобилизацију нових бораца, о чему је већ било ријечи, те за прикупљање података о непријатељу и његовим снагама, на првом мјесту у Невесињу и на простору Залом-Братач-Кифино Село. Курири из Штаба 29. дивизије стигли су 18. јануара са наређењем за нови покрет Бригаде, односно за постепено премјештање 12. бригаде са простора Невесиња на подручје Билеће. Зато се Бригада 19. јануара премјестила најприје на релацију Зови До-Рогаче-Муцаловићи, а затим 20. јануара у рано јутро на простор Лукавца и Безђеђа, извршавајући наређење Штаба Дивизије да сви батаљони Бригаде до 21. јануара буду окупљени на правцу Риоца-Туцаков До. У селу Лукавцу 20. јануара је организована комеморација поводом годишњице Лењинове смрти.

Пошто је заповијест Штаба 29. дивизије извршена на вријеме, сви дијелови Бригаде пребацили су се 21. јануара на простор Риоца-Туцаков До, гдје су већ били дијелови 11. херцеговачке бригаде. Истог дана Штаб 12. бригаде добио је нове задатке од Штаба Дивизије, да не дозволи Нијемцима и четницима пролаз из Гацког преко Кобиље главе и да буде спреман за напад и заузимање Гацког ако га окупатор напусти. Ради извршења задатака Бригада се неколико дана, од 22. до 26. јануара, кретала у непосредној близини комуникације Гацко-Билећа, боравећи 22. јануара на простору Хоцићи-Љесковац-Росуље-Милавићи, 23. и 24. јануара у Горњој и Доњој Врбици, Прерацима и Ковачима, одакле је вршила непосредан притисак према Билећи и контролисала простор

³⁸¹ Архив VII, рег. бр. 30-7, к. 1144/1; Извјештај Штаба 3. бригаде од 15. јануара 1944. Штабу 29. ударне дивизије.

Баљци-Вучји До. Бригада је и 25. јануар провела на истом простору, с тим што је 2. батаљон помјерен из Прераца, правцем Њивице-Сливице, ради боље контроле правца Степен-Автовац. Тај распоред задржан је до 26. јануара увече, кад су сви батаљони помјерени на простор Копривице-Корита-Ограда. Бригада је и 27. јануара остала на истом простору, контролишући друм од Кобиље главе у правцу Степена и Автовца, као и путеве у правцу Степен-Хоћићи-Кула. Тих јануарских дана 1944. било је веома хладно и дувао је јак, ледени вјетар.

Мада је од формирања 12. херцеговачке бригаде прошло тек нешто више од два мјесеца, она је ипак увелико дјеловала као ударна јединица НОВЈ. Бригада је од 9. децембра 1943, кад је у њен састав ушао партизански батаљон »Миро Попара«, имала 4 батаљона. Та два мјесеца била је, мање-више, у покрету и сталним борбама. Четницима се, наиме, није смјело дозволити концентрисање и стварање могућности шире мобилизације. Чести покрети Бригаде и њено присуство на ширем простору дејстава, те стални офанзивни притисак на непријатеља, приморавали су четнике и њихове штабове на одбрану и боравак најчешће у утврђеним градским гарнизонима. Али, с друге стране, стални покрети Бригаде, борбе и опет покрети, исцрпљивали су борце па се са њима није могао организовати војно-политички рад. Ипак, најнеопходније је најчешће постигано. О томе су на првом мјесту водили рачуна комунисти, односно партијска организација у Бригади, настојећи да буде што чвршћа подршка војном и политичком руководству Бригаде у извршавању задатака који су постављани на војном и политичком сектору рада.

Бригада је крајем јануара 1944. године³⁹ на укупно 520 бораца и старјешина имала 126 чланова КПЈ и 36 кандидата за члана КПЈ. Сви чланови и кандидати организационо су припадали једној од партијских ћелија које су постојале у свакој чети у батаљонима, при Штабу Бригаде, као и у приштапским јединицама Бригаде (бригадна болница, курири, пратећи вод, интендантура и др.) - укупно 19 партијских ћелија. У погледу социјалног састава партијског чланства 97 су били сељаци, 17 радници, 8 интелектуалци (студенти, ђаци и сл.) и други. Мада млада и без искуства, партијска организација у Бригади осјећала се од првог дана њеног формирања. Томе је највише доприносио углед који су чланови КПЈ стицали међу борцима личним примјером у борби и животу. У прва два мјесеца постојања 12. херцеговачке бригаде погинуло је 11 чланова КПЈ, међу којима и 2 политичка комесара чете, 2 командира чете, 3 замјеника командира чете и 4 борца. Један од важнијих проблема био је врло низак теоретски ниво чланова Партије, који је отежаван и ниским општеобразовним нивоом, у чему понекад нису могли да помогну ни војно-политички руководиоци. У већ поменутом извјештају, партијски руководиоца Бригаде Франц Новак констатује:

»Теоретска изградња иде нешто слабије. Недостаци су у томе што је организацији било потребно познавање основних појмова, па тек онда да се пређе на нешто озбиљније. Поред тога, извјесни материјал за изградњу Партије, која се врши по плану, обрађивао се доста сухопарно и није дао жељених резултата. Понеки материјал нису у

³⁹ Зборник НОР-а, том IX, књ. 5, док. 35; Извјештај замјеника политичког комесара 12. бригаде од 30. јануара 1944. ЦК КПЈ о организацији и политичком дјеловању чланова Партије.

стању ни сами руководиоци батаљона да разраде, па смо зато приступили краћим курсевима са тим руководиоцима у којим судјелују замјеник и политички комесар Бригаде. За неки дужи курс Бригада

засад нема услова.»⁴⁰⁾

•Пошто су борачки састав чинили највећим дијелом млади људи, који нису раније служили војску нити су до ступања у Бригаду прошли макар минималну војну обуку, раду на тзв. војном сектору посвећена је максимална пажња од првих дана формирања Бригаде. У спровођењу плана војне обуке, као и у спровођењу задатака на свим осталим секторима (пored војног као примарног, организовано се радило и на низу других сектора - политичком, културно-просвјетном, обавјештајном, као и на сектору хигијене и заштите здравља, рада на терену, односно са народом села у којима су боравили или кроз која су пролазили борци Бригаде) највећи дио посла обављали су чланови СКОЈ-а. Они су, под будним оком партијске организације, били примјер осталим омладинцима, а зна се колики је углед међу омладином, како у војним јединицама тако и на терену, имала организација СКОЈ-а и колико је сваки млади човјек, нарочито у јединицама НОВЈ, желио да што прије постане њен члан. Сви чланови СКОЈ-а били су органџовани у активе, који су постојали у свакој чети батаљона и другим организационим јединицама Бригаде, и имали су врло важну улогу организатора и васпитача омладине. После формирања, 12. херцеговачка бр^гада била је скоро мјесец дана без руководиоца СКОЈ-а у Бригади. Одлуком политодјела 29. дивизије, за првог руководиоца СКОЈ-а 12. бригаде, тек половином децембра 1943, постављен је Осман Ђикић. У Бригади је организација СК^Ј-а већ постојала и дјеловала у свим батаљонима, али је тек постављањем бригадног руководиоца СКОЈ-а те рјешавањем и тог организационо-кадровског проблема могла да се развија у правом смислу. Свјестан улоге и значаја СКОЈ-а, као десне руке Партије, партијски руководиоца Бригаде и замјеник политичког комесара Бригаде Франц Новак очински је бринуо над организацијом СКОЈ-а, истичући да је СКОЈ већ »направио извјестан прелом у досадашњем раду« и да је »бригадно руководство које је оформљено прије кратког времена озбиљно схватило свој рад и задатке«, као и да је »сам руководиоца СКОЈ-а у Бригади активан, ужива ауторитет код омладине и у стању је да солидно руководи«. ⁴¹⁾ Половином децембра 1943. године, кад је почео да дјелује бригадни комитет СКОЈ-а, у 12. бригади је било 106 чланова СКОЈ-а који су били организовани у 9 актива. Само мјесец дана касније, 20. јануара 1944, организација СКОЈ-а у Бригади имала је 148 чланова и 14 актива, што говори о великом напретку. ⁴²⁾ За правилан рад организације СКОЈ-а и сваког члана од посебног је значаја било да се рад организације од првог дана постави како треба и да се у том раду ангажују и скојевци који су у међувремену постали чланови Партије. Као чланови Партије ти борци-омладинци формално су престајали да буду чланови СКОЈ-а, али су највећим дијелом настављали да долазе на састанке својих ранијих актива и помажу њихов рад. Уз помоћ и пуну подршку партијског руководиоца Бригаде,

»> Исто.

⁴¹⁾ Исто. Извјештај Франца Новака од 30. јануара 1944. године ЦК КПЈ о раду и стању партијске организације у 12. херцеговачкој бригади.

⁴²⁾ Институт за историју, Сарајево, кат. бр. 2462, инв. бр. 15803; Извјештај о раду и стању организације СКОЈ-а у 12. херцеговачкој бригади од 30. јануара 1944. године.

најприје је рад СКОЈ-а организационо постављен, а затим је 23. и 24. јануара у селу Ковачи одржано бригадно савјетовање СКОЈ-а, што је иреломно утицало на рад СКОЈ-а у 12. бригади.⁴³ Савјетовању су присуствовали секретари и чланови свих батаљонских комитета СКОЈ-а и по један најбољи скојевац из сваког батаљона, затим замјеник политичког комесара Бригаде и замјеници политичких комесара батаљона, чиме је остварена добра сарадња и координација рада са партијским руководством у Бригади. Савјетовању су присуствовали и чланови политодјела 29. дивизије - Вукашин Мићуновић Вуле и Живко Јошило, као и члан Обласног комитета СКОЈ-а за Херцеговину Драгутин Косовац Брацо. Дводневним радом савјетовања руководио је секретар бригадног комитета СКОЈ-а 12. бригаде. На крају рада учесници савјетовања су, након дискусије о раду и раду цијеле организације СКОЈ-а у Бригади, утврдили неколико основних задатака чије су извршење исткали као предуслов будућег успјешног рада. Полазило се од поставке да је СКОЈ организација младих комуниста и да се то увијек мора имати у виду. Да би се то постигло и да би СКОЈ заиста постао »борбени и политички предводник омладине« требало је »поставити што интензивнији и по плану рад на политичком и теоретско-васпитном уздицању омладине« и учинити све да се бригадни и батаљонски комитети »заиста осјете и дјелују као руководећа тијела«. Ради учвршћења организације СКОЈ-а »потребно је извести демократско бирање свих секретара актива тамо гдје су ти секретари иостављени«, јер ће само »на тај начин омладинци у свом руководиоцу стварно видјети свог најбољег представника и друга у којег могу имати неограничено повјерење и подршку«. Савјетовање је рашчистило и пи гаће Ј>ада по секторима, прецизирајући да »данас у нашем раду постоји пет сектора и то: политички, војни са обавјештајном службом, културно-просвјетни, организациони у који улази теоретско-васпитни рад и рад на терену (по УСАОЈ-у).⁴⁴ Чињеница да је савјетовање одржано убрзо након формирања 12. бригаде била је велики плус за будући рад СКОЈ-а у Бригади и начин избјегавања могућих лутања и неспоразума у раду. На тај начин чланови СКОЈ-а, заједно са осталом омладином у јединицама, максимално су се укључивали у све војно-политичке и друге акције и активности Бригаде.

Друго савјетовање штабова батаљона са Штабом Бригаде одржано је 21. јануара 1944. у селу Ковачи. Савјетовању су присуствовали политички комесар и начелник Штаба 29. дивизије - Драгиша Ивановић и Раде Хамовић (прво савјетовање одржано је 1. и 4. јануара 1944. и на њему је највише пажње посвећено оцјенама дотадашњих војних акција бригаде, уз посебан осврт на последњи напад на Билећу), а било је у функцији анализе војног и политичког рада у Бригади. Закључци који су утврђени на основу поднесених извјештаја и дискусије о раду и стању у батаљонима Бригаде, сврстани су у три групе задатака који су се односили на војни, политички и економски сектор.^{45*} У вези са војним секто-

<> Исто, кат. бр. 2443, инв. бр. 15787; Писмо секретара бригадног комитета СКОЈ-а 12. херцеговачке ударне бригаде од 26. јануара 1944. свим секретарима актива и батаљонских комитета СКОЈ-а. Исто.

⁴⁵> Архив VII, рег. бр. 1-4, к. 1151/1, Извјештај Штаба 12. херцеговачке НОУ бригаде од 24. јануара 1944^о савјетовању штабова батаљона и Штаба 12. бригаде и утврђеним задацима.

ром посебно је тражено развијање и учвршћење борбене дисциплине, јачање практичне обуке, осамостаљивање нижих руководилаца, најстрожије чување војне тајне, организовање прикупљања података о стању на терену и непријатељу и вођење рачуна о употреби ватре ради штедње муниције. Од политичких задатака треба издвојити оне који су се односили на питање мобилизације, за коју је речено да је треба »поставити као најважнији задатак пред руководиоце и борце«, развијање мржње према сваком непријатељу, интензивирања културно-просвјетног рада, као и политичког уздизања интенданата »како би се могли што прије осамосталити у раду«. Задатак у вези са радом интенданата као службе снабдјевања потенциран је и у задацима за рад на »економском сектору«, са поентом да се кроз политичко уздизање интенданата дође до њиховог осамостаљивања у раду како би се олакшао рад политичких комесара, који су, иначе, били задужени за контролу рада интенданата и службе снабдијевања.

Политичко-просвјетни рад у том двомјесечном постојању 12. херцеговачке бригаде, без обзира на све потешкоће због сталних покрета, текао је живо и плански, што је доприносило општем информисању и уздизању бораца од којих је 15 још увијек било неписмено, па су тим прије усмена подука и информација биле од велике важности. Прорађиван је материјал политичког и директивног карактера, као што су били чланци у »Пролетеру«, бр. 16, на првом мјесту чланак о развоју народноослободилачке борбе, објашњавана је политичка ситуација у свијету и у Југославији, значај Московске и Техеранске конференције, одлуке Другог засједања АВНОЈ-а и издајничка улога свих врста квислинга, посебно четника Драже Михаиловића. Наиме, о усташама није требало много говорити јер су њихови злочини према народу у Херцеговини били потпуно свјежи, док су четничка пропаганда и утицаји били још доста јаки па је народу, а понекад и борцима, требало темељито и до краја разоткрити сву биједу и срамоту четничке издаје Драже Михаиловића и југословенске владе у избјеглиштву. Борбеност Бригаде била је на висини, што су потврђивале акције које је 12. бригада извела за два мјесеца постојања. Но, без обзира на то још је било уочљиво недовољно искуство бораца, па чак и старјешина, поготову кад се радило о заузимању непријатељских утврђења у граду и насељима јер Бригада још није посједовала ни минимално наоружање неопходно у борби за утврђења.

У то вријеме дошло је и до неслагања између политичког комесара Бригаде Ђоке Новосела и замјеника политичког комесара Франца Новака у вези са мобилизацијом нових бораца. У извјештају политичког комесара Бригаде о раду у Бригади и на терену у периоду од 1. до 15. јануара 1944. детаљније су изложена два питања и ставови за које се Штаб Бригаде одлучио. Ђоко Новосел је сматрао да не треба инсистирати на мобилизацији »јер смо дошли до закључка да ће такав поступак само чвршће везати масе за окупатора, јер ионако испред нас све бјежи у градове«. ⁴⁶ С друге стране, Франц Новак је на састанку дивизијског партијског комитета, чији је секретар био, »био убијеђен колика је важност мобилизације нових бораца«. Политички комесар 29. дивизије, Драгиша Ивановић, оцијенио јестав Ђока Новосела погрешним, подвла-

⁴⁶ Архив VII, рег. бр. 2-7, к. 1151/11; Извјештај политичког комесара 12. херцеговачке бригаде од 15. јануара 1944. политичком комесару 29. ударне дивизије НОВЈ.

чећи у свом писму Ђоки Новоселу од 16. јануара да »нашој народноослободилачкој борби шкоди кад се од стране политичког руководиоца бригаде дође до таквог закључка«. »Ви долазите до закључка«, каже се у том писму, »да ће наша мобилизација, која није базирана на сасвим добровољној основи, везати масе за окупатора што је доказ да политички комесар те бригаде није потпуно схватио директиву нашег Врховног штаба и наше Партије«. У писму се закључује да политички комесар Бригаде није извршио директиву Штаба Дивизије, док су све остале јединице Дивизије имале успјеха у мобилизацији нових бораца, и поручује: »Према томе од сада ћете питање мобилизације третирати онако како треба а ревидирати свој неправилан став о том питању које је основно питање наше борбе. Свака колебљивост и нерад у том цогледу повући ће посљедице«. ¹ На тој линији било је и писмо Штаба 29. дивизије, такође од 16. јануара, у којем се подвлачи да се никад не смије губити из вида »непрекидна и најупорнија мобилизација« и прецизира: »Ви пак посветите највећу пажњу мобилизацији, не ослањајте се на добровољност већ све способне борце (сем *другова* са терена) увршћујте у ваше редове«. ⁴⁸⁾ Тај пропуст је убрзо исправљен, а позитивни резултати који ће касније бити постигнути потврдили су оправданост критике и благовремене интервенције политичког комесара 29. дивизије. То се јасно види и из извјештаја политичког комесара 12. бригаде за период од 15. до 31. јануара 1944. у којем се, поред осталог, каже:

»Као најважнији задатак политичких радника истакнута је мобилизација нових бораца у Бригаду. Примједбе упућене овом штабу од штаба Дивизије примљене су како треба и у току ових 15 дана том питању је посвећена велика пажња.« ⁴⁹⁾

У закључку поменутог извјештаја политички комесар даје и оцјену општег стања у 12. бригади:

»Дисциплина, морал и борбеност добри су. Ауторитет старјешина сваким даном се све више осјећа што важи и за ниже старјешине. Дезертера није било. Односи између чланова штаба појединих батаљона су добри а тако исто и односи између старјешина и бораца. Дружељубље се све више развија и данас је на задовољавајућој висини. Запажа се и све веће заостравање мржње према непријатељу што се најбоље могло запазити у посљедњим акцијама кад су борци кидисали на непријатеља са ријетким еланом«.

У Бригади је тада било 19 жена - бораца, које су у свему стајале раме уз раме са својим друговима и биле од непроцјењиве помоћи у раду са женама на терену којим се кретала или на којем је Бригада боравила. У бригадној покретној библиотеци већ се налазило петнаестак књига које су постале основа за касније формирање библиотечког фонда Бригаде. Све чете су у току та протекла два мјесеца објавиле по један број четних новина, а 2. батаљон је успио да објави и први број батаљонског листа. Били су то и по обиму и по броју сарадника само почеци, али је и то много значило.

⁴⁷⁾ Архив VII, рег. бр. 4-12, к. 1145/П; Писмо политичког комесара 29. ударне дивизије НОВЈ од 16. јануара 1944. политичком комесару 12. херцеговачке НОУ бригаде.

⁴⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 1/13, к. 1143; Писмо Штаба 29. ударне дивизије НОВЈ од 16. јануара 1944. Штабу 12. херцеговачке НОУ бригаде.

⁴⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 3-7, к. 1151/11; Извјештај политичког комесара 12. херцеговачке ударне бригаде од 31. јануара 1944. политичком комесару 29. ударне дивизије НОВЈ.

Без обзира што је територија на којој је оперисала 29. херцеговачка дивизија била пространа, четничке и остале квислиншке снаге бројчано јаке, а бројно стање Дивизије и два партизанска одреда недовољно да се дејства могу истовремено водити и да се буде присутан на цијелој територији, 29. дивизија је све вријеме била мање-више у сталној иницијативи. У ствари, окупатор, четници и остали квислинзи били су приморани да се задржавају искључиво у градовима у којима су се утврдили и из којих су могли да изађу или да излазе једино под условом да је излаз претходно припремљен. То је значило да су за сваки излазак из градова и кретање било којом комуникацијом између градова морали претходно да организују и поведу офанзивне акције против јединица 29. дивизије. Такав положај њемачких снага у Херцеговини значио је да оне нису постигле циљ због ког су ту доведене - да запосједну и покривају територију Херцеговине, и да, истовремено, буду осигурање дијела залеђа главнине њемачких јединица и њемачког фронта што га је у јадранском обалском појасу држала окупаторска 2. оклопна армија. У међувремену, јадрански појас постајао је све важнији јер су савезници успјешно водили операције у Италији, а постојала је и реална могућност, што је њемачка команда очекивала, искрцавања савезничких снага из Италије на јадранску обалу, чиме би даље кретање савезничких јединица ишло долином Неретве и уопште комуникацијама које се налазе на ширем простору Херцеговине. Зато је требало брзом и ефикасном акцијом непријатељских снага учинити све да се обезбиједи властита залеђина и сигурност у њој. То је захтијевало предузимање војних операција против снага НОВЈ, које су угрожавале и стварале нестабилност у залеђини окупатора. Дио тих снага НОВЈ, конкретно на херцеговачком простору и шире према граничном херцеговачко-црногорском појасу и дијелу јадранске обале јужно од ушћа Неретве, чиниле су јединице 29. херцеговачке дивизије. Та акција њемачке команде била је олакшана чињеницом да евентуално савезничко искрцавање на јадранској обали није било тренутно актуелно нити је представљало непосредну опасност, будући да су савезничке армије у другој половини јануара 1944. године напредовале према Риму и средњој Италији, чиме је њемачка команда добила слободне руке да макар и привремено ангажује додатне и елитније трупе на ширем југословенском ратишту, што је у овом случају значило и против јединица 29. херцеговачке дивизије. Тиме су у Херцеговини могле да буду ојачане снаге њемачке 7. СС дивизије »Принц Еуген«, која је запосјела источну Херцеговину у мају 1943. и која је на том простору задржала своје дијелове све до марта 1944. године.

Већ 22. јануара 1944. командант те дивизије издао је заповијест за распоред својих јединица на територији Херцеговине. На основу те заповијести 13. СС ловачки пук распоређен је по гарнизонима западне Херцеговине, а ојачани 14. СС ловачки пук, у јачини од око 5.000 војника, стигао је као појачање у источну Херцеговину са задатком да се што прије распореди по гарнизонима. Штаб пука смјестио се у Невесињу, по један ојачани батаљон у Стоцу и у Љубињу, док је ојачани батаљон стигао 26. јануара у Гацко, одакле је један његов дио требало што прије камионима да се пребаци у Билећу. Батаљону који је већ 25. јануара био стациониран у Стоцу, неколико дана касније придружио се и пионирски батаљон 7. СС дивизије »Принц Еуген«. Сјећајући се ранијих сукоба са снагама НОВЈ, нарочито за вријеме пете офанзиве, те пораза који су у

тим борбама иретријели, припадници 7. СС дивизије »Принц Еуген« спремали су се на крвави обрачун са борцима 29. дивизије, о чему свједоче многи њемачки документи и заповијест команданта 7. СС дивизије од 7. фебруара 1944, у којој он директно и недвосмислено наређује: »Заробљене бандите 29. бандитске дивизије све повјешати, темељито извјешати«. ⁵⁰

Иако није располагао потпуним информацијама о јачини непријатеља, а још мање о његовим правим намјерама, Штаб 29. дивизије био је обавјештен о концентрацијама и расиореду 7. СС дивизије, па је по логици војничког размишљања и закључивања сагледао суштину намјере непријатеља, свјестан да ће офанзивне акције окупатора истовремено покренути окупљање и акције четничких банди, и из утврђених градова и на терену, односно да ће доћи до нове директне заједничке акције Нијемаца и четника против јединица 29. дивизије. За ту њемачко-четничку сарадњу и заједнички напад на јединице НОВЈ карактеристичан је и дио заповијести команданта 7. СС дивизије, од 22. јануара 1944. године, у којој се регулише однос према четницима и каже: »Опхођење са четницима као са саборцима треба да буде другарско, али без недостојног удварања. Са њима не треба политизирати. Једина база за сарадњу је заједничка борба против комуниста«. ⁵¹ Имајући све то у виду, Штаб 29. дивизије је извршио прегруписавање својих бригада, наређујући да се 12. херцеговачка бригада помјери у рејон Гацка, гдје је дотле била 10. херцеговачка бригада; 10. бригада добила је наређење да 24. јануара крене у јужну Херцеговину, док је 11. бригада и даље задржана сјеверно од Билеће ради блокирања гарнизона у Билећи и одржавања везе између јединица на сјеверу и југу. Штаб 29. дивизије је, у ствари, тачно закључио да предстоји концентричан напад непријатеља који ће се ослањати на своје јаке снаге које су се већ биле или је ускоро требало да се концентришу у Љубињу, Стоцу, Невесињу, Гацку и Билећи.

Имајући у виду суштину наређења Штаба 29. дивизије, по којем се Нијемцима и четницима није смио дозволити пролаз из Гацка према Билећи, 12. бригада се, након доласка на гатачки сектор, стално налазила у близини комуникације Гацко-Билећа, контролишући нарочито простор око Кобиље главе. На основу информација којима је располагао, Штаб Дивизије је закључио да предстоји непосредна акција њемачких снага које су тих дана стигле у Гацко и покушај пробоја комуникацијом према Билећи. Одмах је услиједила заповијест 12. бригади да 28. јануара на положајима Гат-Степен чврсто затвори правац од Гацка према Кобиљој глави. У пријеподневним сатима 28. јануара 12. бригада је извршила покрет према Степену. Пошто се могао очекивати директан сусрет са непријатељем, а да би се избјегло свако изненађење, командант 12. бригаде Данило Комненовић наредио је да батаљони иду у развијеном поретку и у случају потребе буду у стању да одмах ступе у борбу. Други батаљон је први примјетио непријатеља који се кретао у растегнутој колони од Степена према Кобиљој глави. Биле су то јединице 2. батаљона 14. СС пука, које су у јачини од око 600 есесоваца претходно камионима пребачене до Степена да би одатле пјешнице кренуле дуж друма

50) Из заповијести команданта 7. СС дивизије од 7. фебруара 1944, Данило Комненовић - Мухарем Кресо, *29. херцеговачка дивизија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1979.

51) Исто.

према Кобиљој глави. Упоредо са њима друмом се кретало 25 возила и 2 теика. Друга колона непријатељских снага, јачине до 250 војника, кретала се десно од главне колоне кроз Кулу Фазлагих, према селу Кључу. У таквој ситуацији Штаб 12. бригаде је наредио напад. На Џоциној гомили на осигурању налазио се левокрилни 4. батаљон, мотрећи на непријатељеву десну колону. Док је 3. батаљон подилазио дуж друма према челу колоне, 2. и 1. батаљон предузели су обухватни маневар да би преко Разбијеног корита и Милатовице одлучно ударили у лијеви бок непријатељске колоне. Почетак општег бомбашког јуриша настављен је борбом прса у прса и концентрацијом ватре минобацачког вода по непријатељу скупљеном код села Степена. Непријатељ се брзо прибрао, концентрирао свој удар дуж друма, потискујући 3. батаљон са намјером да захвати узвишење Кобиљу главу. Жестока борба на камењару испод Троглава трајала је до 16 сати. Обухватним ударом 1. и 2. батаљона, који је појачан самоиницијативним нападом батаљона »Вуле Скоко« од Гата у правцу Зборне гомиле, двоструко бројнији непријатељ присиљен је на повлачење према Автовцу. Дијелови 12. бригаде наставили су његово гоњење кроз Гатачко поље до Зборне гомиле.⁵²⁾ Према извјештају Штаба 12. бригаде, нађено је 30 мртвих, а још 20 мртвих есесоваца успјели су да извуку заједно са великим бројем рањених. Заробљена су 3 окупаторска војника, а заплијењено: 2 пушкомитраљеза »шарац«, 20 пушака, 1 машинка, 3 пиштоља и доста пушчане муниције и опреме. Био је то тежак губитак за 2. батаљон 14. пука 7. СС дивизије »Принц Еуген«. Бригада је имала 2 погинула, 3 теже и 2 лакше рањена борца. Један од теже рањених умро је од задобијених рана. Погинули су Вуле Ђук из Шћенице, Требиње, политички комесар чете у 3. батаљону и Владо Вујовић, замјеник командира чете у 2. батаљону. Рањен је Петар Мандић, замјеник командира чете у 2. батаљону. У тој борби четници нису учествовали, изузев што су с мањим снагама овладали Гатом. Бригада је послје борбе заноћила на простору Њивице-Степен-Пржине-Дулићи.

И 29. јануар је освануо сунчан, али је снијег био дубок и било је веома хладно. Бригада се тог дана већ у 4 сата ујутро дјеломично помјерила са простора на којем је заноћила и смјестила у правцу Пржине-Данићи-Галешина-Дулићи. Штаб Бригаде је очекивао да ће непријатељ поново покушати да продре преко Кобиље главе према Билећи, али није претпостављао да ће то бити већ слиједећег дана. Међутим, већ 29. јануара у 8 сати ујутро непријатељ је из правца Автовца кренуо према Степену и Кобиљој глави. Тог пута у нападу је, поред снага 2. батаљона 14. СС пука јачине од око 1.000 војника, учествовало и око 300 четника Гатачке бригаде. Четници су имали задатак да од Липника, преко планине Капић, овладају Гатом и ударе у десни бок 12. бригаде, али их је у томе спријечио партизански батаљон »Вуле Скоко«. Четири батаљона 12. бригаде нападали су њемачку колону. Први батаљон са дијелом 3. батаљона нападао је од правца Степен-Пржине, док је 4. батаљон са дијелом 2. батаљона нападао од Гата, преко Добреља, према Зборној гомили. Батаљон »Вуле Скоко« штитио је десни бок 4. батаљону. У први мах Нијемци су, захваљујући бројној надмоћности, бољем наоружању и помоћи артиљерије, успјели да се пробију до Степена и крену према Кобиљој глави, али су

⁵²⁾ Данило Комненовић - Мухарем Кресо, *29. херцеговачка дивизија*. Војноиздавачки завод, Београд, 1979, стр. 158-159.

у току петочасовне борбе одбачени у Автовац. Батаљони Бригаде успјели су толико да се приближе непријатељу да су могли ефикасно да користе ручне бомбе, непријатељ више није могао да користи артиљерију да не би угрозио своје јединице. Нађено је 6 мртвих Нијемаца, мада су, очигледно, губици непријатеља морали бити већи. Претпоставља се да је успио да преостале евакуише заједно са рањенима. У Бригади су погинула 2 борца - један је био командир вода у 1. батаљону Перо Шутић из Мече, Столац. У батаљону »Вуле Скоко« погинула су, такође 2 борца, један од њих био је Рајко Мандић, политички делегат вода из Нових Дулића, Гацко. Док је у Гатачком пољу вођена борба, у Билећу се успјела пробити непријатељска колона која је још 28. јануара стигла у Кулу Фазлагих и ту зановила последице пораза њихове колоне на Кобиљој глави. Колона из Куле Фазлагих, у јачини од око 200 војника са више товарних коња, искористила је прилику док је у Гатачком пољу трајала борба да се уз помоћ домаћих усташа, као водича, пробије кроз камењар и провуче преко села Кључа и Лађевића у Билећу. О томе је у наређењу Штаба 29. дивизије, од 30. јануара, Штабу 12. бригаде записано:

»Заиста се пробило око 200 шваба са неколико коња преко Кључа-Брестике-Меке Груде-Билећа. Провели су их Куљани. Непажњом код 11. (*херцеговачке*) бригаде успјели су побјећи у Билећу . . . Ваша бригада била је на висини, ударна и добро сте маневрисали. И надаље радите овако.«⁵³

Након те побједе, 12. бригада се у ноћи 29/30. јануара помјерила из свог ранијег пребивалишта и смјестила на правцу Данићи-Добрељи-Галешине-Камењача, гдје се задржала и 31. јануара, помјеривши тог дана у 12 сати само 3. батаљон у село Галешине, а 4. у Сливице-Њивице. Штаб Бригаде је, наиме, очекивао да ће непријатељ поновно покушати да успостави и осигура саобраћај комуникацијом Автовац-Билећа, за што је требало претходно да овлада Гатом и Степеном. У том случају 4. батаљон из Сливице-Њивице нашао би се на боку непријатеља, односно иза његових леђа ако би се Нијемци успјели пробити друмом према Билећи. Штаб Бригаде је преостала три батаљона 31. јануара увече распоредио на простору Заграђе-Орлина-Вратковићи, извршавајући задаци Штаба Дивизије да главнина Бригаде не остане уз саму комуникацију и не буде изложена директном нападу непријатеља из Автовца, који је последице пораза 28. и 29. јануара био појачан новим снагама пристиглим из Гацка. На тај начин Бригада је задржала могућност брзе офанзивне интервенције против сваког покушаја непријатеља да се пробије из Автовца преко Кобиље главе према Билећи, али исто тако и могућност маневра ако непријатељ за свој нови покушај употреби све своје расположиве снаге и четнике. Тог дана батаљон »Вуле Скоко« држао је Обло брдо. Борби није било. Дотадашњи резултати потврђивали су да је Бригада извршила све задатке које јој је поставио Штаб 29. дивизије, а посебно задатак у вези са затварањем правца од Гацка према Билећи, нанијевши непријатељу велике губитке у људству и материјалу и онемогућивши му пролаз комуникацијом из Гацка и Автовца преко Кобиље главе у Билећу. Позитивну оцјену и високо признање Бригада је добила и од

53) Архив VII, рег. бр. 3-7 к. 1151/1; Наређење Штаба 29. дивизије од 30. јануара 1944. године.

Штаба 29. дивизије, који је 2. фебруара издао посебно саопштење о борбама 12. бригаде 28. и 29. јануара са Нијемцима и четницима, у којем се каже:

»Дванаеста херцеговачка бригада, којом командује друг Данило Комненовић, дала је овом побједом још једну крваву лекцију окупатору и његовим слугама. Још једанпут наши борци су казали фашистима да је ово наша земља а не земља њемачких окупатора и народних изрода четника и усташа.«⁵⁴¹

У истом саопштењу на једном мјесту се каже:

»Један њемачки војник је причао да их је напала некаква дивља војска која Нијемце, четнике и усташе живе хвата. Заробљени њемачки војник Емил Слобода из Судета, који на себи има подеране италијанске ципеле, грчке чакшире, њемачку блузу а домобранску капу, изјавио је: 'Сви знамо да ће Њемачка изгубити рат. Са нестрпљењем очекујемо његов крај. Гладни смо и боси те ради тога плаћкамо народ'.«

Послије те двије велике побједи над непријатељем, 12. бригада се скоро три пуне седмице задржало на истом простору. Једино су вршена мања помјерања батаљона и њихово међусобно смјењивање у неколико села на чијем је подручју Бригада боравила. Бригада је успјешно затварала пут од Гацког и Автовца и спријечавала сваки покушај пробоја непријатеља комуникацијом према Билећи. Информација о намјерама непријатеља није било, мада је обавјештајна служба Бригаде преко мјештана из околних села добијала податке о припремама непријатеља и његовом скором нападу на Бригаду. Ти подаци су махом били нетачни, а ширили су их четници да заплаше народ. Изгледа да су се и једни и други бојали директног напада Бригаде на Гацко и посљедица које би пад Гацка имао и на планове њемачке команде и на четнике, али истовремено и на расположење народа гатачког среза. Страх окупатора био је логичан слијед пораза на Кобиљој глави и Степену и пада морала у његовим јединицама. Зато су тих дана Нијемци излазили из града само у јачим групама, било да се радило о извиђању или о плачки хране, одјеће или обуће. Њемачка посада у Гацку комуницирала је тих дана само са Невесињем или у правцу Невесиња и Улога, па је самим тим у том правцу била оријентисана и главнина четничких снага, вјероватно ради бочних заштита друма којим се непријатељ кретао. Дванаеста бригада је то вријеме, као и увијек кад није било покрета и оружаних борби, настојала максимално да искористи за све оно што је било тешко урадити за вријеме покрета и борби.

Питање мобилизације нових бораца било је увијек у центру пажње Штаба 29. дивизије и свих њених јединица, јер се само на тај начин могло одржати њихово бројно стање и рачунати на даље јачање сваке јединице посебно. Зато је том питању посвећивана стална пажња и на одређен начин питање мобилизације нових бораца било је редовно разматрано на свим састанцима, посебно састанцима штабова и команди. Штаб 29. дивизије, као и штабови бригада, често су се и у својим заповијестима враћали на ту тему, истичући значај мобилизације. Штаб 29. дивизије у

⁵⁴¹ Архив VII, рег. бр. 8-11, к. 1145/11; Саопштење Штаба 29. дивизије од 2. фебруара 1944. године о великој побједи 12. херцеговачке бригаде над Нијемцима и четничко-усташким снагама.

заповијести својим бригадама од 24. јануара 1944. за дејства на подручју Гацка, Билеће, Љубиња и Ластве третира и питање мобилизације:

»Нарочиту пажњу обратите на мобилизацију у духу закључака донесених на последњим савјетовањима и постављеним директивама . . . Углавном ситуација је таква да постоје услови за мобилизацију, па ћете настојати да се бројно стање свих бригада што брже повећа. Све ово радити са знањем политичких радника на терену, а ако је потребно, помоћи им . . . да исправе своје гледиште на то гштање јер у појединим мјестима политички радници лабаво схватају питање мобилизације.«⁵⁵⁾

Политички комесар 12. бригаде, Ђоко Новосел, 5. фебруара обратио се свим политичким комесарима батаљона и у име Штаба Бригаде издао наређење да се

»у сваком селу гдје се батаљон буде задржао макар и један дан има сазвати збор сељака, жена и омладине гдје ће се, поред изношења политичке ситуације . . . изложити оштро наш захтјев за ступање у редове НОВЈ . . . Уколико постоји народноослободилачки одбор, зборове ћете сазвати преко њега, а поред тога од одборника прикупити имена свих способних за оружје, према којем списку ћете на крају збора позвати све да се јаве до одређеног рока у Одред или Бригаду са свом спремом, наглашавајући да ће се неодазивање иозиву оштро кажњавати.«⁵⁶⁾

Наређење је очигледно друкчије од сличних која су издавана раније, јер је питање мобилизације, послје познате »последње опомене« врховног команданта НОВ и ПОЈ Тита и позива на мобилизацију који је на основу те опомене упутио Штаб 29. дивизије, постало обавеза које се имају придржавати сви способни за војну службу.

Иако су побједи 12. бригаде 28. и 29. јануара биле комплетне, о чему је као примјеру за углед Штаб 29. дивизије издао посебно саопштење које је као наредба прочитано у свим јединицама 29. дивизије и на терену, Штаб 12. бригаде је на батаљонским конференцијама размотрио управо те успјехе настојећи да се утврде и анализирају уочени недостаци. Том приликом је закључено да распоред јединица 12. бригаде није извршен довољно брзо нити прикривено од непријатеља, да је прерано отварана ватра, да није било довољно одлучности приликом вођења јединица на јуриш, да је веза између појединих штабова батаљона као и са Штабом Бригаде била врло ријетка и да извјештаји нису садржавали неопходне елементе. Закључујући да су ти недостаци отежавали ток борбе и самим тим смањили могуће губитке непријатеља, Штаб Бригаде је 5. фебруара наредио штабовима својих батаљона да о размотреним недостацима упознају команде чета и ниже старјешине како би ефикасност будућих акција сваког батаљона и Бригаде у цјелини била што већа а властити губици што мањи.⁵⁷⁾

⁵⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 20-1, к. 1148/1; Заповијеет Штаба 29. дивизије од 24. јануара 1944. потчињеним јединицама за распоред и дејства на подручју Гацка, Билеће, Љубиња и Ластве.

⁵⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 4-7, к. 1151/11; Наређење политичког комесара 12. херцеговачке бригаде политичким комесарима батаљона.

⁵⁷⁾ Архив VII, рег. бр. 10-3, к. 1151/11; Наређење Штаба 12. херцеговачке бригаде од 5. фебруара 1944. штабовима потчињених батаљона.

Пошто је 12. бригада почетком фебруара 1944. године постојала само три мјесеца, чинило се све да она што прије добије прави лик регуларне војне јединице која, између осталог, посвећује потребну пажњу дисциплини које се морају придржавати сви борци и јединице. Штаб 29. дивизије је од првог дана формирања строго водио рачуна о томе, настојећи да се све бригаде 29. дивизије упознају са основним елементима стројеве дисциплине, дисциплине ван строја и дисциплине у администрацији. Преносећи основно дивизијско наређење о разним видовима дисциплине, Штаб Бригаде је 8. фебруара донио наређење којим је својим батаљонима прецизирао које све књиге и спискови треба да се воде у четама и батаљонима и на који начин. Свака чета је имала да води списак људства и књигу заповијести и наредби, а сваки батаљон, поред тога, још и операцијски дневник. Утврђен је начин писања извјештаја и како да се извјештава о непријатељу, шта треба да садржи и како да се води књига болесника и рањеника, уз инсистирање да су »основна начела наше администрације - краткоћа, јасноћа и тачност података« и да је »свака сувишна преписка штетна и прелази у бирократску администрацију«. Наређење Штаба 12. бригаде било је изричито: »Уколико напред наређене књиге не постоје, треба их устројити најдаље до 15. фебруара 1944. године«. У истом наређењу, али под посебном тачком, указује се на хитну нужност обуке курира да схвате да при вршењу свог задатка »не смију преносити никакве неслужбене податке и вијести«. То је упозорење истакнуто јер је »примјећено да курири појединих јединица причају разне ствари које су чули од других или пак на основу онога што су чули и сами додају појединости па на тај начин преувеличавају разне гласине које мјештани или нама непријатељски елементи протурају у циљу стварања панике код становника и слично».⁵⁸⁾

Покрети наших и непријатељских јединица били су тих дана отежани због снијезних вијавица и дубоког снијега што је нападао 5. фебруара и приморавао свакога да се строго држи пртине. Бригада је од Штаба Дивизије 9. фебруара добила прве противтенковске пушке. Једна њемачка колона јачине око 600 војника, којој су као водичи служили усташе из Куле Фазлагих и четници из Гацка, кренула је 10. фебруара из Гацка преко Куле Фазлагих и Брестике с намјером да се пробије у Билећу. Четврти батаљон 12. бригаде, који се налазио у Сливицама, примијетио их је на вријеме и ударио на колону с леђа, садејствујући јединицама 11. херцеговачке бригаде које су на себе примиле тежиште борбе и у току 11. и 12. фебруара нанијеле окупатору огромне губитке - преко 100 убијених и много више рањених. Сам 4. батаљон 12. бригаде је 10. фебруара убио 18 њемачких војника и једног официра, а 25 је ранио. Том приликом заплијењен је пушкомитраљез »шарац«, 6 пушака, 100 тромблонских бомби и 500 метака. Четврти батаљон је имао само једног лакше рањеног борца. У ствари, својим нападом 4. батаљон је натјерао непријатеља да пожури према Билећи, гдје их је дочекала 11. бригада. Тек 14. фебруара батаљони 12. бригаде помјерени су ближе комуникацији Автовац-Кобиља глава и смјештени у селима Данићи, Галешина, Крушчица и Њивице. Први батаљон пристигао је у село Њивице ради смјене 4. батаљона који је требало да се одмори. Сљедећих неколико

⁵⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 1-3, к. 1151/11; Наређење Штаба 12. херцеговачке бригаде од 8. фебруара 1944. свим потчињеним батаљонима.

дана, односно од 15. до 20. фебруара, Бригада је остала на простору на који се смјестила 14. фебруара. Значајнијих борби није било иако су њемачке јединице, најчешће заједно са четницима, вршиле мање испаде у села ближа Гацку и Автоцу. Тако је 18. фебруара група од око 60 Нијемаца и четника око 14 сати упала у Самобор, ради пљачке, али су је дијелови 3. батаљона Бригаде приморали да се повуче у Автовац. Четници су оставили 3 мртва, а било је и неколико убијених и рањених Нијемаца које су успјели да одвуку у Автовац. У 3. батаљону рањен је један борац. Сви батаљони Бригаде користили су те дане релативног затишја за борбену припрему, мобилизацију и политички рад на терену са становништвом, а највише за извршавање властитих задатака војног, политичког, партијског и другог карактера, посвећујући посебну пажњу партијском раду и раду организације СКОЈ-а.

Продор Бригаде у Корјениће и Зупце

Курири су са новом заповијешћу⁵⁹ Штаба 29. дивизије, који се налазио у селу Пољице, стигли 20. фебруара. Штаб Дивизије је обавјештавао о распореду и снази непријатеља. У Билећи је тада било око 500 четника, око 600 четника на простору Тупан-Вилуси-Ластва-Ријечани и неколико стотина у Зупцима. У Грахову је било око 200 њемачких војника, у Црквицама нешто мање, а на Драгуљу мања група али са батеријом топова. Нови задатак Штаба 29. дивизије је био да у сарадњи са 6. црногорском и 2. далматинском бригадом разбије четничке снаге на ширем простору Никшића и Требиња, заузме Вилусе и Грахово и разбије четнике у Зупцима. У вези с тим задатком Штаб 29. дивизије је ангажовао све три своје бригаде, с тим што је један батаљон 11. бригаде требало да маневрише на простору Дулићи-Данићи-Галешине и затвара правац од Гацког, док је остала три батаљона 11. бригаде требало да затворе правац од Билеће према Вилусима. Главни задатак 10. бригаде био је да садејствује осталим снагама 29. дивизије, које су имале да дејствују према Вилусима и Ластви и да својим присуством око Требиња ангажује требињски гарнизон. Задатак 12. бригаде био је да 22. фебруара стигне на простор Цркvice-Убла, повеже се са Штабом 11. бригаде и Штабом Дивизије, затим да се 23. фебруара помјери на простор Црни Кук-Доње Дубочке, а одатле 24. фебруара на правац Миловићи-Велимље-Бјеловићи, гдје је 25. фебруара Бригадатребало да добије нови задатак. У складу са поменутом заповијешћу Штаба 29. дивизије, Бригада је извршила покрет 22. фебруара и смјестила се у села Битељица (4. батаљон), Цркvice (2. и 3. батаљон) и Убла (1. батаљон и Штаб Бригаде). Према наређењу Штаба Дивизије једна чета 1. батаљона остављена је у Дулићима ради прихватања дивизијских курира и поште за Врховни штаб НОВ и НОЈ, као и ради обезбјеђења, преко Гатачке површи до Главатичева, руководиоца политодјела 29. дивизије Воја Ковачевића који је ишао на реферисање у ЦК КПЈ и успутно имао да посјети Мостарски партизански батаљон. У наредби батаљонима о пребацивању на простор Цркvice-Убла

⁵⁹ Зборник НОР-а, том. IV, кн. 22, док. 105; Заповијест Штаба 29. дивизије од 20. фебруара 1944. потчињеним јединицама за разбијање четника на простору Никшић-Требиње и овладавање Вилусима и Граховом.

Штаб 12. бригаде није поменуо напад на Вилусе и Грахово, али је напоменуо да ће се Бригада кретати два дана узастопце, тражећи да се сви батаљони у полазним боравиштима снабде храном за два дана и да се борцима подијели по један оброк суве хране.⁶⁰⁾ На основу нове заповијести Штаба Бригаде⁶¹⁾ сви батаљони су 23. фебруара ујутро поново извршили покрет и током дана се смјестили на простор Црни Кук-Доње Дубочке, односно у села Гњилови До (1. батаљон), Бирачи (2. батаљон), Мила Гора и Потрк (3. батаљон) и Зануглина (4. батаљон и Штаб Бригаде). У истој заповијести Штаб Бригаде скренуо је пажњу свим батаљонима да их и 24. фебруара ујутро чека још један краћи марш. Марш је изведен како је било предвиђено, тако да се Бригада нашла ближе Вилусима. Батаљони су тада распоређени у села Миљанићи (2. батаљон), Реновац (3. батаљон), Шаке (1. и 4. батаљон), док је Штаб Бригаде смјештен у селу Чиста Влака. Сви покрети прошли су у миру и није било додира с непријатељем. Вријеме је било лијепо и сунчано, али је свуда био дубок снијег, па су батаљони морали прити пут како би се комора могла лакше и сигурније кретати угаженом стазом. Према наређењу Штаба 29. дивизије из Бригаде су 24. фебруара кренули Омер Мрган, командант 1. батаљона и Војин Вујовић, командант 4. батаљона на виши официрски курс, који је требало да се одржи при Штабу 2. ударног корпуса у Колашину.⁶²⁾ Ријеч је била о официрском курсу који је требало да почне 5. марта и да траје до 5. априла 1944.⁶³⁾ Било је предвиђено да из јединица 29. дивизије крене 12 војних старјешина, али их је кренуло само шест. Наиме, Штаб 29. дивизије није могао да издвоји 12 војних старјешина без опасности да оголи руководећи војни старјешински кадар бригада. Зато су из сваке бригаде упућена по двојица слушаца - поред Омера Мргана и Војина Вујовића из 12. бригаде, остали слушаоци су били: Радомир Мирковић и Милан Папић, команданти батаљона у 10. бригади и Максим Булут и Славко Скендер, команданти батаљона у 11. бригади и Максим Булут и Славко Скендер, команданти батаљона у 11. бригади.⁶⁴⁾ Према наређењу Штаба 2. ударног корпуса, од 13. новембра 1943. године, ' за формирање првог официрског курса, утврђен је програм рада овог и доцнијих виших војних курсева при Штабу 2. корпуса. Поменути програм обухватао је основе стратегије и тактике партизанске борбе; пјешадијски егзицир - стројева и борбена обука; основе наставе гађања, утврђивања и маскирања, топографије и читања карата

⁶⁰⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 22, док. 112; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 21. фебруара 1944. потчињеним јединицама за пребацивање на простор Црквице-Убла.

⁶¹⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 22, док. 114; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 22. фебруара 1944. потчињеним јединицама за овладавање просторијом Црни Кук-Доње Дубочке.

⁶²⁾ Архив VII, рег. бр. 33-1, к. 1144/11; Наређење Штаба 29. дивизије од 20. фебруара 1944. штабовима бригаа и партизанских одреда.

⁶³⁾ Први сличан курс почео је 1. децембра 1943. у Пљевљима, али је због напуштања Пљеваља прекинут већ 3. децембра и слушаоци су враћени у своје јединице. Према постављеним захтјевима, слушаоци курса могли су да буду команданти или замјеници команданата бригада, односно команданти или замјеници команданата батаљона, који су имали перспективу да се развију у војне руководиоце бригаде.

⁶⁴⁾ Архив VII, рег. бр. 25-10, к. 1144/11; Списак слушаца Вишег војног курса при Штабу 2. ударног корпуса НОВЈ од 26. фебруара 1944.

⁶⁵⁾ Зборник НОР-а, том. III, књ. 9, док 253; Наређење Штаба 2. ударног корпуса НОВЈ од 13. новембра 1943. за формирање официрског курса при штабу корпуса и одређивање програма за рад курса.

и илаиова; наоружање - опис и употреба и основе администрације у партизанској војсци. Уз тај чисто војни програм за курсисте су била предвиђена и редовна предавања из политичке наставе.

У вези са годишњицом оснивања Црвене армије, 23. фебруара, Штаб дивизије је 17. фебруара својом циркуларном наредбом свим бригадама 29. дивизије и партизанским одредима скренуо пажњу на тај јубилеј и посебан значај Црвене армије у рату против нацизма.

»Наше јединице« - каже се између осталог у тој наредби - »на нај-свечанији начин прославиће 23. фебруар којом приликом ће руководиоци свих јединица узети ријеч и истаћи значај Црвене армије, њену улогу за ослобођење човјечанства од фашизма уопште и за ослобођење наших народа посебно. У овом раздобљу до 1. марта руководиоци ће, како по батаљонима тако и по четама, одржати низ реферата о Црвеној армији у чему ће им помоћи штабови бригада и одреда и у томе активно са њима учествовати.«⁶⁶

Скренута је пажња да прославу треба »схватити као врло важан задатак и нашу свету дужност у чему ће се, поред признања и поштовања Црвене армије и захвалности према њој, иоказати и дисциплина наших јединица у погледу приређивања великих прослава.« Било је предвиђено, уколико војничка ситуација дозволи, да »прослава буде ујутро пред постројеним јединицама сајубиларним говором и одушевљеним поклицима свих бораца, а послје подне или увече велике свечане приредбе у част рођендана Црвене армије«.⁶⁷

Те 1944. године 12. бригада је заиста свечано прославила годишњицу Црвене армије. Пошто је била смјештена на ужем простору, сви батаљони Бригаде могли су да се окупе. У сунчано јутро 24. фебруара на збору Бригаде говорио је политички комесар 29. дивизије, Драгиша Ивановић, а свечаности је присуствовао и командант 29. дивизије, Владо Шегрт.

По заповијести Штаба Дивизије од 25. фебруара⁶⁸ 12. бригада је у рејону Вилуса у 16 сати, са своја четири батаљона, извршила покрет. Пошто је већ од раније била упозорена да ће покрет услједити тога дана, сви батаљони су били спремни и кренули су у тачно одређено вријеме. Четници су се, како је било наведено у дивизијској заповијести, налазили на правцу Кленачко брдо-Тупанска равна-Ђуревац (к. 945) - Маочићи. Једанаеста бригада је са три батаљона и даље затварала правац Билећа-Вилуси, а једним правцем Гацко-Кобиља глава. Дијелови 6. црногорске бригаде затварали су правац од Никшића, док се 10. бригада налазила према Требињу ради везивања требињског гарнизона. Дванаестој бригади је наређено да помогне ослобођење Вилуса, а затим да настави са гоњењем непријатеља према Зупцима и Ластви и онеспособи мостове на Требишњици код Ластве. Имајући у виду заповијест Штаба 29. дивизије, Штаб 12. бригаде је својом заповијешћу детаљно разрадио задатке својих батаљона. Правцем Реновац-Велимље нападао је 3. батаљон, који је у Вилусе ушао са правца Виљушева осова-Јаргић (к. 995). Правцем Реновац-Броћанац-Скорча гора, па затим преко Застрма (к. 707) и Височника (к. 614) ка селу Ластви кретао се 2. батаљон, који је

⁶⁶ Архив VII, рег. бр. 1-5, к. 1145/1; Наредба Штаба 29. дивизије од 17. фебруара 1944. штабовима потчињених бригада и партизанских одреда Херцеговине.

⁶⁷ Исто.

Зборник НОР-а, том IV, књ. 22, док. 126; Заповијест Штаба 29. дивизије од 25. фебруара 1944. Штабу 12. херцеговачке бригаде за напад на Вилусе.

имао задатак да поруши оба моста у Ластви (дрвени код жељезничке станице Ластва и жељезнички, километар западно од дрвеног). Четврти батаљон нападао је правцем Реновац-Кленачко брдо-Стражиште (к. 1246) - Успутница, са главним задатком да заштити десни бок Бригаде из правца Билеће. Иза 2. батаљона кретао се 1. батаљон, задржавајући се главнином на линији Раљев кук-Илијино брдо. Имао је задатак да поруши или онеспособи мост преко Требишњице, код Парешке стране. Штаб Бригаде кретао се са 1. батаљоном.⁶⁹ У заповијести Штаба Бригаде изричито је тражено да напад буде »енергичан и муњевит«, да се буде неуморан у мобилизацији нових бораца и да треба мобилисати сваког »ко је код куће а нема објаве од наших јединица и није у народноослободилачком одбору или позадински радник«.⁷⁰

У току покрета 2. батаљон је у селу Дрпе наишао на групу четника и том приликом су 3 четника убијена, 4 рањена и 2 заробљена. Трећи батаљон је муњевитим налетом и без ичије помоћи ослободио Вилусе, 26. фебруара у 3 сата ујутру. Главнина четничке Вучедолске бригаде, која је бранила Вилусе, побјегла је у Ластву. С обзиром на ноћ и брзину којом су побјегли, четници су имали једног убијеног, 4 рањена и 20 заробљених. О томе у извештају, писаном на положају, командант 12. бригаде Данило Комненовић извјештава Штаб 29. дивизије:

»Јутрос смо у 3 часа узели Вилусе. Бранило га је по нашем убјеђењу 200-300 бандита. Побјегли су на Кандино брдо-Клобук. Усљед непогоде терен није очишћен те су банде разбијене и има их по терену. Вилусе је нападао само наш 3. батаљон у примјерном јуришу. Црногорске снаге нису учествовале и до сада са њима немамо везу . . . Снаге су нам прилично разбацане због неучешћа 6. црногорске бригаде. И сада по овоме терену пуцкарају и наилазе бандити на наше засједе те смо морали повлачити дијелове са положаја на Клобуку да држимо Вилусе и да терен почистимо . . . Уколико идемо даље, водите рачуна о потешкоћама веза и командовања. Снијег пада, иначе је врло велик, кретање онемогућено сем добрим пртинама. Војска нам је врло заморена и мокра.«⁷¹

У борби за Вилусе 3. батаљон имао је једног погинулог и 3 лакше рањена борца. Заплијењено је нешто хране и 50 мина за тешки минобацач.

Гоњење четника потрајало је и слиједећег дана. Четници су се расули по околном терену, па је њихово гоњење било скоро немогуће. Наиме, Бригада бројчано није била довољно јака да ефикасно дјелује на тако широком простору, и неповољни временски услови и дубок снијег приморавали су борце да се држе већ прокрчене пртине или да сами прте нове. Послије заузимања Вилуса и Ластве, коју је 2. батаљон освојио без губитака у ноћи 25/26. фебруара, Бригада је у ноћи 26/27. фебруара продрла у Корјениће и Зупце. У Ластви је заплијењено 60 мина за тешки минобацач и доста хране. На простору Корјенића и Зубаца заплијењен је један тешки минобацач са 100 мина, 6 пушака, 15.000 метака за митраљез »бреду« и 1.000 пушчаних метака, затим радио-станица и писаћа

⁶⁹ Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 22, док. 127; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 25. фебруара 1944. потчињеним јединицама за ликвидацију Вилуса и овладавање простором Раљев Кук-Илијино брдо.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Архив VII, рег. бр. 43-9, к. 1144/1; Извјештај команданта 12. херцеговачке бригаде од 26. јануара 1944. Штабу 29. ударне дивизије о ослобођењу Вилуса.

машина. Убијен је један, а заробљено 15 четника. Бригада је имала једног рањеног борца. У борби за село Ораховац теже је рањен Бранко Мандић, десетар у 2. батаљону. У Ластви је као посада остао 4. батаљон, са задатком да поруши мост на Требишњици. Остала три батаљона Бригаде кренула су 28. фебруара у 3 сата ујутру у напад на Зупце и потјерала четнике који су се повукли према Рапима, Полицама и Грабу. У Зупцима је заплијењен један неисправан брдски топ, који је уништен. Убијен је један, а заробљено 50 четника. Бригада није имала губитака. Тиме је извршено наређење Штаба 29. дивизије: »Циљеви су вам ликвидација Ластве и Зубаца, уз то мобилизација сваког ко пушку може носити осим теренских радника«. ⁷²¹ Бригада је 28. фебруара била распоређена у селима Коњско (2. батаљон), Руђин До и Жељева (2. батаљон), Ораховац (3. батаљон и Штаб Бригаде) и Ластва (4. батаљон). У састав 4. батаљона ушла је једна чета Зупчана, од око 40 бораца, са командиром Васом Ђурићем. Сви су имали лично наоружање, углавном пушке. Иако су се до тада налазили у четничкој јединици, били су симпатизери НОП-а и већ од средине лjeta 1943. године држали су се као организована партизанска јединица која је само чекала погодну прилику да ступи у јединице НОВЈ, одржавајући истовремено везу са илегалним политичким радницима на своме терену.

Не допуштајући непријатељу да се среди, Штаб Бригаде је истог дана, 28. фебруара, наредио гоњење четника, што је довело до ослобађања нове територије и мобилизације нових бораца. Батаљони су приступили чишћењу простора Тули-Орашје од четника и евакуацији заплијењеног ратног материјала. По завршетку акције вратили су се у своја ранија боравишта, док су четници остали на положајима на линији Рап-ти-Трескавац (к. 953) - Вучја главаца (к. 890) - Градина (к. 1026).

У две одлучујуће битке - на Кобиљој глави и Гатачком пољу, те брзом продору са сектора Гацка, преко Вилуса, у Корјениће и Зупце, 12. бригада је и војнички и политички извршила задатак који јој је био постављен: најпре да затвори правац Гацко-Билећа, преко Кобиље главе, а затим да брзим продором ослободи Вилусе и Ластву и на том простору разбије четнике Вучедолске и Требињске бригаде, те напокон да продре у тзв. »четничку кулу« Зупце. Поред војних успјеха, који су били очигледни и о којима је шире говорено, треба истаћи и политички успјех тих акција и на плану мобилизације нових бораца у Бригаду (укупно је мобилисано преко 100 бораца од којих су скоро сви били са ширег подручја Корјенића и Зубаца) и на чињеницу да су се јединице НОВЈ после годину и по дана поновно појавиле на простору који је за непријатеља сматран сигурним и недоступним, пошто се налазио у непосредној близини јаким њемачких и четничких гарнизона у Требињу, Билећи и Грахову. У којој су мјери четници сматрали Корјениће и Зупце сигурним и неосвојивим најбоље показује њихова одлука да на том простору дуже времена борави четничка Команда оперативних јединица за источну Босну и Херцеговину, заједно са њеним командантом Петром Баћовићем, што је значило да је одатле требало да се руководи операцијама које је Дража Михаиловић очекивао и прижељкивао након евентуалног искрца-

⁷²¹ Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 22, док. 128; Наређење Штаба 29. дивизије од 26. фебруара 1944. Штабу 12. херцеговачке бригаде за овладавање селима Ораховац, Жељева и Коњско.

вања савезничких војних снага на тај дио јадранске обале. Становништво Корјенића и Зубаца, које је већином било на страни народноослободилачке борбе, са радошћу је дочекало 12. бригаду, искористивши прилику да побјегне из четничких јединица у које су били највећим дијелом присилно мобилисани. Зато није чудо што је тих дана са терена Корјенића и Зубаца у 12. бригаду ступило преко стотину нових бораца.

Не желећи умањити значај успјешног продора 12. бригаде до Граба и на домак Жупе дубровачке, треба ипак поменути да је тај продор временски коинцидирало са једном повољном околношћу. Тих је дана, наиме, вршена смјена њемачких посада у Херцеговини. Одлазиле су јединице 7. СС дивизије »Принц Еуген«, а долазиле снаге легионарске 369. пјешадијске дивизије, па зато ни интервенција непријатељевих снага није могла бити благовремена. Са своје стране, Штаб 29. дивизије и штабови бригада нису то знали, јер би у противном сигурно искористили повољну прилику и продрили и у Дубровачко приморје. Окупатор је, у ствари, био збуњен насталим догађајима, о чему Штаб 6. домобранске пјешадијске дивизије у својој бојној релацији за мјесец фебруар 1944. године закључује: »Партизанско водство искоришћује слабост њемачких и наших чета, које су сада дислоциране по јужној Далмацији и Херцеговини, врло је вјешто извршило напад, демонстрирајући према Требињу а главном снагом ударило је на Граб-Зупци, коју им намјеру њемачко водство није на вријеме прозрело«, ⁷³ и извјештава да »укупна снага партизана (10, 11. и 12. бригада) на горе споменутом подручју износи 4.500 бораца«. Међутим, истина је да је цијела 29. дивизија тада бројала око 1.800 бораца и старјешина, са око 600 бораца у два партизанска одреда ^{74*} - Сјевернохерцеговачком и Јужнохерцеговачком. У продору у Корјениће и Зупце учествовала је само 12. бригада која је бројала укупно око 530 бораца. ⁷⁵

Одбрамбене борбе на простору Билећа-Требиње-Грахово

У посљедњим данима фебруара 1944. године, док су још трајале борбе у Корјенићима и Зупцима, вршена је смјена њемачких јединица у Херцеговини. То је био само дио шире смјене јединица ради даљег усавања њемачке одбране јадранске обале, јер је страх од савезничког искрцавања све више растао. Њемачка команда је почетком марта 1944. у цијелом приобалном јадранском појасу прогласила стање приправности. Дио приобалног појаса чинило је ушће Неретве, као и залеђе које му је гравитирало. Тако се и цијело оперативно подручје 29. херцеговачке дивизије нашло у зони »Неретва«, која је била под командом команданта 5.- СС корпуса, са сједиштем у Широком Бријегу. Због важнијих задатака на сјеверу југословенског ратишта, њемачка Врховна команда је до половине марта 1944. повукла из Херцеговине 7. СС дивизију

⁷³) Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 22, док. 173; Општа бојна релација заповједништва 6. пјешачке дивизије за мјесец фебруар 1944. године.

⁷⁴) Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 22, док. 129; Извјештај Штаба 29. дивизије Врховном штабу НОВ и ПОЈ о ситуацији у Херцеговини и дејству Дивизије од 8. до 26. фебруара 1944. године.

⁷⁵) Архив VII, рег. бр. 19-21, к. 1143А; Бројно стање људства и наоружања 12. херцеговачке бригаде на дан 1. марта 1944. године.

»Принц Еуген« и на њено мјесто довела њемачку легионарску 369. пјешадијску дивизију, звану »Вражја«, која је бројала око 15.000 људи. Борачки састав те дивизије чинило је људство које је регрутовано у тзв. Независној Држави Хрватској, док су командни кадар чинили Нијемци. Команда легионарске 369. дивизије била је најприје у Мостару, али је одатле, због опасности од савезничких ваздушних напада, премјештена у село Благај, десетак километара јужно од Мостара. Један ојачани пјешадијски пук 369. дивизије требало је, послје одласка дијелова 7. СС дивизије »Принц Еуген«, да послужи за непосредну одбрану јадранске обале јужно од ушћа Неретве. Команда пука са штабном четом налазила се у Требињу, а посаду у граду чинили су 1. пјешадијски батаљон и једна артиљеријска батерија поменутог пука. У Невесињу се налазила команда једног пјешадијског пука са три чете прикоманде, једним пјешадијским батаљоном и једним артиљеријским дивизионом. Посаду у Гацком чинио је 2. батаљон са једном артиљеријском батеријом, а у Стоцу против-оклопни дивизион 369. дивизије, артиљеријски дивизион и чета војне полиције. Дијелови 369. дивизије били су још размјештени у Студенцима код Чапљине, на Буни код Мостара, у Метковићу, Имотском и Коњицу. На том простору налазиле су се распоређене и италијанске (49. легија Црних кошуља »Сан Марко«) и усташке јединице (5. саобраћајни батаљон са двије чете милиције), као и главнина 6. жандармеријског пука. Дијелови домобранске 6. пјешадијске дивизије, чија је команда била у Дубровнику, били су распоређени и у Херцеговини, и то: у Требињу команда 14. домобранског пјешадијског пука са једном штабном четом, на правцу жељезничка пруга Ускопље-Пољице 3. батаљон истог пука, у Гацку и Кули Фазлагих 3. домобрански добровољачки батаљон - ДОМ-ДО, комбинован од домобрана и милиције. Четничке снаге из састава Дубровачког, Требињског и Невесињског корпуса (укупно 10 бригада), у јачини од око 2.500 четника, биле су распоређене у свим главним непријатељским упориштима у Херцеговини.

Извршивши, крајем фебруара 1944. године, успјешно задатак разбијања четника у Корјенићима и Зупцима, 12. бригада је требало да настави са чишћењем од четника цијеле те просторије и да на тај начин обезбједи десни бок Приморске оперативне групе 2. корпуса НОВЈ, која је имала задатак да дјелује у приобалном појасу од Грахова и Зубаца, према Боки и Конавлима и да пресијече обалску цесту. За вријеме боравка на простору Корјенићи-Зупци 12. бригада је, 2. марта, привремено придодата Приморској оперативној групи, са задатком да од Корјенића преко Зубаца надире у Жупу дубровачку, док су други дијелови Приморске оперативне групе имали истовремено да продиру кроз Кривошије. Пошто ти дијелови нису успјели очистити непријатељски гарнизон у Грахову, продор 12. бригаде је обустављен на Грабу. Поред дејства у Зупцима, 12. бригада је имала задатак да затвара правац од Билеће према Вилусима. Извршавајући задатак на просторији Зупци и даље према Жупи дубровачкој, 1. и 2. батаљон 12. бригаде напали су у ноћи 28/29. фебруара четнике у селу Турменти и Орашје и 1. марта овладали линијом Турменти-Тули-Орашје.⁷⁶⁾ Четници, у јачини око 700 људи, затражили су помоћ од непријатеља у Требињу и Грдама, па пошто нису добили повукли су

⁷⁶⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 23, док. 9; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 1. марта 1944. Штабу 29. дивизије о ситуацији на простору Зупци-Требиње.

се према Требињу. У Орашју се предало 10 четника, а у селу Тули заплијењен је топ 75 мм који, међутим, није могао да се користи, јер су му четници однијели затварач. Погинуо је један четник, а Бригада није имала губитака. Међутим, сви четници се нису повукли, него су неки сачекали долазак Бригаде. У извјештају Штаба Бригаде о томе се на једном мјесту каже: »Дио (*мисли се на дио четника*, прим. аутора) који нас је сачекао, мобилисан је, а уколико будемо овдје дуже остали, можда ће се и више мобилисати. Досад је мобилисано око четрдесет«.^{77*}

Дванаеста бригада налазила се 1. марта на простору Ластва-Руђин До-Коњско-Ораховац. Борби није било. У саставу Бригаде било је, по списку, 634 бораца (22 жене), али их је на лицу мјеста било 595, а у расходу 39.⁷⁸⁾ Распоред бораца по батаљонима био је следећи: 1. батаљон 144, 2. батаљон 154, 3. батаљон 174, 4. батаљон 114 и у приштапским јединицама 48 бораца. Бригада је имала 435 пушака, 34 пушкомитраљеца, 3 митраљеца, 3 тешка и 3 лака минобацача и 3 машинке и укупно 15.885 метака за пушке и пушкомитраљезе, 3.300 метака за митраљезе и 389 мина за минобацаче.^{79,}

У рано јутро 2. марта 3. батаљон је са Штабом Бригаде прешао у Вилусе. Истог дана око 9 сати четничке снаге у јачини од око 600 људи, уз слабију помоћ легионара из Требиња и Мрцина, напали су 1. батаљон који се налазио у Коњском и 2. батаљон у селу Руђин До. Четници су напали из три правца: једном колоном из правца села Тули, другом из правца село Голо Брдо, а трећом из правца Граба. Борба је потрајала неколико сати. Четници су одбијени и приморани да се врате на полазне положаје на линији Голо Брдо-Тули-Турменти. У тим борбама четници су имали 6 мртвих и 10 рањених, док је у Бригади погинуо један борац, двојица су била рањена, а два нестала. Пошто се следећег дана очекивао нови напад непријатеља и пошто није издата заповијест да се Руђин До и Ораховац држе по сваку цијену, батаљони Бригаде су се истог дана увече помјерили на линију Горњи Клобук-Добри Дуб (к. 857) - Илијино Брдо и смјестили на тој просторији - Горњи Клобук (4. батаљон), Добри Дуб (2. батаљон) и Илијино Брдо (1. батаљон), док је 3. батаљон пребачен у Мокри До ради затварања правца од Билеће према Вилусима, гдје се налазио Штаб Бригаде. Наредна три дана борбе нису вођене, а Бригада је остала на ранијем простору. Од Штаба Приморске оперативне групе добијено је, 6. марта, наређење да 12. бригада поновно крене у чишћење Зубаца и отуда протјера четнике. Напад је извршен истог дана из три правца. Тада је у Ораховцу и Зупцима било око 600 четника.⁸⁰⁾ Правцем Нудо-Чешаљ (к. 1230)-Ораховац нападао је 1. батаљон, 2. батаљон је напао правцем Јазина - Ластва - Ораховац, а 4. батаљон правцем Доња Ластва-Кучма (к. 806) - Руђин До. Напад је био одлучан, па су четници у ноћи 6/7. марта разбијени и натјерани у бјекство према Требињу. Заробљено је 6 четника и заплијењене 4 пушке, 20 мина за тешки минобацач и око 500 пушчаних метака. Бригада је имала једног теже

⁷⁷⁾ Исто.

⁷⁸⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 23, док. 10; Бројно стање људства и наоружања 12. херцеговачке бригаде на дан 1. марта 1944. године.

⁷⁹⁾ Исто.

Архив VII, рег. бр. 4-6, к. 1151/1; Релација о операцијама и раду 12. херцеговачке бригаде у времену од 1. до 31. марта 1944.

рањеног борца. Након поновног протјеривања четника, 1, 2. и 4. батаљон Бригаде смјестили су се у села Руђин До, Ораховац и Ластва, држећи линију према непријатељу. Сва три батаљона остала су на том правцу наредна два дана. Изузев мањег артиљеријског препуцавања, у којем су непријатељеви војници из Требиња топом гађали Руђин До и Доњу Ластву а Бригада минобацачем из Доње Ластве четнички логор у селу Нецвијеће, у току та два дана других борби није било.

Као обично у прољеће, вријеме је било промјенљиво, смјењивало се сунце са кишом и вјетром. Свакодневни борбени покрети и велика преоптерећеност бораца Бригаде, првенствено због развучене територије коју су морали штитити, уз недостатак пушчане муниције, смањивали су ударну снагу Бригаде. Бригада је, у ствари, тих дана нападала само половином свог људства, пошто је други дио људства служио за осигурање њеног десног бока, који се протезао од Билеће, дуж Требишњице, до Ластве. Осим тога, борци су страдали и од велике хладноће, на што је и командант 29. дивизије, Владо Шегрт, који се једно вријеме налазио са Бригадом, у једном свом извјештају указао Штабу 29. дивизије:

»У 12. бригади ових последњих дана има велики број смрзавања. Ова смрзавања су мање природе и грипа се појавила у великом броју. Зато не би требало упућивати на више (*мисли се на дуже*, прим. аутора) маршеве батаљона док не прође ова ледена акција«.⁸¹

Послије четничког пораза и бјекства из Зубаца, 6. марта, непријатељ није дуго мировао. Снаге 1. батаљона 369. пука 369. легионарске дивизије из Требиња и четничка Требињска бригада, са укупно око 650 војника, већ 9. марта ујутро напали су јединице Бригаде. Непријатељ се кретао од Арсланагића Моста, Голог Брда и Граба. Вођена је скоро десеточасовна борба на положајима Кокотовица-Рикало (к. 944) - Жељева-Коњско, па је непријатељ на крају одбачен према Требињу. Из строја је избачено десетак непријатељских војника који су били евакуисани. У 1. батаљону погинуо је замјеник командира чете Сабит Бојчић из села Севаћ Њиве, Чапљина, а три борца су рањена. Послије тог пораза легионари су се повукли у Требиње, а четници распоредили на линију Рапти-Чичево-Полице-Горица и у села Долови и Нецвијеће. Наредног дана батаљони су остали на ранијим положајима. Пошто је Бригада имала задатак да по сваку цијену држи Зупце све док дијелови Приморске оперативне групе 2. корпуса не заузму Грахово, требало је офанзивним акцијама приморати непријатеља на дефанзиву. Зато су 11. марта три батаљона Бригаде напала групацију четника, у јачини око 500 војника, који су се налазили на простору Граб-Тули. Покрети батаљона извршени су у 2 сата ујутру, тако да су четници нападнути у зору. Правцем Коњско-Орашје-Тули и Коњско-Град нападао је 2. батаљон, 1. батаљон дејствовао је правцем Коњско-Травни До-Свитавац-(к. 1170) - Граб, док је 4. батаљон напао правцем Рикало (к. 944) - Трескавац (к. 953) - Тули. Осим тога, 4. батаљон је истовремено осигуравао и десни бок Бригаде из правца Требиња и Арсланагића Моста, па је једна његова чета имала задатак да држи правац Рикало-Кокотовица. Легионари су, међутим, нападом од Арсланагића Моста и ударом на поменућу чету 4. батаљона, која још није ни стигла да запосједне линију Рикало-Кокото-

⁸¹) Зборник НОР-а, том IV, кн. 23, док. 52; Обавјештење команданта 29. дивизије од 10. марта 1944. Штабу Дивизије о ситуацији на сектору Грахово-Вилуси.

вица, угрозили десни бок Бригаде и сами запосјели правац Рикало-Коко-товица-Жељева-Трескавац. Да би вратио ту линију, Штаб Бригаде је ангажовао цијели 4. батаљон са једном четом 2. батаљона, која је била у резерви, што су четници искористили, кренувши и сами у напад са простора Тули-Граб. У борби која је трајала скоро цијели дан легионари су протјерани према Арсланагића Мосту и Требињу. Гонећи четнике, 1. батаљон је упао у село Граб. Непријатељ је имао 7 погинулих и више рањених, док је у Бригади један борац погинуо, а двојица су рањена. Заплијењено је 600 пушчаних метака и 3 товара конзерви. Послије борбе Бригада се смјестила на простору Ластва-Руђин До-Ораховац, гдје је остала и 12. марта. Тог дана на свим секторима Бригаде било је мирно. Само је 13. марта једна мања група легионара, око тридесетак, покушала да од Арсланагића Моста избије на брдо Рикало, али су их снаге 4. батаљона растјерале. Са своје стране, 4. батаљон је у ноћи 13/14. марта напао четнике у селу Турменти и натјерао их у бјекство. Реагујући на тај напад, 14. марта ујутро, око 200 легионара напало је из правца Голог Брда и Арсланагића Моста снаге 4. батаљона на линији Рикало-Жељева, али је 4. батаљон контранападом онемогућио ту акцију непријатеља. Батаљон није имао губитака, док су губици непријатеља непознати. Док је чистио простор Мокри До-Пареш, 3. батаљон је мобилисао 15 нових бораца.

Легионари су уз помоћ четника 15. марта обновили напад на положаје 4. батаљона, крећући се у двије колоне - једном од Арсланагића Моста према брду Рикало и другом од Голог Брда на Жељеву. Уз помоћ минобацача и једног топа, легионари су у први мах успјели да одбаце дијелове 4. батаљона са Рикала и Жељева, али су их брзим противнападом снага 4. батаљона и дијелова 2. батаљона не само одбацили него и натјерали на повлачење. Њемачки легионари су том приликом имали 3 убијена и више рањених, док је у 4. батаљбну погинуо командир вода, Владо Милојевић из села Врањске, Билећа, а два борца су рањена. Заплијењена су 2 коња, 1.000 метака, нишанске справе за тешки минобацач и нешто војничке опреме. Легионари су 16. марта ујутро по трећи пут напали од Арсланагића Моста на положаје 4. батаљона, али и тада без успјеха. Тог дана имали би велике губитке, пошто је Штаб 4. батаљона, очекујући напад, на неколико мјеста поставио засједе, али та варка није успјела јер је једна чета Батаљона преурањено отворила ватру. Легионари су се повукли у неред, бе? већих губитака. Четврти батаљон имао је двоје рањених.

С обзиром на ширину територије, коју су покривала само три батаљона 12. бригаде, недостатак муниције и сталне нападе непријатеља, Штаб Бригаде је 16. марта затражио од Штаба Приморске оперативне групе да са једном јединицом ојача положај Бригаде у Корјенићима и тиме омогући офанзивно дејство Бригаде на цијелом простору Зубаца. Непријатељ је у јутарњим сатима 17. марта обновио напад, али тада са далеко снажнијом нападачком групом која је бројила око 800 легионара и четника. Вријеме је било сунчано, али је био дубок снијег, који је стварао потешкоће и једној и другој страни и отежавао кретање. Легионарско-четнички напад вођен је концентрично, из четири правца - од Арсланагића Моста, Голог Брда, Тули, Богојевић-Села и Орашја. Борба је вођена до мрака, када је непријатељ разбијен и натјеран у Требиње, уз губитке од 20 мртвих и преко 30 рањених. И Бригада је претрпјела знатне губитке, јер је један вод 1. чете 2. батаљона у јутарњим сатима,

због магле, код села Коњског упао у распоред легионара. У жестокој борби, бранећи по сваку цијену извлачење својих бораца из непријатељских положаја, јуначки су пали командир чете Ђоко Врећа из села Крајковића, Требиње, командир вода и пушкомитраљезац Владо Тркља из Мириловића, Билећа и борци Лазар Капор из Мириловића и Вукашин Николић Вукола из Нових Дулића, Гацко. Кад су истрошили муницију, да не би пали непријатељу у руке Ђоко Врећа се убио из пиштоља, Владо Тркља је бомбама разнио себе и митраљез, а Лазар Капор се убио бомбом. Тешко рањеног Вукашина Николића легионари су предали четницима, који су га одмах стријељали. У тој борби Бригада је имала 4 рањена бораца. У извјештају Штаба 12. бригаде о тој и другим борбама које је Бригада водила 17. марта, каже се:

»У овој борби нарочито се истакао наш '2' (*батаљон*) који је у свом задатку дао невиђене примјере упорности. Непријатељ је у овој борби имао најмање 50 губитака од којих као минимум 20 мртвих. Непријатељ је евакуисао коњима погинуле и рањене под заштитом надмоћне артиљеријске ватре. Тек у посљедњем нашем јуришу, који их је нагнао у панично бјекство, непријатељ је оставио на бојишту 6 мртвих . . . Наши губици су 4 погинула и 6 рањених. Међу погинулим је и командир 1. чете '2' (*батаљона*) друг Ђоко Врећа, који је пао у борби прса у прса. Да непријатељ овом приликом није добио такав ударац какав је заслужио, има да захвали помањкању муниције код наших батаљона, нарочито код нашег '2' (*батаљона*) који је тако рећи био остао без метка.«⁸²⁾

О јунаштву Ђоке Вреће и његових бораца записано је и у бојној релацији 29. дивизије за период од 1. до 31. марта 1944. О тој борби се каже:

»16. марта о.г. непријатељ врши концентрацију и 17-ог прије зоре напада са 600 шваба и 500 четника уз јаку артиљеријску припрему. Послије борбе од читавог дана непријатељ је разбијен и стјеран у Требиње па чак и са Арсланагића Моста. Овом приликом један вод 1. чете 2. батаљона 12. бригаде пошао је из села Грабовица за Коњско ради набавке муниције. Ту је запао међу непријатеље и морао се назад пробијати по наређењу водника. Десетар Владо Милидраговић, потрошивши сву муницију из 'шарца', уништио га је, оборио два четника који су га били ухватили, убио их бомбом и измакао сигурној смрти. Командир чете Ђоко Врећа, пушкомитраљезац Владо Тркуља и борци Лазар Капор и Вукашин Николић, који су давали одступницу воду, били су већ опкољени. Борили су се до посљедњег метка и убивши пред собом 15 шваба, Ђоко Врећа се убио из пиштоља, Владо Тркуља метнуо под себе 'шарац' и двије бомбе које су уништиле и њега и пушкомитраљез, друг Капор се такође убио посљедњом бомбом, а Николић је рањен и послије убијен од стране непријатеља. Истог дана код Руђин Дола, кад штаб батаљона наређује повлачење на прихватни положај, десетар Миладин Николић и борци Радован Миладиновић,⁸³⁾ Михајло Шаровић,

⁸²⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 23, док. 119; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 20. марта 1944. Штабу 29. дивизије о борбама на простору Зупци-Корјенићи.

⁸³⁾ Радован Миладиновић из села Турменти-Требиње, као командир вода, био је тешко рањен у јулу 1944. у борби са легионарима, код села Студенци, Невесиње, и од посљедица рањавања умро 29. јула 1944.

Вуко Пикић^{84*} и Миро Перишић враћају курира батаљона са извјештајем: 'Ми се нећемо до мрака повлачити а онда дођите па ћете нас наћи живе или мртве на чуки'. Ови борци су положај заиста и одржали што је у великој мјери олакшало успјех напада читавом батаљону и поразна разбијања непријатеља и гоњење Требињу⁸⁵.

Ни 18. март није прошао без поновног покушаја легионара да овладају Рикалом, али је и тај покушај онемогућен и група од око 100 људи разбијена. Батаљони Бригаде, који су били размјештени на линији Руђин До-Грабовица-Коњско-Ораховац, напали су 19. марта у 20 сати групу од око 300 четника на правцу Граб-Тули-Турменти, разбили је и протјерали према Цивару и Требињу. Четници су имали 3 мртва, док Бригада није имала губитака.

На захтјев Штаба Бригаде, ради појачања њене ударне снаге, Штаб 29. дивизије је 20. марта прикључио Бригади и њен 3. батаљон, који је дотле затварао правац Билећа-Вилуси и био ван борби које је Бригада водила у Ластви, Корјенићима и Зупцима. А те су борбе биле сталне и исцрпљујуће.

»У току борби за ових 25 дана - каже се у извјештају Штаба 12. бригаде - три батаљона ове бригаде, који се налазе овдје на Зупцима, били су изложени огромним напорима, борећи се по врло непогодним теренима и атмосферским приликама свакодневно. Ови напори, хладноћа и губици у борби свели су наше батаљоне на врло мали број бораца употребљивих у борбеној линији . . . Око 20 бораца из сваког батаљона појединачно има у коморама и болници - било да су изнемогли, онеспособљени или болесни. Такво стање свело је наша три батаљона на око 200 бораца укупно, који се могу употребити у борби. Овдје не узимамо у обзир наш '3' (батаљон) који је код Билеће. Са оваквим изнијетим стањем и расположивим људством водили смо борбе свакодневно са снагама непријатеља, које су снаге често пута биле три пута јаче од наших. Овај дио бораца приморан је да држи свакодневно положаје на прилично дугачкој линији фронта. Немогућност рада у току овог времена као и одсуство већег броја политичких и војних руководилаца одразило се негативно на опште стање у Бригади.«^{86^}

Зато је прикључивање 3. батаљона било од посебног значаја за јачање борбеног ефекта Бригаде. Задатак 3. батаљона, односно даљег затварања правца Билећа-Вилуси, преузео је 2. батаљон 10. херцеговачке бригаде, који је због тога привремено стављен под команду Штаба 12. бригаде.

Истог дана, 20. марта, легионари су у 10 сати кренули из правца Тули-Турменти према Зупцима, у двије колоне, али су били одбачени назад. У току напада непријатељска артиљерија из Арсланагића Моста и Требиња тукла је положаје Бригаде, али без успјеха. Непријатељске јединице су и 21. и 22. марта чиниле сличне испаде и покушаје, увијек срачунате да се домогну врха Рикала, али је све било узалуд.

⁸⁴⁾ Вуко Пикић из села Просјек, Требиње, као замјеник политичког комесара чете, погинуо је 29. априла 1944. у борби са легионарима и четницима на Илином брду у Ластви, Требиње.

⁸⁵⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 24, док. 25; Релација Штаба 29. дивизије од 5. априла 1944. Штабу 2. корпуса НОВЈ о борбама у Херцеговини и на простору Ластва-Зупци у марту 1944.

⁸⁶⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 23, док. 119.

Не одустајући од иродора из правца Арсланагића Моста, око 100 легионара је 23. марта покушало да избије на врх Рикало. Једна чета 3. батаљона пустила их је да се приближе на око педесетак метара, па онда отворила ватру. У тој борби убијено је 10 легионара и више рањено. Док је трајао напад на Рикало четничка група искористила је прилику и избила у Богојевић-Село, одакле их је 1. батаљон натјерао у бјекство према Грабу. У борби је заплијењен лаки минобацач. Да би одговорила на сталне нападе Нијемаца и четника Бригада је истог дана увече, у 21 сат, напала четнике који су држали положаје у селима Тули и Турменти. У нападу су учествовале двије чете 4. батаљона и по једна чета 1. и 3. батаљона. Убијен је један четник, али акција у цјелини није успјела због помањкања везе међу четама. Бригада није имала губитака.

Сљедећа два дана, 24. и 25. марта, били су мирни. Већ 26. марта око 8 сати непријатељ је поново напао од Арсланагића Моста на брдо Рикало. Био је то још један уобичајени испад у којем су 2 легионара убијена, а више је рањено. Заплијењено је 800 пушчаних метака. Истог дана у 21 сат 1. батаљон, заједно са по двије чете 2. и 4. батаљона и једном четом 3. батаљона, напали су групу од око 400 четника и 100 легионара, који су се налазили на простору Граб-Куња Главица-Крај-Тули-Турменти-Рапти. Поменутих 100 легионара стигло је истог дана у село Тули и придружило се четницима, који су се већ налазили на том простору, с намјером да 27. марта концентрично нападну Бригаду. Иако је напад јединица Бригаде био изненађујући по непријатеља, борба је потрајала скоро цијеле хладне и вјетровите ноћи, али непријатељ није био разбијен. Пред зору, кад је борба престала, нађена су два убијена четника, а један је заробљен. Заплијењена су 2 италијанска пушкомитраљеза, 5 пушака и 800 метака, пољска телефонска централа и нешто хране коју су четници тог дана примили од Нијемаца. У борби је погинуо замјеник командира чете у 1. батаљону Владо Самарџић из села Љути До, Столац, а један борац је лакше рањен. Сљедећа два дана, 27. и 28. март, прошли су без борбе. Бригада је тада имала податак, према изјави заробљеног четника, да ће непријатељ са јачим снагама напасти Бригаду 29. марта. Тако се и догодило. У рано јутро легионари и четници су извели један од најснажнијих напада тих дана, у којем је укупно учествовало око 900 војника - око 750 њемачких и око 150 четника. У 6 сати ујутру око 300 легионара и 100 четника напали су положаје 3. и 4. батаљона у Руђин Долу и Грабовици, а око 11 сати четници су кренули из правца Граба у напад на 2. батаљон, који се налазио на положајима Коњско-Убли. Против 3. и 4. батаљона, који су бранили врх Рикало, непријатељ се кретао у три колоне - једна од правца Арсланагића Моста, друга од Голог Брда и трећа из правца Турменти-Трескавац. Тај концентрични напад непријатеља подржавала је јака артиљеријска и минобацачка ватра. Жестока борба потрајала је до 16 сати. Нарочито су били упорни јуриши легионара на положаје које је на Рикалу држао 3. батаљон. Тек након десеточасовне борбе легионари и четници су приморани на повлачење према Арсланагића Мосту и Голом Брду. Њихови губици били су велики, око 50 убијених и рањених, које су највећим дијелом успјели да евакуишу приликом повлачења. Пронађено је 8 мртвих легионара, од којих је један био официр. Бригада је имала 6 погинулих и 6 лакше рањених. Међу погинулима били су и замјеник командира чете Јефто Иванковић из Врпоља, Требиње, командир вода Милан Дучић из Подвора, Требиње

и политички делегат вода Обрад Ђапин из Домашева, Требиња као и борци Свето Чуквас Цветко из Пијавица, Требиње, Никола Поповац из Шћенице, Требиње - сви из 3. батаљона, као и командир вода у 2. батаљону Ђорђе Влатковић из Марић Међине, Требиње. Заплијењен је један пушкомитраљез »шарац«, машинка, пиштољ »парабелум«, 6 пушака и нешто пушчане муниције.

И о тој тешкој борби и храбрости бораца и старјешина 3. батаљона остао је запис прибиљежен тих дана и објављен у листу »Млада Херцеговина«, гласилу Обласног одбора УСАОЈ-а за Херцеговину. Под насловом »Млади Љубомирци служе примјером«, забиљежено је:

»Жељева и Рикало неће више никад доживјети такав херојски дан. Подвизи јуначких Љубомираца, бораца 3. батаљона 12. бригаде, остаће за сва времена урезани у камену ових двеју чука на Зупцима. На нашем лијевом крилу четници отпочеше са нападом. Мучки као и обично они су покушали иза леђа да нас изненаде и тако помогну своје њемачко-усташке господаре. Није им успјело. Водник Милан Дучић жртвује свој живот да би спасао остале другове и пребацује се са пушкомитраљезом бандама за леђа. За то вријеме борба на Жељеву добија свој одлучујући карактер. Већ су се наши измијешали с непријатељем који почиње да одступа. Из једног бункера упорно дјелује фашистички 'шарац' . . . Омладинац Јефто Иванковић, замјеник командира чете, са петорком полази да га ликвидира. Смјелим продором, на јуриш, упадају ови јунаци међу непријатеља. Друг Јефто бива тешко рањен, али је непријатељ уништен. Пет фрицева кркла у посљедњем ропцу, међу њима и један официр . . . Преко педесет фашистичких гадова ваља се по снијегу мртво или рањено, али нажима ни то још није доста. По цијену властитог живота жељезни борци Никола Поповац, Обрад Ђапин и Светко Чуквас не престају да истребљују пљачкаше и целате своје земље. На њиховим лицима, пред саму смрт, читали смо колико су им слобода и част свога народа изнад свега, па и изнад живота.«

Као што се да закључити из операцијског дневника Бригаде, њен основни задатак за све вријеме боравака у Корјенићима и Зупцима, а то је потрајало преко мјесец дана, сводио се на чишћење тог простора од четника и спријечавање продора непријатеља према Вилусима. Тиме се жељело омогућити Приморској оперативној групи 2. корпуса да слободно дејствује према Грахову и Јадранској обали и да, по могућности, ослободи Грахово. Бригада је свој задатак до краја успјешно обавила, без обзира што је била приморана да свакодневно води борбу против њемачких и четничких јединица које су дејствовале из Требиња. Будући да су у тим борбама, скоро до посљедњих дана рата, била ангажована само три батаљона (*3. батаљон је затварао правац Билећа-Вилуси*), од Бригаде и њеног цјелокупног састава тражен је максималан напор у сваком погледу. Иако са три ослабљена батаљона, Бригада је са успјехом извршила задатке који су се односили на војна дејства, али није имала ни могућности нити времена да се озбиљније политички ангажује на тако широкој ослобођеној територији. Бригада, наиме, због сталних борби и потреба за сваким борцем, није могла никог одвојити за рад на терену. Стање је било утолико теже што Обласни комитет КПЈ за Херцеговину

није благовремено реаговао, нити у току марта 1944. послао партијског и политичког радника који би се ангажовао у раду на ослобођеној територији. Владо Шегрт, командант 29. дивизије, који се у то вријеме налазио са Штабом 12. бригаде, указивао је више иута на тај проблем и тражио да неког пошаљу. У извјештају од 14. марта 1944. Штабу 29. дивизије он пише:

»Другу Црноте (Васо Мискин Црни, секретар Обласног комитета КПЈ за Херцеговину, прим. аутора) реците да на сектору Ластва-Зупци нема ниједан позадински радник. Ово је по моме мишљењу велики пропуст, јер наше јединице држе овај терен скоро 20 дана. Бригада не може у позадини да ради због сталне бојне готовости, јер ови вражиновци (мисли се на легионаре 369. дивизије, назване 'вражија', прим. аутора) из Требиња покушавају чешће да их одбаце са овог сектора.«⁸⁷

Владо Шегрт се на то питање враћа и у извјештају од 17. марта 1944. и каже: »Другу Црном поново реците да ли мисли икога да шаље на овај сектор . . . По читавим селима општине Ластва, која је ослобођена, и дијеловима зубачке општине нико нема да проговори пусту ријеч. Бригада не може да ради у позадини зато што има свакодневну борбу и везана је чисто за положај.«⁸⁸ Управо у томе је главни разлог што 12. бригада у том периоду, од преко мјесец дана колико је боравила на простору Ластве, Корјенића и Зубаца, територији чије је становништво у основи било партизански опредјељено, није успјела да мобилише онолико бораца колико је реално могла. Долазак Бригаде на тај терен, који су четници сматрали својом неосвојивом тврђавом, снажцо је уздрмао морал четника и разбио њихове лажи о НОВЈ. Међутим, све те повољности нису искоришћене за омасовљење Бригаде. О томе Данило Комненовић и Мухарем Креско, између осталог, закључују да је »придавање 12. херцеговачке бригаде Приморској оперативној групи спутало борбени маневар 29. дивизије широм херцеговачког оперативног подручја« и да »постављање задатка 12. херцеговачкој бригади од стране штаба Приморске оперативне групе да брани током марта (1944) простор Корјенићи-Зупци није одговарало реалним потребама ситуације нити духу маневарске борбе«, због чега је 12. бригада »у држању положаја око Требиња претрпјела тешке губитке у људству« тако да се »од тог потреса дуго времена није опоравила.«⁸⁹ Почетак разријешења те ситуације, неповољне по Бригаду, наступио је кад је дошло до помјерања Приморске оперативне групе од Грахова према долини Зете, када је 12. бригада, 30. марта 1944, враћена у састав своје 29. дивизије и помјерена са истуреног простора Корјенића и Зубаца. Извршавајући наређење, 12. бригада је 30. марта у 6 сати ујутру извршила покрет и размјестила се у селима Граховац (2. батаљон), Ројевићи (1. батаљон), Клобук (3. батаљон), Вилуси (4. батаљон без једне чете и Штаб Бригаде), Зебљак (једна чета 4. батаљона) и Мокри До (2. батаљон 10. бригаде, који се привремено налазио под командом Штаба 12. бригаде). На тај начин приступила је извршењу новог задатка - затварању правца Грахово-Вилуси,

⁸⁷ Зборник НОР-а, том I У, књ. док. 67; Обавјештење команданта 29. дивизије од 14. марта 1944. Штабу Дивизије о ситуацији на простору Граб-Вилуси.

⁸⁸ Зборник НОР-а, том IV, књ. 23, док. 90; Извјештај команданта 29. дивизије од 17. марта 1944. Штабу Дивизије о ситуацији на сектору Требиње-Вилуси-Грахово.

⁸⁹ Данило Комненовић-Мухарем Креско, н. дј., стр. 193.

Ластва-Вилуси и Билећа-Вилуси. И 31. марта Бригада је била на истом простору, без борби. За то вријеме Нијемци и четници из Требиња поново су запосјели Ластву и Зупце, инсценирајући артиљеријском и митраљеском паљбом борбу које није било, јер се 12. бригада више није налазила на том терену.

Задаци 12. бригаде на тој територији и даље били су дефанзивног карактера, са ишчекивањем повољне прилике да се пређе у напад. Без обзира на повремено помјерање батаљона и њихов међусобни распоред, суштина те дефанзивно-офанзивне тактике сводила се на држање основне линије, која је почињала од Клобука (к. 956) и ишла преко Доброг Дуба, Зебљака и Граховца до Загоре. Држање те линије било је услов да се одрже Вилуси и Осјеченица и омогући Бригади да својим нападом примора непријатеља да и сам из напада прелази у одбрану, а самим тим и мијења своје офанзивне планове. Поред своја четири батаљона, с тим што се једна чета 1. батаљона још није вратила са специјалног задатка из Босне, Штаб 12. бригаде привремено је имао под својом командом и два батаљона 10. херцеговачке бригаде (2. и 4. батаљон). Иако су и бројно стање и расположиво наоружање 12. бригаде били тада слабији него раније⁹⁰, (батаљони су имали у просјеку по 125 бораца са уобичајеним наоружањем, по батаљону, поред пушака, 9 пушкомитраљеза, једним митраљезом, једним тешким и лаким минобацачем уз велики мањак пушчане муниције), а ширина простора који је покривала велика, 12. бригада је, ипак, уз садејство два батаљона 10. бригаде могла да изврши свој основни задатак. Она је располагала знатним војним искуством, борбеност је била на висини, а морал јединица чврст. То нису могли да умање нити да доведу у питање ни новомобилисани борци, који још нису посједовали потребно искуство и чврстину и који су због тога понекад дезертирали. У том погледу управо је март 1944. био критичан, јер је тада, због свакодневних борби, слабе исхране, умора и четничке пропаганде која је била од иресудног значаја за највећи дио дезертера који су у бригаду тек ступили (углавном у фебруару 1944) па се брзо и лако деморалисали, из Бригаде дезертирало 37 бораца. Од старих бораца нико није био дезертирао.

Прва четири дана априла 1944. године није било већих војних дејстава. Са два батаљона Бригада је држала линију Добри Дуб-Клобуци-Зебљак, а са друга два линију Грахово-Калопер (к. 1169). Под команду Штаба Бригаде 1. априла стављен је и 4. батаљон 10. бригаде. Пошто су четници уз помоћ окупатора почели са оправком дрвеног моста преко Требишњице у Ластви и пошто се припремао напад на Вилусе, о чему је Штаб Бригаде успио да са терена добије потребне информације, двије чете 3. батаљона и двије чете 4. батаљона добиле су наређење да нападну непријатеља у Ластви и поново поруше мост. Напад је извршен у ноћи 3/4. априла. Непријатељ је протјеран из Ластве, а мост поновно порушен. Тиме су, а да при томе Бригада није имала губитака, поремећене припреме непријатеља за његов наступ на Вилусе из правца Ластве. Према информацијама до којих је Штаб Бригаде дошао 4. и 5. априла могло се закључити да непријатељ припрема синхронизовани напад на Бригаду и из правца Ластве и Требиња и из правца Грахова. Информације су указивале на пристизање њемачко-четничких појачања у Грахово, која су

Архив VII, рег. бр. 5-6, к. 1151/1; Релација о операцијама и раду 12. херцеговачке бригаде од 1. до 31. марта 1944.

процјењена на око 700 легионара и четника. Окупаторске снаге из Требиња поновно су 5. априла запосјеле село Ластву, концентришући тамо око 1.500 својих војника и четника који су припадали 1. батаљону легионарске 369. дивизије и четничке Требињске бригаде. Истог дана непријатељ је са двије артиљеријске батерије почео да туче положаје Бригаде на Клобуку (к. 956), што је био знак да се из правца Ластве припрема директан напад непријатеља. Напад је почео 6. априла у 6 сати, када су према положајима 12. бригаде кренуле њемачко-четничке снаге. У нападу је учествовало око 800 војника. Истовремена жестока ватра из двије артиљеријске батерије давала је снажну подршку непријатељској пјешадији која се кретала према положајима 3. и 4. батаљона Бригаде на Застрму (к. 706) испред Клобука. Мада су били два-три пута бројнији и уз артиљеријску подршку, легионари и четници су пред крај дана, након више противнапада батаљона Бригаде, одбачени према селу Јазини. О томе се у извјештају Штаба Бригаде, између осталог, каже:

»Држање ова два батаљона (3. и 4. батаљона Бригаде, прим. аутора) у борби било је невјероватном упорношћу и борбеношћу. Било је примјера херојске борбе код бораца 3. батаљона и ми смо мишљења да би батаљон требало похвалити од стране штаба Дивизије.«⁹¹

У борбама око Клобука легионари и четници имали су око 30 избачених из строја и два погинула официра. Батаљони Бригаде имали су 3 погинула и 3 рањена борца. Међу погинулима били су и командир вода 3. батаљона Ристо Дурсун из Угараца, Требиње, као и замјеник командира чете у истом батаљону Михајло Вучинић Милан из Паника, Билећа, који је од тешких рана умро дан касније у бригадној болници у Вилусима.

Скоро у исто вријеме кад је почео њемачко-четнички напад из Ластве четири ојачане чете њемачког 363. и 334. гренадирског пука 181. дивизије и око 1.000 четника Вучедолске бригаде кренули су из Грахова, уз подршку десетак артиљеријских оруђа и минобацача и наметнули неравноправну борбу 1. и 2. батаљону Бригаде. Под жестоким нападом нашао се 2. батаљон, који је држао положај на коти Орао (к. 1056), бранећи пут према Осјеченици. Да би олакшао положај 2. батаљона, Штаб Бригаде је у борбу убацио и 2. батаљон 10. бригаде, који је, иначе, био у резерви. Радило се, у ствари, о противнападу на десно крило непријатеља, који је требало да изведу 1. батаљон 12. бригаде и 2. батаљон 10. бригаде, правцем Бобјер-Калопер и тиме олакшају положај 2. батаљона 12. бригаде на коти Орао. Противнапад није успио због неусклађености дејстава батаљона и због продора бројно јаке колоне непријатеља из Грахова у рејон Загоре. У току жестоке цјелодневне борбе положај коте Орао је најпре изгубљен, али је потом јуришем бораца 2. батаљона 12. бригаде поново враћен. У тој борби, 6. априла, која је трајала до у ноћ, борци 2. батаљона 12. бригаде истакли су се јунаштвом. О томе се у извјештају Штаба 12. бригаде Штабу 29. дивизије каже:

»Упорност нашег 2. батаљона, његова борбеност и пожртвовање бораца који су вршили неколико узастопних јуриша да би извукли мртвог друга и рањену другарицу, који су остављени у једној кући

⁹¹⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 24, док. 44; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 8. априла 1944. Штабу 29. дивизије о борбама на простору Височник-Шеховић, Главица-Клобук и Орао-Загора.

испод коте Орао, беспримјерна је и ми смо мишљења да би овај батаљон требало да буде похваљен од стране тог штаба».⁴²⁾

У одбрани положаја на коти Орао и поновљеним јуришима и контра-јуришима, 2. батаљон Бригаде имао је 6 погинулих. Пали су командир чете Петар Капор из Мириловића, Билећа, политички комесар чете Ристо Башић из Церовца, Требиње, политички делегати вода Панто Средановић из засеока Вучја у Ластви, Требиње и Гашо Милидраговић из Облог Брда, Билећа, командир вода Миладин Николић из Нових Дулића, Гацко и борац Тодор Шуковић из Цернице, Гацко, који су покушали да извуку своје рањене другове. Тешко је рањен храбри пушкомитраљезац Радован Миладиновић из села Турменти и Даринка Крунић из Јасена, Требиње, референт санитета у 2. батаљону, коју су четници касније заробили и након тешког мучења у селу Згоњеву код Требиња убили неколико мјесеци касније - 18. августа.

Борци 1. чете 2. батаљона свог погинулог командира и тешко рањене политичког комесара Ристу Башића и Даринку Крунић склонили су у кућици која је била на ничијој земљи - између непријатељских положаја и положаја јединица 2. батаљона, а на свега 250-300 метара од непријатеља. Непријатељ је на сваки начин, мада безуспјешно, покушавао да се приближи тој кући и домогне рањеника. И борци 2. батаљона су то покушавали у више наврата, али им непријатељ јаком концентричном ватром то није дозвољавао. Борци 2. батаљона су одлучили да у току дана непријатељу ни по коју цијену не дозволе приближавање кући и да се, кад падне мрак, рањеници извуку. Групу која је добила задатак да онемогући приближавање непријатеља кући водио је командир вода, омладинац Миладин Николић, који се и раније више пута истакао храброшћу. Памтили су се његови јуриши и освајање четничког bunkера на Осмић гомилама у Врањској код Билеће, његов упад у четничко утврђење на Хацибеговом брду код Билеће и протјеривање четника, затим заустављање, заједно са групом бомбаша, јуриша легионара на Кокотовицу (т.т. 779) у Зупцима и њихов изгон према Арсланагића Мосту тако да нису стигли евакуисати ни своје погинуле. Миладин Николић са пушкомитраљесцем Радованом Миладиновићем и групом бораца успио је до касно послерије подне одолити свим покушајима непријатеља, све док непријатељ није појачао напад и ватром из неколико минобацача више пута директно погодио митраљеско гнијездо и ућуткао митраљеску ватру. Тада је смртно погођен Миладин Николић, а тешко рањен Радован Миладиновић. Нијемци и четници су у тим борбама за коту Орао имали 30 мртвих, од којих је 15 било из четничке Вучедолске бригаде. Четници су имали и 30 рањених. Због велике премоћи непријатеља у људству и наоружању, које је укључивало и артиљерију, те потпуне исцрпљености и онако малог броја бораца и врло тешког стања са муницијом, командант 29. дивизије Владо Шегрт наредио је да се 12. бригада извуче на нову линију и тиме избјегне директни и надмоћни удар непријатеља. Осим тога, било је очигледно да се непријатељ жели по сваку цијену пробити до Вилуса и избити на комуникацију Вилуси-Никшић. Зато су 6. априла увече 3. и 4. батаљон пребачени на простор Дрпе-Тупан, 2. батаљон у Ријечане, док је 1. батаљон задржан у резерви. Штаб Бригаде је са бригадном болницом, 7. априла ујутро, прешао из Вилуса у Ве-

⁴²⁾ Исто.

лимље. Тако је њемачко-четничка група из Грахова могла у ноћи 6/7. априла да посједне Осјеченицу, гдје је поставила два артиљеријска оруђа, а 7. априла увече да уђе у Вилусе.

Непријатељска група која је из правца Ластве (Требиња) стигла у Вилусе није се ту дуго задржала јер се бојала за безбједност ослабљеног гарнизона у Требињу, па се 8. априла, заједно са требињским четницима, преко Ластве вратила у Требиње. Имали су за то и конкретан разлог јер су се дијелови 10. херцеговачке бригаде и Јужнохерцеговачког партизанског одрса појавили у близини Требиња, извршавајући наређење Штаба 29. дивизије који је тим маневром желио и успио да растерети притисак на 12. бригаду. Батаљони 12. бригаде остали су 8. априла на ранијем простору, држећи положаје на линији Дрпе-Тупан-Штрбац-Ријечани и затварајући комуникацију која од Осјеченице води према Никшићу.

Од 7. до 11. априла није било значајних догађаја нити промјена, па су та два-три дана искоришћена за кратак предах бораца. Други батаљон 10. бригаде, који је привремено био под командом Штаба 12. бригаде, упућен је 8. априла на простор Вратковићи-Казанци и поново стављен под команду своје матичне бригаде. Легионари и четници предузимали су тих дана појединачне, али сасвим безначајне и безуспјешне испаде према положајима 12- бригаде. Стицао се утисак да је непријатељ био несиГурањи бпрезан, поготово након одласка своје главнине, која се 8. априла из Вилуса вратила у Требиње. Дванаеста бригада била је тада размјештена у селима Дрпе" (3. батаљон), Тупан (4. батаљон), Ријечани (2. батаљон), и Штрбац- (1. батаљон као бригадна резерва). Штаб Бригаде налазио се у Велимљу. У Пилатовцима се налазио 4. батаљон 10. бригаде, који је и даље остао под командом Штаба 12. бригаде и имао задатак да затвара правац од Билеће.

Према томе, после напуштања Осјеченице и Вилуса, 12. бригада је затварала правце од Вилуса ка Никшићу и Велимљу. Ради појачања правца од Осјеченице према Никшићу, 1. батаљон 12. бригаде је 11. марта рокиран у Подбожур, 3. батаљон у Јабуке, а 5. батаљон 10. херцеговачке бригаде, који је 11. априла привремено стављен под команду Штаба 12. бригаде, лоциран је у Дрпе, на мјесто 3. батаљона 12. бригаде. Из Тупана је 4. батаљон истог дана рокиран у Штрбац и ту стављен у резерву. Бригада је, према томе, била размјештена на простору Јабука-Божурево Брдо-Ријечани, н^стављајући одбрану комуникације Осјеченица-Никшић, док се батаљон из резерве могао у случају потребе употребити у правцу Вилуса и Подбожура. Све прикупљене информације са терена, као и неке добијене директно из Билеће, указивале су да окупатор по сваку цијену намјерава да се пробије у Никшић.⁹³ Већ 12. априла то је потврђено јер су Нијемци и четници Вучедолске бригаде, у јачини око 200 војника, напали положаје Бригаде на Кешељевој Градини (к. 1006) и Црном Осоју (к. 905). У првом налету непријатељ је успио да овлада тим положајима, али је брзим противударом одбачен у Вилусе. Четници су у тој борби имали 4 убијена и 6 рањених, док је Бригада имала два рањена борца.⁹⁴ Желећи да одржи додир с непријатељем, 4. батаљон 12. бригаде је 12. априла извршио препад на непријатеља у

⁹³) Зборник НОР-а, том IV, књ. 24, док. 58; Обавјештење команданта 29. дивизије од 12. априла 1944. Штабу Дивизије о ситуацији на сектору Вилуси-Грахово.

⁹⁴) Зборник НОР-а, том. IV, књ. 24, док. 63; Извјештај команданта 29. дивизије од 13. априла 1944. Штабу Дивизије о борбама на Кешељевој градини и код Ријечана.

рејону Вилуса. Непријатељ је реаговао жестоком минобацачком ватром. Пошто се радило само о препад, 4. батаљон се повукао без губитака и смјестио у село Дрпе, гдје се до тада налазио 5. батаљон 10. херцеговачке бригаде који се тог дана вратио у састав своје бригаде. Препад на непријатељско упориште у Вилусима поновљен је у јутарњим сатима 15. априла, а извела га је једна чета 2. батаљона, док је 1. батаљон напао посаду у Осјеченици и овладао селима Загора и Бобјер. Заробљен је један четник, а батаљони Бригаде нису имали губитака. Та активност јединица Бригаде била је, у ствари, насилно извиђање како би се дошло до прецизније процјене снага којима је непријатељ располагао у Вилусима и Осјеченици. Послије тих напада јединице Бригаде су се повукле на своје полазне положаје. Сљедећа два дана, 16. и 17. априла, није било борби. Извиђачки дијелови Бригаде, као и информације са терена, говорили су о припремању окупатора да напусти Вилусе и Осјеченицу, што се заиста и догодило у ноћи 17. априла. Непријатељ, користећи се заштитом четника Вучедолске бригаде, извукао из Вилуса и Осјеченице према Грахову и Боки. У Вилусима је остало око 300 четника. Штаб 12. бригаде је одлучио да одмах нападне четнике и поврати Вилусе. Зато је 18. априла извршена припрема батаљона, а 19. априла у 2,30 сати ујутро сви батаљони Бригаде прешли су у напад.⁹⁵ Разбивши четнике најприје на линији Броћанац-Калопер, Бригада је у једном налету заузела Добри Дуб (4. батаљон), Клобук (2. батаљон), Омутић (3. батаљон) и коту Орао (1. батаљон). Четници капетана Ивана Јаничића, команданта Вучедолске бригаде, одступили су безглаво, пружајући само спорадичан отпор и бјежећи према Билећи, Ластви и Грахову. Бригада није имала губитака, а изгледа да су и четници, захваљујући бјекству, прошли без губитака. Заплијењени су митраљез, пушка и 500 пушчаних метака.

Тако је 12. бригада 19. априла повратила Вилусе и остале положаје на којима се налазила до 6. априла. Штаб Бригаде поновно се вратио у Вилусе, а батаљони су распоређени у села Клобук (4. батаљон, са задатком затварања правца од Ластве), Граховац (3. батаљон, са задатком осигурања правца од Грахова и Бојањег Брда и држања истурених дијелова на висовима Омутићу (к. 1087) и Орлу (к. 1056) и Загору (1. батаљон, са задатком контролисања правца од Грахова). Други батаљон стављен је у бригадну резерву и задржан у Вилусима, али је једну чету држао у селу Долови.

Од 19. до 23. априла на сектору Бригаде није било никаквих значајнијих промјена. И Нијемци и четници у Грахову и Ластви били су тих дана пасивни, што су јединице Бригаде искористиле за темељитији претрес цијелог терена на којем су се налазиле. Том приликом пронађено је нешто скривеног оружја и муниције (митраљез »брета« са 10.000 метака, 500 пушчаних метака и др.). Четврти батаљон и дијелови 2. батаљона Бригаде напали су 24. априла четнике Требињске и Вучедолске бригаде у Ластви. Главни разлог за тај напад и за поновни продор у Ластву била је набавка хране, али се у томе није успјело јер је, како се каже у извјештају Штаба Бригаде од 25. априла, »непријатељски расположено станов-

⁹⁵ Зборник НОР-а, том IV, књ. 24, док. 88; Извјештај команданта 29. дивизије од 19. априла 1944. Штабу Дивизије о заузимању Вилуса и распореду 12. херцеговачке бригаде на простору Клобук, Граховац, Загора, Вилуси.

ништво све побјегло и са собом евакуисало храну».⁹⁶ Четници су пружили јак отпор, али су ипак морали да се повуку са положаја на линији Црвено Брдо-Височник-МДхала (к. 506) - Доња Ластва, на линију Будинђе-Кучма (к. 800). Будући да батаљони нису имали наређење да даље гоне непријатеља, а и свитало је, чиме би се нашли на отвореном простору и били изложени удару ватре непријатеља, вратили су се. Тај напад дијелова бригаде трајао је до зоре 25. априла. У тој борби 4. батаљон изгубио је једног борца, а убијено је и рањено 6 четника. Вјероватно да би умањили притисак 12. бригаде према Ластви, око 300 четника из Билеће напало је 1. батаљон 12. бригаде у Пилатовцима, али без успјеха. Три следећа дана - 26, 27. и 28. априла - није било промјена. Бригада је остала на ранијим положајима, с тим што је 3. батаљон након доласка дијелова 6. црногорске НОУ бригаде рокиран у Долове и Зебљак. Иако та три дана није било борби, дубоким извиђањем према непријатељу и на основу информација са терена могло се закључити да се у најскорије вријеме може очекивати нови концентрични напад непријатеља - један на снаге Бригаде на Клобуку, а други на снаге 6. црногорске бригаде око Грахова. Штаб 12. бригаде је зато већ у први мрак 28. априла из резерве пребацио свој 2. батаљон на Клобук и тиме ојачао положај 4. батаљона који се тао налазио. У наређењу команде четничког Требињског корпуса, од 27. априла, о томе се каже:

»Сутра 28. о.м. у 24 часа, односно 29-ог у 00 час(ова), сви делови Требињске и Вучедолске бригаде нападају из правца Ластве и Грахова. По избијању у Вилусе и покрету напред бићете извештени како би отуда могли дејствовати у правцу Пилатоваца и Мокрог Дола.«⁹⁷¹

У већ помињаној монографији о 29. херцеговачкој дивизији о борби на Клобуку је речено:

»У иериоду до 28. априла штаб 12. бригаде је утврдио нове ирипреме непријатеља у рејонима Ластве и Грахова за напад према Вилусима. Очекивани напад из Ластве наредногјутра сачекан је припремљеном двостраном засједом на Клобуку. Засједа је организована ноћу 28/29. априла снагама 4. и 2. батаљона са планом да се непријатељ дуж гребена Клобука упусти у њихов распоред. Борбено осигурање, јачине једне десетине, имало је при наиласку нападача да фингира панично бјегство ради навлачења непријатеља у засједу. У свитање 29. априла легионарско-домобранске батерије из Ластве засуле су концентричним плотунима гребен Клобука. Одмах је услиједио напад око 700 четника Требињске и Вучедолске бригаде, који су дуж гребена улазили у засједу. Оба батаљона прешла су у једновремени јуриш на бокове четничког нападног поретка дуж гребена. Изненадни удар на бокове унио је међу четнике велики метеж који се претворио у безглаво бјекство према Ластви. Гоњени су до Јазине. Тако је заузета Жупа корјенићка. Губици четника: 5 убијених, 9 рањених, 2 заробљена. Из 2. батаљона 12. бригаде у борби на Клобуку погинуо је један командир вода (*Вуко Пикић из Просјека, Требиње, био је тада замјеник политичког комесара чете у 2. батаљону* - прим.

Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 24, док. 121; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 25. априла 1944. Штабу 29. дивизије о нападу на четнике на положај Црвено брдо-Височник-Махала-Доња Ласта и о ситуацији на сектору Грахова.

⁹⁷¹ Архив VII, рег. бр. 5/6, к. 1151/1; Наређење команде четничког Требињског корпуса од 27. априла 1944.

аутора). Непријатељ је избјегао теже губитке захваљујући томе што је засједа 12. бригаде прешла у јуриш иешто раније, па је захваћен само најистуренији четнички дио; затим слаба видљивост у магли праскозорја умањила је ефикасност ватре, а 4. батаљон се није могао потпуније испољити због истовремене појаве четника иза њихових леђа, од Парешког Дола.⁹⁸⁾

У тој борби заплијењени су италијански пушкомитраљез са 500 метака и пушка. Борби није било 30. априла, изузев што су њемачке батерије из Ластве испалиле преко 50 граната на положаје 2. и 4. батаљона на Клобуку, али батаљони нису имали губитака.

Двомјесечна одбрана дијела ослобођене територије, најприје на простору Ластве, Корјенића и Зубаца, а затим Вилуса, те скоро свакодневне мање или веће борбе са окупатором и четницима довели су не само до смањења броја људства у 12. бригади него и до врло озбиљне несташнице муниције. Она је на махове била чак критична, што је ватрену снагу Бригаде понекад сводило на минимум. Несташница муниције је и психички негативно дјеловала на борце и слабила њихов морал и борбену готовост. Из прегледа бројног стања људства, наоружања и коња 12. бригаде 30. априла 1944. године види се да је бригада на лицу мјеста имала 494 борца (од тога 19 жена), у расходу 84 борца (од тога једна жена). Располагала је укупно са 400 пушака, 34 пушкомитраљеза, 5 митраљеза типа »брета«, 4 тешка минобацача са 138 мина и 9 лаких минобацача са 375 мина. На 361 пушку калибра 7,9 мм и 26 пушкомитраљеза који су, такође, трошили муницију калибра 7,9 располагало се са свега 7.590 метака. Кад се узме у обзир колико је од тог броја метака требало одвојити за пушкомитраљезе, онда је јасно по колико је метака остајало сваком борцу за његову пушку и колико је сваки борац морао да води рачуна прије него што потроши и један од својих десетак метака којим је евентуално располагао. Поред тог наоружања у Бригади је било још 5 машинки са 210 метака, 56 пиштоља разних типова са 487 метака и 511 ручних бомби.⁹⁹⁾

Први дани маја протекли су без борби. Први батаљон (без једне чете) био је у Пилатовцима, 4. батаљон (без једне чете) у Броћанцу, одакле је контролисао прилазе електричној централи на Требишњици и имамо да послужи за евентуалне интервенције према Билећи и Ластви, 2. батаљон (ојачан четом 4. батаљона) налазио се на линији Добри Дуб-Клобук-Зебљак, са задатком да затвара правац од Пареша, Ластве и Нудола, док је 3. батаљон држао линију Омутић-Орао, односно Грахов-Осјеченица, затварајући правац од Грахова. Први мај прослављен је у свим батаљонима Бригаде. Већ 30. априла у 20.30 сати засјале су ватре на висовима на секторима свих батаљона Бригаде, а на сам дан Првог маја у батаљонима су одржани свечани зборови и приредбе на којима су, поред бораца и старјешина, учествовали и мјештани. Мали одзив мјештана био је код батаљона који су били стационирани према Ластви и Грахову, док је у селу Пилатовци првомајској свечаности при-

⁹⁸⁾ Данило Комненовић-Мухарем Крео, н. дј., стр. 200-201.

⁹⁹⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 24, док 164; Бројно стање људства, наоружања и коња 12. херцеговачке бригаде 30. априла 1944. године.

суствовало око 200 мјештана, нарочито омладине. У Вилусима, гдје се налазио Штаб Бригаде, организована је усијела приредба на којој је наступила тек формирана дилетантска група Бригаде са хором.

Нове припреме непријатеља у Ластви и долазак жељезничке композиције са ратним материјалом и нешто људства запажени су 3. маја. Штаб Бригаде је закључио да се ради о припремама за нови напад непријатеља на јединице бригаде и наредио је 3. батаљону да у ноћи 4/5. маја нападне групу од 200 четника коју је водио Иван Јаничић, командант Вучедолске бригаде, а која је била концентрисана у Заслапу и Нудолу. Напад 3. батаљона потпуно је успио, тако да та четничка група није могла да узме учешћа у нападу који је почео 5. маја у 5.30 сати. Штаб Бригаде је у току исте ноћи извео 4. батаљон на Клобук и заједно са 2. батаљоном припремио засједу главнини четничких снага на правцу Мркајићи-Горњи Клобук, која је у јачини од око 600 војника кренула 5. маја ујутру из Ластве, уз јаку артиљеријску и минобацачку подршку. Бочним једновременим нападом 2. и 4. батаљона Бригаде четници су изненађени, разбијени и натјерани у бјекство према Ластви. У једночасовној борби на Клобуку четници су имали 8 убијених, 15 рањених и 2 заробљена. Заплијењени су италијански пушкомитраљез, машинка, 6 пушака, пиштољ, дурбин, 500 метака, 10 ручних бомби и други војни материјал. Међу погинулим четницима били су по злу познати Ђорђе Крсто Тица из Зубаца и Гојко Средановић из Ластве. Батаљони су имали једног лакше рањеног и двојицу контузованих бораца. У тој борби посебно су се истакли борци и старјешине оба батаљона, који су одлучним нападом потпуно разбили непријатеља, чији би губици били далеко већи да су располагали довољном количином муниције.

Док на положајима осталих батаљона Бригаде 6. маја није било борби, изузев борбе коју су са четницима водили дијелови 4. батаљона у рејону Скорча Гора-Парешки До—Илијино Брдо и у којој су теже рањени командир вода Трипо Ивковић из Кути, Билећа и Рајко Ратковић из Коњског, Требиње, једна група од 200 четника из Билеће напала је 1. батаљон 12. бригаде (само двије чете) који је држао положај Јабуковац-Пилатовци и затварао правац Билећа-Вилуси. Напад је изведен у 4 сата ујутру, али је, у садејству са 4. батаљоном 10. херцеговачке бригаде, одбијен. Четници су се морали повући у Билећу, оставивши иза себе 6 погинулих и 3 рањена. У 1. батаљону погинуо је борац Ибро Разић из Опличића, Столац. Заплијењени су: пушка, 40 метака и 9 ручних бомби.

Бригада је остала на истим положајима 7, 8, 9. и 10. маја и тих дана борби није било. Батаљони су обављали једино акције претраживања и чишћења терена и припремали се за повратак у Херцеговину, очекујући долазак 2. далматинске бригаде из састава Приморске оперативне групе 2. корпуса. Према наређењу Штаба 2. корпуса, 2. далматинска бригада требало је да смијени 12. бригаду на сектору Вилуса, док је 12. бригада требало да са главнином својих снага запосједне простор Врбица-Трновица-Бијела Рудина, а дијелом снага и простор Пилатовци-Мокри До. Тиме је 12. бригада смјењивала 12. херцеговачку бригаду на сектору Билеће, са задатком да затвори правац Билећа-Вилуси и Билећа-Плана, уз истовремено офанзивно дејство према Моском.

Друга далматинска бригада је 11. маја смијенила 12. бригаду на простору Вилуса, па је 12. бригада могла да се врати у Херцеговину. Приликом преузимања нових положаја, 2. батаљон 12. бригаде је 11. маја потјерао четнике из Бијеле Рудине. Четници су у тој борби имали 3 мртва и неколико рањених. Међу убијенима био је и четнички командир Биберџић из Тодорића, Билећа. У 2. батаљону погинуо је један од најхрабријих бораца 1. чете Милан Круљ из Ранковаца, Љубиње. Бригада је 13. маја била распоређена на простору Билеће, вршећи јак притисак на упориште непријатеља у граду и спремна да у садејству са осталим херцеговачким бригадама и партизанским одредима приступи извршењу нових борбених задатака које јој је постављао Штаб 29. ударне дивизије НОВЈ.

Глава III

Бригада у борбама за вријеме прољећне окупаторско-квислиншке офанзиве у Херцешвини

*Стање Бригаде после двомјесечних борби
на граничном простору Црне Горе*

Више од два мјесеца 12. херцеговачка бригада борила се у пограничном појасу Црне Горе. За то вријеме била је скоро свакодневно у покрету и борбама, подређујући активности борбеном задатку и извршавајући га са пуно успјеха. Упоредо с тим, Бригада је интензивно живјела и живот јединице НОВЈ, у којој је сваки борац био не само војнички, него и политички субјект. Да би успјела осигурати континуитет cjелокупног унутрашњег организационог рада, што је захтјевало максимално ангажовање и паралелан рад и у извршавању задатака које је постављао војни сектор, као и онога што је било предуслов политичког и васпитног уздизања сваког борца. Главни организатор и извршилац политичког и васпитног рада у јединицама бригаде била је партијска организација и организација СКОЈ-а.

Резултати војних операција које је Бригада водила у марту и априлу 1944. године, те успјешно извршавање борбених задатака који су Бригади постављани од Приморске оперативне групе 2. корпуса НОВЈ (док је била директно под командом Групе) и 29. ударне дивизије, сами по себи говоре о позитивним резултатима и ефектима рада у Бригади на војном сектору. Честе борбе дале су позитивне резултате и утицале на сталан пораст војне умјетности бораца и старјешина, пораст борбености и борбеног морала, дисциплине и офанзивности Бригаде. То је допринјело даљем порасту угледа војних старјешина јер су они, што је нарочито било важно за оне ниже, у међувремену са успјехом завршили или завршавали разне војне курсеве при Штабу Бригаде или Штабу 29. дивизије. Те војне старјешине стекли су знање на курсевима, доприносећи истовремено и порасту властитог угледа и ауторитета код бораца. Курс при Штабу Бригаде, који се званично звао Подофицирски курс 12. бригаде, имао је доста широк програм наставе,^{100*} која је обухватала ратну службу, борбену обуку, читање карата, фортификацију (пољско утврђивање), наоружање са описом оружја и наставом гађања, вођење администрације и пјешадијски егзерцир. И тај је курс био у оквиру програма организовања истих курсева који су, по наређењу Штаба 29. дивизије од 7. марта 1944. године, имали да се одрже у свим бригаама Дивизије. Највећи и најтежи проблем за Бригаду био је недостатак муниције. Дешавало се да је због мањка муниције дио аутоматског оружја био ван употребе и да су борци располагали са по пет или највише десет метака. То је доводило до опадања ватрене моћи јединица Бригаде и утицало да се борци

100) Архив VII, рег. бр. 4-3, к. 1151/II; Програм рада подофицирског курса 12. херцеговачке бригаде.

несигурно осјећају. Други акутни проблем био је недостатак лијекова и санитетског материјала, што је у условима скоро свакодневних борби отежавало могућност збрињавања рањеника.

Због младости чланова партијске организације и неискуства у партијском раду требало је у партијски рад и живот унијети више система, појачати теоретски рад у свим јединицама Бригаде, односно у свим основним партијским организацијама у Бригади. То је, међутим, због честих покрета Бригаде и њених борбених задатака било немогуће потпуно и свакодневно остварити у том двомјесечном периоду, па зато ни резултати нису могли бити брзи ни ефикасни. Теоретском уздицању, поред редовног рада у партијским организацијама, допринијели су и нижи партијски курсеви. О првом таквом курсу говори се у извјештају политичког комесара 29. дивизије, од 11. априла 1944. Обласном комитету КПЈ за Херцеговину. На том курсу било је 25 слушалаца, углавном политичких и партијских руководилаца из јединица 29. дивизије (4 слушаоца из 12. бригаде), који су слушали 11 предавања. Предавања су била о историјском развоју радничког покрета, Партији, организационим питањима Партије, партијској линији и руковођењу партијском организацијом, основама лењинизма, националном и сељачком питању, историјату НОБ-а и линији Партије у НОБ-у, фашизму, постанку и развоју СССР-а и о раду политичких руководилаца у војсци.¹⁰¹⁾ Поред тих предавања одржано је и посебно предавање о дијалектичком и историјском материјализму. Предавања су одржавана обично ујутру, у току дана слиједило је учење по кружоцима, а у вечерњим сатима држане су завршне конференције о теми која је прорађивана. Руководиоци и предавачи на том курсу били су Драгиша Ивановић, политички комесар 29. дивизије и Вукашин Мићуновић Вуле, члан политодјела 29. дивизије. Организацију курсева преузео је послје Обласни комитет КПЈ за Херцеговину, при којем је већ 20. априла у Фатници код Билеће почео са радом други партијски курс, који је трајао до 12. маја. Програм је био исти, односно према упутству ЦК КПЈ за ниже партијске курсеве. Тај је курс завршило 50 слушалаца - сви из јединица 29. дивизије и са терена Херцеговине.¹⁰²⁾ Курсом је руководио Салко Фејић, а предавачи су, поред њега, били Угљеша Даниловић, члан бироа ПК КПЈ за Босну и Херцеговину; Драгиша Ивановић; Вукашин Мићуновић Вуле, Олга Масовић, члан Обласног комитета КПЈ за Херцеговину и Бошко Кеџман, члан Обласног комитета СКОЈ-а за Херцеговину.¹⁰³⁾ Укупно је кроз партијске курсеве, укључујући и оне одржане у Црној Гори на којима су учествовали и слушаоци из Херцеговине, прошло око 260 слушалаца - политичких и партијских радника било у јединицама 29. дивизије, било на терену Херцеговине.¹⁰⁴⁾ У том периоду организован је и виши партијски курс при Штабу 2. ударног корпуса, који је при крају рада прекинут због офанзиве

¹⁰¹⁾ Зборник НОР-а, том. IX, књ. 5, док. 131; Извјештај политичког комесара 29. дивизије од 11. априла 1944. Обласном комитету КПЈ за Херцеговину о програму и слушаоцима нижег партијског курса.

¹⁰²⁾ Архив VII, рег. бр. 14-4-12, к. 1145/11; Извјештај политичког комесара 29. дивизије од 4. априла 1944.

¹⁰³⁾ При обласном комитету КПЈ за Херцеговину одржана су доцније још два иста курса - један је почео на Дивину, Билећа, 25. јуна са 67 слушалаца, а други 5. августа 1944. у Бањанима. Та два курса водио је Љубо Бабић, који је, по одлуци ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, због тога послат у Херцеговину, уз помоћ Салке Фејића и Душана Шакоте.

¹⁰⁴⁾ Архив ЦК СК БиХ; Извјештај Обласног комитета КПЈ за Херцеговину од 26. августа 1944. Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину.

непријатеља на слободну територију у Црној Гори. Из 29. дивизије на том курсу било је 15 слушалаца, од којих четворица из 12. бригаде.

Без обзира на потешкоће, партијска организација, уз помоћ организације СКОЈ-а, посебну пажњу је посвећивала културно-просвјетном раду којим је требало подићи општи образовни ниво бораца, од којих су неки били неписмени или полуписмени, као и оспособити борце да могу са више разумијевања и успјеха учествовати у партијском и политичком раду. Томе је требало да допринесе и издавање листова (четних, батаљонских и бригадног), који су почели повремено да излазе у појединим четама и батаљонима Бригаде. У марту 1944. године објављен је и први број бригадног листа »Наша звијезда«, али је свих 10 примјерака, на интервенцију Митра Бркића, политичког комесара 2. ударног корпуса, било повучено. Тај први број »Наше звијезде«, листа 12. херцеговачке НОУ бригаде, како је стајало на корицама листа, припреман је и објављен уз потешкоће, које су настале због сталних покрета и борби Бригаде. На њему се са жаром радило, број сарадника био је велик, а лист са илустрацијама и цртежима. Међу прилозима нашли су се текстови политичког комесара Бригаде Ђоке Новосела »Изграђуј се друже!«, команданта Бригаде Данила Комненовића »Развој и борба«, замјеника политичког комесара Бригаде Франца Новака »Бригада се заклела« и »О партији«, руководиоца СКОЈ-а Османа Ђикића »Муслимани данас« и »Омладина служи примјером«, затим у војној рубрици текст »Командовање« и други. Завршна парола на крају листа била је: »Изграђуј се друже борче, да би могао изграђивати нови свијет« и »Напријед ка новим побједама«. Политички комесар 2. корпуса, интервенисао је у вези са чланком »Изграђуј се, друже«, који је окарактерисан као лијево скретање. Његово мишљење у потпуности су прихватили политички комесар 29. дивизије Драгиша Ивановић и дивизијски партијски комитет. У писму политичком комесару 29. дивизије, од 26. марта, политички комесар 2. ударног корпуса каже:

»И поред директива ЦК КПЈ у пракси и надаље спроводите секташтво у односу према Енглеској и Америци«, а »краља и монархију не раскринкујте правилно и са потребном политичком аргументацијом . . . Секташки однос, ма у ком облику, према Енглеској и Америци директно кочи развитак наше нове државе и сужава њене везе са свјетском демократијом и слаби њен међународни положај . . . Због тога је нужно свим проблемима међународног карактера прилазити са становишта да ми стварамо једну нову самосталну творевину која није ничија филијала него дјело борбе наших народа.«¹⁰⁵

На тој линији био је политички рад унутар Бригаде, али и на терену, гдје је било могуће. Он је на првом мјесту био усмјерен на јачање патриотске свијести бораца и становништва и на позив народу да се окупља у борбу против окупатора и квислинга. Полазећи од суштине НОБ-а и њеног народноослободилачког, родољубивог и народног карактера, што је стално ширило и јачало основу таквог окупљања око јединица НОВЈ и органа народне власти на терену, успјешно се супротстављало сталном настојању непријатеља - нарочито четничких вођа - да се створи што дубљи јаз између, с једне стране, јединица 29. дивизије и присталица

¹⁰⁵ Архив VII, рег. бр. 17-1-11, к. 1145/II; Писмо политичког комесара 2. ударног корпуса од 26. марта 1944. политичком комесару 29. дивизије.

НОП и, с друге стране, оних који су били на овај или онај начин на страни четника. Тај рад није био лак и тражио је упорно политичко ангажовање, али је доносио позитивне резултате и утицао на све који су се присилно нашли у четничким редовима. Разоткривањем антинародног карактера монархије, што је потврђивала и братоубилачка политика коју су у земљи спроводили југословенска избјегличка влада и краљ Петар преко свог министра Драже Михаиловића, уз очигледну чињеницу да савезници директно помажу баш НОВЈ, утицало се све више и на оне који су се још налазили на страни четника или су се колебали у одлучивању.

Партијска организација 12. бригаде бројала је 10. маја 1944. године 154 члана, који су били организовани у 22 партијске јединице (ћелије) и 4 батаљонска комитета. Број чланова Партије по батаљонима био је следећи: 1. батаљон 37, 2. батаљон 37, 3. батаљон 36, 4. батаљон 26 и при Штабу Бригаде 18 чланова Партије. У Бригади су тада била и 33 кандидата за члана Партије - 1. батаљон 8, 2. батаљон 7, 3. батаљон 9, 4. батаљон 5 и при Штабу Бригаде 4 кандидата.¹⁰⁶ Иначе, Бригада је тада бројала укупно 676 бораца и старјешина. Десна рука партијске организације била је организација СКОЈ-а, која је имала укупно 165 чланова - 1. батаљон 34, 2. батаљон 42, 3. батаљон 38, 4. батаљон 39 и при Штабу Бригаде 12 чланова СКОЈ-а, који су били организовани у 17 активних, 4 батаљонских комитета и један бригадни комитет.¹⁰⁷ Поред поменутих 165 чланова СКОЈ-а, у Бригади је тада било још 89 омладинаца који нису били обухваћени радом скојевске организације, али о којима је организација СКОЈ-а брижно водила рачуна и радила на њиховој припреми и васпитању за пријем у СКОЈ. Из извјештаја Бригадног комитета СКОЈ-а од 12. маја 1944. види се да се »СКОЈ као организација младих комуниста скоро у потпуности осјећа у цијелој Бригади . . . и да скојевци својим самопожртвовањем, храброшћу и личним примјером у најтежим ситуацијама са пуним правом и поносом носе име и све више подижу углед наше организације«. ¹⁰⁸ Ту су оцјену скојевци заслужили, доказавши се поново и у борбама на сектору Зубаца и Вилуса, гдје је погинуло 15 чланова СКОЈ-а, а знатан број је био рањен.

Проблем број један тих дана било је омасовљење организације СКОЈ-а и упоредо с тим интензивирање политичко-теоријског рада са новим члановима, као услова за даље учвршћивање организације у Бригади. Зато је тежиште било на политичко-теоријском раду. Основне теме о којима се расправљало биле су о раду и задацима СКОЈ-а и УСАОЈ-а. Оне су најприје прорађиване на батаљонским комитетима СКОЈ-а, па тек онда у скојевским активима и шире, са омладином у свакој чети сваког батаљона. И на културно-просвјетном сектору били су створени услови за организовање и рад дилетантских секција. Негдје су већ постојали и радили пјевачки хорови и рецитаторске секције.

Велики допринос побољшању рада СКОЈ-а у 12. бригади дало је Прво обласно савјетовање СКОЈ-а за Херцеговину, одржано у Фатни-

¹⁰⁶) Зборник НОР-а, том IX, књ. 6, док. 15; Извјештај замјеника политичког комесара 12. херцеговачке бригаде од 10. маја 1944. Централном комитету КПЈ о организационом стању КПЈ и СКОЈ-а, политичком и културно-просвјетном раду у Бригади.

¹⁰⁷) Зборник НОР-а, том IX, књ. 6, док. 19; Извјештај бригадног комитета СКОЈ-а 12. херцеговачке бригаде од 12. маја 1944. Обласном комитету СКОЈ-а за Херцеговину о организационом стању и раду организација СКОЈ-а у Бригади.

¹⁰⁸) Исто.

ци код Билеће 11. марта 1944. године. Савјетовање је организовао Обласни комитет СКОЈ-а за Херцеговину, а присуствовали су делегати СКОЈ-а из јединица 29. ударне дивизије и са подручја Херцеговине.¹⁰⁹ Из 12. бригаде савјетовању су присуствовали и учествовали у његовом раду Осман Ђикић, руководиоца СКОЈ-а у 12. бригади и руководиоци СКОЈ-а у 2. и 4. батаљону 12. бригаде - Милка Булајић и Вукашин Сенић. Поред делегата савјетовању су присуствовали и учествовали у његовом раду Васо Мискин, секретар Обласног комитета КПЈ за Херцеговину, Бетика Романо, члан ПК СКОЈ-а за Босну и Херцеговину и Вукашин Мићуновић Вуле, члан политодјела 29. дивизије. На савјетовању је размотрена политичка и војна ситуација у свијету и у нашој земљи, стање организације СКОЈ-а у 29. дивизији и у Херцеговини, као и допринос организације СКОЈ-а јачању народноослободилачке борбе, затим проблеми формирања и активирања одбора Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије у Херцеговини, проблеми агитације и пропаганде и такмичења омладине у свему што може допринијети даљем развоју народноослободилачке борбе и мобилизацији у НОВЈ, односно у јединице 29. дивизије.

У резимеу свог извјештаја, од 10. маја 1944. године, о организационом стању КПЈ и СКОЈ-а у 12. бригади, упућеног ЦК КПЈ, замјеник политичког комесара Бригаде, Франц Новак, закључује:

»Прво унијети више система и још више појачати рад на теоретском уздизању Партије, друго, још више развити искуство и умјешност у раду по свим секторима, треће, појачати партијност, одговорност и партијску дисциплину нарочито код војних руководиоца и пружити ефикаснију помоћ партијским руководиоцима у њиховом настојању да се то у потпуности испуни, четврто, одбацити крутост, појачати будност и пажњу над цијелим радом који се спроводи, а нарочито пажњу посветити правилној политици кадрова, пето, и даље пружати пуну и ефикасну помоћ организацији СКОЈ-а, шесто, унијети више плана при рјешавању проблема војнизације цијеле Бригаде и уздизања политичке свијести свих бораца и руководиоца и, седмо, пружити издашнију помоћ друговима на терену и учинити све на што приснијој сарадњи између Партије у војсци и Партије на терену«.¹¹⁰

Једно од осјетљивих питања, које се стално налазило у жижи интересовања и Штаба Бригаде и штабова батаљона и команде чета, било је питање снабдјевања јединица храном, кожом за опанке и материјалом за израду веша, сточном храном и др. С обзиром на сиромаштво херцеговачких села, поготово након ратних разарања и пустошења, страдања становништва и пљачке, снабдјевање Бригаде није било лако. У вријеме сталних покрета и борби по осиромашеним дијеловима Херцеговине и Црне Горе долазило је до ситуација када су били више гладни него сити. Сигурно је да тај проблем не би био постављен да интендантска служба, с најбољом намјером да нахрани борце, нису вршили снабдјевање на начин који је за њих био најлакши, иако су постојали прописи Врховног штаба НОВ и ПОЈ о организацији исхране јединица и штабова. На основу тих пропи-

¹⁰⁹ Обласно савјетовање СКОЈ-а за Херцеговину 11. марта 1944. према билешкама секретара бригадног комитета СКОЈ-а 12. бригаде.

¹¹⁰ ИСТО.

са, интендант 29. дивизије разрадио је одмах по формирању Дивизије детаљно упутство које се односило на набавку хране, одјеће и обуће, затим на набавку и коришћење коња, издавање прописних потврда приликом реквизирања или конфискације (с тим што се на потврде за конфискацију није уносила клаузула да ће конфисковано бити враћено или плаћено), снабдјевање болнице, вођење књиговодства, припрему резерве хране и особља које је ангажовано у интендантурама батаљона.^{112>} У вези са начином набавки у упутству је јасно речено да се »имају вршити искључиво преко команди мјеста, односно команди подручја, односно преко Народноослободилачких одбора, а гдје ових установа нема онда директно од народа комисијски«. Комисију су обавезно чинили интендант или његов замјеник, надлежни политички комесар, један војник и један сељак. Постојала су четири начина снабдјевања - добровољним путем, реквизицијом, конфискацијом и запленом од непријатеља. Уколико се добровољним путем нису могле задовољити потребе војске, прилазило се реквизицији, али се ни тада није дозвољавало узимање мрса и меда (изузев за болницу). Најстроже је било забрањено појединачно залажење по кућама и узимање било чега. Била је забрањена реквизиција све војничке опреме, затим сукна, готових капута и чакшира, цемпера, чарапа, рукавица и шалова, дакле, онога што је борцима било неопходно, с тим што се остављао минимум потребан ономе чије се реквизира. Упутство је предвиђало све што је требало да буде узето у обзир, али објективни услови за идеалну реализацију нису још постојали. Отуда и појава поновљених грешака у раду интенданата и уопште службе снабдевања, те потреба сталне бриге и надзора над њиховим радом, уз истовремено политичко уздизање и оспособљавање интендантског кадра како би, упоредо са својим основним задатком снабдјевања јединица, могао што више и што ефикасније политички да дјелује у народу са којим је због природе свог посла био у сталном контакту. Наређење Врховног штаба НОВ и ПОЈ о организацији исхране јединица и штабова утврђивало је да се штабови батаљона »налазе увијек уз своје ниже јединице«, што »налаже штабу да буде примјер свим осталим у батаљону не само у борбеном погледу него и у погледу становања и исхране«. За штабове бригада, дивизија и корпуса дозвољавало се кување хране »у засебном казану«, с тим да »квалитет хране тих штабова сувише не одскаче од квалитета хране која се дијели борцима«.¹¹² Поменуто наређење регулисало је, поред осталог, и ко има право на коња за јахање (у Штабу батаљона командант и политички комесар батаљона и два курирска коња, а у Штабу Бригаде штаб бригаде, лекар, интендант и шест коња за курире као и сви болесни за које лекар одреди), затим питање поздрављања (борци су се при сусрету обавезно поздрављали, поздрављали су војне и политичке старјешине, а ови им обавезно отпоздрављали) и обавезу да војне старјешине приликом сваког постројавања јединице или примања строја морају да поздраве са »Смрт фашизму«, а јединица да одговори са »Слобода народу«.¹¹³

¹¹²) Архив VII, рег. бр. 2-1/6, к. 1143; Упутство интенданта 29. ударне дивизије, од 16. децембра 1943, интендантима бригада и партизанских одреда о начину снабдјевања.

¹¹³) Архив VII, рег. бр. 10-2, к. 1149/II; Наређење Врховног штаба НОВ и ПОЈ.

¹¹⁴> Исто.

Напад на четничко упориште у Билећи и борбе у мају 1944. године

Окупивши послије више од два мјесеца све бригаде на територији Херцеговине, Штаб 29. дивизије утврдио је нови распоред и задатке свакој од бригада. Штаб 29. дивизије учинио је то заповијешћу од 10. маја 1944. године.¹¹⁴ Основни циљ је био да се заштити слободна територија, са билећким селом Дивином као центром. Ту слободну територију требало је истовремено и заштитити и очистити од четничких група које су на њу убациване или које су се криле на том терену. Зато се у поменутој заповијести Штаба 29. дивизије инсистира на затварању праваца који воде од Гацка и Билеће према Планој и подвлачи важност чишћења од четника цијелог простора између Билеће, Дабарског поља, Љубиња, Трусине, Удужења и Зовог Дола. Као што је већ речено, 12. бригада је на основу те заповијести помјерена са простора Грахово-Вилуси, на којем се налазила и враћена на подручје Херцеговине, гдје је око Билеће преузела положаје које је дотле држала 10. херцеговачка бригада, преузимајући и опсаду јаког и утврђеног четничког гарнизона у Билећи. Нови распоред бригада 29. дивизије, који је водио даљем и трајнијем учвршћивању слободне територије у Херцеговини, стварао је повољније услове за редовнији рад Партије, СКОЈ-а, народне власти, АФЖ-а, УСАОЈ-а, што је доприносило даљем ширењу и јачању народноослободилачке борбе у Херцеговини.

Ни непријатељ није мировао. Њемачка команда је, у сарадњи са политичким и војним властима тзв. Независне Државе Хрватске, чинила све да што боље и што чвршће организује снаге којима је располагала, укључивши и херцеговачке четнике који су се у Херцеговини свакодневно доказивали као најсигурнији ослонац окупаторским јединицама у борби против НОВЈ, односно 29. ударне дивизије. Зато је њемачка команда задржала четничке јединице под својом непосредном командом, користећи их као ударну снагу у борбама које је водила против 29. дивизије. Истовремено је својим ауторитетом чинила све да максимално координира четничке, усташке, домобранске и милицијске акције, те их што више искористи у борби против НОВЈ у Херцеговини. Такав став окупатора у потпуности је одговарао четницима, који су тијесном сарадњом са њемачком командом чували свој добар положај код ње. Остварујући тиме основну замисао четничке Врховне команде и Драже Михаиловића, да четничке војне јединице остану што ближе Јадранској обали између Неретве и Боке, како би у случају савезничког искрцавања на том простору могле што организованије да дочекају савезничке јединице. Да би се то остварило требало је на првом мјесту поразили јединице НОВЈ у Херцеговини. Зато је и Дража Михаиловић у својим наређењима стално инсистирао на борби против НОВЈ, тражећи од својих потчињених команди и јединица да нападају снаге 29. дивизије. У наређењу капетану Данилу Салатићу, који је заступао Петра Баћовића, од 14. маја 1944. године, Дража Михаиловић каже:

¹¹⁴ > Зборник НОР-а, том IV, књ. 25, док. 47; Заповијест Штаба 29. дивизије од 10. маја 1944. потчињеним јединицама за затварање правца од Гацка и Билеће према Планој и за чишћење простора Билећа-Дабарско поље-Љубиње и Трусина-Удружње-Зови До од четника.

»Продужите са најенергичнијим радом. Настојте да што више ојачате борбени и нападни дух наших јединица, а нарочито покретљивост ван својих територија. Ово је најважније јер само сталним и неуморним гоњењем уништићемо комунисте. Дошло је време да се коначно обрачунамо с њима. Сад или никад морамо с њима докрајчити«. ¹¹⁵¹

Све је то резултирало новим, заједничким акцијама окупатора, четника и домобранске милиције на јединице 29. дивизије. Оне ће се поновити и у мају 1944. године више пута и у њима ће предњачити управо четници.

Извршавајући наређења својих команди, четници из Билеће су 14. маја у рано јутро напали 2. батаљон 12. бригаде, који је држао положаје на Ћурјену (к. 709) и Накван градини (к. 715). ¹¹⁶¹ Четници су бројно били далеко надмоћнији, јер су се тих дана у Билећи, поред четничке Билећке бригаде, налазили и дијелови четничке Требињске, Љубинске и Вучедолске бригаде, нешто око 1.000 четника. Ћурјен и Накван градина су тог дана два пута губљени и враћани, док се 2. батаљон пред надмоћнијим непријатељем морао помјерити на положај између Бијеле Рудине и Подгорја да би се предвече повукао у Трнавицу. У тој борби четници су имали 3 мртва и више рањених, а у 2. батаљону погинуо је замјеник политичког комесара чете, Јово Јаловица из Хума, Требиње, а 3 борца су лакше рањена. Четници су и 15. маја у 2 сата ујутру напали из Билеће, овог пута на 1. батаљон 12. бригаде у Баљцима, али су након кратке и жестоке борбе одбијени. Истог дана је 2. батаљон усиљеним маршем послат у помоћ снагама 10. херцеговачке бригаде на простору Давидовића и Риоца, да би спријечио продор четника из Невесиња. ¹¹⁷¹ У успјешној борби коју је тог дана водио са четницима, 2. батаљон је, без властитих губитака, нанио велике губитке четницима, убивши 10 и ранивши 15 четника. Послије те успјешне интервенције 2. батаљон се 16. маја вратио у састав своје бригаде и био смјештен у Трнавицу, као резерва.

Ради појачања положаја око Билеће, 16. маја је под команду Штаба 12. бригаде стављен 1. батаљон 10. херцеговачке бригаде, који је са простора Крстаче имао задатак да врши притисак према Боденику и Билећи и да контролише према планини Ситници, Звијерини и Врањској, гдје се крило преко 150 четника-шкрипара како су називани пошто су се сакривали у шкрипу (камењару). У ствари, тих неколико дана до демонстративног напада на Билећу, у ноћи 20/21. маја, Бригада је вршила окружење око Билеће и била само повремено у додиру с непријатељем. Тако је у раним јутарњим сатима 17. маја 1. батаљон 10. бригаде, уз помоћ 1. батаљона 12. бригаде, у селу Граница одбио четнички испад из Билеће, смјестивши се истог дана у Крстаче, са задатком "чишћења простора Звијерине и Тодорића од шкрипара. Ту акцију чишћења 1. батаљон 10. бригаде извео је успјешно 18. маја, протјеравши четнике према планини Видуши.

¹¹⁵ > Архив VII, ЧА, к. 276, рег. бр. 5/1-20; Директива Драже Михаиловића (капетану Данилу Салатићу).

¹¹⁶ > Зборник НОР-а, том IV, књ. 25, док. 66; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде, од 14. маја 1944. Штабу 29. дивизије о ситуацији на сектору Билеће.

¹¹⁷ > Зборник НОР-а, IV, књ. 25 док. 70; Заповијест Штаба 29. дивизије од 15. маја 1944. штабовима 11. и 12. херцеговачке бригаде да дијелом својих снага и Сјевернохерцеговачким партизанским одредом разбију и одбаце непријатеља ка Невесињу.

Деветнаестог маја није било никаквих борби, али су 20. маја билећки четници у рано јутро напали 1. батаљон 10. бригаде¹¹⁸⁾ у покрету према селу Подгорје, ради настављања притиска према Боденику и Билећи. На четнички напад 1. батаљон 10. бригаде одговорио је противнападом и, уз помоћ 2. батаљона 12. бригаде, разбио напад и потјерао непријатеља натраг у Билећу. У тој борби 1. батаљон 10. бригаде имао је једног погинулог, једног теже и 3 лакше рањена борца. Блокирајући билећки гарнизон 12. бригада је настојала да задржи борбену иницијативу и сачека прави тренутак за директни напад на Билећу. Ту намјеру имао је и препад 12. бригаде на Билећу, у поноћ 20/21. маја,¹¹⁹⁾ кад су сва три батаљона Бригаде, заједно са 1. батаљоном 10. бригаде, истовремено напали спољна четничка утврђења око града. Борци 1. батаљона 10. бригаде заузели су на јуриш Илијину главу (к. 916) и Боденик, док су борци 4. батаљона 12. бригаде заузели Влахињу. У исто вријеме 1. батаљон 12. бригаде, са једном четом 2. батаљона, освојио је Хаџибегово брдо (к. 846), али нису могли због снажног ватреног дејства непријатеља да овладају и утврђењима на Модропцу (к. 745) и Дубавцу (к. 764). Пошто се радило само о демонстративном препад, Штаб 12. бригаде није инсистирао на освајању Модропца и Дубавца, него је у свитање 21. маја повукао своје снаге на раније положаје. Том приликом четници су имали осјетне губитке - 9 мртвих и више рањених, док је 12. бригада имала једног погинулог и 2 лакше рањена борца. Погинуо је један од првих бомбаша 12. бригаде, борац 4. батаљона Алекса Самарџић Црни из Меке Груде код Билеће. »Или ће Модропац бити мој или ја његов«, рекао је Црни те ноћи, полазећи на челу осморице бомбаша добровољаца, младих скојеваца, чланова истог актива СКОЈ-а, чији је секретар био Црни. Према запису који је послје борбе написао тадашњи руководилац СКОЈ-а 12. бригаде Осман Ђикић,¹²⁰⁾ Црни је прије борбе добио нову савезничку униформу из контингента савезничке помоћи што је из авиона бачена ноћ прије борбе. »Нека зликовци виде да само нама савезници помажу«, поносио се Црни пред полазак у напад. Његови бомбашаи су савладали неколико бункера, али је у јуришу на последњи, покошен митраљеским рафалом, пао и сам Црни, налетјевши на цијев митраљеза док је ускасао у бункер. У извјештају о том препад на Билећу, који је Штабу 29. дивизије упутио нови командант 12. бригаде Милинко Окиљевић, записано је:

»Нарочито се у овој борби истакао наш '1' (батаљон) као и наш '4' (батаљон). Наш '4' је умјешним руководством и храброшћу бораца (*нарочито 3. чете - Зубачке*) успио да за кратко вријеме одбаци банде са Влахиње, затим одбије један јак контранапад и протјера банде у Билећу. Његови предњи дијелови упали су до жељезничке станице.«¹²¹⁾

У састав 12. бригаде 21. маја вратио се и њен 3. батаљон, који је од 17. маја до повратка у Бригаду гонио четнике на простору Завођа и Љубомира, а у акцијама око Требиња убио 4 непријатељева војника. Да

¹¹⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 31/41, к. 1143; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 20. маја 1944. Штабу 29. дивизије НОВЈ.

¹¹⁹⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 25, док. 102; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 21. маја 1944. Штабу 29. дивизије о борбама код Билеће.

¹²⁰⁾ Запис је објављен нешто касније, у листу »Млада Херцеговина«, гласилу Обласног одбора УСАОЈ-а за Херцеговину, бр. 3 од 8. јула 1944. године.

¹²¹⁾ Исто.

би се 1. батаљону 10. бригаде (који се још налазио под командом Штаба 12. бригаде) и 2. батаљону 12. бригаде омогућио краћи одмор, 22. маја је извршено регруписавање батаљона. Пошто до 30. маја није било борби, батаљони су искористили вријеме за претрес терена. Наиме, једна група од 20 четника успјела је да се убаци иза положаја Бригаде и да, уз помоћ својих истомишљеника из села Лађевића, 22. маја из засједе мучки убије 4 партизана, од којих су тројица били ненаоружани. Засједа је направљена у Томашевом Долу код Плана и том приликом су погинули Павле Бабић из Трнавице, припадник Команде мјеста Билећа у селу Бијељанима, чија су два брата још раније погинула у борби против окупатора, и три борца - Милан Самарцић, рођени брат Алексе Самарцића Црног, (погинулог дан прије на Модропцу) који је ишао да сахрани брата (њихов трећи брат Трифко погинуо је јуна 1943), затим курир 10. херцеговачке бригаде Душан Вујовић из Засада, Билећа, као и курир 12. бригаде Гојко Пиљевић из Облог Брда у Врањској, Билећа. Сва тројица су били ненаоружани јер су ради опоравка ишли кућама. Дејствујући одмах против те четничке диверзантске групе, борци 2. батаљона 12. бригаде минобацачком гранатом убили су тројицу четника, али су остали успјели да се дочепају Билеће. Војни суд 12. бригаде, након детаљне истраге и саслушања свједока, засједао је 29. маја и утврдио да су у том подмуклом нападу директни извршиоци злочина били Раде Ј. Самарцић из Лађевића и Гаврило Вујовић из Прераца, који су послије извршеног злочина побјегли у Билећу. Организацију и успјешно извршење засједе помогли су директном сарадњом и учешћем Јован Р. Самарцић и Глигор М. Самарцић, обојица из Лађевића, који су се чак и дан уочи злочина састали са двојицом непосредних извршилаца злочина, прикривали их, хранили и обавјештавали о кретању партизана. Војни суд 12. бригаде, имајући то у виду, осудио је Јована Р. Самарцића и Глигора М. Самарцића на смрт стријељањем, које је извршено 29. маја 1944. године.¹²²⁾

Као што је већ речено, мај 1944. године прошао је у сталним офанзивним акцијама које су против јединица 29. дивизије предузимали Нјемци и четници. Ти напади полазили су из Невесиња, Гацка, Билеће, Требиња и Стоца, гдје су окупаторско-четничке посаде биле бројне и добро наоружане. Њихов основни циљ било је стезање окружења око јединица 29. дивизије и наношење што већих губитака њеним бригадама и одредима. Иако су борбе биле тешке и тражиле много људских жртава, ни једна од замисли непријатеља није успјела. Штаб 29. дивизије водио је рачуна да својим сталним противнападима парира основној замисли непријатеља и нанесе му што веће губитке и на тај начин одржи своју ослобођену територију. То је била основна замисао Штаба Дивизије, садржана у заповијести од 29. маја 1944,¹²³⁾ која се односила на напад и заузимање Билеће. У том нападу, поред 12. бригаде, учествовала су и три батаљона 2. далматинске бригаде, док је 1. батаљон 10. херцеговачке бригаде, који се и даље налазио под командом Штаба 12. бригаде, добио задатак да у селу Моско затвара правац од Требиња према Билећи и онемогући сваки покушај њемачких јединица и четника из Требиња да

¹²²⁾ Архив VII, рег. бр. 22-7, к. 1151/11; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 29. маја 1944. Штабу 29. дивизије о мучком убиству 4 партизана; Архив VII, рег. бр. 15-8, к. 1151/11. Сопштење Војног суда 12. херцеговачке бригаде.

¹²³⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 25, док. 143; Заповијест Штаба 29. дивизије од 29. маја 1944. штабовима 12. херцеговачке и 2. далматинске бригаде за напад на Билећу.

притекну у помоћ нападнутој Билећи. Требало је да, након заузимања Билеће, 12. бригада заједно са три батаљона 2. далматинске бригаде, настави са гоњењем непријатеља према Требињу и да избије на линију Моско-Љубомир. Ослобођење Билеће и у војничком и у политичком погледу било је веома значајно за народноослободилачки покрет у Херцеговини и пограничном простору према Црној Гори и Далмацији и допринијело би убрзању војних операција против окупатора и четника. У Билећи је тада било око 900-1.000 четника Билећке и Вучедолске бригаде, добро наоружаних. Поред пушака, располагали су са неколико тешких минобацача, око 30 аутоматских оруђа и једним брдским топом. Четници су имали у изобиљу пушчане муниције и муниције за аутоматска оруђа, што је било од великог значаја за напад и одбрану. У граду је знатан број камених кућа био утврђен и са зазиданим прозорима подешеним за пушкарнице, а мјестимично је била подигнута и бодљикава жица. На прилазима граду четници су имали утврђења (бункере зидане од камена и покривене балванима и каменим шљунком - туцаником) и јаке снаге распоређене на Дубовцу (к. 764), Ћурјену (к. 709), Накван градини (к. 715), Модропцу (к. 745), Хацибеговом брду (к. 846), Влахињи (к. 674), Градини (к. 902), Илијиној глави (к. 915), као и на котама 863 и 864, али им се главнина налазила у самом граду и у Подосоју, а најјаче засједе на Хацибеговом брду и Модропцу. Штаб 29. дивизије посебно је скренуо пажњу на фактор изненађења и о томе су штабови 12. херцеговачке и 2. далматинске бригаде до краја водили рачуна тако да је непријатељ постао свјестан напада тек кад су му бомбе запраштале на положајима. Напад је изведен у двије колоне: 12. бригада, са 1, 2. и 3. батаљоном и 3 тешка минобацача, чинила је тзв. десну колону којом је командовао Милинко Окиљевић. Та колона је напала четнике на Хацибеговом брду, Модропцу, Ћурјену, Накван градини и Дубовцу. Друга далматинска бригада, са 1. и 3. батаљоном, 4. батаљоном 12. бригаде и једним тешким минобацачем, чинила је тзв. лијеву колону којом је командовао Обрад Егић, командант 2. далматинске бригаде. Ова колона напала је четнике на котама 863 и 720 и на Влахињи. Комбинована ударна група, коју су чинили 1. батаљон 10. херцеговачке бригаде и два батаљона 2. далматинске бригаде и којом је командовао заједнички штаб, избила је још 31. маја увече на простор села Моско са задатком да по сваку цијену затвори правац од Требиња и контролише простор према Љубомиру ради спријечавања евентуалног четничког продора са те стране. Обје колоне су 31. маја у 22.30 сати истовремено напале непријатеља и муњевитом акцијом овладале утврђеним положајима непријатеља око града, сатјеравши четнике у Билећу. Обје колоне су затим продрле у град. Четници су се огорчено бранили из утврђених бункера и кућа, које је било немогуће освојити без тешког наоружања. Да се по дану не би нашли у граду, на градским улицама и у кућама, сви батаљони из обје колоне извукли су се у свитање 1. јуна из града, затварајући окружење непосредно око утврђења у граду. У међувремену су знатни дијелови билећких четника, који су око Љубиња учествовали у нападу на Јужнохерцеговачки партизански одред у Горњем Храсну, чувши одјек борбе у Билећи, хитно кренули да помогну својој опкољеној сабраћи. Та група од око 300 четника изненада се у току 1. јуна појавила пред положајима 3. батаљона 12. бригаде, који их је, заједно са дијелом 2. батаљона, успио одбити али не и спријечити да се током ноћи 1/2. јуна пробију у опкољену Билећу. Ради

спасавања Билеће, четници из осталих херцеговачких гарнизона офанзивно су интервенисали, успјевши да ослабе притисак 12. бригаде на Билећу. Из Гацка је интервенисало око 600 легионара и четника, напавши снаге 11. херцеговачке бригаде и продријевши до Кобиље главе, чиме су директно угрозили леђа 12. бригаде. Све је то утицало да Штаб 29. дивизије одустане од даљег напада на Билећу и да 2. јуна извуче 12. бригаду на линију Дубовац-Модропац-Хацибегово брдо.

У нападу на Билећу 12. бригада је имала 9 погинулих, међу којима политички делегат вода Јово Анђић из Загоре, Требиње, командир вода Никола Лојпур из Тасовчића, Чапљина, пушкомитраљезац Митар Кијац Мићо из Росуље, Требиње, борац Исмет Џемила из Црнића, Столац, политички делегат вода Бранко Иванковић из Врпоља, Требиње (подлегао ранама 4. јуна у болници у Доњој Врбици), замјеник командира чете Спасо Вујовић из Засада, Билећа, као и 11 рањених и 10 несталих. У истом нападу у 2. далматинској бригади погинуо је командир чете, а два борца су рањена. Четнички губици износили су око 50 мртвих и рањених.

У мају 1944. године окупатор и четници су у четири наврата организовали значајније офанзивне акције против снага 29. дивизије. У њима је и 12. бригада имала своју улогу и допринијела да 29. дивизија изврши свој основни задатак који се, најкраће речено, сводио на затварање правца Требиње-Вилуси и Билећа-Вилуси, са сталним офанзивним дејством јединица 29. дивизије и бригом да се заштити ослобођена територија средишне Херцеговине. Непријатељ је главне нападе предузимао из правца Билеће, гдје је дејствовала 12. бригада, као и од Невесиња, Гацка, Стоца, Требиња и Грахова. Највећи проблем 12. бригади, као и свим јединицама 29. дивизије у то вријеме, задавао је недостатак муниције, што се повећало, због чега ни 12. бригада није могла довољно снажно да туче противника и да му нанесе губитке који би били у сразмјери са успјешним војним акцијама Бригаде. Разумије се, тај недостатак муниције повећавао је властите губитке и негативно дјеловао на борбени морал Бригаде, доводећи до случајева дезертерства. Према прегледу бројног стања људства, наоружања и коња 29. дивизије, 12. бригада је 21. маја 1944. године бројала 577 бораца и старјешина (од тога 20 жена) и располагала са 400 пушака свих типова, 34 пушкомитраљеза, 5 митраљеза, 4 тешка и 4 лака минобацача, 2 противтенковске пушке, 56 пиштоља, 511 ручних бомби, 14 јахаћих коња и 63 товарна грла.¹²⁴⁾ На 400 пушака 12. бригада је имала свега 2.600 метака, што значи да је на сваку пушку у просјеку долазило мање од 7 метака, док је стање са муницијом за пушкомитраљезе било још теже јер се располагало са укупно 9.500 метака или у просјеку са само 280 метака по сваком пушкомитраљезу. Стање муниције за остала оружја било је нешто боље - 11.050 метака за 5 митраљеза, 138 мина за тешке и 375 мина за лаке минобацаче, 70 метака за противтенковске пушке и 487 метака за пиштоље.¹²⁵⁾

Изузетно тешки услови под којим је живјела и борила се 12. бригада у двомјесечном периоду одбрамбених борби на простору Билећа-Требиње-Никшић нису се у суштини измијенили ни после преласка Бригаде на просторију Билеће. Извјештавајући политичког комесара 29. дивизије о политичком раду у Бригади и на терену у мају 1944, Ђоко Новосел, политички комесар 12. бригаде, каже:

¹²⁴⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 25, док. 98; Бројно стање људства, наоружања и коња 29. дивизије од 21. маја 1944.

¹²⁵⁾ Исто.

»Због изузетно тешких уелова под којим је живјела наша бригада у прошлом мјесецу, а који се нису побољшали ни преласком на терен Билеће, због тешких борби и знатних губитака, али највише због тога што се батаљонским руководиоцима и организацијама није на вријеме пружила помоћ од стране чланова овог штаба, дошло је у појединим батаљонима, који су више били изложени губицима и напорима, до опадања борбености, морала и до дезертерства.«¹²⁶

Политички комесар Бригаде је критички и самокритички, као што је било уобичајено у то вријеме, анализирао стање и указао на учињене пропусте, без обзира да ли се ради о пропустима бораца или старјешина, штабова батаљона или Бригаде. Он извијештава и о мјерама које су предузете и позитивним резултатима који су постигнути. Носилац утврђивања оцјене и стања, као и онога што треба предузети, биле су партијска организација и организација СКОЈ-а. Њихов утицај био је велик, пошто је знатан број бораца и старјешина 12. бригаде био члан или Партије или СКОЈ-а. Од укупно 577 бораца и старјешина, колико је Бригада бројала 21. маја 1944. године, у 1. батаљону је био 41 члан Партије, 6 кандидата и 26 скојеваца; у 2. батаљону 38 чланова, 7 кандидата и 32 скојевца; у 3. батаљону 35 чланова, 10 кандидата и 28 скојеваца и у 4. батаљону 25 чланова, 10 кандидата и 41 скојевац, што је значило укупно 299 комуниста. Ако се узме у обзир да у тај број није урачунато 7 чланова СКОЈ-а у омладинском воду 12. бригаде нити чланови Партије који су били у Штабу Бригаде и у приштапским јединицама, онда се види да су далеко више од половине бораца и старјешина Бригаде били комунисти који су у свему морали да служе примјером и који су то успјешно извршавали. На тој линији је 24. маја у Доњој Врбици одржан састанак бригадног комитета Партије са дневним редом који је укључивао извјештаје о дотадашњем партијском раду, као и раду СКОЈ-а у батаљонима, дискусију о тим извјештајима са критичким и самокритичким освртом на рад, утврђивање задатака за предстојећи партијски рад, док је у оквиру четврте тачке дневног реда, дата информација о политичкој ситуацији.¹²⁷ Тај састанак бригадног комитета Партије имао је, у суштини, карактер ужег партијског савјетовања и у дискусији су постављена и разматрана најактуелнија питања и проблеми који су се тицали цјелокупног живота и рада Бригаде. Доминирали су проблеми дисциплине и борбености појединаца и јединица (чета и батаљона), теоретске изградње и уздицање општег образовног нивоа бораца и старјешина, сталног подизања свијести сваког борца појединачно и Бригаде у цјелини. Истицано је да комунисти треба да буду примјер за углед, постављени проблеми васпитања младих комуниста и организације СКОЈ-а, која је у свему требало да буде десна рука Партије и неприсушан извор из којег ће се регрутовати нови чланови Партије, од посебног значаја. Постављен је и проблем дезертерства, борба против те појаве путем четних конференција бораца и старјешина, те појединачним радом и индивидуалним утицајем, посебно војних и политичких старјешина, на сваког појединца код којег се покажу знаци колебљивости, несигурности и неразумијевања. На конференцији је детаљно говорено и о санкцијама према случајевима дезертерства, али уз максималан опрез да противмјере и казне не воде деморали-

¹²⁶) Архив VII, рег. бр. 23-7, к. 1151/11; Мјесечни извјештај политичког комесара 12. херцеговачке бригаде од 4. јуна 1944. политичком комесару 29. дивизије.

¹²⁷) Записник са састанка бригадног комитета КПЈ 12. херцеговачке бригаде од 24. маја 1944. Радни дневник секретара бригадног комитета СКОЈ-а.

зацији, те да рјешења проблема треба налазити у благовременом учовању колебљивости и колебљивих и благовременој интервенцији, утицањем на свијест и патриотизам сваког појединачно и срамоту коју ће сваки евентуални дезертер понијети кад му се скину партизански знаци и одузме оружје. Казна стријељањем, осим код изузетних случајева, у постојећим условима дјеловала је негативно и водила прије разбијању него учвршћивању Бригаде, а могла је појединце-колебљивце гурнути у противнички табор, односно у четнике. На крају савјетовања утврђени су закључци директива и обавеза за сваког члана Партије и СКОЈ-а који су се морали спровести. Ти задаци односили су се на јачање теоријског и политичког рада у Бригади, уздизање партијности на виши ниво, преношење искуства, посебно војног, на млађе и неискусније борце, сталну будност према евентуалним појавама дезертерства, помоћ организацији СКОЈ-а, помоћ политичким радницима на терену и сталну бригу да сваки борац учини све што може допринијети да Бригада постане и буде у правом смислу војна јединица.

У мају 1944. године дошло је до крупних персоналних промјена у командном саставу 12. бригаде. Наредбом Штаба 29. дивизије, од 14. маја 1944. године, формирана је 13. херцеговачка бригада. За вршиоца дужности команданта нове херцеговачке бригаде постављен је дотадашњи командант 12. бригаде, Данило Комненовић, док је за вршиоца дужности новог команданта 12. бригаде постављен Милинко Окиљевић, дотадашњи замјеник команданта 12. бригаде. За новог замјеника команданта 12. бригаде дошао је Љубо Миљановић, који је дотле био командант 3. батаљона 12. бригаде. Истом дивизијском наредбом Милорад Кујачић, командант 2. батаљона 12. бригаде, постављен је за вршиоца дужности замјеника команданта нове, 13. бригаде, док су Радован Шакоћић и Гашо Чечур постављени за команданте 2. и 3. батаљона 12. бригаде. Данило Комненовић и Милорад Кујачић су већ 16. маја напустили 12. бригаду и убрзо кренули на сектор Прозора, гдје је требало да прихвате Мостарски партизански батаљон. У извјештају политичког комесара 29. дивизије, Драгише Ивановића, политичком комесару 2. ударног корпуса каже се да је »Данило Комненовић упућен као најбољи командант бригаде, који може командовати и дивизијом«, да је »Милорад Кујачић . . . досадашњи командант 2. батаљона 12. бригаде један од најспособнијих команданата батаљона« и да »дужност команданта 12. бригаде врши досадашњи замјеник команданта исте бригаде Милинко Окиљевић који може командовати бригадом«.¹²⁸⁾ Прије преласка у 12. бригаду Радован Шакоћић је био замјеник команданта Сјевернохерцеговачког партизанског одреда. Из 12. бригаде на нове дужности отишли су: Обрен Милојевић, командир чете у 2. батаљону, за команданта партизанског батаљона »Раде Правица«, а Данило Кијац, политички комесар чете у 3. батаљону, за политичког комесара сталне болнице 29. дивизије. Неколико дана доцније, 20. маја 1944. године, за замјеника команданта 3. батаљона 12. бригаде постављен је Крсто Дабовић Кико. Та персонална помјерања нису нимало утицала на борбено дејство Бригаде, у којој су протеклих шест мјесеци од њеног формирања расли и израсли многи војни и политички кадрови.

¹²⁸⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 25, док. 64; Наредба Штаба 29. дивизије од 14. маја 1944. за формирање 13. херцеговачке бригаде и за постављање војних руководилаца.

¹²⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 38-12, к. 1145/Н, Извјештај политичког комесара 29. дивизије од 21. маја 1944. политичком комесару 2. ударног корпуса.

*Народни херој Данило Комненовић, први командант 12. херцеговачке
НОУ бригаде*

*Први извјештај команданта Бригаде Данила Комненовића о борби на
Кобиљој глави, 28. јануара 1944. године*

» . ' « M 0 ® * j

V _____ИлчХГалГу ХМ^ Λ

с< м. 'о X сгр <гх-о С ОО

«<л лтгмкчга уJ /Jo'УУ1Л1 , сг

„« V« Лс-Ј^улл ииф^кк-и^С^г* -Ц-су-ас* ' "

а-с. клг* и * /< >> -• < и * м. ' 1 Jo-CH. /^ис

<.-*л -а иЛЛьк« !• /jо ЧС V-"/" 4-»о/1-^J-См гм> »

ЧсОГУJe 4 l Л J л м Л * / -

4 " п-с^с. «••• ^-гоишГњ^J*. С^с-п-с-н - Јуинл+се

- л ^ J ^ с ЈА^ЧИГХJ Ус^&Цj « ссоб-^JссJXГ- -

%<<< [сЛ-<-+ </« у а~&Му 4-Л+ -и-jO-а^хк ^Л^у =

<епОС*-тс -/сГ Ц-ц^А-л . ~

ч j<• /<

Ковачи,

СКОД-а

23 | I-44T.

24

Zusatz zur:

- 1.) Политичке интеграције
- 2.) организационо питање (KOJ-a у Београду)
- 3.) питања која о пољу и снази јоје
- 4.) Запад
- 5.) право

Примечание: вост. ОК (МО) - а в Херсонской губ. права
губерн. комис. описи заложил. вост. губ.
залож. вост. Губерн. губ. описи. Удалено
Заложил. вост. комис. заложил. описи
губ. комис.
Заложил. комис. заложил. описи + заложил. описи
заложил. описи. Губ. комис. заложил. описи

Литва

- [illegible]

*Записник са савјетовања СКОЈ-а Бригаде, 23. и 24. јануара 1944. године,
у селу Ковачи. Из ратног дневника аутора*

Бригадни комитет СКОЈ-а у прољеће 1944. године. Стоје слијева: Вукашин Сенић, Благоје Домазет, Осман Ђикић, секретар, Милка Булајић и Крсто Шегрт. Сасвим лијево сједи Илија Перишић, тада секретар актива СКОЈ-а у 2. батаљону Бригаде

Милинко Окиљевић, замјеник команданта Бригаде и Вукашин Мићуновић Вуле, члан Политодјела 29. херцеговачке дивизије, у прољеће 1944. године

Штаб 12. бригаде и њеног 3. батаљона у Слату, Невесиње, након полагања заклетве бораца и старјешина 3. батаљона, 14. јануара 1944. године. Слијева стоје: Вујо Радић, интендант Бригаде, Ђоко Новосел, политички комесар Бригаде, Драгутин Косовац Брацо, члан Обласног комитета СКОЈ-а за Херцеговину, Фрањо Томајић, начелник Штаба Бригаде, Милан Спремо, обавјештајни официр Бригаде и Мирко Колак, политички комесар 3. батаљона. Сједе слијева: Данило Комненовић, командант Бригаде, Франц Новак, замјеник политичког комесара Бригаде, Љубо Миљановић, командант 3. батаљона и непознати борац

*Народни херој Максим Кујунџић,
замјеник команданта
4. батаљона Бригаде*

*Слушаоци трећег партијског курса при Обласном комитету КПЈ
за Херцеговину, октобра 1944. године*

Знайти ред:

- 1.) Політична ситуація
- 2.) організаційні реферати
- 3.) реферат о ЧСАОІ-у
- 4.) " о ситуації в Україні
- 5.) різно-магнітне

Прейсрджитиство: црни, Бейлика, Вулг, ^{Црно} ~~Пилин~~, Бато
заменичари: Оспан, Владо ивковић

Зискутантин:

- 1) Зесета селџа - Вурѣ
- 2) Оккупирани земље, данашња Босна и Херцеговина - Земља
- 3) Наш став према саветницима - Братство
- 4) Однос између саветника - Милово
- 5) Однос саветника према - а) Југословенској држави
б) НК, и НОВ - Милово

- 6) Показују петицију, огласак дивизије Јурију Ејтеж
збојца у Падове и гарнизоне, изд. - Петикобит - XII
- 7) Браќавце народа Херцеговине - Вл. Миковић
- 8) Членишће ХС-а - Крутић, сеп. СК - Ст. Слав
- 9) Однос између члане и петиције омладине - Данто
- 10) ОРГАНИЗАЦИОНИ
 - 1) Политичка кадрова - П. Васковић, тач. ОК - с. јер.
 - 2) Правилна руковођење ортанис. - Талес, " - Ј. Хер.
 - 3) Однос СКОП-а и УСАОП-а - П. Пејовић, пл. ОК - одбор УСАОП-а
 - 4) Рад својева активна и како га треба изводити
по постављеним - Вл. Миковић, сеп. СК - Данто
 - 5) Како функционисаће на терену која је јућ функција
теменом контролом? - Брето Зупица, пл. ОК - с. јер.
 - 6) Како правилно постављени рад ортанизације
СКОП-а у војсци? - Милка - XII
 - 7) Политички и теоретски рад - Остан - XII
- УСАОП
 - 1) Политички рад унутар УСАОП-а - М. Миковић
 - 2) Саставне ортанис. УСАОП-а - В. Ситаровић, сеп. СК - Тач.
 - 3) Одбори УСАОП-а и односи УСАОП-а према
осталим атемфрам. ортанизацијама на терену
(НОО, АВЖ) - Вл. Вујовић, пл. ОК - Ј. Хер.
 - 4) Конгрес - Саво Рајевић, сеп. СК - Тач
 - 5) 88 тактике - Буре
 - 6) Рад војске на терену и сарађа ортанизације у
војске и са терена - Полановић 2. Х. О.
 - 7) Плати УСАОП-а. НОВ - Тача 2. Х. О.

Дневни ред
са обласног
савјетовања
СКОЈ-а
за Херцеговину
одржаног
у Фатници
11. марта
1944. године.
Из ратног
дневника
аутора

Дневни ред
са састанка
Бригадног
комитета
Партије у Доњој
Врбници, 24. маја
1944. године.
Из ратног
дневника аутора

Зачево нѣ?

- 1.) Wissenschaft - Wissen
- 2.) Erkenntnis - Erkenntnis
- 3.) Wahrheit
- 4.) Wahrheit - Wissen

Мір. 6 к. 26 скоженасо
всѣ 3 гтѣмѣ, 2 багатѣ,

- маме свој кинес-ајма,
- њиме пуц - њорисау,
- пограхо се рибоводуцау

Дам. СКУП. Ојдеа. а по.
Скоба на такуматуу кина,
всета се као рибоводца
омаа. ојдеау-ојдеау,
најзо на ама IV
сјаааа еве боаа изаау
ааа

- [illegible]

3^a — pag. 97-101, 103-104, 106-107, 109-110, 112-113, 115-116, 118-119, 121-122, 124-125, 127-128, 130-131, 133-134, 136-137, 139-140, 142-143, 145-146, 148-149, 151-152, 154-155, 157-158, 160-161, 163-164, 166-167, 169-170, 172-173, 175-176, 178-179, 181-182, 184-185, 187-188, 190-191, 193-194, 196-197, 199-200, 202-203, 205-206, 208-209, 211-212, 214-215, 217-218, 220-221, 223-224, 226-227, 229-230, 232-233, 235-236, 238-239, 241-242, 244-245, 247-248, 250-251, 253-254, 256-257, 259-260, 262-263, 265-266, 268-269, 271-272, 274-275, 277-278, 280-281, 283-284, 286-287, 289-290, 292-293, 295-296, 298-299, 301-302, 304-305, 307-308, 310-311, 313-314, 316-317, 319-320, 322-323, 325-326, 328-329, 331-332, 334-335, 337-338, 340-341, 343-344, 346-347, 349-350, 352-353, 355-356, 358-359, 361-362, 364-365, 367-368, 370-371, 373-374, 376-377, 379-380, 382-383, 385-386, 388-389, 391-392, 394-395, 397-398, 400-401, 403-404, 406-407, 409-410, 412-413, 415-416, 418-419, 421-422, 424-425, 427-428, 430-431, 433-434, 436-437, 439-440, 442-443, 445-446, 448-449, 451-452, 454-455, 457-458, 460-461, 463-464, 466-467, 469-470, 472-473, 475-476, 478-479, 481-482, 484-485, 487-488, 490-491, 493-494, 496-497, 499-500, 502-503, 505-506, 508-509, 511-512, 514-515, 517-518, 520-521, 523-524, 526-527, 529-530, 532-533, 535-536, 538-539, 541-542, 544-545, 547-548, 550-551, 553-554, 556-557, 559-560, 562-563, 565-566, 568-569, 571-572, 574-575, 577-578, 580-581, 583-584, 586-587, 589-590, 592-593, 595-596, 598-599, 601-602, 604-605, 607-608, 610-611, 613-614, 616-617, 619-620, 622-623, 625-626, 628-629, 631-632, 634-635, 637-638, 640-641, 643-644, 646-647, 649-650, 652-653, 655-656, 658-659, 661-662, 664-665, 667-668, 670-671, 673-674, 676-677, 679-680, 682-683, 685-686, 688-689, 691-692, 694-695, 697-698, 700-701, 703-704, 706-707, 709-710, 712-713, 715-716, 718-719, 721-722, 724-725, 727-728, 730-731, 733-734, 736-737, 739-740, 742-743, 745-746, 748-749, 751-752, 754-755, 757-758, 760-761, 763-764, 766-767, 769-770, 772-773, 775-776, 778-779, 781-782, 784-785, 787-788, 790-791, 793-794, 796-797, 799-800, 802-803, 805-806, 808-809, 811-812, 814-815, 817-818, 820-821, 823-824, 826-827, 829-830, 832-833, 835-836, 838-839, 841-842, 844-845, 847-848, 850-851, 853-854, 856-857, 859-860, 862-863, 865-866, 868-869, 871-872, 874-875, 877-878, 880-881, 883-884, 886-887, 889-890, 892-893, 895-896, 898-899, 901-902, 904-905, 907-908, 910-911, 913-914, 916-917, 919-920, 922-923, 925-926, 928-929, 931-932, 934-935, 937-938, 940-941, 943-944, 946-947, 949-950, 952-953, 955-956, 958-959, 961-962, 964-965, 967-968, 970-971, 973-974, 976-977, 979-980, 982-983, 985-986, 988-989, 991-992, 994-995, 997-998, 1000-1001, 1003-1004, 1006-1007, 1009-1010, 1012-1013, 1015-1016, 1018-1019, 1021-1022, 1024-1025, 1027-1028, 1030-1031, 1033-1034, 1036-1037, 1039-1040, 1042-1043, 1045-1046, 1048-1049, 1051-1052, 1054-1055, 1057-1058, 1060-1061, 1063-1064, 1066-1067, 1069-1070, 1072-1073, 1075-1076, 1078-1079, 1081-1082, 1084-1085, 1087-1088, 1090-1091, 1093-1094, 1096-1097, 1099-1100, 1102-1103, 1105-1106, 1108-1109, 1111-1112, 1114-1115, 1117-1118, 1120-1121, 1123-1124, 1126-1127, 1129-1130, 1132-1133, 1135-1136, 1138-1139, 1141-1142, 1144-1145, 1147-1148, 1150-1151, 1153-1154, 1156-1157, 1159-1160, 1162-1163, 1165-1166, 1168-1169, 1171-1172, 1174-1175, 1177-1178, 1180-1181, 1183-1184, 1186-1187, 1189-1190, 1192-1193, 1195-1196, 1198-1199, 1201-1202, 1204-1205, 1207-1208, 1210-1211, 1213-1214, 1216-1217, 1219-1220, 1222-1223, 1225-1226, 1228-1229, 1231-1232, 1234-1235, 1237-1238, 1240-1241, 1243-1244, 1246-1247, 1249-1250, 1252-1253, 1255-1256, 1258-1259, 1261-1262, 1264-1265, 1267-1268, 1270-1271, 1273-1274, 1276-1277, 1279-1280, 1282-1283, 1285-1286, 1288-1289, 1291-1292, 1294-1295, 1297-1298, 1299-1300, 1302-1303, 1305-1306, 1308-1309, 1311-1312, 1314-1315, 1317-1318, 1320-1321, 1323-1324, 1326-1327, 1329-1330, 1332-1333, 1335-1336, 1338-1339, 1341-1342, 1344-1345, 1347-1348, 1350-1351, 1353-1354, 1356-1357, 1359-1360, 1362-1363, 1365-1366, 1368-1369, 1371-1372, 1374-1375

- [illegible]

4. — Hominis coram Italia, oppositum autem de Italia
— jure. in Germania jura, oppositum de Italia,
— jure. coram Italia, de Italia — jure. de Italia;
— jure. coram Italia, de Italia, de Italia — jure. de Italia.

БРИГАДНИ КОМИТЕТ

2. Врбница 11/VI-1944г.

Дневни ред:

- 1.- Преглед РАЛ. ситуације
- 2.- организациони делови СКОЈ-а у Бригади
- 3.- изјештаји о раду и ситуације
- 4.- Задацаи
- 5.- разна

Бригада формирана - пољска, немачка, - тешка, италијанска, француска, руска - токој - велика група
италијанци, немачки, италијанци, француски, руски
италијанци, немачки, италијанци, француски, руски
италијанци, немачки, италијанци, француски, руски
италијанци, немачки, италијанци, француски, руски

I 27 (15) 7^к - организациони делови СКОЈ-а у Бригади, како је то
делови СКОЈ-а у Бригади, како је то
делови СКОЈ-а у Бригади, како је то
делови СКОЈ-а у Бригади, како је то
делови СКОЈ-а у Бригади, како је то

извршава и извршава (извршава и извршава)
извршава и извршава, како се извршава, како
се извршава - како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како

Бригада и организација: акција - 70 дан, Бав. мост. 3/VI-
Бав. мост. - задовољава:

2. Врбница, секр. IV ак. - најбољи резултат за дан, Бав. мост. 3/VI-
Бав. мост. - задовољава:

- Партизан који није извршава (извршава и извршава)
извршава и извршава, како се извршава, како
се извршава - како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како

II 28 (10) 6к. ојска се извршава и извршава, како се извршава, како
се извршава - како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како
се извршава, како се извршава, како

Дневни ред са састанка Бригадног комитета СКОЈ-а у Доњој Врбници,
11. јуна 1944. године. Из ратног дневника аутора

ПРОГРАМ ЗА ~~КАДРОВИ~~ ПАРТИЈСКЕ КУРСЕВЕ

Тема:

I Партизанска организација

- литература:
- 1) Историја СКП, т. IV - дво о истор. ма
 - 2) Сетал: 4609 ...
 - 3) „Комунистички материјал“

II О Партизи

- а) историја Партизи са кратким
уводом о ратв. организацији партизана
б) организационна структура

- литература:
- а) 1) Енселс: Социјализам од уједињења ... стр. 6-18
 - 2) Антон-Димитров: Партизан
 - 3) Милин: Три штора и три сајла -
100 година марксизма
XI књ.
 - 4) Милин: Историја партизанског покрета
X књ. стр. 31-38

- 5) Одрине о партизанској КИ (за партизане)
- 6) Основи партизанства, - стр. 63-72
- 7) Историја СКП т. I, од 2, т. 20
I, 4, 23-26
II, 2, 33-41
III, 3, 41-45

- б) 1) Сетал: Партизанство и партизанска организација
- 2) Историја СКП, т. II, од 2, 21-25
- 3) Милин: Организација партизанског покрета - стр. 14-1
- 4) А. Јанковић: Организација партизанског покрета - стр. 16
- 5) Замисао: О партизанској организацији

III Значај партизанске организације

- са кратким уводом о историји револуције

- литература:
- 1) Основи партизанства: Замисао
 - 2) - б - , историја партизанства, 19-27
 - 3) Како организујемо партизанство, 81-88

IV Национална историја

- литература:
- 1) Сетал: Шта је партиза
 - 2) Основи партизанства - Науч. бели
 - 3) Како организујемо партизанство - Замисао са Сеталом

Из програма рада нижих партијских курсева при Штабу Бригаде.
Из ратног дневника аутора

САОПШТЕЊЕ

М.О.С.Б.П.Д.
АПРА. ВПР.М. - НАСТАВНИК П.П.А.
Бр. Пр. 111/1944
Д. 111/1944

ВОЈНИ СУД XII ХЕРЦЕГОВАЧКЕ Н.О.У.БРИГАДЕ на своме засједању 29 маја 1944 г. претресао је оптужбу против зликоваца из села Лађевића у вези дјела злочиначког убиства над четворицом другова извршеног 28 маја 1944 г. код П л а н е.

Тог дана слуге крвоточног немачког окупатора, огавни бандити-четници из села Лађевића на најгнуснији и најсрамнији начин убили су Павла Ђокића, старца којем су већ два сина погинула за свету ствар ослобођења својих народа, Милана Самарџића, заслужног борца наше Народно-ослободилачке војске, Душана С. Вујковића и Гојке Пилевића, бorce XII Херцеговачке Н.О.У.Бригаде, који су били упуцани без оружја својим кулама ради опоравка. После детаљно спроведене истраге и на основу саслушања свједока непобитно је доказано да је ово крваво дјело извршила бандека зликоваца банда уз помоћ и сарадњу неких сељака из села Лађевића. Они су дочекали ове народне синове и кућавице их убили. На основу извршене истраге и доказа суд је донео слиједећу

ПРЕСУДУ

1) Да се Јован Ристов Самарџић из села Лађевића, - бивши члан Н.О.Одбора, којег је Привремени Обласни н.о.одбор за Херцеговину својим изјешањем од 28 маја разијезио дужности, - због прикривања и помагања оних атакующих банди, због шпијунске снаге и подлога, као и покрета наших јединица и њиховог откривања, **НАЈМ. СМРТУ СРПЈЕЛАВЊИ**, као и одузимања све покретне имовине изузев дијела најнужнијег за прехрану породице која му остаје.

2) Да се Глигор Михајлов Самарџић из села Лађевића, због прикривања и помагања крвавих убица и дјела шпијунске према нашој Народно-ослободилачкој војсци и борби, **НАЈМ. СМРТУ СРПЈЕЛАВЊИ**, као и одузимања све покретне имовине изузев дијела најнужнијег за прехрану остале му породице.

3) Да се ПОРОДИЦА ГАЛА Ј.САМАРџИЋА ИЗ СЕЛА ЛАЂЕВИЋА, за којег је утврђено да је лично учествовао у наведеном убиству, **ПРОТЈЕРА У БИЛЕЋУ** и **ИЗОВИНА ОДЛУКЕ У ПОРНОСТ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ**.

4) Да се ПОРОДИЦА ГАВРИЛА ВУЈОВИЋА ИЗ СЕЛА ПРЕРАЦА, за којег је такође утврђено да је учествовао у наведеном убиству **ПРОТЈЕРА У БИЛЕЋУ** и **ИЗОВИНА ОДЛУКЕ У ПОРНОСТ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ**.

ПРЕСУДА ЈЕ ИЗРЕЧЕНА ОДМАХ.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ:

1) Јован Ристов Самарџић из села Лађевића успио је да се вријето прикочи у позадини наших јединица и да ту настави првобитну издајничку радњу. Он је чак успио и да се укључи у организацију прве нагодне власти у послима, у народно-ослободилачки одбор и да одатле доставља четничким зликовцима драгоцене податке о нашим снагама, покретима и намјерама, као и о кретању наших војних одреда, кулара, рањеника и позитивних радника. У сврху он се је и састајао са бандитима, прикривао их и хранио. Тако је он са њима састао и прије самог злочина над њихом четворицом другова. Његов је злочин у толико тежи што је осим наведеног извршио и најтеже дјело издаје народно-ослободилачке борбе и свога народа алоупотријебивши народну власт у злочиначке сврхе.

2) Глигор Михајлов Самарџић из села Лађевића био је у уској вези са првим кривцем и био уопштено упознат са намјерама бандита као и о прилокутним издајничком раду окривљеног Јована Самарџића. Он се дан при-

т%отТелба Војног УК> Бригаде о пресуди четницима којису 22. маја 1944. године у Лађевићима из засједе убили четворицу ненаоружаних партизана

Глава IV

Учешће Бригаде у сламању окупаторско- -квислиншке офанзиве »Сунчаница«

Дејства Бригаде на правцима Билећа-Гацко и Билећа-Вилуси

Послије неуспјелог напада на Билећу, 12. бригада се 2. јуна нашла на линији Дубовац-Модропац-Хаџибегово брдо, држећи и даље, заједно са дијеловима 2. далматинске бригаде, окружење Билеће, али истовремено водећи рачуна о непријатељу који је пробојем из Гацка успио 1. јуна да потисне снаге 11. херцеговачке бригаде и овлада Кобиљом главом.¹³⁰⁾ Због опасности која је 12. бригади могла да запријети с леђа, Штаб 29. дивизије не само да је одустао од даљег напада на Билећу него је морао дијелом 12. бригаде да интервенише према Кобиљој глави и помогне 11. бригади да одбије легионарско-четнички напад из Гацка и поново овлада Кобиљом главом и Степеном. Зато су, по наређењу Штаба 29. дивизије, 1. и 2. батаљон 12. бригаде, под командом Милинка Окиљевића, упућени 3. јуна на простор Њивице-Сливнице, одакле су, уз сарадњу 11. бригаде, у поноћ између 3/4. јуна напали легионаре и четнике на Кобиљој глави и заузели је.¹³¹⁾ Те ноћи, међутим, непријатељ није отјеран и са Степена, па је то учињено 4. јуна увече. У нападу на Кобиљу главу убијена су 2 четника и један легионар, док су батаљони Бригаде имали 2 лакше рањена борца. Послије те успјешно изведене акције, 1. и 2. батаљон 12. бригаде добили су задатак да из рејона Сливнице-Њивице затварају правац од Гатачког поља према Билећи. Остали батаљони Бригаде размјештени су на простору Околишта-Доња Врбица-Голобрђе-Погледала, док се Штаб Бригаде налазио у селу Ковачима. Под команду Штаба 12. бригаде стављен је 4. јуна и 1. батаљон 2. далматинске бригаде, који се налазио у Вучјем Долу.¹³²⁾ Бригада није имала борби. Владало је затишје на сектору Билеће, гдје се четнички гарнизон ућутао, као и на гатачком сектору, гдје се још налазио 2. батаљон 12. бригаде. Бригада је тих дана вршила само мања померања својих батаљона. Са Кобиље главе 6. јуна вратио се у састав Бригаде њен 1. батаљон, који је одмах преузео задатак затварања правца Билећа-Вилуси, смијенивши јединице 2. далматинске бригаде у селу Пилатовци. Само је 2. батаљон 12. бригаде остао до даљњег наређења на простору Степен-Пржине, под командом Штаба 11. бригаде. Ради што

¹³⁰⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 26. док. 11; Извјештај Штаба 11. херцеговачке бригаде од 2. јуна 1944. Штабу 29. дивизије о борбама у рејону Кобиља глава - Велика и Мала кита.

¹³¹⁾ Архив VII, рег. бр. 7—6, к. 1151/1; Релација о раду и акцијама 12. херцеговачке бригаде од 1. до 30. јуна 1944.

¹³²⁾ Исто.

бољег затварања правца Билећа-Плана и Билећа-Вилуси, али и због одласка јединица 2. далматинске бригаде, 12. бригада је 8. јуна размјештена у Ристопоље-Пилатовици (1. батаљон), Вучији До (3. батаљон), Околишта (4. батаљон) и Трнавица (1. батаљон 10. бригаде), док се Штаб 12. бригаде налазио у Доњој Врбици.¹³³ На тим положајима 12. бригада је, изузев мањих рокада, остала до краја јуна. Најзначајнији догађај у том иначе мирном мјесецу био је изненадни напад четника из гарнизона у Билећи на 1. батаљон 12. бригаде, који се налазио у Пилатовцима. Група од око 400 четника успјела је у 3 сата ујутру, 13. јуна, да изненади 1. батаљон и да га заобиђе од Делеуше, са сјевера и преко Видна и Почеконића, с југа.¹³⁴ Четници су најприје напали Штаб 1. батаљона. Изненађење је било потпуно, па су четници успјели да заплијене батаљонску комору (6 коња и 4 казана) и тешко оружје - тешки минобацач без постоља, митраљез »брџа« са 800 метака, аутоматски топ 14 мм са нешто метака и 3 пушке. Колико је изненађење било показује и чињеница да чланови Штаба 1. батаљона нису стигли да понесу материјал Штаба - књиге и округли штамбиљ. Том приликом четници су заробили 2 борца 1. батаљона, 3 Италијана (међу којима је био и потпоручник италијанске војске Ђузепе Видали) и 2 бивша домобрана који су се налазили у комори. Изненађен, батаљон је морао противнападом да се пробије из обруча. Уз помоћ дијелова 3. батаљона 12. бригаде, који им је притекао у помоћ из Вучијег Дола, послје петосатне борбе четници су натјерани на повлачење у Билећу, уз губитке од 10 мртвих и рањених, док су у 1. батаљону тројица лакше рањена. Истовремено нападајући 1. батаљон, четници су мањим дијеловима демонстрирали напад према 4. батаљону на Баљцима, али су одбачени.¹³⁵ У тој борби погинула је Мирослава Шегрт из Аранђелова, Требиње, референт санитета у 4. батаљону, која је учествовала у јуришу на четнике. У руци је још чврсто стезала небачену бомбу.

Као одговор на тај напад 12. бригада је у ноћи 15/16. јуна извршила препад на четничке положаје на Влахињи, Хацибеговом брду, Модропцу и Дубовцу. Тежиште препада било је на Дубовац, који је заузет и држан до зоре, кад су се јединице Бригаде повукле. У тој борби Бригада није имала губитака. Од 17. до 30. јуна дошло је до борбеног предаха јединица бригаде. Једино је 1. батаљон 10. бригаде, којисе још налазио под командом Штаба 12. бригаде, имао неколико успјешних крстарења тереном.¹³⁶ Тај батаљон је добио задатак да од 12. до 16. јуна прочешља простор села Звијерине, Љубомира и Моска од четника. На сличну акцију кренуо је 24. јуна и 4. батаљон Бригаде, који је прокрстарио планину Видушу и села Љубомир и Моско, одакле се 27. јуна поново вратио у састав своје Бригаде. За 12. бригаду јун 1944. био је, углавном, мјесец предаха, док је друга половина јуна била мање-више таква и за све јединице 29. дивизије.

¹³³ Исто.

¹³⁴ Зборник НОР-а, том IV, књ. 26, док. 59; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 14. јуна 1944. Штабу 29. дивизије о нападу непријатеља на њене положаје у рејону Билеће.

¹³⁵ Зборник НОР-а, том IV, књ. 26, док. 57; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 13. јуна 1944. Штабу 29. дивизије о борби у рејону Билеће.

¹³⁶ Зборник НОР-а, том IV, књ. 26, док. 67; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 16. јуна 1944. Штабу 29. дивизије о препадну на четничке положаје на прилазима Билећи.

Бригада је двонедјељни предах искористила за активности на задацима које није могла да уради у данима сталних покрета и борбе. Интензиван је цјелокупан унутрашњи рад у Бригади и на свим секторима, првенствено на војном и политичком, као и у раду са омладином. Партијска организација и организација СКОЈ-а обавиле су највећи дио посла и биле чврста окосница ономе што је требало урадити и што су пред борацки састав Бригаде постављале њене војне и политичке старјешине. Тежиште политичког рада било је на упознавању бораца са одлукама АВНОЈ-а и њиховом значају за даљи развој народноослободилачке борбе. Упоредо са радом на актуелним политичким темама широко је коришћена пракса »контроле знања«. Она је вршена постављањем питања борцима и дискусијом која је вођена кроз одговоре на та питања. Најчешће, политички комесари батаљона, коментарисали су вијести и догађаје са нашег и других фронтова и уз додатна објашњења без којих би информације остале непотпуне, поготову када се радило о скуповима у селима у којима је Бригада боравила. Да би се проширило опште знање бораца и добила основна сазнања, значајна пажња посвећена је културно-просвјетном раду и припремању предавања, првенствено из историје, географије и природних наука. Та предавања су прекуцавана и затим прорађивана по батаљонима на заједничким конференцијама. Рад са борцима био је од посебне важности, јер је многим недостајало и најосновније образовање, а у јединицама Бригаде било је неписмених или полуписмених. Инсистирало се на планском и континуираном раду, што је програмом било предвиђено и уз коришћење сваке погодне прилике да се то учини. С обзиром на ратно стање и честе оружане акције, затишје у јуну 1944. године било је више него добра прилика да се надокнади оно што су покрети и борбе онемогућавали или у најмању руку одгађали за неку повољнију прилику. Дио културно-просвјетног рада, значајног и за борце и за народ на терену, оствариван је кроз рад дилетантских група у батаљонима, дилетантске екипе или хора при Штабу Бригаде, које су успјеле да у току јуна изведу пет приредби којима су присуствовали и борци и народ села у којима су батаљони боравили. Бригадна дилетантска група организовала је једну такву успјелу приредбу у Доњој Врбици, којој је, поред бораца, присуствовало око 60 мјештана из села. Организован је и са успјехом завршен санитетски курс у бригадном превијалишту, на којем су се истакле све другарице-курсисткиње, док је најбољи успјех показала Боса Антуновић. Резултати курса убрзо су се показали кроз побољшање опште хигијене у батаљонима, као и у пребивалиштима гдје су батаљони боравили. Побољшан је рад интендантуре и снабдјевање, што је значило и побољшање исхране бораца, а самим тим и њихове боље физичке кондиције. Једино су одјећа и обућа и даље били проблем, јер су се рјешавали кроз заплијену од непријатеља.¹³⁷

Јуна 1944. дошло је до нових персоналних промјена у Бригади. Омер Мрган, командант 1. батаљона, постављен је за команданта батаљона у 13. херцеговачкој бригади. Мрган је Бригаду напустио 12. јуна, а на његово мјесто је крајем јуна дошао дотадашњи замјеник команданта 1. батаљона, Спасо Беловић. Раде Игњатовић, замјеник политичког комесара 3. батаљона, упућен је 2. јуна због рањавања у болницу, одакле је

¹³⁷ Архив VII, рег. бр. 26-7, к. 1151/11; Извјештај политичког комесара 12. херцеговачке бригаде од 30. јуна 1944. политичком комесару 29. ударне дивизије.

убрзо отишао на лијечење у Италију. Политички комесар 4. батаљона, Ристо Војчић, прекомандован је 25. маја у Команду мјеста Билећа, а за политичког комесара 4. батаљона постављен је Лука Ратковић. Бригада је 30. јуна добила и новог руководиоца СКОЈ-а, односно секретара бригадног комитета СКОЈ-а. Дотадашњи руководиоца СКОЈ-а у бригади Осман Ђикић постао је члан Обласног комитета СКОЈ-а за Херцеговину и уредник листа »Млада Херцеговина«. За новог руководиоца СКОЈ-а постављен је Вукашин Сенић, који је дотле био руководиоца СКОЈ-а у 4. батаљону. На мјесто Сенића у 4. батаљон дошао је Божо Ђурић.

И првих дванаест дана јула Бригада није имала борби. Налазила се на истом простору гдје је била и раније. Задатак је и даље био исти: затварање правца Билећа-Плана. Било је и у том времену појединачних чарки са четницима, али се све на томе завршавало. Тако су 6. јула четници са својих положаја на Хацибеговом брду извршили испад према положајима Бригаде на Баљцима и Вучијем Долу, али су одбијени. Неколико дана касније, 10. јула, око 50 четника са положаја на Модропцу покушало је да изведе препад на 2. батаљон, али су и они, након краће борбе, одбијени. Једна патрола 3. батаљона сукобила се 12. јула на Баљцима са четничком патролом и том приликом ранила је једног четника. Поједини маневри Бригаде, углавном према планини Ситници и селу Звијерини, били су првенствено ради набавке хране. Број четника у Билећи кретао се између 800 и 1.200. Сви су припадали четничкој Билећкој бригади. Били су добро наоружани и, поред пушака и великог броја лаког аутоматског оружја, располагали са неколико лаких и тешких минобацача и довољном количином муниције и хране којом их је непријатељ редовно снабдијевао. Информације које је Штаб бригаде повремено добијао из Билеће говориле су о појави немира, комешања, па чак и малодушности међу четницима на вијест да је 26. јуна на Вису потписан споразум између Јосипа Броза Тита, предсједника Националног комитета ослобођења Југославије и Ивана Шубашића, предсједника владе у избјеглиштву.¹³⁸⁾

Стање и расположење бораца у Бригади били су на високом нивоу. Људство је било одморно и у вријеме затишја релативно добро храњено. Није се више оскудјевало у пушчаној муницији за лако аутоматско оружје. То је учврстило осјећај сигурности сваког борца. Захваљујући свему томе, као и интензивном политичком раду, опште стање у Бригади потпуно је задовољавало. У извјештају политичког комесара Бригаде Ђока Новосела политичком комесару 29. дивизије, од 30. јуна, стоји:

»Интензивним радом свих политичких и војних руководиоца као и пуним залагањем свих чланова овог штаба, Бригада се средила тако да сматрамо да ће моћи успјешно ријешити све пред њу постављене задатке. Борбеност код бораца је на висини. Исто тако подигла се и дисциплина. Крајње је вријеме да се Бригади да какав крупнији задатак, јер су се борци просто ужељели борбе и ово мировање им прилично тешко пада, нарочито с обзиром на брз развој догађаја на фронтovima. Често се чују примједбе: зашто ми овако сједимо кад се на све стране удара по Швабама? Поред тога, борци запажају

¹³⁸⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 27, док. 146; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде о дејствима у јулу 1944. на сектору Билеће, Невесиња и Трусине.

велико колебање код четника и правилно оцјењују да је дошао нај-погоднији моменат да се по њима удари па да се разбију.«¹³⁹⁾

Брзи развој догађаја и премјештање са простора Билеће на простор Невесиња суочиће убрзо 12. бригаду са крупним догађајима и задацима, па ће се борци наћи у вртлогу нове окупаторско-квислиншке офанзивне операције, заједно са осталим јединицама 29. дивизије.

Разбијање удружених снага непријатеља на простору Трусина-Студенци-Лука вац-Давидовић и

Непосредно пред одлазак са простора Билеће и преузимања нових задатака на простору Невесиња, из 12. бригаде је по потреби службе отишао још један млади и врсни војник, старјешина. Тада су вршене припреме за формирање херцеговачке омладинске бригаде, која је формирана 4. септембра 1944. године и ушла у састав 29. дивизије као 14. херцеговачка бригада. Зато је Штаб 29. дивизије најприје формирао омладински батаљон, који је стављен под команду Штаба 13. бригаде као језгро будуће омладинске бригаде. Наредбом о формирању омладинског батаљона,¹⁴⁰⁾ за његовог команданта постављен је Максим Кујунџић,¹⁴¹⁾ који је дотле био замјеник команданта 4. батаљона 12. бригаде.

Први, 2. и 4. батаљон кренули су 13. јула са простора Билеће према Невесињу,¹⁴²⁾ док је 3. батаљон требало да се Бригади придружи нешто касније. На простор Невесиња 12. бригада је стигла већ 13. јула, замијенивши 10 бригаду, која је пошла на простор Билеће. Батаљони 12. бригаде су се увече смјестили у села Слато (1. батаљон), Рогаче (2. батаљон) и Студенце (4. батаљон), док се Штаб Бригаде налазио у селу Безђеђе. Иако се располагало доста прецизним подацима, који су говорили о концентрацији њемачких снага на линији фронта чија су кључна упоришта и полазне позиције били у Стоцу, Невесињу и Гацку, нико још није знао праву намјеру непријатеља, која је врло брзо и у потпуности откривена. Наиме, долазак 12. бригаде на простор Невесиња, 13. јула, пао је управо на дан који је био одређен за почетак нове концентричне окупаторско-квислиншке офанзивне операције против цјелине снага 29. дивизије. Обавјештен да је око 500 легионара и четника изишло из Невесиња у село Биоград, Штаб бригаде је одлучио да још у ноћи 13/14. јула нападне ту групу и примора је да се врати у Невесиње. У свитање 14. јула дошло је до првог сукоба патрола на простору села Ластавица-Косовача. Непријатељска артиљерија је 14. јула у првим јутарњим сатима почела да туче положаје 2. батаљона, док се легионарска колона постепено примицала положајима Бригаде код села Студенци. Премоћ непријатеља била је велика и у људству и у наоружању. Како се касније сазнало, радило се о покрету 369. легионарског допунског батаљона. Командант 2. батаљона 12. бригаде Радован Шакотић запазио је да се једна легио-

¹³⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 26-7, к. 1151/11.

¹⁴⁰⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 27, док. 44; Наредба Штаба 29. дивизије од 12. јула 1944. за формирање омладинског батаљона и постављање команданта тог батаљона.

¹⁴¹⁾ Максим Кујунџић из села Челебића, Коњиц. Рођен 1923. године, погинуо почетком новембра 1944. године на Билењаку код Невесиња. За народног хероја проглашен 20. децембра 1951. године. *Народни херој Југославије*, књ. I, стр. 434.

¹⁴²⁾ Данило Комненовић и Мухарем Кресо, н. дј., стр. 276.

нарска колона креће према селу Ракова Нога. Знао је да би избијањем непријатеља у Ракову Ногу 2. батаљон био угрожен с леђа. Са своје стране, 2. батаљон је већ увелико водио борбу са главнином, па је тим прије требало зауставити колону која се кретала према Раковој Ноги. Не располажући скоро никаквим снагама које би могао упутити према колони, командант 2. батаљона је у сусрет легионарима послао пушкомитраљесца Александра Зеленовића Сашу са помоћником и болничарком Босиљком Ацић, која је исте ноћи храбро погинула. Имали су само пушкомитраљез »збројовку« и јуначко срце. Колона се у једној удолини зауставила, гдје је комора требало да причека исход борбе 2. батаљона, док је чета легионара требало да настави покрет у складу са борбеним задатком. У међувремену су легионари истурили обезбјеђење и поставили митраљеско гнијездо у бункеру од зиданог камена, који је доминирао над удолином и каквих је по херцеговачком камењару било безброј. Очигледно је било да нису ни сањали да би се јединице Бригаде могле налазити у њиховој непосредној близини. Зато је изненађење било потпуно, а паника комплетна. Пушкомитраљезац Саша Зеленовић привукао се непосредно на домак бункера из којег се ништа није чуло. За сваки случај убацио је двије бомбе преко зида у бункер. Одјекнуле су експлозије, али из бункера није било ни гласа. Кад је провирио унутра, прво што је угледао била су тијела двојице легионара и поред њих пушкомитраљез са увученим редеником. А доле, у долини, невиђени приказ - гомила коња и легионара, поред њих много сељака. мјештана из околних села, које је непријатељ мобилисао и повео као коњовоце. Саша и његов помоћник нису губили ни часа. Требало је до краја искористити изненађење и створити пометњу међу непријатељем. Кад су осули ватру из два пушкомитраљеза у долини је настао прави кркљанац. Коњовоци су се одмах разбјежали, журећи да се докопају шуме и извуку живе главе, а легионари су покушали да организују одбрану и да се извуку у шуму. Страх међу њима је прешао у панику, јер су многи већ лежали мртви или рањени. Преплашени коњи су се пропињали, товари падали пошто су колани на коњима због застанка били попуштени. Кад је чуо борбу, командант 2. батаљона послао је неколико искусних бораца да помогну Саши. У тој групи били су Бранко Попадић, замјеник политичког комесара 2. батаљона, Војо Солдатић, командир чете и командири водова Данило Ненадић и Ристо Маслеша. Требало је докрајчити непријатеља. Саша Зеленовић је из свог пушкомитраљеза међу првима оборио команданта легионарског 369. допунског батаљона, који се кретао са том четом. Код њега је пронађена не само његова дневна батаљонска заповијест, него и комплетна заповијест команданта 369. дивизије за извођење операције назване »Сунчаница« противјединица29. дивизије. О погибији команданта 369. допунског батаљона и заплијењеној заповијести команданта 369. дивизије Данило Комненовић и Мухарем Креско записали су:

»Уништивши ручном бомбом осигурање колоне, пушкомитраљезац Саша је осуо ватру по изненађеном непријатељу. . . . Искористивши и заплијењени пушкомитраљез (са увученим редеником) он је тако побио већину коња и нешто војника, а погинуо је и сам командант 369. допунског батаљона. Поред његове заповијести за први дан, код погинулог њемачког команданта је нађена и комплетна заповијест команданта 369. дивизије за операцију 'Зоненштих' ('Сунчаница' - прим. аутора)«.

У тој борби пораз њемачких јединица био је потпун: 30 погинулих, међу којима и 2 официра (један је био командант 369. легионарског допунског батаљона). Заробљено је 5 легионара и један подофицир - батаљонски љекар. У комори, поред 20 коња, заплијењени су: тешки минобацач (без ногара и плоче) са 50 мина, лаки минобацач са 100 мина, комплетна радио-станица, 15 пушака са 8.000 метака, 8 акумулатора, знатне количине хране и друга војна опрема. Тај пораз изазвао је панику код непријатеља. Повлачили су се у неред. И коњовоци су искористили насталу панику и побјегли, остављајући комору.

За то вријеме 1. батаљон 12. бригаде изненадним ударом потјерао је 5. и 6. батаљон четничке Невесињске бригаде из Грабовице и Буди-савља. До зоре сљедећег дана непријатељ је одбачен до Заломске ријеке. Ноћ између 14. и 15. јула јединице Бригаде искористиле су за прикупљање великог плијена који је непријатељ оставио. Борци Бригаде нарочито су се радовали муницији која је тада била пријеко потребна. Бригада је за вријеме борбе имала мале губитке. Погинули су: политички комесар чете у 2. батаљону Саво Спаравало из села Ђедића, Требиње и четна болничарка у 2. батаљону Босиљка Ацић из села Кокорине, Гацко, док је један борац рањен.

Сљедећег дана, 15. јула, Бригада је имала иницијативу и наставила је са гоњењем непријатеља и чишћењем терена до ријеке Колешке. Разбијене групе непријатеља ликвидирале су или су се предавале. На крају дана два батаљона Бригаде зауставила су се на линији Косе-Цинова Махала-Табаја. Губици су били: један погинуо. Убијено је 10 њемачких војника. Њемачка команда настојала је свим силама да поврати почетну нападну иницијативу, па је на простор села Биоград довукла појачања и ангажовала артиљерију са простора Биоград-Војне. Већ 16. јула прије подне око 250 легионара предузело је напад према Мишином куку, Косама и Циновој Махали, док је група од око 400 четника, потпомогнута њемачком артиљеријом, минобацачима и 2 тенка, нападала на положаје 1. батаљона Бригаде на брдским косама Некудина-Глог. Борба је вођена до мрака.

Непријатељ је успио да заузме Мишин кук, Косе и Цинову Махалу, одбивши исте вечери противнапад 2. батаљона који је покушао да поврати изгубљене положаје. Напад четника на 1. батаљон није успио, већ су четници протјерани према Оцаку. Јединице Бригаде остале су на линији Врањук-Цинов До-Нољана. Непријатељ је тога дана имао 20 убијених легионара и три убијена четника, док је Бригада имала једног погинулог и 4 тешко рањена борца. Погинуо је пушкомитраљезац Ђорђе Миладиновић из села Турменти, Требиње, у 4. батаљону. Истог дана заплијењен је пушкомитраљез »шарац« и машинка.

Запљеном комплетне заповијести генерала Фрица Најдхолда, команданта 369. пјешадијске дивизије, о извођењу офанзивне операције »Сунчаница« (»Зоненштих«) против јединица 29. дивизије, откривене су намјере нападача. Штаб 29. дивизије је, додуше, већ располагао провјереним информацијама о припреми и отпочињању нове окупаторско-квислиншке офанзивне операције и намјери непријатеља да 29. дивизију протјера из Херцеговине, али су, запљеном заповијести генерала Најдхолда, постали познати сви детаљи, као и оперативна замисао окупатора у цјелини. У поменутој заповијести, од 11. јула 1944. године, констатује се да ће »369. пјешадијска дивизија у операцији Сунчаница концентричним ангажовањем свих расположивих квислиншких снага и придодатог 3.

батаљона 4. пука 'Бранденбург' разбити свог непријатеља».¹⁴³¹ За разбијање »непријатеља« генерал Најдхолд предвиђа ангажовање »четничке групе у Билећу«, што се односило на четничку Билећку бригаду, као и »четничке групе на линији Ошак-Кифино Село и у Улогу«, што се односило на четничку 1. и 2. невесињску бригаду. Почетак операције »Сунчаница« био је предвиђен за 13. јул, а операција је требало да буде извршена у четири етапе, закључно до 24. јула. У првој етапи (13-15. јул) требало је јединице 29. дивизије потиснути до линије Столац-Берковићи-Студенци-Некудина-Вјетрено. Друга етапа (15-17. јул) била је предвиђена за »чишћење 'Црвене републике' југозападно и јужно од Стоца«, односно међупростора Столац-Метковић-Хутово-Љубиње; трећа етапа је предвиђала »Чишћење источне Херцеговине и уништење непријатељских снага које се супротставе на овом сектору«, што је значило да концентричним нападима из Билећа, Гацка и Невесиња треба раздвојити снаге 29. дивизије и онда их уништити на простору Плана-Мека Груда-Фатничко поље, док је четврта етапа (20-24. јул) била одређена за »Протјеривање непријатеља у црногорску област и гоњење бандита четничким одредима које треба иојачати гренадирским водовима.« У заповијести је било и још неколико прецизно одређених задатака по којима се морало поступити. Предвиђено је, на примјер, да столачка »мјеста Загњезђе и Удору треба уништити«, док »мушко становништво ових мјеста треба повјешати а женско становништво и дјecu одвести у Столац«. У обавјештајном извјештају команде 369. дивизије, такође од 11. јула 1944. године, дају се детаљни подаци о саставу и распореду јединица 29. дивизије и односу становништва и четника према њемачкој војсци.¹⁴⁴ Разумије се, називи многих мјеста у том извјештају били су нетачни и произвољни, али детаљи извјештаја и упозорења која су у њему дата њемачким јединицама, које су имале да реализују операцију »Сунчаница«, показују са колико је прецизности операција припремана у цјелини.

Пошто се на основу заплијењене заповијести команданта 369. легионарске дивизије упознао са цјелином замисли офанзивне операције, а имајући у виду два велика пораза које су окупатор и четници претрпјели већ на самом почетку извођења операција (побједе 12. и 13. бригаде), Штаб 29. дивизије је 16. јула утврдио план даљег дејства својих јединица на простору Билећа-Гацко и Невесиње-Столац-Љубиње.¹⁴⁵ Све бригаде 29. дивизије остале су тамо гдје су се налазиле, с тим што су њихови задаци прилагођени намјерама непријатеља које су Штабу 29. дивизије биле познате. Према томе, 10. бригада је са својих 5 батаљона и даље затварала правац од Билеће са основним задатком да не дозволи продор билећких четника према Планој и Звијерини, док је 11. бригада са своја 4 батаљона затварала правац од Гацка и Автовца и спријечавала продор непријатеља према Кобиљој глави и даље према Планој, односно преко села Казанаца и Сомине према селу Црни Кук. На тај начин 10. и 11.

¹⁴³) Зборник НОР-а, том IV књ. 27, док. 158; Заповијест команде њемачке 369. легионарске дивизије од 11. јула 1944. за операције против јединица 29. НОУ дивизије у Херцеговини.

¹⁴⁴) Зборник НОР-а, том IV. књ. 27, док. 159; Обавјештајни извјештај команде њемачке 369. легионарске дивизије од 11. јула 1944. године о саставу и распореду јединица 29. НОУ дивизије и о односу становништва и четника према њемачкој војсци.

¹⁴⁵) Зборник НОР-а, том. IV, књ. 27, док. 63; Заповијест Штаба 29. дивизије од 16. јула 1944. штабовима потчињених јединица за распоред и дејство на простору Билећа-Гацко и Невесиње-Столац-Љубиње.

бригада имале су задатак да спријече сваки покушај непријатеља да пресијече везу главнине снага 29. дивизије са својим залеђем према херцеговачко-црногорској граници и простору на којем је дјеловала главнина снага 2. ударног корпуса НОВЈ. Према томе, главнина снага 29. дивизије, коју су чиниле 12. и 13. бригада, требало је да спријечи непријатеља да се пробије од Стоца према Дабру и Влаховићима, односно од Невесиња према Дабру и Риоцима. Затварање правца од Стоца био је задатак 13. бригаде и њена 3 батаљона, а затварање правца од Невесиња 12. бригаде и њена 3 батаљона (3. батаљон 12. бригаде налазио се у резерви Штаба 29. дивизије). Пошто је непријатељ бројчано био далеко надмоћнији, требало је да обје бригаде максимално искористе маневар и онемогуће да њемачки легионари и четници остваре свој циљ онако како је то стајало у заповијести команданта 369. легионарске дивизије.

У зору 17. јула јаке њемачке снаге, уз подршку тенкова и артиљерије, нападе су из села Биограда 2. батаљон 12. бригаде с намјером да га одбаце са положаја Врањук-Џинов До-Пољана. Дошло је до више наизмјеничних напада и противнапада, као и до борбе прса у прса. Други батаљон морао се повући пред далеко надмоћнијим непријатељем. Поред тога, његов положај био је угрожен и продором једне непријатељске колоне која није припадала групи из Невесиња, већ оној која је нападала положаје 13. бригаде. Та колона је успјела да одбаци 4. батаљон 13. бригаде, пређе планину Снјежницу и у ноћи 17. јула избије на Трусину код бивше жандармеријске станице и овлада котом 1066, чиме је лијеви бок 2. батаљона 12. бригаде био директно угрожен. Истовремено, 1. и 4. батаљон 12. бригаде успјели су да одрже своје положаје и нанесу непријатељу знатне губитке. Поменути три батаљона 12. бригаде зановила су исте вечери на линији Глог-Табаја-Студенци-Кошена градина (к. 1151), одржавајући везу са 13. бригадом која је своје снаге усмјерила према рејону села Трусине. У борбама 17. јула непријатељ је имао 20 мртвих и више рањених, док су у 12. бригади погинула 3 борца, један теже и два лакше рањена. До вечери 17. јула невесињска офанзивна група, која је нападала 12. бригаду, овладала је линијом Врањук-Џинов До-Пољана и успјела се спојити са колоном која је од положаја 13. бригаде избила на планину Трусину (к. 1066). У ноћи 17/18. јула ни 12. ни 13. бригада нису због преморености својих бораца кретале у противнапад.

У зору 18. јула непријатељ је започео са новим нападом, појачавајући стално притисак и директно запријетивши да продре у Дабар и Студенце. Положај и дејство 12. и 13. бригаде били су олакшани чињеницом да су се обје бригаде чврсто ослањале једна на другу и заједнички дејствовале, затварајући фронт према групама које су нападале - једна из правца Благаја и друга од Невесиња. Развој догађаја и потреба за најтјешњом координацијом учинили су да тог дана заживи у пуној мјери борбено садејство обје бригаде, као јединствене оперативне групе која треба заједнички да рјешава исти задатак. Тако је практично у ватреном окршају 18. јула почела да дејствује Оперативна група, коју је Штаб 29. дивизије, као слијед процјене и закључака догађаја, званично формирао наредбом од 19. јула. За команданта је постављен Данило Комненовић, командант 13. бригаде, за политичког комесара Ђоко Новосел, политички комесар

12. бригаде.¹⁴⁶ Штаб Оперативне групе налазио се са 13. бригадом. Дужност команданта 13. бригаде преузео је за неко вријеме Милорад Кујачић, замјеник команданта 13. бригаде. У ствари, још на почетку напада непријатеља од Невесиња и Благаја, 18. јула, командант 13. бригаде Данило Комненовић је на своју иницијативу, уз сагласност Штаба 12. бригаде чији је командант до недавно био, објединио борбену сарадњу 12. и 13. бригаде, јер је Штаб 29. дивизије био удаљен и није могао ефикасно да координира сарадњу обје бригаде. Наредба Штаба 29. дивизије о званичном формирању Оперативног штаба бригада дошла је према томе касније, односно кад је Штаб 29. дивизије био обавјештен о образовању Оперативне групе и кад је та група већ дјеловала. Потпуна сарадња двије бригаде и командовање Данила Комненовића били су од првог дана могући и чак нормални, јер је Данило Комненовић, као први командант 12. бригаде, уживао у тој бригади пуну подршку.

Послије жестоких цјелодневних борби 18. јула, 12. и 13. бригада успјеле су да одбаце непријатеља који се успио пробити између положаја 12. и 13. бригаде. Непријатељ је сатјеран на уски простор око жандармеријске станице Трусуна и коту 1066, као и дуж друма до Косе и села Цинова Махала. На том простору 12. бригада је почела, заједно са 4. батаљоном 13. бригаде, са уништавањем непријатеља. Тежиште напада било је на правцу Цинов До - к. 1066 - жандармеријска касарна Трусуна. Легионари и четници дали су се у бјекство, остављајући за собом мртве и комору. У извјештају команданта 12. бригаде, Милинка Окиљевића, од 19. јула у 15,15 сати, о томе се каже:

»У току дана и ноћи 18. јула рачунамо да је непријатељ само на нашем сектору имао 40 мртвих и много више рањених. Заробили смо 1 'шарап', 3 машинке, 11.000 југословенских метака, 1 лаки минобацач, 30 мина за тешки и 40 мина за лаки минобацач, нешто санитетског материјала, 1 кино-камеру са прибором, 5 акумulatorа и 30 коња. Уништили смо 2 радио-станице и убили око 30 коња (товарних грла). Поред набројеног, било је доста хране и остале војничке опреме. У овој крвавој борби ми смо у току дана имали 3 тешко и 6 лакше рањених, а у току ноћи једног погинулог и 6 лакше рањених.«¹⁴⁷

Погинуо је замјеник командира чете у 2. батаљону Владо Вујовић из Симијова, Билећа. Лакше је рањен командант 2. батаљона Радован Шакотић. У тој борби на Трусуни погинуо је и нациста Динов (Оиппоу), командир специјалне чете 369. легионарског допунског батаљона, која је у борбу полазила углавном ноћу и коришћена је првенствено за јурише. Том приликом заплијењена је батаљонска застава, вјероватно 369. допунског батаљона. У већ поменутом извјештају Штаб 12. бригаде такође је извјестио да су се »сви наши батаљони показали врло борбени, а морал је задовољавајући. Нарочито се истакао 2. батаљон који је уједно дао двије трећине од наведене цифре губитака.«¹⁴⁸ Због претрпљених губитака Штаб 12. бригаде је затражио од Штаба 29. дивизије да му се

¹⁴⁶ Зборник НОР-а, том IV, књ. 27, док. 84; Наредбе Штаба 29. дивизије од 19. јула 1944. штабовима 12. и 13. бригаде за формирање оперативног штаба.

¹⁴⁷ Зборник НОР-а, том IV, књ. 27, док. 84; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 19. јула 1944. Штабу 29. дивизије о борбама на сектору Цинова Махала-Трусуна.

¹⁴⁸ Исто.

упути његов 3. батаљон који се налазио у дивизијској резерви »да би(смо) 2. (батаљон) могли повући у резерву пошто је много искрварио«, те закључује: »Сматрамо да, кад би(смо) имали овдје цијелу бригаду, непријатељ без неких нарочитих појачања не би могао продријети дубље у нашу територију«, а »могли би(смо) један батаљон имати увијек у резерви и на одмору«. Док су легионари 18. јула фронтално надирали друмом, четници из Невесињске бригаде су у неколико наврата безуспјешно нападали на 1. батаљон 12. бригаде, који је држао положаје на линији Некудина-Глог. Борци 1. батаљона су својим противнападима сваки пут протјерали четнике према Оцаку. Убијено је 6 четника, док 1. батаљон тог дана није имао губитака.

Слиједећег дана непријатељ је био на линији Косе-Ракова Нога-Цинова Махала, док је 12. бригада држала положаје Студенци-Табаја (к. 928) - Глог, одржавајући чврсто везу са 13. бригадом која се налазила на положајима Врањук-Цвијетов кук-планина Сњијежница. Послије пораза обје легионарске колоне, из Невесиња и из Благаја, и њихових великих губитака, Команда 369. дивизије грозничаво је настојала да прегрупише своје снаге и што прије доведе појачања. Да би спријечили нападе 12. бригаде и одржали се на положајима које су држали од јутра 19. јула, легионари су се добро учврстили, поставивши нагазне мине. У току 20. и 21. јула у Невесиње су стигле двије колоне од по 70 камиона, као помоћ групи која је нападала из правца Невесиња. Са својих положаја легионари су артиљеријском ватром учестало тукли положаје 12. бригаде, желећи да онемогуће било какву офанзивну акцију јединица Бригаде. Са своје стране, Бригада је тај предах одговарао јер су борци сва три батаљона, а нарочито 2. батаљона, били веома исцрпљени непрекидним борбама које су тих дана водили. У ноћи између 19. и 20. јула комбиновани дијелови 12. и 13. бригаде напали су непријатељеве положаје на линији Косе-Ракова Нога-Цинова Махала, али напад није успио јер је непријатељ био добро утврђен, а његове посаде бројне и добро наоружане. Непријатељ је 20. јула увече употребио авијацију и у више наврата напао положаје 12. бригаде, која није имала губитака нити је бомбардовање имало неког негативног ефекта на борце. Без обзира што је план дејстава Окупаторско-квислиншке операције »Сунчаница« био поремећен и што се она није одвијала према етапама како је предвидио генерал Најдхолд, све је указивало да непријатељ не одустаје од даљег спровођења операције, него, напротив, настоји да се припреми за нови напад. То су потврђивала довучена појачања у Невесиње и лично присуство генерала Флепса, команданта 5. СС брдског армијског корпуса у чијем се саставу налазила 369. легионарска дивизија. Он је 20. јула обишао положаје и директно потврдио значај који његова команда придаје операцији »Сунчаница«.

Штаб Оперативне групе је 21. јула уочио покрет легионарско-четничких снага које су се појавиле од Фојнице и истог дана предвече избиле на линију Сиљевица-Шипачно. Пошто је та група јачине око 300 легионара и 200 четника Гатачке бригаде могла да запријети десном боку 12. бригаде, према њој је одмах упућен 2. батаљон 12. бригаде, ојачан једном чет-ом 1. батаљона. У ноћи 21. јула упућен је у истом правцу и 3. батаљон, који се тога дана вратио из дивизијске резерве. Слиједеће ноћи, ојачани 2. батаљон и 3. батаљон 12. бригаде напали су легионарско-четничку групу на линији Сиљевица-Шипачно. Напад је потрајао и 22. јула, али

са промјенљивом срећом. Најприје је 3. батаљон имао успјеха у борби са непријатељском колоном, која се покушала пробити према селу Риоцима, задавши противнику знатне губитке. Други батаљон се нашао у тежој ситуацији. Њега је напала четничка Невесињска бригада истовремено из два правца - од села Шипачна и од села Дрежња, тако да се морао повући из Слата те се зауставио на косама изнад Лукавца. Тога дана у 5 сати ујутру кренула је у напад и главнина колоне која је припадала невестињској групи, нападајући на правцу Цинова Махала-Студенци-Стражевци-Магуница. Жестока борба у којој су легионари користили артиљерију и авијацију трајала је до вечери, али је напад непријатеља био заустављен. С обзиром на цјелину развоја ситуације и чињеницу да су 2. и 3. батаљон били потиснути, чиме је потиснуто цијело десно крило 12. бригаде, Штаб Оперативне групе помјерио је у току ноћи 22/23. јула 12. бригаду на линију Вал-Оштри врх (к. 1283)-Тисова плећа-Омутић, док је 13. бригада преузела одбрану Трусине. У нападу 22. јула легионари су имали 20 мртвих и 30 рањених, али су и губици 12. бригаде били велики - 5 погинулих и 2 тешко рањена. Међу погинулима били су командир вода Радован Миладиновић из села Турменти, Требиње, четна болничарка Силвија Караџа Беба из Дубровника и политички делегати вода Никола Ратковић из Орашја, Требиње и Рајко Ратковић из Грабовице, Требиње. Од авионске бомбе тешко је рањен командир чете Томо Милојевић. Прву помоћ су му пружили болничарка Беба, која је и сама била рањена од крхотина исте бомбе и борац Алија Пузић који је одмах кренуо са рањеним командиром према бригадном превијалишту. Беба је наставила да борцима пружа прву помоћ све док је није пресјекао митраљески рафал. У току борбе тешко је рањена и Мара Дабовић, батаљонски референт санитета, коју би непријатељ успио да зароби да није било брзе и одважне интервенције њених сабораца. Алија Пузић, који се тек вратио из бригадног превијалишта и борац-омладинац Стеван Гордић храбро су, не обазирјући се на пушкомитраљеску ватру непријатеља, допузали до тешко рањене Маре и спасили је. Ковало се тако братство -Хрватице Бебе, Муслимана Алије, Српкиње Маре и Србина Стевана.¹⁴⁹ Неустрашиви командир вода Радован Миладиновић, чија је храброст била позната у свим јединицама 29. дивизије, био је тешко рањен. Умро је док су га другови носили, пјевајући »Наша борба захтијева кад се гине да се пјева«. У борби од 22. јула од непријатеља су заплијењени - 2 пушкомитраљеза, 5 пушака, 6.000 метака, постоље и плоча за тешки минобацач, радио-станица и 20 коња.

Офанзива невестињске легионарско-четничке групе наставила се 23. јула свом жестином. Са положаја, које је држала на линији Слато-Глог (к. 1230)-Студенци, једна колона је ушла у село Лукавац, док је друга продрла на Трусину. Колона која је продирала од Шипачна задржана је на линији Црно осоје (к. 1458)-Тисово плеће-Јаворови долови. Непријатељ је и даље користио артиљерију и авијацију - 5 »штука« и 4 друга авиона, с намјером да се пробије према Давидовићима, али му то није успјело. Крајем дана легионари су одбачени према Ублићу и Баба-планини. Непријатељ је имао више рањених, а 12. бригада једног погинулог и 3 рањена. Погинуо је пушкомитраљезац у 4. батаљону Мирко Роган из

¹⁴⁴¹ Благоје Домазет, *Наше братство, Млада Херцеговина*, лист УСАОЈ-а за Херцеговину, бр. 5 од 23. септембра 1944.

Под Влахиње, Билећа. Двадесет четвртог јула у 11 сати око 200 њемачких војника напало је 4. батаљон правцем Горњи Дрежањ-Оштра градина-Оштри врх (к. 1283)-Стевановић Торине. Напад је одбијен противнападом 4. батаљона, уз садејство 1. и 3. батаљона, па су батаљони Бригаде избили на линију Глог-Некудина, смјестивши се у ноћи на простор села Рогаче-Слато. Непријатељ је имао велике губитке. У камењару је пронађено 30 убијених, међу којима и један официр. Заплијењено је 5 пушака, машинка, пиштољ и фото-апарат. Тешко је рањен Драго Шкеровић, политички комесар 1. батаљона Бригаде. За то вријеме 2. батаљон Бригаде је на простору Омутић-Ублић држао положај према четницима на Баба-планини. Двадесет петог јула непријатељ је извео неколико јуриша на Глог (к. 1230), али их је 3. батаљон успио три пута да одбаци. Непријатељ је упорно нападао, користећи све расположиве снаге. Легионари су у сумрак ипак успјели да заузму и задрже Глог, на првом мјесту захваљујући снажној подршци артиљерије, уз велике губитке. Убијено је 30 легионара, 12 рањено и тројица заробљена, док су у 3. батаљону била само 3 лакше рањена борца. У току ноћи цијела Бригада је рокирана на линију Оштри врх (к. 1283) - Острвица (к. 1243) - Омутић (к. 1449) како би се сљедећег јутра избјегла артиљеријскаватранепријатеља. У ствари, непријатељ је у сумрак 25. јула успио да Оперативну групу бригада потисне на линију Крстац (к. 1106)-Радовановића Торине-Доњи Лукавац-Вал-Оштри врх-Рањковац-Острвица-Омутић. Напади легионара на сектору 12. бригаде скоро су потпуно престали 26. јула, изузев једног покушаја, да заузму Вал, што је 3. батаљон лако одбио. Тога дана легионари су нападали само на положаје 13. бригаде, присиливши је да се повуче на Вран (к. 986) изнад села Кулушићи.

Будући да су и 12. и 13. бригада биле на ивици издржљивости, а уз то и због вишедневних фронталних борби имале доста губитака, потрошивши скоро сву муницију коју су првих дана операције »Сунчаница« успјеле да заплијене, Штаб Оперативне групе бригада одлучило је да обје бригаде извуче са главног правца којим је непријатељ нападао. Уколико би легионари и четници наставили дејства предвиђена заповијешћу команданта 369. легионарске дивизије, бригаде Оперативне групе нашле би се непријатељу иза леђа. Командант Оперативне групе Данило Комненовић процјенио је да ће непријатељ настојати да изврши заповијест команданта 369. легионарске дивизије чак и у случају да дозна за маневар извлачења 12. и 13. бригаде. У ствари, Данило Комненовић је ризиковао, свјестан да му у најгорем случају и даље остаје могућност да са обје бригаде маневрише у јужној Херцеговини. Са своје стране. Штаб 29. дивизије, далеко од попришта борби Оперативне групе, страховао је за судбину својих бораца, па је ради сваке сигурности сугерисао Штабу Оперативне групе премјештање на исток. Одлучан да спроведе своју замисао, Штаб Оперативне групе је 26. јула јавио Штабу 29. дивизије да:

»пошто нема изгледа да би могли без великих наших губитака одбаци па и зауставити непријатеља, а пошто нема могућности за маневровање на овом терену, ми смо ријешили, на основу сугестије добијене од тог штаба, да у току ноћи 26/27 о.м. пребацимо обје бригаде на просторију Врањска-Влаховићи-Хргуд и да са те просторије даље маневришемо према ситуацији . . . Уколико то ситуација

буде захтијевала и уколико то буде могуће, ми ћемо забацити дио наших снага преко Хргуд-Трусина-Снијежница у леђа непријатељу.»¹⁵⁰⁾

У ноћи 26/27. јула 12. бригада је премјештена на простор села Врањска и Влаховићи, а 13. бригада на простор села Угарци и Долови. Непријатељ је остао на линији Заушје-Таминцина-Глог, одакле се 27. јула чула пуцњава, што је говорило да непријатељ још није уочио маневар Оперативне групе бригада. Маневар 12. бригаде изведен је правцем Баракови-на-Дивин-Присоје-Засада-Метериз-Врањска. По доласку на простор Врањске, батаљони 12. бригаде размјештени су у засеоке Шкрљане, Длакоше, Љубомишље и Обло Брдо, односно тако да затворе правце од Билеће и Стоца. У исто вријеме кад и 12. бригада маневар је извршила и 13. бригада, правцем Ебдибовина-Бијељани-Милавићи-Угарци-Долови, а њени батаљони су размјештени у селима Долови, Угарци, Лазаревићи и Шупља Глава. Штабови обје бригаде настојали су да 27. и 28. јул, када није било борби, искористите за одмор бораца и редовнију исхрану.

За то вријеме главнина непријатељске борбене групе кретала се у двије колоне, свака по 300-400 војника, кроз села Давидовићи и Риоца у правцу Меке Груде и комуникације која од Гацка преко Плане води у Билећу. Не наилазећи на отпор, изузев на Липнику (к. 1260) када су се одупрле Команда 1. подручја и Команда мјеста Билећа, непријатељ је закључио да је Оперативна група бригада одступила према Црној Гори, што је требало искористити за продор према Билећи и спајање са четницима. Према плану, четницима Невесињског корпуса препустили би гоњење »разбијених« партизана и чишћење тог подручја Херцеговине. Због тога је непријатељева команда на подручју које је већ прошла оставила незнатне снаге, остављајући четницима полицијску службу у својој позадини. Обавијештен о кретању главнине борбене групе и да су је јединице 10. херцеговачке бригаде 28. јула зауставиле на линији Туцаков До-Калац, Штаб Оперативне групе бригада је 12. бригаду са три батаљона (њен 1. батаљон остао је са бригадном болницом и комором као обезбјеђење) упутио у ноћи 28/29. јула да изврши противудар у десни бок непријатеља на простору Сунићи-Кулушићи-Вујовићи-Безђеђе. Исте ноћи 13. бригада је напала на село Трусина, док је један њен батаљон на Хргуду затварао правац од Стоца. Тиме је 13. бригада својим присуством на простору села Трусине везала за себе непријатељеве снаге у Студенцима, омогућујући 12. бригади да напад отпочне слободно у позадину двије колоне легионара које су журиле према Билећи. Изненађење је било потпуно јер непријатељ, вјероватно, није ништа прецизно знао о маневру извлачења Оперативне групе бригада у ноћи 26/27. јула нити о дводневном одмарању и сређивању 12. и 13. бригаде у рејону села Врањска и Влаховићи, односно села Угарци и Долови. Заустављен на линији Туцаков До-Калац и изненађен појавом 12. и 13. бригаде иза леђа, те несумњиво успаничен дотадашњим поразима и губицима у борбама са 12. и 13. бригадом, непријатељ је пожурио да се са домака Билеће врати назад и пробије према Невесињу.

У 10 сати ујутру 29. јула двије колоне легионара кренуле су из Доњих и Горњих Давидовића, концентришући комору од око 100 товарних грла

¹⁵⁰⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 27, док. 119; Извјештај Оперативног штаба 12. и 13. бригаде од 26. јула 1944. Штабу 29. дивизије о ситуацији на сектору Стоца, Снијежнице, Биограда и Глога.

на Косматуши (к. 1007). Тога дана 3. и 4. батаљон 12. бригаде, опколивши непријатеља на простору планинског огранка Косматуше, водили су жестоку борбу у којој су се смјењивали међусобни противнапади. Брзи развој догађаја дуж фронта и недостатак ефикасних веза између појединих наших јединица, првенствено оних које су се нашле испред непријатељевих челних дијелова (4. батаљон 10. херцеговачке бригаде и чета Команде 1. подручја) и батаљона 12. бригаде, који су дочекивали легионаре у повлачењу, омогућили су непријатељу да се извуче и спаси од уништења. Тек предвече сљедећег дана батаљони 12. бригаде и батаљон 10. бригаде успјели су да се договоре и исте ноћи изврше јуриш на опкољене колоне на брду Косматуша. И легионари су непредвиђено, исте ноћи у 21.30 сати, извршили пробој из окружења у правцу села Бијељана, а одатле цестом према Берковићима и Трусини. С обзиром на минималне снаге којима су располагали батаљони 12. бригаде, као и непостојање било какве резерве, ефикасно гоњење непријатеља није било могуће па се главнина легионара са комором успјела спасити. Непријатељ је имао значајне губитке - 28 погинулих (од којих један официр) и 20 рањених, док су 3. и 4. батаљон 12. бригаде имали 7 рањених, од којих двојицу теже. Док је у ноћи 29. јула вођена борба, 2 батаљон 12. бригаде успио је да разбјеје једну легионарско-четничку колону која је од села Зови До покушала да се пробије према Волујаку. Батаљон није имао губитака. Колона легионара која се успјела спасити са Косматуше зауставила се сљедећег дана на линији жандармеријска станица Трусина-Студенци-Волујак и није показивала намјеру да нападне. Четници су држали линију Рогаче-Слато. Бригада се распоредила на простору Оштри врх-Вал-Кнежев врх-Сиљевица, настојећи да се колико-толико одмори и среди, па је 30. јул прошао без борбе. Тако су прошли 31. јул, 1. и 2. август, када је 12. бригада вршила припреме за напад на легионаре и, у случају њиховог евентуалног повлачења у Невесиње, отпочињање чишћења простора Трусина-Безђеђе-Слато до села Биоград. Тиме је окупаторско-квислиншка офанзивна операција »Сунчаница« била 30. јула окончана. Оцјењујући маневар Оперативне групе бригада аутори монографије о 29. херцеговачкој дивизији забиљежили су:

»Маневар Оперативне групе бригада и удар у позадину непријатеља изведени су у моменту када су обостране снаге на тежишту борбе биле и физички исцрпљене, а све резерве практично утрошене. Маневар је за Оперативну групу, у првом реду, значио неопходан предах. Дводневни одмор, обезбијеђен успјешним извлачењем из борбеног додира, тајношћу покрета и изненађењем у погледу правца повлачења, оспособио је њене јединице да се упусте у нове вишедневне напоре. Њена неочекивана појава читавом дужином гребена Трусине изненадила је непријатељеве команданте. Јединице за чијим се леђима она нашла - моментално су окренуле фронт, тежећи да се што прије докопају гарнизона. Лијева нападна колона невесињске борбене групе то је у потпуности успјела, док је десну само случај спасио потпуног уништења. Њихово повлачење, међутим, фактички је значило много више. Сав труд и постигнути успјеси у освајању терена пали су у воду. У моменту кад су биле на пушкомет међусобног одстојања, када је између њих био само 4. батаљон 10. бригаде, када су се њихови команданти припремали за 'чишћење територије

коју су партизани напустили', невесињска и билећка борбена група окренуле су своје колоне и предузеле повлачење у полазне гарнизоне. Успјеху маневра Оперативне групе бригада је допринијела и упорност 10. и 11. бригаде на билећком и гатачком правцу одбране и Јужнохерцеговачког НОП одреда, који им је обезбиједио дубоко залеђе, а дијелом снага их је и прихватио. Посебно су зато заслужни 4. батаљон 10. бригаде и јединице Команде 1. подручја дивизијске Војне области. Оне су на себе примиле фронтални удар непријатеља и у току два дана задржавале наступање невесињске борбене групе.¹⁵¹

Штаб 29. дивизије издао је 5. августа 1944. године посебно саопштење о сламању окупаторске офанзивне операције »Сунчаница«, те разбијању »непријатељске офанзиве на наше снаге у Херцеговини у времену од 11. до 30. јула 1944. године«.¹⁵² То саопштење Штаба 29. дивизије односило се на све јединице 29. дивизије. А за борбе 12. и 13. бригаде речено је да су »херојска борба наших бораца и одлично руковођење наших официра и подофицира не само запрепастили њемачке команданте, него су веома јаке и најборбеније њемачке јединице до ногу потучене« те да су »наше јединице показале чуда од јунаштва: и дању и ноћу, без одмора и спавања, у непрекидним јуришима на утврђеног и добро наоружаног непријатеља задале су непријатељу поражавајући ударац.«¹⁵³ На крају саопштења дати су подаци о губицима непријатеља на фронту свих јединица 29. дивизије у времену непријатељеве офанзивне операције »Сунчаница«: 511 убијених непријатељских војника и официра (легионара и усташа 433, а четника 78), преко 800 рањених и 35 заробљених. Заплијењено је: 3 брдска топа 75 мм са 126 граната, 4 тешка минобацача са 140 мина, 3 лака минобацача са 320 мина, 20 пушкомитраљеза, 17 машинки, 120 пушака, 20 револвера, 2 двогледа, 8 радио-станица, 13 акумулатора, 100.000 пушчаних метака, комплет кино-камера, комплетна пољска пушкарска радионица, 70 товара разне војничке опреме, 3 товара санитетског материјала и 76 коња, док је 148 коња убијено. Јединице 29. дивизије имале су: 37 погинулих и 104 рањена бораца и старјешину (од којих 18 тешко).

Обавјештавајући Централни комитет КПЈ о раду и стању партијске организације у 12. бригади, Франц Новак, замјеник политичког комесара и њен партијски руководиоца у извјештају од 12. августа 1944. године каже да је »Бригада имала и тежих борби каквих досад није било« и да су »дисциплина, морал као и борбеност били на висини«.¹⁵⁴ У извјештају је дат преглед бројног стања Бригаде, број чланова и кандидата Партије, као и чланова СКОЈ-а. У извјештају се, такође, констатује да је 12. бригада, након учешћа у сламању окупаторске офанзивне операције »Сунчаница«, имала укупно 494 бораца и старјешина и да је од тог броја 319 било чланова Партије и СКОЈ-а (168 чланова и 23 кандидата и 128

¹⁵¹ Данило Комненовић и Мухарем Кресо, н. дј., стр. 290.

¹⁵² Архив VII, рег. бр. 28-11, к. 1145/11; Саопштење Штаба 29. ударне дивизије НОВЈ од 5. августа 1944. о разбијању непријатељске офанзиве на снаге у Херцеговини од 11. до 30. јула 1944.

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ Зборник НОР-а, том XI, књ. 6, док. 149; Извјештај замјеника политичког комесара 12. херцеговачке бригаде од 12. августа 1944. ЦК КПЈ о организационом стању и раду партијске и скојевске организације.

чланова СКОЈ-а). Очигледно је да су управо комунисти чинили срж Бригаде и да су, мада млади и неискусни, чинили све да властитим примјером потврде оно што су говорили и од другог тражили. Главну подршку и ослонац партијској организацији, а преко ње и цјелокупном војном и политичком руководству Бригаде, пружала је организација СКОЈ-а, за коју Франц Новак у наведеном извјештају каже да се у потпуности »осјећа као борбени и политички руководиоца омладине«, да »примјери које дају скојевци, нарочито приликом борбе, уносе борбени дух међу борце« и да је »СКОЈ иницијатор и војничког уздизања омладине, оспособљавања у руковању свим врстама оружја као и инспиратор политичких дискусија.« У таквим условима партијског и скојевског рада, што је увијек значило и претпостављало да ће чланови Партије и СКОЈ-а до краја служити примјером, сваки сектор рада у Бригади, на првом мјесту војнички, морао је да се, без обзира на све ратне тешкоће, одвија позитивно и стално доприноси унапређењу основног циља народноослободилачке борбе - ослобођењу земље.

Боравак и борбе на сектору Невесиња августа 1944. године

Њемачка офанзивна операција »Сунчаница« претходила је главној операцији коју је њемачка команда Југоистока припремала под шифром »Рибецал«, ради спрјечавања продора јединица НОВЈ у Србију. Операцијом »Рибецал« обухваћен је већи дио Црне Горе, Санџака, дио Херцеговине, југозападни дио Србије и југоисточне Босне, учествовале су јаке снаге њемачке 2. оклопне армије. Замисао непријатеља била је да се унутар заокруженог простора између Пљеваља, Пријепоља, десне обале Лима, планине Чакор, Подгорице, Никшића, Требиња, Билеће, Гацка и Фоче нападне јединице НОВЈ, потисну на масив Дурмитора и тамо униште (1. пролетерски и 12. корпус НОВЈ и Оперативна група дивизија). Двије јаке њемачке групе из Требиња и Билеће, састављене од дијелова легионарске 369. пјешадијске дивизије, имале су задатак да на линији планина Голија-Војник или планина Сомина-Његош са западне стране заокруже снаге НОВЈ и набаце на Дурмитор. Да би у том успјеле, обје групе су морале претходно да потисну снаге 29. дивизије и Приморске оперативне групе 2. ударног корпуса према сјевероистоку и њих такође да набаце на масив Дурмитора. Окупатор је, међутим, морао претходно да стигне у Требиње и Билећу, што је, нарочито последице неуспјеха операције »Сунчаница«, тражило времена и одлагало почетак цијеле операције. Након пораза у операцији »Сунчаница«, непријатељ је најприје морао да прегрупише и среди своје јединице, па тек онда да крене у Билећу и Требиње. Прегруписавање је извршено у Стоцу, гдје су прикупљене све јединице 369. дивизије, које су се налазиле на том простору, укључивши и двије борбене групе које су водиле офанзивну операцију против 12. и 13. бригаде. Те снаге, ојачане са по једним батаљоном 7. СС Дивизије »Принц Еуген« и 118. ловачке дивизије, стигле су 8. августа 1944. од Стоца, преко Љубиња, у Билећу, смјестивши се у села Подосоје и Заушје. У Требињу је већ 5. августа било завршено прикупљање јачих непријатељевих снага, у Грахову такође, тако да је Штаб 369. дивизије могао да приступи извршењу свог задатка у дурмиторској операцији.

Послије неуспјеха окупаторско-квислиншке офанзивне операције »Сунчаница«, 12. бригада је са своја четири батаљона била суочена са јаким дијеловима 369. дивизије у Невесињу (370. пук, 369. извиђачки и 369. допунски батаљон са неколико артиљеријских батерија) и четничком Невесињском бригадом. Штаб Оперативне групе бригада престао је да постоји 30. јула, што је значило да су 12. и 13. бригада поново биле под непосредним руководством Штаба 29. дивизије. Иначе, све јединице 29. дивизије налазиле су се, углавном, тамо гдје су биле прије почетка офанзивне операције »Сунчаница«, са главним задатком блокирања непријатеља у његовим гарнизонима (10. бригада према Билећи, 11. бригада према Гацку, 13. бригада према Стоцу, Јужнохерцеговачки НОП одред на својој територији: Бурмашки крај-Горње Храсно-Попово поље-Требињска брда). Штаб 29. дивизије са својим заштитним батаљоном, дивизијском болницом и интендантуром налазио се у селу Црквицама под планином Сомином, гдје су имала сједиште и сва руководства друштвено-политичких организација Херцеговине (обласни комитет КПЈ и СКОЈ-а, обласни народноослободилачки одбор, обласни одбори АФЖ и УСАОБиХ-а и позориште народног ослобођења Херцеговине), као и савезничке војне мисије (англо-америчка и совјетска). У склопу цјелине задатка 29. дивизије, задатак 12. бригаде био је чишћење од непријатеља цијелог простора села Горња Трусина, Студенци, Глог и Слато и затварање правца Невесиње-Дабар и Невесиње-Давидовићи, уз сталан притисак на непријатеља у Невесињу. Зато је 12. бригада до 21. септембра остала на невестињском сектору, с тим што је, послјије ослобођења Гацка 2. септембра, један од њених задатака била и помоћ 11. бригади у затварању правца Невесиње-Гацко.

Као што је већ поменуто, снаге невестињске групе искористиле су 30. и 31. јул за прикупљање и сређивање својих дијелова на ширем простору села Слато, Биоград и Оџак и припремање пробијања према Стоцу, гдје се вршила концентрација окупаторских јединица ради даљег продора према Љубињу и Билећи. Пробијање непријатеља почело је 1. августа и потрајало до 4. августа. Јединице 13. бригаде налазиле су се на простору од планине Снјежнице и Хргуда до Влаховића, док је 12. бригада са линије Кошена глава-Студенци-Магуница вршила бочни притисак на легионаре, садејствујући на тај начин са 13. бригадом. Другог августа дошло је до сукоба патрола и претходнице 12. бригаде са непријатељем на Кошеној градини-Студенцима-Стрижевици-Глогу-Некудинама, гдје су дијелови из гарнизона у Невесињу, јачине око 300 војника, давали бочну заштиту својој главнини која се кретала у правцу Стоца. Тај напад 12. бригада извршила је око поноћи 2/3. августа, са дјеломичним успјехом. Наиме, 1. батаљон је успио да овлада Глогом и Некудинама, али не и Кошеном градином, Студенцима и Стражевицом. Ипак, у први сумрак 3. августа непријатељ је потиснут и са Стражевице, док се са осталих положаја сам повукао послјије завршеног задатка бочног обезбјеђивања продора главнине која се кретала према Стоцу. Бригада је то искористила и потјерала непријатеља до Залешке ријеке. Непријатељ је у тим борбама имао 10 мртвих, док је у Бригади погинуо командир вода у 3. батаљону Обрад Миљановић из села Врпоља, Требиње, а 4 борца су лакше рањена. Тиме су већ 4. августа легионари били сатјерани у Невесиње и најближа села око града, у којима се налазило око 400 четника Невесињске бригаде. Борбени морал четника био је врло низак и већи дио времена проводили су код својих кућа.

Убрзо послјије повлачења и затварања непријатеља у гарнизон у Невесињу, Бригада је приступила чишћењу и контроли ширег простора

на којем се налазила, не дозвољавајући четницима било какву активност. Такво ће се стање задржати све вријеме боравка 12. бригаде на невесињском сектору, односно до 21. септембра када је Бригада прешла на сектор Билеће. Четнички испади из Невесиња и околних села (Удрежње, Ошак, Братач и Кифино Село), у којима су четничке снаге биле смјештене, свели су се углавном на пљачку кућа симпатизера НОП-а и покушаје мобилизације нових бораца у четничке јединице. Бригада је, како својим присуством тако и активним политичким радом, чинила све да покрене народ тог краја и шире га мобилише на линији народноослободилачке борбе. Августа 1944. ови напори дали су само минималне резултате, првенствено јер је на сектору Невесиња било мало јединица 29. дивизије и јер је, за разлику од других дијелова источне Херцеговине, био више изложен притиску и утицају квислинга. Борбама у вријеме легионарско-четничке офанзивне операције »Сунчаница« и од тада сталним присуством и непосредним акцијама јединица 29. дивизије, на простору Невесиња почели су да се стварају услови за брже раслојавање четника и поларизовање њихових присталица. Резултат је био да је у августу 12. бригада успјела са тог терена да мобилише свега 10 нових бораца.¹⁵⁵⁾

Налазећи се на линији села Муцаловићи-Рогаче-Слато, Бригада је скоро свакодневно предузимала војне и економске акције против четника и њихових присталица, вршећи сталан притисак на Невесиње и гарнизон у њему. Једна чета 2. батаљона упала је 4. августа у село Биоград и ранила једног четника. Ни четници нису мировали, па је њих педесетак, 5. августа, напало засједу Бригаде у Слату, али су противнападом отјерани према Залому. У ноћ 1. и 3. батаљон 12. бригаде извршили су напад на четнике у Ошаку, али тај напад није успио јер је једна јача четничка група из правца Братача бочно ударила на јединице Бригаде. Том приликом један је борац рањен, а погинуо је Саво Новокмет, борац 1. батаљона. Исте ноћи је 4. батаљон упућен у Шипачино ради набавке хране, гдје је растјерао четничку групу, убио једног и ранио једног четника, заплјенивши 6 пушака, 600 пушчаних метака, неколико ручних бомби и доста хране. Осим тога, заробљено је 5 четника, међу којима четири старца који су одмах пуштени кућама, док је пети задржан у 4. батаљону. Такође 6. августа, 2. батаљон је на основу наредбе Штаба 29. дивизије упућен на сектор Билеће ради појачања снага 10. бригаде на том сектору. Три батаљона Бригаде била су 7. августа увече на линији села Цинова Махала-Глог-Некудина-Пандурица (к. 1107), гдје су 8. и 9. август провели без борбе.¹⁵⁶⁾ Штаб Бригаде налазио се у Горњем Безђеђу. Поред сталних мањих или већих акција, које је изводила у току свог боравка на терену Невесиња, Бригада је добар дио ангажовања морала да усмјери ка спријечавању четничке мобилизације и њихових акција, које су првенствено биле срачунате на отимање хране и другог од народа што се могло опљачкати. У ноћи 9/10. августа 12. бригада је поново напала према Ошаку и Залому, али су четници пружили жилав отпор.¹⁵⁷⁾ Борба је вођена и 10. августа прије подне, а јединице Бригаде су се послјеподнева повукле на линију Зидак-Бољак-Некудина, да би се затим, увече, вратиле у своје раније пребивалиште. Четници су у тој борби имали једног мртвог и више рањених, док су лакше рањена два

¹⁵⁵⁾ Зборник НОР-а, том IV, кн>. 29, док. 21; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде од 3. септембра 1944. Штабу 29 дивизије о дејствима на сектору Невесиња у августу.

¹⁵⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 9/31-10, к. 1151/11; Операцијски дневник 12. бригаде за август 1944.

¹⁵⁷⁾ Архив VII, рег. бр. 12-1, к. 1144/II; Извјештај 12. бригаде од 11. августа 1944. Штабу 29. дивизије.

борца Бригаде. Три следећа дана Бригада је задржала свој ранији распоред, борби није било нити је непријатељ показивао било какву активност. Водећи рачуна да распоред јединица Бригаде што чешће мијења и да на тај начин омете евентуалне офанзивне планове непријатеља, Штаб Бригаде је у зору 13. августа размјестио своје јединице на простору села Рогаче-Горњи Дрежањ-Слато, одакле је 1. батаљон 14. августа извршио напад на четнике према Љешчици и Џиновој Махали, приморавши их да се повуку у Невесиње. У том нападу двојица четника су убијена, а више је рањено, док је 1. батаљон прошао без губитака. Извиђачки вод 12. бригаде¹⁵⁸ налазио се у то вријеме на комуникацији Невесиње-Мостар ради извиђања и вршења саботажа. Командир вода Светозар Шеварика и политички делегат Александар Зеленовић Саша, као и свих двадесетак бораца, били су у Бригади познати као дисциплиновани и храбри борци који нису презали пред задатком. Добро наоружани, највећим дијелом само аутоматским оружјем, борци извиђачког вода обављали су најтеже задатке и долазили до значајних обавјештајних података, остварујући тијесну везу са становништвом села кроз која су пролазили и у којим су имали своје везе.

Четници су поново, 16. августа кренули из Невесиња и Оцака према Љешчицама и Џиновој Махали и у ноћи 16/17. августа избили на линију испред Џинове Махале и Муцаловића, гдје је био распоред 1. батаљона. Успјевши да под заштитом мрака прођу са једном својом групом кроз распоред 1. батаљона, одмах иза поноћи напали су 1. батаљон из два правца, тако да се и сам Штаб 1. батаљона у Муцаловићима у једном тренутку нашао у полуокружењу. Развила се жестока борба, углавном из аутоматског оружја и бомбама, која је трајала дуже од сата. У току борбе 1. батаљону је у помоћ притекао извиђачки вод 12. бригаде, који се затекао у селу Биоград и који је нападом у бок и леђа изненадио непријатеља. Из рејона Глога и Видежа (к. 1110) у помоћ је притекао и 3. батаљон 12. бригаде. У тој борби посебно се истакла 3. чета 1. батаљона, која је прва открила непријатеља и снажним бочним ударом присилила га да се повуче из рејона Џинове Махале, олакшавајући тиме одбрану 1. и 2. чете 1. батаљона у рејону Муцаловића. Четници су имали више мртвих и рањених, али су успјели да се докопају опреме из батаљонске коморе. У 1. батаљону погинули су командир вода Видоје Киса из села Жабице, Љубиње и борац Милан Сорајић из Дубочице, Љубиње, а заробљен је борац Владо Пецељ из Жабице, Љубиње. Четници су успјели да изненаде 1. батаљон, првенствено јер је пропустио да организује дубље извиђање према Оцаку и задовољио се само непосредним обезбјеђењем.

У свануће 17. августа сва три батаљона Бригаде напала су легионарско-четничке снаге на простору Бабја глава (к. 1026)-Љесковик-Будисавље-Крекавице-Залом, ради прикупљања хране и товарних грла. Нарочито тешку борбу водио је 3. батаљон код Будисавља и Крекавице. Погинула су два командира вода у 3. батаљону - Ђорђо Иванковић из села

158) Извиђачке јединице 29. дивизије почеле су се формирати после наређења Штаба 2. корпуса НОВЈ, од 1. јуна 1944, о формирању извиђачких јединица при штабовима дивизија, бригада и батаљона. Радило се о формирању извиђачких јединица при штабовима дивизија, бригада и батаљона, о формирању специјалних војних јединица ради »боље организације обавјештајне службе код оперативних јединица« и »цјелиходнијег прикупљања и коришћења података о непријатељу и његовим намјерама«. При Штабу Дивизије формирана је извиђачка чета, при Штабу Бригаде извиђачки вод, а извиђачка десетина при Штабу Батаљона. Тим јединицама руководили су обавјештајни официри штабова.

Врпоља, Требиње и Томо Сорајић из села Чварића, Требиње. Шесторица су рањена, тројица теже, од којих су двојица подлегла ранама - командир вода Светозар Ћирић из села Подвори, Требиње и борац Милан Гркавац из села Гркаваца, Требиње, оба из 3. батаљона. Трећи тешки рањеник био је Крсто Дабовић Кико, замјеник команданта 3. батаљона. Бригада је истог дана успјела да овлада простором који је нападала, али су батаљони у сумрак, након успјешног извршеног задатка, повучени на своје полазне положаје. Комбинованој легионарско-четничкој одбрани помогла је артиљерија из Невесиња. У тој борби убијена су 2 њемачка легионара и 8 четника, а више четника је рањено.¹⁵⁹

Изузев краћих препуцавања патрола и извиђачких група, следећих осам дана прошло је без правих борби. Батаљони Бригаде налазили су се, углавном, у ранијим боравиштима, концентришући се истовремено на мобилизацију нових бораца и онемогућавање четничке мобилизације, која је нарочито појачана доласком Данила Салатића, замјеника Петра Баћовића, команданта Оперативног штаба четничких јединица за источну Босну, Херцеговину и Боку. Салатић је 24. августа са око 100 четника стигао из Калиновика у Невесиње. У извјештају Штаба 12. бригаде од 17. августа Штабу 29. дивизије о томе је, између осталог, речено да су »предузели све припремне мјере да би извршили мобилизацију на овом терену« и да су за 19. август заказали збор у селу Лукавцу, али да »нема изгледа да ће бити знатнијег успјеха.«¹⁶⁰ На крају извјештаја каже се да је рад овдашњих одбора, како сеоских тако и општинског за општину Грабовица, врло слаб. Појединци одборници очигледно заштићују четничке фамилије у вези са реквизицијом и мобилизацијом коња. Има један случај да је сеоски одборник из Доњег Дрежња разносио четничке позиве за мобилизацију. Овај случај предали смо Среском народноослободилачком одбору. Са Среским НОО одржали смо до сада два састанка по питањима мобилизације шкрипара (хватања) и снабдјевања војске. То свједочи са каквим се потешкоћама требало борити на невесињском сектору приликом мобилизације људства у 12. бригаду или у друге јединице НОВЈ. Дуговремено избијање јединица НОВЈ, конкретно јединица 29. дивизије са тог терена и препуштање становништва утицају и терору четника Драже Михаиловића морали су се негативно одразити на развој народноослободилачког покрета у невесињском крају.

Послије краћег затишја 12. бригада је 27. августа наставила са притиском на легионарско-четничке снаге, настојећи да што више веже непријатеља и онемогући његово евентуално ангажовање против јединица 12. ударног корпуса НОВЈ, који се тих дана, на свом путу за Србију, пробијао преко невесињско-гатачке површи. Тог дана убијена су 4 четника, а Бригада је имала једног рањеног борца. Следећег дана 3. батаљон је водио борбу са четницима на простору села Биоград-Некудина-Пандурица, док су два друга батаљона Бригаде хитно ангажована да помогну снагама 11. бригаде на Кобиљој глави, према Гацком, ради обезбеђивања пролаза 12. ударног корпуса.¹⁶¹ Четници су, наиме, заједно са око 200 легионара 369. дивизије, концентричним нападом на снаге

¹⁵⁹) У операцијском дневнику Невесињског корпуса наводи се да је та борба вођена против 1. 5. и 6. батаљона четничке Невесињске бригаде све до 20 сати, да су се тада четници због надмоћности и снажног притиска 12. бригаде повукли у села Плужине, Братач и Колешко и да је 6. батаљон имао 2 мртва и 5 рањених. Архив VII, рег. бр. БХ-У-9336. Операцијски дневник четничког Невесињског корпуса.

¹⁶⁰) Зборник НОР-а, том IV, књ. 28, док. 65; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 17. августа 1944. Штабу 29. дивизије о разбијању четника на простору Црнча-Бабја глава.

¹⁶¹) Зборник НОР-а, том IV, књ. 28, док. 97; Наређење Штаба 29. дивизије од 27. августа 1944. Штабу 12. херцеговачке бригаде да упуте два батаљона на простор Брестике.

11. бригаде успјели да 26. августа заузму Кобиљу главу. Противнапад једног батаљона 11. бригаде у ноћи 26/27. августа није успио. Том приликом рањено је неколико легионара, један четник је убијен и два рањена. Вјероватна намјера непријатеља, како се каже у наређењу Штаба 29. дивизије од 27. августа, била је »да у току сутрашњег (28. августа) или следећег (29. августа) дана продужи са нападом са Кобиље главе, било у правцу Троглава и Пољица било у правцу Плана-Билећа, како би ослободио комуникацију Автовац-Билећа и тиме раздвојио наше снаге«. Послије успјешно обављеног задатка оба батаљона, 12. бригада вратила су се у ноћи 28/29. августа на простор Невесиња. Бригада је са своја три батаљона 29. августа била на простору Пандурица-Некудина-Глог-Цинова Махала, гдје је без борби остала и 30. августа. Главнина Бригаде је 31. августа у зору окружила Доњи и Горњи Дрежањ, на чијем се простору, према информацијама обавјештајне службе, налазио повећи број шкрипара и дезертера. Акција је имала успјеха. Ухваћено је 48, од којих је у Бригаду одмах укључено 26 бораца.

У оквиру задатка који је имала 29. дивизија на своме операцијском подручју након неуспјеха окупаторско-квислиншке офанзивне операције »Сунчаница«, у јулу 1944. и офанзивних операција у Црној Гори у августу (посебно у операцији »Рибецал«), 12. бригада је са успјехом извршила задатак блокаде легионарско-четничких снага у Невесињу и затварање праваца који из Невесиња воде према Дабру и Давидовићима. Пошто су и остале јединице 29. дивизије успјешно обавиле своје задатке, пропали су сви покушаји непријатеља да 29. дивизију потисне из Херцеговине. Напротив, њене јединице успјешно су допринијеле прихватању значајних снага НОВЈ - 6. пролетерске дивизије »Никола Тесла« и 12. ударног корпуса - и њиховом успјешном продору у Србију. Због наступања јединица Црвене армије према границама Југославије и преношења тежишта операција НОВЈ у Србију, њемачка команда је била приморана да своје главне снаге, које су до тада биле ангажоване у дурмиторској операцији (»Рибецал«), хитно упути из Црне Горе у Србију, па су зато на територији Црне Горе, Санцака и Херцеговине првих дана септембра 1944. године остале само три њемачке дивизије и двије борбене групе (дијелови 118. и 181. дивизије и легионарска 369. дивизија и борбене групе »Бендл« и »Кремплер«), уз јаке квислиншке снаге (2. домобранска брдска бригада, 9. домобранска посадна бригада, 9. усташка бригада, 6. жандармеријски пук, 4. ловачки батаљон 3. допунске бригаде, као и Невесињски, Требињски, Дурмиторски, Никшићки, Зетски, Комски и Дрински четнички корпус). Ношто развој ситуације у Србији није омогућавао добијања појачања, непријатељ се морао оријентисати, углавном, на одбрану упоришта која је држао и осигурање главних комуникацијских праваца. Жељећи да искористи новонасталу ситуацију, Врховни штаб НОВ и ПОЈ наредио је 2. ударном корпусу да што прије поврати и чврсто држи црногорско-санџачку територију и разбије непријатељеве посаде у Црногорском приморју и јужној Далмацији, те да на тај начин спријечи окупљање четничких јединица у приобалном појасу и њихову намјеру да се повежу са савезничким јединицама у случају искрцавања савезника на далматинску обалу. Ради спровођења те наредбе Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Штаб 2. ударног корпуса издао је 24. августа наређења потчињеним јединицама. Двадесетдевета дивизија имала је и даље задатак да дејствује према непријатељевим упориштима у Билећи, Невесињу, Гацку, Стоцу и Требињу и да затвара правац Пивска планина - село Дулићи.

Глава V

Бригада у офанзиви 29. херцеговачке НОУ дивизије за ослобођење Херцеговине у јесен 1944. године

Борбе Бригаде у јесен 1944. године

Крајем љета 1944. године сазрели су услови да се приступи коначном ослобођењу Херцеговине. Због пораза на источном фронту, приближавања совјетских јединица румунско-југословенској граници и брзог развоја догађаја у Србији, гдје су јединице НОВЈ незадрживо надирале према Београду и у сусрет Црвеној армији, било је потребно упутити нове њемачке снаге у Србију. Зато је и прекинута офанзивна операција »Рибецал«, па је њемачка команда своје двије елитне дивизије - 1. брдску и 7. СС »Принц Еуген« - могла да упуту у Србију. На другој страни, требало је ојачати одбрану јадранске обале, гдје је непријатељ очекивао савезничко искрцавање. Пошто више нису располагали великим оперативним резервама, њемачка команда је морала да своје снаге повуче из утврђених гарнизона, што је довело до њиховог слабљења у Црној Гори и Босни и Херцеговини, а самим тим и до стварања повољнијих услова за нове офанзивне операције јединица НОВЈ. Тако је било и у Херцеговини, гдје су јединице 29. дивизије пожуриле да што прије и што боље искористе ту ситуацију. Тиме је почело ослобађање градова у Херцеговини, најприје Гацка, Билеће и Требиња, и стварање нових потпуно слободних територија у Херцеговини, што је опет довело до новог полета народноослободилачке борбе и попуне јединица 29. дивизије новим борцима. Све је то водило продубљивању кризе код непријатеља и у њиховим војним формацијама, па и код четника, који су на операЦијском подручју 29. дивизије били десна рука окупатору у борби против јединица НОВЈ. Од свих њемачких савезника »посебно, својом жилавошћу, истицали су се херцеговачки четници« који су »испод скута нацистичког окупатора вјешто заслијепљивали један дио српског становништва и држали га на путу непријатељства или пасивности према народноослободилачком покрету. Постулати њихове политике и пропаганде били су засновани на увјеравању да су западни савезници гаранција њихове коначне побједе и опстанка српског народа и да се треба само одржати до њиховог неминовног искрцавања и повратка краља Петра II у земљу. Таквим освјетљавањем догађаја тумачили су и Споразум Тито-Шубашић као игру Савезника за њихово брже и лакше пристизање на југословенско поднебље.«¹⁶² Требало је, да прође септембар па да омасовљавање јединица 29. дивизије и 12. бригаде, почне бржим темпом. Ако се успоређи бројно стање 12. бригаде од 1. августа са стањем 30. септембра 1944. године види се да је мобилизација нових бораца у 12.

¹⁶²) Данило Комненовић и Мухарем Креео, н. дј., стр. 332.

бригаду ишла врло тешко. То потврђује и податак да је Бригада 1. августа бројала укупно 509 бораца (од тога 22 жене),¹⁶³⁾ а два мјесеца касније - 30. септембра, само незнатно више - 551 борца (31 жена).¹⁶⁴⁾ У ствари, тек након разбијања четничке Групе јуришних корпуса, ослобађања Билеће и Требиња, почетком октобра 1944. и позива председника Националног комитета ослобођења Југославије и врховног команданта НОВ и ПОЈ Јосипа Броза Тита, од 30. августа 1944. године, за добровољно прелажење припадника непријатељских јединица у редове НОВ и ПОЈ, као и наређења од 12. септембра 1944. године о поступку с лицима која до 15. септембра 1944. године добровољно ступе у редове НОВ и ПОЈ, може се говорити о мобилизацији у правом смислу ријечи.

Учешће бригаде у разбијању групе четничких корпуса и ослобођење Билеће и Требиња

Знатан дио септембра 1944. године 12. бригада је провела на сектору Невесиња, затварајући и даље правце Невесиње-Дабар и Невесиње-Давидовићи, те ангажујући се на затварању правца од Невесиња према Гацку, које је 11. бригада ослободила 1/2. септембра 1944. године. Батаљони 12. бригаде налазили су се 1. септембра на правцу Слато-Рогаче-Цинова Махала, односно на простору одакле је било најпогодније не само затварати правце према Дабру и Давидовићима него и контролисати цијели простор Биограда и дијела Удрежња, са могућношћу дубљег упада према кланцу Бишина. Првог септембра у један сат ујутру око 300 четника покушало је да од Биограда на простору насеља Табаја-Муцаловићи окружи 1. батаљон бригаде.¹⁶⁵⁾ Вођена је кратка али тешка борба у којој је 1. батаљон, уз садејство 2. батаљона Бригаде, противнападом успио да протјера четнике према Невесињу. Четници су том приликом имали 3 мртва и 10 рањених, а у 1. батаљону су погинула 2 борца. Иначе, првих десетак дана септембра 12. бригада је на простору Невесиња активним присуством и тијесном координацијом са 11. и 13. бригадом на свом десном и лијевом крилу допринијела стабилизацији тог фронта, па самим тим и заштити Гацка и новоослобођене територије око њега. У оквиру тога, 2. батаљон је привремено отишао 3. септембра у састав 11. бригаде. У заповијести Штаба 11. бригаде, од 4. септембра, потчињеним јединицама за напад на Кулу Фазлагих, каже се да »2. батаљон 12. бригаде остаје и даље у Гацку, учествоваће у нападу на Кулу Фазлагих и о овоме добити специјалну заповијест.«¹⁶⁶⁾ Заједно са 1. и 4. батаљоном 11. бригаде и артиљеријским одјељењем 29. дивизије, 2. батаљон 12. бригаде ушао је у Кулу Фазлагих 4. септембра без борбе јер су »зликовци побјегли у Невесиње« док су »Куљани пристали да не дају отпор и да у потпуности приђу народноослободилачком покрету и да организују

¹⁶³⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 28, док. 3; Преглед бројног стања људства и наоружања 12. херцеговачке бригаде 1. августа 1944.

¹⁶⁴⁾ Зборник НОР-а том IV, књ. 29, док. 142; Преглед бројног стања људства и наоружања 12. херцеговачке бригаде 30. септембра 1944.

¹⁶⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 10-6, к. 1151/1; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде од 6. октобра 1944. Штабу 29. дивизије о раду и борбама у септембру 1944.

¹⁶⁶⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 34; Заповијест Штаба 11. херцеговачке бригаде од 4. септембра 1944. Штабовима потчињених јединица за напад на Кулу Фазлагих.

народну власт у Кули.»¹⁶⁷⁾ У састав своје бригаде 2. батаљон се вратио 5. септембра. Дванаеста бригада је 4. септембра извела акцију чишћења простора Вјетрено-Ћелина-Крекавице-Будисавље од четника, протјеравши их у села Братач и Будисавље. У тој борби четници су имали 3 погинула и више рањених, а у Бригади су погинули референт санитета у 3. батаљону Милева Зотовић из села Домашева, Требиње и још један борац, а 2 борца су рањена. Послије те борбе батаљони Бригаде су се 4. септембра увече нашли на простору Рогаче-Горњи Дрежањ-Слато, гдје су остали и сљедећа три дана, да би се 8. септембра помјерили на линију Слато-Рогаче-Подкула-Цинова Махала, са које су могли боље да организују евентуални напад на Невесиње. Тих дана вођене су појединачне борбе са мањим групама четника око Муцаловића, Доњег Дрежња и Вјетрене градине. У међувремену су у гарнизон у Невесиње, гдје се налазило око 500 војника 369. дивизије, пристигли четници избјегли из ослобођеног Гацка, као и бројне усташе из ослобођене Куле Фазлагих. На шири простор Невесиња пристигли су и четници из Санцака и источне Босне. Сви подаци којима је Бригада располагала говорили су о концентрацији јаким четничким снага, што је указивало на припрему нове офанзиве четника.

Наиме, радило се о посљедњем озбиљнијем покушају Драже Михаиловића да у Херцеговини и приобалном јадранском подручју, јужно од ушћа Неретве и у јужној Далмацији, измијени ситуацију у своју корист. Ради тога је Дража Михаиловић 18. јула 1944. у Рудом формирао Групу јуришних корпуса, с намјером да тим снагама успостави и одржи мостобран на дубровачкој обали и ту сачека и прихвати искрцавање савезника. За команданта Групе јуришних корпуса постављен је мајор Војислав Лукачевић, до тада четнички командант Санцака. У току борбе против јединица НОВЈ и присталица НОП-а Лукачевић се истицао злочиначким методама, а предводио је четнике и приликом покоља муслиманског становништва у Санцаку. Имао је надимак »Рогљаш«, јер је симпатизере НОП-а рогљама прикивао за земљу. Преузимајући команду Групе јуришних корпуса, ЈЛукачевић је објавио формирање нове четничке организације која је требало да се ангажује на страни савезника када се искрцају на далматинску обалу и тим ангажовањем стекне статус независне антифашистичке организације и равноправно стане уз раме са народноослободилачким покретом. Та нова четничка организација названа је Независна група националног отпора југословенске војске у отаџбини или, краће. Независна група националног отпора. До ишчекиваног искрцавања савезника требало је све учинити да се у Херцеговини и приобалном јадранском подручју разбију јединице НОВЈ, што је значило да разбију јединице 29. ударне дивизије. Имајући то у виду Дража је наређивао:

»Мобилишите све снаге Херцеговине и наставите свим силама да тучете 29. дивизију која је сада усамљена. Врло је важно да што пре разбијете 29. дивизију. Наш став је непромењен. . . Запамтите, главно је тући комунисте и то код вас у првом реду 29. дивизију, понављам 29. дивизију треба што пре разбити и уништити. . .«¹⁶⁸⁾

¹⁶⁷⁾ Зборник НОР-а том IV, кн> 29. док. 34; Извјештај помоћника начелника Штаба 29. дивизије од 5. септембра 1944.

¹⁶⁸⁾ Архив VII, ЧА, БХ-В9229; Радио-депеша Драже Михаиловића, која је у цјелини цитирана у наређењу команданта четничког Невесињског корпуса од 5. септембра 1944.

Полазећи од тог наређења, Лукачевић је, по доласку на простор Невесиња, образовао Команду операција за Херцеговину и јужну Далмацију, којој се ставио на чело. Јединицама те команде Лукачевић је 9. септембра наредио општу офанзиву »за уништење 29. ударне дивизије«. Његова замисао била је да се 29. дивизија нападне са двије групације четника - са сјевера од Невесиња, Зеленгоре и Чемерна и са југа од Билеће, Корјенића и Грахова - и брзом операцијом разбије и уништи.

На правцу напада Лукачевићеве сјеверне групације нашла се 12. бригада. Група од око 200 четника упала је 9. септембра у села Подграђе и Шипачно ради мобилизације нових бораца и пљачке хране, али их је 4. батаљон Бригаде напао, убио 4 четника и цијелу групу потjeraо према Рибарима и планини Бјеласници. У зору 10. септембра колона од око 750 санџачких четника Милешевског корпуса напала је 12. бригаду на линији Цинова Махала-Зајасен. Борба је потрајала цијели дан и четници су претрпјели велике губитке - 20 убијених и више рањених. Међу убијенима била су и 2 команданта батаљона, док је један командант батаљона рањен. У Бригади је погинула Вукосава Стијачић из села Добри Дуб, Требиње, референт санитета у 2. батаљону, а један борац је рањен. Четници су до краја дана одбачени у села Оцак и Братач. Милешевски корпус био је том борбом тако растројен да се више није појавио у сличној акцији. Бригада је остала на линији Рогач-Горњи Дрежањ-Подграђе-Црнче.

По наређењу Штаба 29. дивизије два батаљона 12. бригаде су 11. септембра привремено упућена на сјеверну страну комуникације Гацко-Невесиње као помоћ 11. бригади на коју је нападао четнички Босански јуришни корпус - друга колона Лукачевићеве сјеверне групације. Након пораза санџачких четника, 10. септембра, није више било озбиљнијих напада четничке Групе јуришних корпуса на 12. бригаду, која је то искористила да одржава континуитет својих напада на четнике и њихове групације на простору око Невесиња. Тиме је 12. бригада, доприносила даљем раслојавању четничких редова и опадању њиховог морала, олакшавајући тиме положај и борбе које су против Лукачевићеве сјеверне групације водиле 11. и 13. бригада. Дванаеста бригада се тако 12. септембра нашла на простору Подграђе-Љесков Дуб-Криводол-Дубљевићи, да би одатле, 13. септембра у 22 сата, кренула у гоњење четника према Невесињу и овладала простором Братач-Кифино Село-Плужине. У редовима четника нашли су се измијешани херцеговачки, босански и санџачки четници. Завладала је неизвјесност и неред, па су се четничке јединице послје напада 12. бригаде, у ноћи 14. септембра, разбјежале Невесињским пољем и почеле да одступају - једне према Дубравама и Стоцу, друге према Улогу, а треће према Коњицу. Бјежећи, четници су бацали оружје и опрему и остављали храну. Истог дана, у непосредној близини Невесиња, које је било сасвим окружено, убијена су два и рањена три легионара из гарнизона у Невесињу, а од четника је заплијењен митраљез, 2 тоне жита и брашна, 136 мина за тешки минобацач и друга опрема. Тиме је, 14. септембра, било очишћено цијело Невесињско поље и створена могућност потпуније опсаде гарнизона у Невесињу и напада на њега. Поражен не само на правцу 12. бригаде, него и на правцима које су држале 11. и 13. бригада, Лукачевић је напад сјеверне групације Групе јуришних корпуса доживио као крах, с намјером да се што прије пробије на југ, према јужној групацији четника, односно према јадран-

ској обали, гдје је по наређењу Драже Михаиловића требало извршити концентрацију четничких снага на линији од Неретве до Боке Которске, сачекати и прихватити очекивано искрцавање савезника. У том смислу је и Лукачевићева заповијест од 13. септембра, у којој наређује да се нападну јединице 29. ударне дивизије.¹⁶⁹ Тако је из Невесињског поља Лукачевић кренуо са око 2.000 четника Пљеваљске, Невесињске, Гатачке и Фочанске бригаде. Са том групом успио је да се пробије у јужну Херцеговину али је, након ослобођења Билећа, главног четничког бастiona у Херцеговини и ослобођења Требиња, морао брзо да крене назад, одакле је и дошао да би у другој половини октобра 1944, скоро без војске, стигао у Фочу. Његова се војска уз пут расула и повукла у своја села, изгинула или предала или пак приступила јединицама 29. дивизије.

Нешто после поноћи 14/15. септембра 12. бригада је, заједно са снагама 13. бригаде, извршила препад на окружени гарнизон у Невесињу, али без успјеха. Њемачке снаге и милиција били су у граду добро утврђени, на прилазима одбрамбених упоришта поставили мине и 4 артиљеријска оруђа максимално користили. Свитање 15. септембра 12. бригада је дочекала на положајима Крекови-Кифино Село-Братач, док се 13. бригада налазила на линији Бабја глава (к. 1026) - Вилењак (к. 1212) - Бишина. Сљедећих неколико дана, односно до одласка са невестињског сектора 21. септембра, 12. бригада је била активна у Невесињском пољу и око Невесиња. Упоредо је водила борбе са четницима и са дијеловима посаде у Невесињу и околини. Док су се четници, углавном, разбјежали и склонили дубоко у шкрипове, тако да је Бригада контролисала цијело Невесињско поље, легионари су против јединица Бригаде, посебно оних које су држале окружење око невестињског гарнизона, користили артиљерију која је веома често тукла из Невесиња. Од артиљеријске ватре из Невесиња 16. септембра погинуо је један борац Бригаде, а двојица су рањена. Два дана касније, 18. септембра, у сукобу дијелова Бригаде са групом легионара која је из Невесиња пошла у пљачку хране у селима непосредно око града, убијена су 3 непријатељска војника, а више их је рањено. Тако је завршен и покушај легионара да се 19. септембра пробију из града и повежу са посадом, у јачини од 95 војника, у Бишини. Том приликом заплијењен је један мотоцикл, 3 пушке и 300 метака.

Штаб 29. дивизије упутио је 20. септембра наређење да 12. бригада одмах крене са невестињског сектора и да се преко Дивина и Давидовића пребаци на простор планине Ситнице и села Звијерине, гдје је требало да нападне и растјера четнике под командом Бранка Милићевића, једног од билећких четничких команданата, који је на том терену вршио мобилизацију.¹⁷⁰ Чим су је смијениле јединице 11. бригаде према Невесињу, 12. бригада је 21. септембра, преко села Лукавац, кренула на извршење новог задатка. Истог дана њени батаљони занови су на правцу села Дивин-Давидовићи, одакле су 22. септембра стигли на простор Звијерина-Ситница-Крстаче. Пошто није дошла у додир с непријатељем, Бригада је без отпора запосјела линију Дубовац (к. 764) - Осоје - Тухор

¹⁶⁹ > Архив VII, ЧА, ЦГ-В-1657; Заповијест Војислава Лукачевића, команданта четничке Групе јуришних корпуса од 13. септембра 1944.

¹⁷⁰ > Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 98; Заповијест Штаба 29. дивизије од 21. септембра 1944. штабовима потчињених јединица за дејства на подручју Невесиња, Билеће и Стоца.

(к. 749) - Мантоки (к. 705). Четници из Билеће одмах су реаговали, па је група од око тридесетак њих покушала 23. септембра да са Водене градине овлада Тухором. Брзим противнападом дијелова Бригаде тај покушај је спрјечен. Сличан покушај, али са далеко јачим снагама, четници су извели 24. септембра, напавши са око 200 бораца положаје 1. батаљона на линији Тухор-Мантоки. Истовремено је услиједио и четнички напад на 2. батаљон на простору Влашка-Брани До. И тај напад је одбијен и четници су одбачени према Торићу и Чепелици. У суштини, долазак 12. бригаде на билећки сектор био је дио припрема за коначно ослобођење Билеће и ликвидирање тог најјачег четничког упоришта у Херцеговини. Част и обавеза да изврше тај веома важан задатак припала је 10. и 12. бригади. Штаб 29. дивизије дао је 24. септембра радиограмом сагласност Штабу 10. бригаде за напад на Билећу, а Штабу 12. бригаде, такође радиограмом, наредио је да садејствује у том нападу. У извјештају Штаба 29. дивизије о дејствима у августу и септембру 1944. године на подручју Херцеговине и ослобођењу Билеће, од 5. октобра, достављеном Штабу 2. ударног корпуса, речено је да је »ослобођење Билеће било за нас у Херцеговини од великог војничког значаја па се њеном ослобођењу морало приступити са (једним) добро израђеним и припремљеним планом . . .«

Даље се истиче да су »наши борци и руководиоци увидјели важност ослобођења Билеће, па су уложили сав труд, енергију и своју умјешност како би се ова велика битка што прије завршила у нашу корист. Било је појединих подвига, како од стране бораца тако и од стране руководиоца, који заслужују да се истакну на видно мјесто од стране наше врховне власти. Наша артиљерија је предано извршавала своје задатке, старајући се да борцима што више олакша напад и да непријатељу нанесе што више губитака. Артиљерија је поразно дејствовала (дјеловала) на четничке банде у граду јер је од артиљеријских зрна било много мртвих и рањених.«¹⁷¹

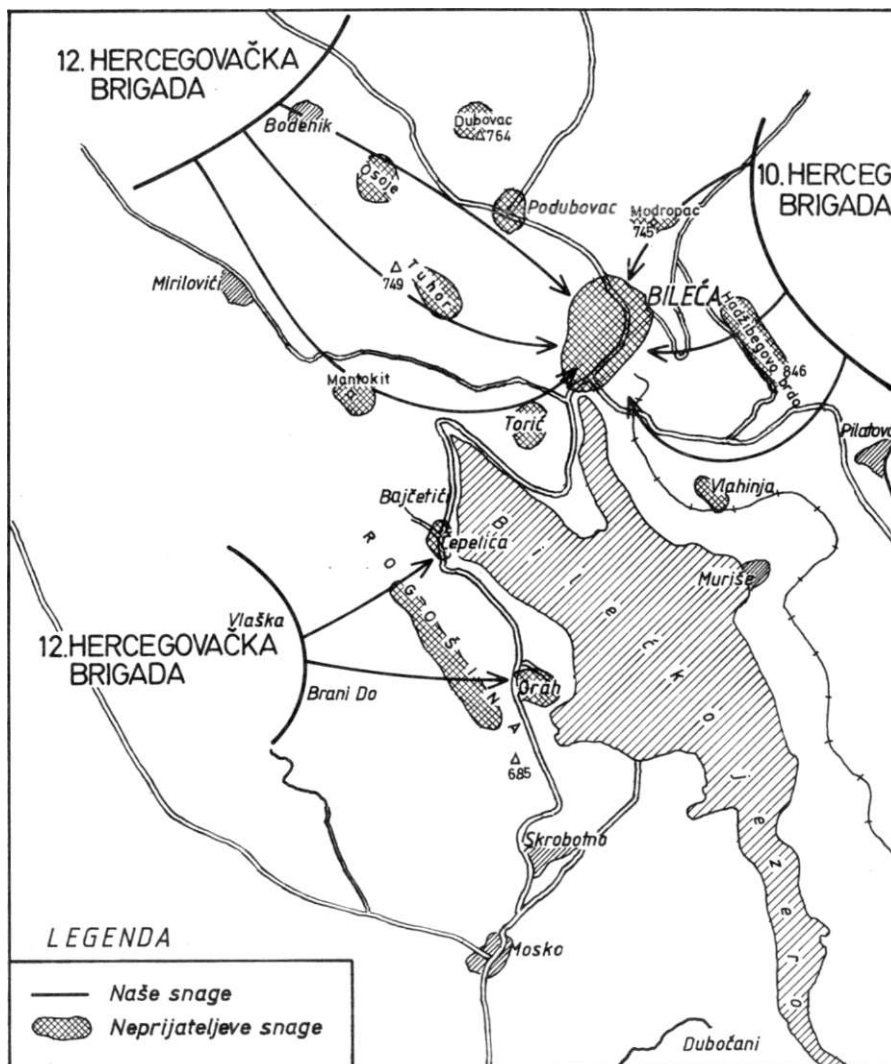
Пошто је 25. септембар прошао без борби и био испуњен посљедњим ујурбаним припремама за почетак напада на ову четничку тврђаву, нестрпљиво је ишчекиван 26. септембар кад су, прије свитања, 10. и 12. бригада имале да почну са првом етапом напада ради сламања спољне одбране Билеће.¹⁷² Најприје је требало све четнике стјерати у Билећу, па онда чврстим окружењем онемогућити сваку њихову везу са околином и тиме им онемогућити снабдијевање из околних села. У међувремену, требало их је сталним и упорним нападима исцрпити и потпуно сломити њихову одбрану. Десета бригада је 26. септембра ликвидирала четничку одбрану на Модропцу (к. 745), Влахињи и Хаџибеговом брду.¹⁷³ Дванаеста бригада је истог дана у трисата ујутру са 1, 3. и 4. батаљоном кренула у напад, док је њен 2. батаљон добио задатак да преко Рогошине (к. 685),

¹⁷¹) Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 22; Извјештај Штаба 29. дивизије од 5. октобра 1944. Штабу 2. ударног корпуса НОВЈ о дејствима у августу и септембру 1944. на подручју Херцеговине.

¹⁷²) Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 188; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 25. септембра 1944. штабовима потчињених јединица за савладавање четничких упоришта на прилазима Билећи.

¹⁷³) Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 177; Заповијест Штаба 10. херцеговачке бригаде од 25. септембра 1944. штабовима потчињених јединица за напад на Хаџибегово брдо, Влахињу и Модропац.

ОСЛОБОЂЕЊЕ БИЛЕЋЕ

у правцу Ораха и Чепелице, бочио нападне четнике који се евентуално пробију из Билеће, у правцу села Мириловића, као и да помогне јединицама које су на простору Моска имале задатак да спријече сваку евентуалну непријатељску интервенцију из Требиња. Од Тухора и Мантокита напад на Водену градину вршио је 1. батаљон, ојачан једном четом 3. батаљона. Са преостале двије чете 3. батаљон је кренуо у напад правцем Осоје (к. 852) - Прло - источне падине Тухора, док је његова чета, која је садејствовала нападу 1. батаљона, нападала бочно према Воденој градини. У исто вријеме, двије чете 4. батаљона прешле су у напад правцем Дубовац-Подубовац-Билећа, а једна чета напала је бочно према Модропцу, повезујући се на тај начин са јединицама 10. бригаде. Борба се

водила у току цијелог дана, али је предвече 12. бригада успјела да овлада Воденом градином, Тухором, Осојем и Дубовцем, да би 27. септембра заузела Торић и Логор. Четници су тиме били сасвим сабијени у град. Директан напад на град 12. бригада је, заједно са 10. бригадом, отпочела 28. септембра у 3 сата ујутру. У нападу је учествовало 6 батаљона - три батаљона 10. бригаде (преостала 2 батаљона налазила су се на правцу према Невесињу) и три батаљона 12. бригаде (један батаљон налазио се на простору села Чепелица-Орах, дејствујући у правцу Мириловића али спреман, ако затреба, да помогне јединицама које су се налазиле на правцу Завођа. У Билећи се тада налазило око 700-800 четника, добро наоружаних, који су располагали, поред осталог, са око 70 аутоматских оруђа и 8 тешких минобацача. У тој снажној формацији налазили су се четници Билећке бригаде Требињског корпуса и дијелови Невесињске и Гатачке бригаде Невесињског корпуса. Цијели град био је опасан рововима и бункерима, а у самом граду свака погодна кућа била је утврђена и претворена у бункер, док су прилази свим важнијим утврђењима били минирани. Након што су четници стјерани у град и приморани да се затворе у утврђене зграде и бункере, почела је систематска опсада свих објеката који су били директно изложени артиљеријској и минобацачкој ватри. Веома важну улогу у брзој ликвидацији четничких утврђења, па самим тим и у очувању живе силе 10. и 12. бригаде, имала је артиљерија. Припремајући напад на Билећу, Штаб 29. дивизије је благовремено успио да концентрише неколико артиљеријских оруђа на простору Билеће, ставивши их привремено под команду Штаба 12. бригаде, односно непосредно команданта Милинка Окиљевића, који је у бившој југословенској војсци био активни артиљерац. У саставу тог артиљеријског одељења

29. дивизије била су 4 брдска топа 76 мм америчког поријекла, који су са послугом и 600 граната пребачени савезничким авионима из Италије на аеродром у Гацко, у ноћи 25/26. септембра, као и један топ Приморске оперативне групе. Артиљерија је најприје постављена на ватрене положаје у селу Подосоје, одакле је 27. септембра у 17 сати почела и прва артиљеријска припрема. Првом ватром управљао је бивши домобрански официр, али су гранате падале по Билећи без икаквог реда. Ни са простора Хаџибеговог брда, Модропца, Баљака и Влахиње артиљеријска и минобацачка ватра није имала одлучујућег ефекта, али је олакшала да се четници повуку у бункере и друга утврђења. Послије борби првог дана напада, 28. септембра, јединице 12. бригаде су се увече извукле из града, тако да је артиљерија могла да настави да гађа главна четничка утврђења. Бригада је 29. септембра, у 1,30 сати ујутро, поново ушла у град. Тог пута са собом вукла је и 2 брдска топа, користећи их за директно гађање бункера. Четничка утврђења одржала су се тог дана као и сљедећег. Четници су још гајили наду да ће им на вријеме стићи помоћ из Требиња и да ће се успјети извући, али је интервенцију и помоћ из Требиња спријечила 13. бригада Јужнохерцеговачке оперативне групе, одбацивши четнике према утврђењу Кравица и Арсланагића Мосту.^{174*}

¹⁷⁴> Ради лакшег оперативног дјеловања својих јединица, Штаб 29. дивизије формирао је поменућу групу 9. септембра 1944. године. У групу су ушле 13. и 14. бригада, Ситнички партизански батаљон и Бобанска партизанска чета. Истом наредбом за команданта Групе постављен је Данило Коменовић, дотадашњи командант 13. бригаде, а за политичког комесара Шпиро Срзентић, дотадашњи политички комесар 11. бригаде. Јужнохерцеговачка оперативна група расформирана је 16. новембра 1944. године и тада су 13. и 14. бригада поново ушле под непосредну команду Штаба 29. дивизије. Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 52. Наредба Штаба 29. дивизије од 9. септембра 1944. о формирању Јужнохерцеговачке оперативне групе.

Прве информације о стању и расположењу четника у утврђењима и бункерима донио је један четник који је 1. октобра пребјегао. Саопштио је да међу четницима влада велика паника и да су скоро остали без хране. У борбама за тзв. мали логор, како је названа утврђена зграда у граду са осматрачницом која је доминирала положајима на којима су се налазили дијелови 12. бригаде, и утврђења око »малог логора«, учествовао је 1. батаљон 12. бригаде. Командант Бригаде Милинко Окиљевић лично је стигао 1. октобра око 10 сати на тридесетак метара од линије фронта и замјенику команданта 1. батаљона, Петру Мандићу, издао упутства за даље вођење напада, посебно за коришћење топова који су довучени у стрељачки строј ради гађања четничких утврђења. Водећи напад на »мали логор« и утврђења око њега, храброшћу и умјешношћу истакао се Петар Мандић, који је у тој борби и сам био рањен. Ватрени обруч се и даље све више стезао око непријатеља, а артиљерија је успјешно разбијала дио по дио утврђења, па је Штаб 12. Бригаде одлучио да се у ноћи 1/2. октобра пређе на јуриш и ликвидирају бункери и остала утврђења на сјеверној страни града, гдје је 12. бригада била ангажована. Са своје стране, јединице 10. бригаде извршиле су 2. октобра у 9 сати ујутру јуриш на четничке бункере у близини цамије, али су четници успјели да одбију тај јуриш. Уз сталну артиљеријску помоћ и поновљене нападе обје бригаде постајало је очигледно да откуцавају последњи тренуци четничке одбране. Најжешћа борба 2. октобра водила се од 16 до 20 сати и у том интервалу ватра је достигла врхунац. У 16 сати почела је нова јака артиљеријска припрема. И кад су дијелови 4. и 5. батаљона 10. бригаде кренули на јуриш, почео је крај четника у Билећи. У борби прса у прса и пакленом вртлогу четници су почели да бјеже из те одбрамбене зоне. Завлада је паника па су брзо почели да падају четнички утврђени положаји. Четници су у насталом хаосу настојали да извуку живу главу. Бјежећи, остављали су не само наоружање и опрему него и мртве и рањене. Мада је било појединачног бјежања на све стране, ипак је четничка главнина кренула према селима Мируша и Чепелица, односно према планини Видуши. Падала је јака киша. Билећа је коначно и потпуно ослобођена 2. октобра 1944. године у 20,30 сати. Група од око 250 четника, са Милошем Курешом, командантом Билећке бригаде Требињског корпуса, пробила се преко Мириловића, према Звијерини и планини Видуши. Ту јој се прикључило око 150 четника Алексе Кисића, команданта батаљона Билећке бригаде и један број требињских четника, са Милорадом Видачићем, командантом Требињског корпуса. Тако се на простору Звијерине и Видуше нашло заједно око 400 четника који су покушавали да избјегну одговорност и казну за своја недјела. Мада се радило о некој врсти елитног састава, сви су они настојали да се што прије извуку са терена Херцеговине, уздајући се још у Војислава Лукачевића, који је, међутим, и сам убрзо био код Требиња до ногу поражен и који је ускоро, без војске, утекао тамо одакле је и кренуо - у Херцеговину и према јадранској обали.

Крајем септембра 1944, послје пораза Лукачевића на невесињском и гатачком сектору, Билећа је још увијек била у четничким рукама. Четници су се тада концентрисали према Требињу, гдје се већ налазио

Лукачевић и гдје су се на ширем простору Билећа-Љубомир-Требиње, под његовом командом прикупљали четници Требињског корпуса, Вуче-долска бригада Никшићког корпуса и Дубровачка бригада као и четници који су са Лукачевићем стигли од Невесиња. Послије пристизања главни-не Групе јуришних корпуса (Невесињска и Гатачка бригада Невесињског корпуса, дијелови Романијског корпуса и 1. пљеваљска јуришна бригада 1. милешевског корпуса) на простор Љубомира, 17. септембра, Војислав Лукачевић је 18. септембра одржао савјетовање са представницима чет-ничког Националног комитета за Херцеговину (Лазар Тркља, профе-сор Бртић, Тодор Перовић Тоша и Владо Зечевић) и четничким локал-ним командантима (Данило Салатић, Милорад Поповић, Милорад Вида-чић, Милош Куреш и др.), који су прихватили програм Независне групе националног отпора југословенске војске у отаџбини, који је изложио Лукачевић. На том савјетовању је одлучено да се са закључцима упознају краљевска влада и савезници и осигура међународно признање поменутој Независној групи националног отпора југословенске војске у отаџбини. Тих дана било је, како су Захарије Остојић и Петар Баћовић радиогра-мом од 21. септембра 1944. извијестили Дражу Михаиловића, »4.000 љу-ди ангажовано у Херцеговини у борби против партизана . . .« Да би потврдили да та Независна група националног отпора заиста води борбу против окупатора, чиме је четници Лукачевића требало да стекну легитимитет антифашиста, изведена је 21. септембра лукава игра формалним нападом четника на легионарске, усташке и домобранске посаде на про-стору Требиње-Хум-Пољице, као и нападима на гарнизон у Требињу. Напади су били безуспјешни јер су били формалног карактера и на обје стране без губитака. Лукачевић је предузео ту акцију, чврсто вјерујући да предстоји савезничко искрцавање у јужној Далмацији, а савезнике је требало дочекати на властитом мостобрану и ту им се придружити ради даљег заједничког настављања операција.

Пораз четника у Билећи био је потпун. У размаку од 28. септембра, кад је у зору почела битка за Билећу, до 2. октобра у 20.30 сати кад је добијена, четници су имали 108 мртвих и 180 рањених. Броју мртвих треба додати још 30 четника који су побијени за вријеме чишћења Билеће и околине, непосредно након ослобођења града. Губици обје бригаде заједно били су релативно мали - 10 погинулих и 38 рањених, од чега из 12. бригаде 5 погинулих и 7 рањених. У заповијести Штаба 12. бригаде од 3. октобра о томе је речено:

»Заузета Билећа изгледа право разбојиште. Градом је посијано мно-го издајничких лешева и поједини издајници се и даље проналазе . . . Лешеви мртвих бандита посијани су градом, а у великим групама се налазе у цркви као и у појединим кућама и бункерима. Праву слику стања може дати само онај ко дође и види. Међу лешевима има много злогласних бандита-убојца . . .«¹⁷⁵⁾

Спасавајући голи живот, четници су у Билећи оставили огроман ратни материјал. Поред осталог, заплијењене су 2 исправне радио-станице, од којих је једна приликом упада јединица 10. и 12. бригаде још радила.

¹⁷⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 11/4-6, к. 1151/1; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 3. октобра 1944. потчињеним јединицама за чишћење четничких заосталих група.

Неколико следећих дана она је под контролом Штаба 29. дивизије одржавала везу са четничком командом за источну Босну и Херцеговину Петром Баховићем, као и са командантом операције Групе јуришних корпуса, Војиславом Лукачевићем. То је било могуће јер су уз радио-станицу заплијењени и шифарски кодови, а заробљен је и радио-телеграфиста који је пристао да сарађује са партизанима. Такође, заплијењено је 2 радио-апарата, 4 писаће машине, 3 тешка и 4 лака минобацача, 2 митраљеа »шварц-лозе«, 3 митраљеа »брета«, 2 авионска митраљеа, 30.000 метака (највећим дијелом за митраљеа »брета«), 3 пушкомитраљеа, 100 граната за противколски топ, велики број пушака, 16 товарних грла, 2 заставе Билећке бригаде и богата архива.

Послије ослобођења Билеће батаљони 12. бригаде окупили су се 3. октобра на простору села Скроботно-Паник-Орах-Бајчетићи-Брани До.¹⁷⁶⁾ Требало је предахнути, и то вријеме искористити за настављање чишћења терена од заосталих четничких групица и појединаца, као и за мобилизацију нових бораца. И 4. октобра Бригада је провела на истом простору одакле је, према заповијести Штаба 29. дивизије, у 23,30 сати кренула према Требињу, за које је Јужнохерцеговачка оперативна група 29. дивизије већ водила борбу за ослобођење.¹⁷⁷⁾ Сви батаљони Бригаде стигли су у ноћи 4/5. октобра на простор села Јасен-Подгљива ради евентуалне помоћи приликом ослобођења Требиња, а са непосредним задатком затварања правца који су од Дубровника и Љубиња водили ка Требињу. Ради извршења задатака Бригада је подијељена у двије групе батаљона. Из села Подгљива 2. и 4. батаљон пошли су са командантом Бригаде, Милинком Окиљевићем, преко села Грковци и Бијоци према Љубињу, гдје су се већ налазила два батаљона 10. бригаде, такође са задатком затварања правца од Љубиња према Требињу. Друга два батаљона Бригаде - 1. и 3. батаљон - кренули су са замјеником команданта Бригаде Љубом Миљановићем, преко Арсланагића Моста, у рејон Дужи ради затварања правца од Дубровника према Требињу. На свом путу батаљони, са Милинком Окиљевићем, разбили су истог дана, 5. октобра, једну четничку групу. Убијена су 4 четника, а 10 је заробљено. Заплијењен је пушкомитраљез »шарац«, 12 пушака, 2 пиштоља, једна писаћа машина и четничка застава. Према изјави заробљених четника, у тој групи су се налазили и познати четнички бандити Алекса Кисић, Милош Куреш, Милорад Видачић, Владо Милојевић, Бубрешко и други, који су хитали у Требиње да се склоне под заштиту окупатора.¹⁷⁸⁾ Спојивши се са батаљонима 10. бригаде, оба батаљона 12. бригаде остали су на простору Љубиње-Столац до 12. октобра, када су се вратили у састав своје бригаде и са њеним осталим дијеловима преузели затварање правца од Дубровника и Хума према Требињу. Батаљони под командом Љубе Миљановића, који су 5. октобра кренули у рејон Дужи, сударили су се истог дана у послеподневним сатима са легионарском борбеном групом од око 400 војника из састава њемачке 118. ловачке дивизије, која

¹⁷⁶⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 12; Заповијест Штаба 29. дивизије од 3. октобра 1944. штабовима потчињених јединица за развијање офанзивних дејстава према Требињу.

¹⁷⁷⁾ Исто.

¹⁷⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 14-6, к. 1144/П; Извјештај команданта 12. херцеговачке бригаде Милинка Окиљевића, од 8. октобра 1944. Штабу 29. дивизије.

је имала један топ и неколико минобацача, која се од села Иванице кретала према Требињу са задатком да помогне извлачењу окружене легионарске посаде у Требињу.¹⁷⁹¹ Обострано изненађење било је потпуно, батаљони Бригаде брже су реаговали и одмах прешли у напад и након борбе, која је потрајала до у ноћ, разбили њемачку колону која се морала повући према Иваници. У тој борби непријатељ је имао 50 погинулих, више рањених, а 25 је заробљено. Бригада је имала једног рањеног борца, а погинуо је политички делегат 3. батаљона Мијо Скендер из села Укшића, Требиње. Заплијењена су 3 пушкомитраљеза, 20 пушака, 2 машинке, 7 пиштоља, лаки минобацач са 2 сандука мина, 5.000 метака, двоглед и 2 сандука ручних бомби. Ослобођење Требиња, 5. октобра, олакшало је задатак 1. и 3. батаљона Бригаде, јер је непријатељ настојао да заустави даљи продор јединица НОВЈ према Дубровнику и јадранској обали. Зато у том периоду 12. бригада није имала борби у правом смислу те ријечи. Држала је положаје на линији Орашје-Бобовишта, док се непријатељ налазио на линији Дријен-Иваница. У суштини, 12. бригада, у чији су се састав 12. октобра вратила и њена два батаљона која су била на задатку на сектору Љубиња и Стоца, није тих дана имала правих борби. Непријатељ се ограничавао само на извиђање патрола, док је Бригада превасходну пажњу посвећивала мобилизацији нових бораца, чишћењу терена од остатака разбијених четничких јединица и припремама за офанзивне операције које су предстојале. Легионари су са положаја Иванице чешће тукли артиљеријском ватром положаје 12. бригаде, док су њихове патроле стизале до Радованждријела и Ускопља. Непријатељ је користио и оклопни воз, али без ефекта јер се воз обично заустављао на неколико километара испред жељезничке станице Хум а затим враћао према Дубровнику. Дијелови 3. батаљона, вршећи претрес терена, пронашли су 8. октобра исправан тешки минобацач са 2 сандука мина. Два дана касније, 10. октобра, 12. бригаду задесила је тешка несрећа јер су тог дана два борца 1. батаљона несретним случајем, због неспоразума између патрола, изгубила живот. Борци 2. батаљона протјерали су 13. октобра непријатеља са жељезничке станице у Ускопљу, у коју је успио да продре оклопни воз. Том приликом заплијењена је терезина. Дан касније, у садејству са 3. батаљоном 13. бригаде, борци 1. батаљона 12. бригаде ликвидирали су упориште непријатеља у Завали, коју је бранило око 350 војника 49. легије црних кошуља »Сан Марко« и око 100 усташа 9. усташког стајаћег дјелатног здруга. Италијанима и усташама нанет је тежак пораз, у којем је непријатељ имао 147 погинулих. Заплијењено је 7 пушкомитраљеза, 3 минобацача, 100 пушака, 20.000 метака и неколико товарних грла.¹⁸⁰⁾ Информације које су стизале из позадине непријатеља све више су указивале да је сазрела ситуација за ослобођење Дубровника и отпочињање ликвидирања непријатеља и његових упоришта на цијелом потезу јадранске обале, од Дубровника до ушћа Неретве.

Ослобођење Билеће, најјачег четничког упоришта у Херцеговини, дало је нови снажан полет народноослободилачкој борби у Херцеговини, и довело до омасовљења јединица 29. дивизије. У ствари, ослобођење Билеће и Требиња означило је крај четничком отпору у Херцеговини.

¹⁷⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 9/50-10, к. 1151/Н; Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за октобар 1944.

¹⁸⁰⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 70; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде, од 5. новембра 1944, Штабу 29. дивизије о раду и операцијама октобра 1944.

У јужној Херцеговини није више било организованих четничких снага. Четници из Требињске бригаде, после великог пораза у Билећи и Требињу, већим дијелом приступили су јединицама 29. дивизије или се крили око својих кућа и села, док су са својим »војводама« у сјеверну Херцеговину побјегли само они који су се компромитовали зликовачким поступцима и који су на сваки начин настојали да се дочепају Босне. Поразом четника, најприје у Гацку па затим у Билећи, Љубињу и Требињу, у Херцеговини је, кад се искључи западна Херцеговина, коначно уклоњена главна препрека која је у то вријеме стајала на путу бржег развоја народноослободилачког покрета. Тим поразима четници Драже Михаиловића престали су да буду војни фактор у Херцеговини, чиме је аутоматски и војни положај окупатора и усташа био увелико ослабљен, што је убрзо дошло до изражаја у даљим борбама које су јединице НОВЈ, конкретно 29. ударна дивизија, повеле против окупатора и његових помагача у завршним операцијама у Херцеговини и шире.

Као што је речено, пад Билеће био је одлучујућа прекретница у погледу мобилизације нових бораца у јединице 29. дивизије, па самим тим и у 12. бригаду. За кратко вријеме, у октобру 1944. године, нагло је порасло бројно стање и наоружање 12. бригаде. Батаљони су у просјеку имали по 230 бораца, поред 60 бораца у омладинској чети и 23 борца у извиђачком воду 12. бригаде. Бројно стање бригаде било је више него удвостручено, што се позитивно одразило на осјећај сигурности бораца, мада је долазак нових бораца из четничких јединица, који су великим дијелом избјегавали борбу, за неко вријеме негативно дјеловао на степен борбеног искуства Бригаде. То је, међутим, релативно брзо превладано јер је примјер старијих и искуснијих бораца позитивно утицао на нове борце, који су и сами настојали да се кроз борбу покажу и потврде и на тај начин скину са себе љагу и срамоту што су се до тада налазили у четничким редовима. У новим условима побољшано је и наоружање Бригаде, тако да је, поред пушака и осталог лаког оружја, сваки батаљон имао по један тешки минобацач, један митраљез »бреду« и по 13 пушко-митраљеза разних типова, са довољним бројем мина за минобаче и муниције за митраљезе. Исхрана је била добра и довољна. Једино су обућа и одјећа и даље недостајали. У борбеној релацији Штаба 12. бригаде о раду и операцијама у октобру 1944. године о томе је речено:

»С обзиром на масовни прилив нових бораца осјећа се недостатак у војничкој способности бораца. Потребно би било више времена за обуку младог људства, нарочито оног које није служило никакву војску. Политичка свијест бораца просјечно не задовољава. И на том пољу треба много радити, али недостаје времена услјед непрекидних борби. Ипак, и поред тога нису се дешавале неке веће грешке.« *

Бригада у борбама за ослобођење Дубровника, Метковића, Чапљине и Читлука

Послије ослобођења Билеће и Требиња, те слома четника у јужној Херцеговини, јединице 29. ударне дивизије избиле су на домак Дубровника и дубровачког приморја. Јединице 2. ударног корпуса НОВЈ, у чијем

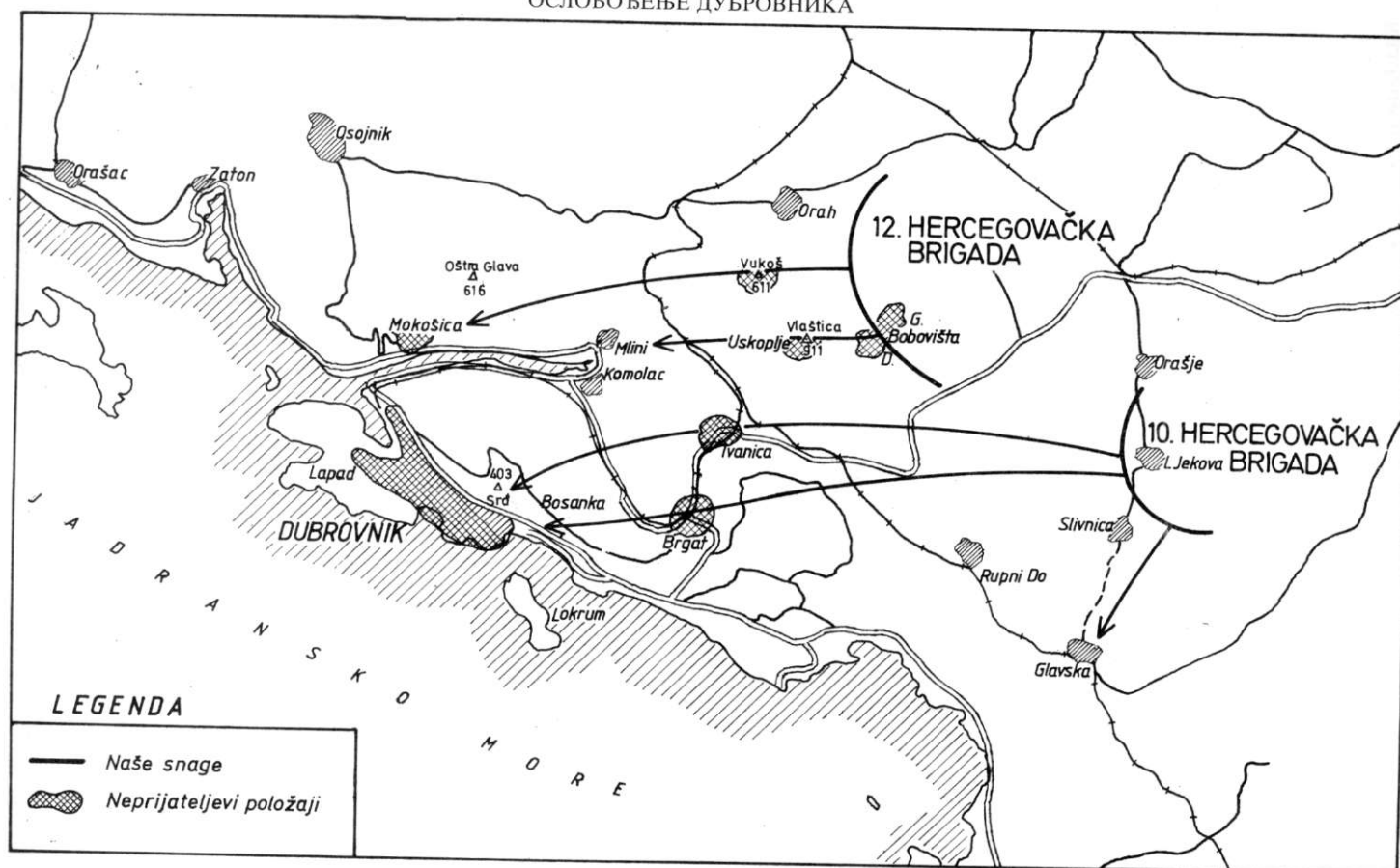
181) ИСТО.

се саставу налазила и 29. дивизија, након слома црногорских четника, такође су стајале на домаку бококоторског приморја. Били су створени сви услови да се приступи потпуном извршењу наређења Врховног штаба НОВ и ПОЈ, по којем је требало да се пресијеку комуникације које из јужне Далмације и Херцеговине воде на сјевер и тиме дијеловима њемачке Групе армије »Е«, којима је почетком октобра 1944. пресјечена одступница вардарско-моравском долином, онемогући повлачење преко Црне Горе, јужног Приморја и Херцеговине у Босну. Да би се то остварило требало је што прије ослободити јужну Далмацију и од Боке Которске, преко Дубровника, очистити цијели обални појас до Метковића, као и појас доње Неретве на сјеверу до Мостара. На простору Дубровник-Метковић и дијелу јужне Херцеговине почетком октобра 1944. године налазила се њемачка легионарска 369. пјешадијска дивизија из састава 5. СС брдског армијског корпуса. Та дивизија је бранила појас од Дубровника до Метковића, са тежиштем одбране на комуникацији Дубровник-Метковић-Мостар. По наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ, 29. дивизија требало је да ослободи Дубровник, док је 26. ударна дивизија требало да се искрца на Пељешац, пресијече комуникацију Дубровник-Метковић и са те стране максимално угрози 369. дивизију, чија се главнина налазила у рејону Дубровника. У ширем рејону Дубровника налазили су се дијелови домобранског 9. посадног здруга, 3. батаљон 369. пука легионарске 369. пјешадијске дивизије, један батаљон морнаричке пјешадије јачине око 300 војника, дијелови 1. дивизије брзих чамаца, артиљеријска група обалске артиљерије са 26 оруђа, чији су ватрени положаји били у Цавтату, Шипану, Лападу, Локруму и Дубровнику. Тим снагама придружили су се и остаци 1. батаљона 369. пука, који су бранили Требиње.

Припремајући се за извршење наређења Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Штаб 29. дивизије је већ 11. октобра прецизирао задатке својим јединицама за ослобођење Дубровника и дубровачког приморја. Ради обезбјеђења дејстава, требало је истовремено осигурати цјелину ослобођене територије у Херцеговини и онемогућити сваки покушај непријатеља да с леђа угрози главну операцију, која се припремала на јужнохерцеговачком сектору, према Дубровнику и простору око њега. У том оквиру, Јужнохерцеговачка оперативна група 29. дивизије, односно 13. и 14. бригада, добила је задатак да веже непријатељске гарнизоне у Невесињу и Стоцу, уз истовремено осигурање Билеће и да, на другој страни, ослободи жељезничку пругу Завала-Равно-Хутово-Доње Храсно и тиме осигура леђа јединицама 26. ударне дивизије која је имала да се искрца јужно од ушћа Неретве и с те стране дјелује према Стону и Сланом, гдје су се налазили јаки дијелови легионарске 369. дивизије. Осигурање горњохерцеговачке ослобођене територије на простору Гацко-Кифино Село-Калиновик-Миљевина вршила је 11. бригада. Задатак напада и ликвидације њемачко-усташког упоришта у Дубровнику добиле су 10. и 12. бригада, уз помоћ јединица 26. ударне дивизије, која је десантом код Неума, у ноћи 14/15. октобра, већ пресијекла једини пут између Дубровника и Метковића, и јединица Приморске оперативне групе 2. ударног корпуса НОВЈ, које су наступале према Боки Которској.

Заповијешћу Штаба 29. ударне дивизије, од 15. октобра 10. бригади, која је управо тог дана стигла од Билеће у рејон села Згоњево-Љекова-Сливница, наређено је да 16. октобра, најкасније у 16 сати, крене у

ОСЛОБОЂЕЊЕ ДУБРОВНИКА

правцу Главска-Рупни До-Иваница-Бргат и да »муњевитим и енергичним налетом нападне и ликвидира поменута упоришта и да надире у правцу Босанке и Срђа.«¹⁸²⁾ Истом заповијешћу 12. бригади је наређено да 16. октобра предузме напад у правцу Иваница-Мокошица, с тим да са »једним батаљоном нападне и ликвидира непријатељска упоришта Ускопље-Вукош« и да, затим, »у споразуму са штабом 10. бригаде продужи са нападом на главно непријатељско упориште Дубровник«. У заповијести се посебно инсистирало да »сви напади на непријатељска упоришта морају успјети« и да »ради тога извођење истих мора да буде муњевито и енергично«. Штаб 12. бригаде разрадио је детаљно план за напад свог 2, 3. и 4. батаљона, док је 1. батаљон, који се привремено налазио под командом Штаба 13. бригаде и са њом учествовао у борбама на простору Завала-Равно, требало да се поново прикључи својој бригади 16. октобра и буде бригадна резерва. Према заповијести Штаба 12. бригаде, 2. батаљон је требало да нападне на Влаштицу (к. 452) и затим да настави правцем Ријека-Градац (к. 354) - Дубровник.¹⁸³⁾

Трећи батаљон имао је задатак да од правца села Иванице такође нападне на Влаштицу, затим Дријен (к. 676), и да, помажући дијеловима 10. бригаде да ликвидирају Иваницу (к. 457), заједно са 2. батаљоном своје бригаде настави правцем према Дубровнику. Задатак 4. батаљона био је да са двије чете овлада косом на линији Оштра глава (к. 615) - Голубов камен и одатле настави са притиском у правцу села Мокошице, а са једном четом и једним чланом Штаба Батаљона да се на простору села Осојника повеже са Дубровачким партизанским одредом и заједно с њим врши притисак према Затону ради везивања на себе дејства непријатељске артиљерије и посаде у Затону, као и ради постављања засједа када непријатељ почне да се повлачи из Дубровника. У заповијести је посебно истакнута важност цијеле акције за ослобођење Дубровника и тражено да се сви батаљони потпомажу узајамно и са осталим јединицама које буду учествовале у нападу. Напад на Дубровник почео је 16. октобра у 17. сати. Дан је био сунчан.

Према 10. и 12. бригади непријатељ се налазио на линији Дријен (к. 676) - Иваница (к. 475) - село Иваница-Влаштица (к. 452), као и дуж комуникације Дубровник-Комолац-Мокошица-Затон и даље. Сви батаљони 12. бригаде кренули су са својих положаја у 14 сати, да би на полазне положаје за напад стигли на вријеме и могли, заједно са батаљонима 10. бригаде, да у 17 сати почну синхронизовани напад на спољну одбрану Дубровника. Други и 3. батаљон 12. бригаде нападали су правцем Дријен-Влаштица-Млини, док је 10. бригада нападала на Иваницу и Бргат. Упориште на Дријену бранило је око 60 непријатељевих војника, који су, поред већег броја аутоматског оружја, имали и по један тешки минобацач и противколски топ. Напад на Дријен почео је 3. батаљон око 20 сати. Борба је трајала све до поноћи, када је тај утврђени положај, уз помоћ дијелова 10. бригаде, напоскон освојен. У тој борби заплијењен је један тешки минобацач и противколски топ, 2 пушкомитраљеза и друга војна опрема. Рањено је 13 непријатељевих војника, док је у 3. батаљону погинуо један борац, а двојица су рањена. У ноћи 16/17. октобра 1. батаљон 12. бригаде успио је да овлада Ускопљем. Сљедећег дана увече 2. и 3. батаљон 12. бригаде овладали су Влаштицом. У међу-

¹⁸²⁾ Архив VII, рег. бр. 25-1-9, к. 1143; Заповијест Штаба 29. дивизије од 15. октобра 1944. потчињеним јединицама за ослобођење Дубровника.

¹⁸³⁾ Архив VII, рег. бр. 11/3-6, к. 1151/1; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 16. октобра 1944. потчињеним јединицама за ослобођење Дубровника.

времену су снаге 10. бригаде водиле тешке борбе за Иваницу, која је била добро утврђена и око које је, као и око Бргата, сав простор испред утврђења био минираан. Непријатељ је у Иваници и Бргату имао и артиљерију, која је била заштићена не само нагазним минама него и густом бодљикавом жицом. Такав систем утврђења у Иваници и Бргату и њихова упорна одбрана били су неопходни јер су управо Иваница и Бргат били кључ одбране Дубровника. Јединице 10. бригаде обновили су директан напад на Иваницу, 17. октобра у 18. сати. Борба је потрајала цијелу ноћ и тек сљедећег дана око 9 сати ујутру Иваница је заузета. Непријатељ се повукао у Бргат, који је 10. бригада заузела истог дана, у 16,30 сати. Спољна одбрана Дубровника била је на тај начин потпуно разбијена. Дијелови 10. и 12. бригаде, којима се придружио и један батаљон 2. далматинске бригаде Приморске оперативне групе 2. ударног корпуса НОВЈ, ушли су у град око 20 сати. Дубровник је био ослобођен. Одмах по уласку у град дијелови 10. бригаде, са командантом Николом Љуби-братићем на челу и 12. бригаде са командантом Милинком Окиљевићем на челу прошли су парадним маршем од Плоча преко Страдуна на Пиле. Док су пролазили одушевљено су их поздрављали становници Дубровника. Марширали су борци са својим старјешинама послеје тек окончане борбе. Нијемци и квислинзи су, у ствари, напустили Дубровник прије уласка јединица НОВЈ, свјесни да им положај, након искрцавања снага 26. ударне дивизије на комуникацију Сланом-Метковић и заузимања Стона, постаје све критичнији. Непријатељ се у повлачењу пробијао према Сланом. У ноћи 18/19. октобра, као и цијелог 19. октобра, ослободиоци су чистили тек ослобођено градско и приградско подручје. У исто вријеме 2. и 4. батаљон 12. бригаде код Комолца и код Мокошице разбијали су дијелове непријатељеве колоне која је у јачини од око 4.000 војника, са моторизацијом и тешким наоружањем, настојала да се преко Сланог пробије до Метковића.

У борбама за Дубровник непријатељ је имао 160 мртвих и заробљених, док су 10. и 12. бригада имале 17 погинулих и 49 рањених. Међу погинулима у 12. бригади били су командир вода Недељко Тепавчевић Неђо из села Вратковића, Гацко и борци Шукрија Капицић Шућо из Билеће, Раде Ратковић из села Орашја, Требиње и Жарко Сушић из села Чварића, Требиње. Заплијењен је знатан ратни материјал, поред осталог, 14 топова и хаубица (највећим дијелом неисправних), 3 флака, 2 средњокалибарска минобацача, 3 пушкомитрањеза, као и већи број пушака и муниције. Батаљони 12. бригаде провели су сљедећа два дана, 20. и 21. октобар, на простору Дубровник-Комолац-Мокошица-Ускопље, одмарајући се и прикупљајући плијен.¹⁸⁴⁾

По заповијести Штаба 29. дивизије, 12. бригада је, послеје ослобођења Дубровника, требало са своја три батаљона да крене 21. октобра »правцем Орашац-Сланом ка Стону« и да »очисти ову комуникацију и прихвати двије бригаде 26. далматинске дивизије, које се налазе на полуострву Пељешцу«.¹⁸⁵⁾ Радило се о 1. и 11. далматинској бригади које су, заједно са дијелом 1. тенковске бригаде, отпочеле 15/16. октобра операције према Неуму и Стону. Заповијест Штаба 29. дивизије произашла је из новонастале ситуације, која је омогућавала да се деморалисани непријатељ у повлачењу потпуно разбије и да 12. бригада односе велику по-

¹⁸⁴⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 70; Релација 12. херцеговачке бригаде од 5. новембра 1944. о дејствима на подручју Билећа, Дубровника и у котлини Неретве.

¹⁸⁵⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 70; Заповијест Штаба 29. дивизије од 20. октобра 1944. штабовима потчињених јединица за развијање офанзивних дејстава према Боки Которској и у котлини Неретве.

бједу. То је подразумевало да се брзо реагује и не дозволи непријатељу да се »одлијепи« од јединица 12. бригаде, које су му биле за петама. Међутим, дошло је до измјене првобитне дивизијске заповијести, што је 12. бригаду скренуло са њене марш-руте и усмјерило са обале у унутрашњост. На тај начин испуштена је шанса да 12. бригада с леђа и са десног бока потпуно разбије њемачко-квислиншку колону од око 4.000 људи са моторизацијом и комором, коју су, додуше, снаге 26. дивизије сачекале код Неума и Стона, али не и потпуно поразиле.¹⁸⁶

Дванаеста бригада је, значи, кренула са обале 22. октобра назад у Херцеговину. Обавјештавајући да је »добила задатак да се у року од два дана пребаци на простор Храсно-Сјекосе и смијени 13. херцеговачку бригаду«, Штаб 12. бригаде је, заповијешћу од 21. октобра, наредио свом 1. 2. и 3. батаљону (4. батаљон је 12. октобра кренуо у Требиње као дивизијска резерва и под директном командом Штаба 29. дивизије) да се у току 22. октобра смјесте на просторију села Орахов До-Слано,¹⁸⁷ одакле су 23. октобра¹⁸⁸ прешли у села Ошље-Тополово-Хотањ, да би 24. октобра у јутарњим сатима кренули даље и истог дана послје подне, по кишном времену, стигли у села Добрање (1. батаљон, са задатком затварања правца од Бијелог Вира), Колојањ (к. 486) (3. батаљон, са задатком организовања обавјештајно-извиђачке службе према Габели и Метковићу) и у Мрамор (2. батаљон, са објавником, на Роговима - к. 526 - ради везе са 1. и 3. батаљоном). Штаб Бригаде са болницом и приштапским дијеловима смјестио се у Хутову. На тај начин 12. Бригада је запосјела простор Добрање-Колојањ-Мрамор, па је 13. бригада већ 24. октобра могла да крене ка сектору Стоца. Дванаеста бригада је тиме стајала непосредно према непријатељу, који се налазио дуж комуникације Метковић-Крупа. Борби, међутим, није било ни 24. нити 25. октобра.

Тек сљедећих дана постало је јасније да непријатељеве јединице послје ослобођења Дубровника и пораза у Вуковом кланцу нису жељеле да воде борбу и да су настојале да се према Мостару повуку што организованије и са што мање губитака. Тих дана су се долином Неретве, преко Метковића и Чапљине, повлачиле знатне њемачко-квислиншке снаге: борбена група »Фишер« коју су чинили разбијени остаци 1. и 3. батаљона

186) Јединице 26. ударне дивизије, послје ослобођења Стона 18. новембра 1944, напале су непријатеља који се повлачио комуникацијом Слано-Метковић. Борбе са њемачко-квислиншким колоном, јачине од око 4.000 људи, која се пробијала према Метковићу, водиле су се у ноћи 21/22. октобра, у току сљедећег дана и ноћи 22/23. октобра, да би биле окончане тек 23. октобра у Вуковом кланцу. О тим борбама Штаб 26. ударне дивизије у извјештају 8. корпусу НОВЈ каже, између осталог, и ово: »Непријатељска колона, изгубивши од Оштриковца до Неума сву артиљерију, састављена од многих и разноврсних дијелова разних јединица, обезглављена, беспомоћно је гинула збијено уз цесту. Двадесет и трећег октобра ујутро мали дио колоне, без оружја, моторизације, кола и муниције, бјежао је брисаном цестом према Метковићу. Све је напустио, чак и рањенике, а у бјегству су бацали и пушке и ранчеве. Двије стотине моторизованих возила, сва кола, коморе и коњи, као и артиљерија, остали су на цести и пали у наше руке. Непријатељ је у тим борбама, како је извјестио штаб 1. бригаде 26. ударне дивизије, имао 1.250 убијених и заробљених, уништено је 11 тенкова, 2 блинде и 20 камиона, а запалијено 200 моторних возила, 1 тенк од 13 тона, 40 исправних или неисправних топова разног калибра, 8 тешких минобацача, 78 разних митраљеза, 283 коња, 37 војничких кола за вучу као и 12 милиона куна, док су јединице 26. ударне дивизије имале 27 погинулих и 130 рањених, углавном лакше«. Зборник НОР-а, том V, књ. 35, Извјештај Штаба 26. дивизије од 17. новембра 1944. Штабу 12. корпуса НОВЈ о борбама, те ослобођење Далмације у септембру, октобру и првој половини новембра 1943.

¹⁸⁷) Архив VII, рег. бр. 11/9-6, к. 1151/1; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 21. октобра 1944. потчињеним јединицама за покрет из Дубровника.

¹⁸⁸) Архив VII, рег. бр. 11/10-6, к. 1151/1; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 23. октобра 1944. потчињеним јединицама за смјењивање 13. херцеговачке бригаде.

369. пука и 369. пионирски батаљон легионарске 369. дивизије; борбена група »Бекер«, коју су чинили дијелови штаба 370. пука легионарске 369. дивизије и остаци 1. батаљона 370. пука са неколико тенкова и, треће, остаци Артиљеријске групе обалске артиљерије и дијелови батерије Морнаричке пјешадије и Команде јужне Далмације.¹⁸⁹⁾

Послије тешких губитака у људству, наоружању и другом војном материјалу на сектору Дубровник-Стон, Штаб легионарске 369. дивизије желио је да организовано спаси оно што се може спасити како би на новим одбрамбеним положајима на сектору Мостара могао пружити што јачи отпор. О стању и расположењу које је владало у редовима непријатељских јединица, које су се повлачиле преко Метковића и долином Неретве, свједочи и Франо Шрамл, који, између осталог, биљежи:

»23. октобар - Штаб Дивизије: Броју 420 рањеника посљедњих дана прикључило се даљих 120. Данас у Метковић цијелога дана пристижу велике масе војника који одступају из Дубровника, преко хиљаду. Киша непрекидно пада. Поручник Адлер.«¹⁹⁰⁾

Кад је Штаб 12. бригаде, не губећи вријеме и желећи да што прије настави борбу и натјера непријатеља на даље повлачење према Мостару, издао 25. октобра заповијест да се нападне Метковић и Габела,¹⁹¹⁾ још ништа није знао о намјери њемачке команде да што прије извуче своје снаге из котлине доње Неретве и оријентише их према Мостару. Издајући поменуту заповијест, Штаб Бригаде је, додуше, скренуо пажњу својим батаљонима да »сви досад прикупљени подаци о непријатељу говоре да су се швабе повукле из Метковића и Габеле«, али је, ипак, прецизирао све детаље напада и на Метковић и на Габелу. Међутим, непријатељ није пружао отпор, јер су се његове јединице у ноћи 25/26. октобра извукле из Метковића према Чапљини и Домановићима, док су у Метковићу и његовј близини остале само усташе. У јутро 26. октобра 1. батаљон је око 7 сати упао у Метковић и лако савладао усташку посаду. Усташе су имале неколико мртвих и рањених, а у 1. батаљону је било 5 лакше рањених бораца. Заплијењено је и одмах евакуисано за потребе војске и народа 20 вагона жита. Предавши Метковић јединицама Неретљанског НОП одреда, 1. батаљон је одмах кренуо правцем Габела-Чапљина. Док је 1. батаљон нападао Метковић, 3. батаљон Бригаде је, такође 26. октобра, очистивши села Драчево и Крупну, ушао у Габелу. Истог дана је и 2. батаљон Бригаде, преко Драчева и Скочима, очистивши села Вишиће и Клеппе, извршио свој дио задатка тако, да су до вечери 26. октобра батаљони бригаде, послије ослобођења Тасовчића и Чапљине, избили на линију села Требижат и Дретељ, на десној и Тасовчићи-Хотањ, на лијевој обали Неретве. Да би задржали напредовање 12. бригаде, остаци 1. батаљона 369. пука покушали су 27. октобра да код Тасовчића изврше противнапад, али им то није успјело. Легионари су у противнападу имали 8 погинулих, заплијењен је пушкомитраљез »шарац« и нешто војне опреме, док су дијелови 3. батаљона, који је одбио тај противнапад непријатеља, имали једног погинулог. Одбивши противнапад непријатеља, код Тасовчића, дијелови 3. батаљона потјерали су разбијену непријатељску групу и сљедеће ноћи стигли пред село Домановиће. На тај се начин њемачка посада у Домановићима нашла угрожена, с једне стране, од дијелова 12. бригаде а, с друге стране, од дијелова 13. бригаде из

¹⁸⁹⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 70.

¹⁹⁰⁾ Франц Шрамл, *Хрватска ратишта*, Зборник НОР-а, том IV, књ. 20, док. 70.

¹⁹¹⁾ Архив VII, рег. бр. 11/5-6, к. 1151/1; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 25. октобра 1944 потчињеним јединицама за ослобођење Метковића и Габеле.

правца Стоца. Зато се посада у Домановићима, у јутарњим сатима 28. октобра, повукла према селу Бивоље Брдо у правцу Буне. То је била и посљедња интервенција 12. бригаде према Мостару на лијевој обали Неретве. Бригада се, наиме, 28. октобра у цјелини пребацила на десну обалу Неретве, гдје су се већ налазили њени 1. и 2. батаљон, држећи линију Студеници-Међугорје-Шурманци. Извјештавајући Штаб 29. дивизије о својим борбама и напредовању, Штаб 12. бригаде јавио је 28. октобра да: »Непријатељ (окупатор) бјежи према Мостару . . . Усташе их слиједе у бјегству и саме не примају упорну борбу. Локална политичка ситуација није лоша. Народне масе се прилично лако прилагођавају новој ситуацији и увиђају крај фашизма и њихових слугу усташа. До сада смо мобилисали 80 бораца - Муслимана, Хрвата и Срба.«¹⁹²⁾ Линија положаја непријатеља, коју је бранило око 2.000 усташа из 6. усташког здруга и усташке милиције, ишла је од Љубушког, преко Читлука, до Крхиног Граца. Око 16 сати 28. октобра јаче снаге усташа из правца Љубушког нападе су јединице 12. бригаде испред себе, са жељом да се пробију према Чапљини, али су брзим противнападом одбачене у Љубушки. Усташе су имале 14 убијених и већи број рањених, док је у Бригади погинуо један борац. Том приликом од усташа је заплијењено 11 пушака и 2 пиштоља.¹⁹³⁾ У 23. сата, такође 28. октобра, Штаб Бригаде издао је заповијест о потпуном пребацивању и распореду својих јединица на десној обали Неретве,¹⁹⁴⁾ па се 29. октобра ујутро 1. батаљон смјестио у село Прћавци, са обезбјеђењем од Љубушког и везом на свом десном боку, са 2. батаљоном у Чилићима, који је имао задатак контроле Међугорја и правца од Читлука, док се 3. батаљон са својом главнином смјестио у село Дретељ, код истоимене жељезничке станице, са задатком контроле жељезничке пруге узводно од Дретеља према Шурманцима и заштите реда у Чапљини, гдје се налазио Штаб Бригаде. У заповијести Штаба Бригаде посебно се инсистирало на будности и опрезу, пошто је рад обавјештајно-извиђачке службе био отежан због непријатељског расположења које је према јединицама НОВЈ владало на цијелој тој територији. У току 29. октобра није било борби, изузев чарке патрола, али су већ 30. октобра дијелови 6. и 9. усташког здруга, јачине од око 1.000 усташа, поновно покушали да се пробију према Чапљини, крећући се из Читлука и Церна према Међугорју. На правцу тог напада налазиле су се снаге 2. батаљона, који је код Међугорја скоро цијели дан водио борбу с усташама да би их на крају одлучним противнападом одбацио и приморао да се повуку у Читлук. Усташе су имале 15 погинулих и 20 рањених, док су у 2. батаљону погинула три, а рањена четири борца. Погинули су Перо Башић из Рупног Дола, Требиње, Благоје Видачић из Пијавица, Требиње и Мухамед Дураковић из Чичева, Требиње, који је тешко рањен и касније подлегао ранама. Усташе су и сљедећи дан обновили напад, очигледно желећи да зауставе или макар успоре напредовање Бригаде како би омогућили посади у Мостару да се што боље среди ради одбране. И тај напад у којем је учествовало око 1.000 усташа прошао је, као и претходни, па је 31. октобра, након што је

¹⁹²⁾ Архив VII, рег. бр. 39-6, к. 1144/11; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 28. октобра 1944. Штабу 29. дивизије о развоју ситуације на десној обали Неретве.

¹⁹³⁾ Архив VII, рег. бр. 40-6, к. 1144/Н. Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 29. октобра 1944. Штабу 29. дивизије о нападу непријатеља од правца Љубушког.

¹⁹⁴⁾ Архив VII, рег. бр. 11/8-6, к. 1151/1. Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 28. октобра 1944. потчињеним јединицама о затварању правца према Љубушком, Читлуку и Мостару.

противнападом поново поразио непријатеља, 2. батаљон Бригаде избио је на линију Читлук-Крехин Градац-Близанци. Овог пута убијено је 5 усташа, а више их је рањено. У 2. батаљону рањена су 2 борца. Истог дана 3. батаљон се помјерио у Шумарице, док је 1. батаљон према Љубушком и даље држао Милетину (к. 234).¹⁹⁵⁾ Кретање 12. бригаде на цијелом том простору било је знатно отежано потпуним непознавањем терена и минималним могућностима за обавјештавање и добијање информација, али и због непријатељског или потпуно пасивног држања становништва према јединицама Бригаде. Зато ни Штаб Бригаде није тачно ни благовремено знао шта се дешава на том подручју, што је захтијевало максималну опрезност и будност и самим тим успоравало наступање.

Зато су и везе са другим јединицама НОВЈ биле отежане.¹⁹⁶⁾ Бригада је имала редовну везу са Штабом Групе јужнодалматинских НОП одреда, која је дејствовала око Љубушког, као и са Штабом Неретљанског НОП одреда који се налазио на простору Вргорац-Црвени Грм и затварао правац од Љубушког према ослобођеном Метковићу. Бригада тих дана још није имала везу са Штабом Западнохерцеговачког НОП одреда, као што није имала ни тачну представу о ситуацији на простору Љубушки-Имотски. Западнохерцеговачки НОП одред налазио се тада под командом Штаба Групе јужнодалматинских НОП одреда, да би тек 2. новембра био стављен под команду Штаба 12. бригаде.¹⁹⁷⁾

Послије ослобођења Љубушког, 29. октобра, који су ослободиле јединице Западнохерцеговачког НОП одреда, усташке јединице су се повукле према Читлуку, скраћујући тиме фронт одбране, али и појачавајући га истовремено. Дијелови 12. бригаде су 31. октобра напали и разбили усташе на простору Крехин Градац и, гонећи их, 1. новембра ослободиле Читлук, избивши на линију Читлук-Крехин Градац-Близанци. Непријатељ се, међутим, није лако предавао, него је, напротив, предузимао противнападе без обзира што су се они завршавали поразно по њега. Усташе су тако, 1. новембра, значи одмах после губитка Читлука, покушали са око 1.000 војника да снажним противнападом поврате Читлук, и остале изгубљене положаје. Борба је трајала цијелог дана, па је непријатељ одбачен и приморан да се повуче према Мостару. У тој борби убијено је 10, а рањено 22 усташе, док су три заробљена. Заплијењен је исправан камион, 2 исправна и 2 неисправна митраљеза, доста муниције и разне војне опреме. Бригада је имала 5 рањених бораца. После тог успјеха јединице Бригаде су се помјериле даље на сјевер и овладале положајима на линији Черин-Блатница-Стражница (к. 448) - Добро Село-

¹⁹⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 9/60, к. 1151/11, Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за октобар 1944.

¹⁹⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 46-6, к. 1144/И. Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 31. октобра 1944. Штабу 29. дивизије.

¹⁹⁷⁾ Развој војних јединица НОВЈ почиње у западној Херцеговини формирањем Љубушке партизанске чете у јесен 1943. године, у којој је првих дана било свега 15 бораца, углавном из села Бијаче. Чета је била у саставу Неретљанског НОП одреда. Постепеним повећањем броја бораца створени су услови за формирање Љубушког партизанског батаљона, који је формиран првих дана јула 1944. На дан формирања имао је око 80 бораца и старјешина, остајући и даље у саставу Неретљанског НОП одреда. Кад су убрзо створени услови, на захтјев Окружног повјереништва КПЈ за западну Херцеговину, половином септембра 1944. године формиран је Западнохерцеговачки НОП одред, који је на формирању бројао 137 бораца и старјешина и по националном саставу био у правом смислу југословенског карактера (83 Хрвата, 41 Муслиман, 10 Срба, 2 Словенца и 1 Италијан). Одред је био врло добро наоружан и располагао је, поред 93 пушке, са 19 пушкомитраљеза, 17 машинки, лаким и тешким минобацачем. Јуре Галић, *Западнохерцеговачки одред, Херцеговина у НОБ-у*, Војноиздавачки завод, Београд, 1961, стр. 747,

Слипчићи. Обновљен напад усташа 2. новембра такође је одбијен, уз знатне губитке - 10 убијених и више рањених усташа, док су у Бригади рањена 2 борца. Извјештавајући Штаб 29. дивизије у тим борбама, Штаб 12. бригаде закључује:

»Банде су иначе у приличној мјери дрске и, уколико их ми не напад-немо, оне прелазе у напад на нас тако да су нам батаљони врло заморени и истрошени са муницијом. Потребно је да нам се што прије дотуре све врсте муниције, а нарочито енглеске, јер смо остали без резерве.«¹⁹⁸

Тих дана врховни командант НОВ и ПОЈ, Јосип Броз Тито, упутио је 11. септембра свим јединицама НОВ и ПОЈ депешу у којој се каже: »У цијелој земљи ситуација се повољно развија. Наше јединице изводе свуда успјешне акције. Наши ослободили велике области и у току је масовна мобилизација. Разбијене су основне четничке недићевске банде. Успјели смо разоружати десет хиљада бугарских војника па чак и комплетне дивизије. За сада прешло на нашу страну неколико хиљада домобрана. Очекујемо још шире прелажење. Положај Нијемаца је у цијелој земљи врло тежак. Њихове снаге, које се из Грчке и Албаније повлаче преко Македоније и Србије, дјеломично су дезорганизоване. Због разорених пруга, углавном се служе цестима. Очекује се и даље повлачење ка сјеверу. Од свих јединица тражити максимално развијање иницијативе и офанзивног полета, све јаче уништавање комуникација, заузимање важних чворова, градова и других упоришта. Од вас тражимо да не дозволите Нијемцима да се организовано повуку и изнесу оружје из наше земље.«¹⁹⁹ Она је упућена »на знање и равнање« свим штабовима јединица у саставу 29. дивизије. Штаб Дивизије у обавјештењу потчињеним јединицама о депеши Врховног штаба НОВ и ПОЈ наглашава:

»Свим силама и средствима настојати да се непријатељу нанесу велики губици и да му се не дозволи организовано повлачење. Развити код свих јединица офанзивни полет и не дозвољавати непријатељу мирно борављење на појединим мјестима. Нарочиту офанзивност развити против домаћих издајника у циљу потпуног уништења.«²⁰⁰

Септембра 1944. батаљони 12. бригаде били су релативно добро попуњени. Имали су наоружање са јаком ватреном моћи, а могла се добити, по потреби, и подршка артиљерије, па чак и тенкова и оклопних возила, јер је 29. дивизија имала у своме саставу сопствени артиљеријски дивизион,²⁰¹ а под својом командом и дио 1. тенковске бригаде НОВЈ, која се после ослобођења Дубровника и јадранске обале искрцала и ушла једним дијелом у састав 29. дивизије. Санитетска служба била је успјешно реорганизована и располагала је најнужнијим квалификованим кадром. Санитетски материјал није више представљао проблем као некад, пошто су јединице 29. дивизије у борбама, а посебно освајањем градова, дошле до знатних количина не само санитетског материјала, него и разне опреме без које хируршки захвати и интервенције нису могли бити успјешни. Осим тога, дио помоћи у санитетском материјалу слали су савезници, а најтежи рањеници и болесници могли су, у случају

Архив VII, рег. бр. 2-7, к. 1144/П: Извјештај штаба 12. херцеговачке бригаде од 2. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

¹⁹⁸ Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 92; Обавјештење Штаба 29. дивизије од 20. септембра 1944. потчињеним јединицама, о депеши Врховног штаба НОВ и ПОЈ о општој ситуацији у земљи и даљим задацима.

²⁰⁰ Исто.

²⁰¹ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 31; Наредба Штаба 29. дивизије од 9. октобра 1944. за формирање артиљеријског дивизиона.

потребе, да буду евакуисани авионима и бродовима у савезничке болнице у Италији. Ријечју, постојали су сви нужни услови да се у потпуности спроведе наређење Штаба 29. дивизије од 17. септембра о формирању бригадних болница и бригадних батаљонских превијалишта.²⁰² Мада се рањеним и болесним борцима посвећивала потребна иажања и давала свака предност, тек тада су били остварени услови да се, кад је ријеч о рањеним и болесним борцима, на вријеме и ефикасно реагује. Поред болнице, која је увијек постојала при Штабу 29. дивизије, постојале су и бригадне болнице, као и покретне хируршке екипе. Формирана је и тзв. евакуацијска болница, која се налазила у близини импровизованог аеродрома у близини села Самобора у Гатачком пољу, у коју су се тешки рањеници обично одмах упућивали ради даље евакуације авионом у неку од савезничких болница у Италији. Ту је био први аеродром, тачније прво авионско узлетиште у Херцеговини, које је оспособљено 6. септембра 1944. године. Први пут помиње се у извјештају помоћника начелника Штаба 29. дивизије, од 9. септембра, у вези са евакуацијом око 200 рањеника из 6. пролетерске дивизије »Никола Тесла«, 29. дивизије НОВЈ, Дивизије »Гарибалди« и 12. ударног корпуса НОВЈ. Ти су се рањеници 7. септембра нашли у рејону Гацка, да би одатле били евакуисани у Италију. О томе се у поменутом извјештају, између осталог, каже:

»Наши рањеници и болесници, као и рањеници и болесници Приморске ударне групе, стигли су и сви се налазе у близини аеродрома. Стигли су сви остали који путују у Италију . . . Аеродром је припремљен, дрва донсшена и све спремно за транспортовање рањеника и рад на аеродрому. Потребно је палити око 40 ватри. Људства за рад на аеродрому има врло мало, иако сам покупио сво људство Команде подручја, Команде мјеста и Окружног комитета. Ако буде аеродром стално у Гацку и авиони се спуштали, потребно је најмање држати 150 људи и да на тај начин рад успјешно функционише.«²⁰³

Тешке борбе на »зеленој линији« јужно од Мостара и Широког Бријега

Послије ослобођења Читлука и разбијања противнапада усташа, 1. и 2. новембра 1944, с намјером да поврате Читлук и изгубљене положаје око њега, 12. бригада је избила на линију Черин-Блатница-Стражница (к. 448) - Добро Село-Слипчићи. Био је то дио тзв. »зелене линије« (»Нше §гип«), како је њемачка команда назвала своју главну линију одбране установљену ради обезбјеђења јужног бока групе армија »Е«, која се преко Сарајева и Брода повлачила на сјевер, те ради евентуалног прихватања 21. њемачког армијског брдског корпуса у случају да се успије пробити преко Никшића и Херцеговине према Мостару. »Зелена линија« њемачке одбране ишла је почетком новембра 1944. године од Книна, преко Мостара, на Вишеград, па одатле низ Дрину на сјевер, а Книн и Мостар били су њени главни одбрамбени бастиони. На дијелу »зелене линије« око Мостара, рејони Широког Бријега и Невесиња били су по-

²⁰² Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 85; Наређење Штаба 29. дивизије од 17. септембра 1944. штабовима потчињених јединица за формирање бригадних болница и бригадних и батаљонских превијалишта.

²⁰³ Зборник НОР-а, том IV, књ. 29, док. 53; Извјештај помоћника начелника Штаба 29. дивизије од 9. септембра 1944. Штабу дивизије о ситуацији на просторији Гацко-Кула Фазлагих

четком новембра 1944. два истурена утврђена и добро брањена бочна бастиона, који су затварали прилазе Мостару и које је, макар један по један, требало савладати прије директног напада на Мостар.

Почетком новембра 1944. године пред 12. бригадом у ширем рејону Широког Бријега стајале су јаке легионарско-усташке снаге. Били су то слиједећи дијелови легионарске 369. пјешадијске дивизије: 2. батаљон 369. пјешадијског пука, 369. извиђачки батаљон, 369. пољски допунски батаљон, 4. дивизион 369. артиљеријског пука, 1. вод 1. батерије и цијела друга батерија 369. противтенковског дивизиона, а од половине новембра борбена група »Болман« (остаци 370. пјешадијског пука, односно 1. и 3. батаљон тог пука) која је на тај сектор пристигла са невесињског сектора. Поред ових јединица, на сектору Широког Бријега налазиле су се двије бојне 9. усташког стајаћег дјелатног здруга. Према тим јаким легионарско-усташким снагама стајала су само три батаљона 12. бригаде (4. батаљон налазио се у дивизијској резерви око Требиња). Бригада се на свом десном крилу према Неретви ослањала на 13. херцеговачку бригаду, која је послје ослобођења Почитеља избила на линију Врањевићи-Губавица, док се на лијевом крилу, на положајима Хамзићи-Космај, налазио Западнохерцеговачки НОП одред који је на том простору држао везу са Групом јужнодалматинских НОП одреда, који су држали линију Расно-Лединац-Мамићи-Подкрај, као и са 13. далматинском бригадом 9. ударне дивизије. Та бригада је, послје ослобођења Имотског, 28. октобра, задржана у Имотском, док су се двије остале бригаде 9. дивизије налазиле даље према западу.

Јединице 13. далматинске бригаде ослободиле су 2. новембра Посушје, из којег су се истог дана према Мостару извукли дијелови 738. пука 118. ловачке дивизије заједно са дијеловима 6. здруга. На тај начин, након ослобођења Имотског и Посушја, 9. ударној дивизији преостајало је још ослобођење Дувна. Дувно је имало важно мјесто у систему њемачко-усташке одбране дуж »зелене линије« између Мостара и Книна. Првих дана новембра 1944. године Дувно је било једино преостало непријатељско упориште на »зеленој линији« између Мостара и Книна, поставши тиме једина сигурнија веза између непријатељевих снага које су се повлачиле долином Неретве и оних које су се повлачиле преко Книна. Осим тога, непријатељ је, с обзиром на географски положај Дувна и јачину борбене групе која се налазила у Дувну (2. батаљон 369. пука 369. дивизије, 3. батаљон 738. пука и дијелови 2. дивизиона 668. артиљеријског пука 118. ловачке дивизије и двије батерије 622. артиљеријског дивизиона), могао одатле да интервенише према Мостару и према Книну. Зато су њемачке и усташке снаге на сваки начин настојале да задрже Дувно, што су успјевале до 15. новембра. Тога дана једна борбена група напустила је Дувно и Посушје, а у Дувно су ушли дијелови 4. бригаде 9. ударне дивизије.

Снаге 12. бригаде, заједно са 13. бригадом 9. ударне дивизије, нису биле довољне ни по броју нити по наоружању да успјешно и брзо наставе са даљим потискивањем непријатеља према његовим утврђеним положајима у ужој зони одбране Широког Бријега. Зато су борбе у првој половини новембра 1944, односно до доласка 10. херцеговачке бригаде на овај простор, биле, у суштини, дефанзивног карактера, без обзира на привид офанзивности који им је даван. На линији Черин-Блатница-Стражница-Добро Село-Слипчићи 12. бригада је остала до 9. новембра,

одбијајући са успјехом све покушаје надмоћнијег непријатеља. Трећи новембар је прошао без борбе, што је искоришћено за одмор и рад са борцима.

Једна група легионара, у јачини од око 300 војника, напала је 4. новембра положаје 12. бригаде на правцу Стражница-Добро Село-Слипчићи.²⁰⁴⁾ Непријатељ је противнападом натјеран у бјекство, тако да није успио да евакуише погинуле (нађено је 14 погинулих војника и 2 официра). У Бригади су погинула 2 борца, а међу четворицом рањених био је и Војо Курилић, замјеник команданта 2. батаљона. Заплијењен је пушкомитраљез »шарац«, машинка, 9 иушака, 4.000 метака и друга војна опрема. Сљедећег дана, легионарско-усташка колона јачине 600-700 војника обновила је у јутарњим сатима напад на положаје бригаде, фронтом од села Баћевића до Сретнице. У нападу су учествовала и 3 тенка, док је артиљерија из Улога и Јасенице пружала интензивну подршку колони која је нападала. Борба је трајала до првих послеподневних сати, кад су дијелови 12. бригаде прешли у противнапад, разбили непријатељеву формацију и натјерали га у бјекство према аеродрому и Јасеницама и даље према Мостару. Гоњење непријатеља и чишћење терена потрајало је до у ноћ. Нађено је 40 погинулих легионара и усташа, међу којима и један официр. Заплијењен је пушкомитраљез »шарац«, 10 пушака, неисправна радио-станица, машинка, нешто пушчане муниције и друга ситна војна опрема. У Бригади су погинула два борца а 12 је рањено, углавном лакше. Међу рањенима био је и Данило Ненадић, замјеник команданта 3. батаљона.

Пошто је 12. бригада и даље дејствовала само са три батаљона, ишчекивао се долазак 10. херцеговачке бригаде чији је 4. батаљон стигао већ 4. новембра на просторију коју је држала 12. бригада и, до доласка главнине 10. бригаде, био привремено стављен под команду Штаба 12. бригаде. На положајима 12. бригаде 6. и 7. новембра није било борби. Једино је извиђачки вод 12. бригаде, са једним водом 4. батаљона 10. бригаде, напао 8. новембра усташе у селу Јаре и Кљенак. Убијене су 3 усташе, док бригаде нису имале губитака.^{1,3)} У 14 сати 9. новембра стигла је главнина 10. бригаде, чији су батаљони преузели положаје које је држала 12. бригада, па се 12. бригада истог дана помјерила западније, прешавши на сектор Широког Бријега. Приликом рокаде, 12. бригада се на линији Јаре-Полугрно-Дужице сукобила са усташама. Убијено је 6 усташа и заплијењено нешто муниције. У 12. бригади 2 борца су рањена. Тако су се три батаљона 12. бригаде нашли 10. новембра на положају Узарићи-Полугрно-Осоје-Мамићи. На десном боку према Мостару налазила се 10. херцеговачка бригада, а лијево, даље на запад, 12. бригада је држала везу са јединицама 9. ударне дивизије.

У релацији Штаба 12. бригаде о раду и операцијама Бригаде у новембру 1944. године каже се, између осталог:

»Бројност батаљона била је просјечно по 190 бораца. Сваки батаљон је имао по један тешки и један лаки бацач са ограниченим бројем мина и по једну тешку 'бреду' са довољно муниције. Осим тога,

²⁰⁴⁾ Архив VII, рег. бр. 9/61-10, к. 1151/11; Операцијски дневник Штаба 12. херцеговачке бригаде за новембар 1944.

²⁰⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 6-7; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 6. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

сваки батаљон је имао просјечно по 17 пушкомитраљеза разног типа, а половина од тога енглеских. Пушку је имао сваки борац, већим дијелом 7,9 мм. Муниције за оружје калибра 7,9 мм имали смо ограничен број и само поред штедње је дотицала, снабдјевајући се њоме заробљавањем од непријатеља. Енглеске муниције имали смо увијек у довољној количини и снабдјевани смо од Дивизије. Са ручним бомбама средње смо стајали.»²⁰⁶

У истој релацији Штаб 12. бригаде дао је и оцјену борбеног морала својих јединица:

»Морал бораца је на висини, а борбеност у приличној мјери смањена ради великог прилива нових бораца, а одашиљања старих у друге јединице. У посљедње вријеме стари борци, уколико их још има, само су руководиоци. Стари руководиоци или су премјештени или постављени на више положаје тако да је руководећи кадар у Бригади потпуно подмлађен, још довољно неискусан, несналажљив, омладински и ради тога без довољно ауторитета. Ово све у толикој мјери утиче на ударност Бригаде тако да, иако појачана бројчано, сада је 50% мање способна извршавати задатке у поређењу са ранијом њеном способности. Борбена вјештина младих бораца је слаба те ово, поред слабих успјеха, доводи до већих рањавања што свакако негативно утиче на морал и борбеност.»²⁰⁷

То је значило да је Бригада по први пут била озбиљније суочена са непријатељем који је своју линију одбране штитио низом утврђених положаја, што је представљало основну потешкоћу подмлађеног и добрим дијелом неискусног борацког састава Бригаде. Надмоћност непријатеља, бројчана и у наоружању, још је више отежавала услове под којима је требало да ратује Бригада.

Долазак 10. херцеговачке бригаде значио је појачање ударних могућности јединица које су се налазиле на простору између Широког Бријега и Мостара, чиме су обавезе 12. бригаде постале знатно мање. Штаб 12. бригаде је желио да искористи ту повољну ситуацију. Намјера је била да са своја три батаљона и Западнохерцеговачким НОП одредом, који се налазио под командом Штаба 12. бригаде, концентрично нападне и разбије најприје спољну одбрану Широког Бријега, а затим одбрану и у самом мјесту и тако ликвидира то јако њемачко-усташко упориште. Дванаеста бригада је 11. новембра напала непријатеља на линији Кочерин-Широки Бријег-Узарићи. Кочерин и Узарићи су истог дана ослобођени, а запосједнут је мост на Угровачи. Напад на Широки Бријег није успио, јер систем одбране и утврђења није могао да буде пробијен и савладан без употребе артиљерије. У борби је убијено 20 усташа, а Бригада је имала 2 погинула и 10 рањених. Заплијењен је митраљез »брета«, 2 пушкомитраљеза и 1.000 метака. Борба око Широког Бријега настављена је 12. новембра, а истог дана увече поновљен је директан напад на Широки Бријег, али и овог пута без успјеха. Непријатељева одбрана искористила је тенкове који су, заједно са око 1.000 легионара, 12. новембра пристигли из Мостара. И тада су усташе имале знатне губитке - 22 погинула и више рањених. Бригада је изгубила 3 борца, а 12 је рањено. Међу рање-

²⁰⁶) Зборник НОР-а, том IV, књ. 31. док. 16; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде о борбама у новембру 1944.

²⁰⁷) Исто.

нима био је и Спасо Беловић, командант 1. батаљона. Користећи јака појачања, која је у људству и материјалу добио у току 12. новембра, као у ноћи 12/13. новембра, непријатељ је успио да се 13. новембра у јутарњим сатима јачим снагама пробије из Широког Бријега у Кочерин. Истовремено је и једна група пристигла у село Добрковиће, дејствујући као десна побочница главнини која се друмом из Широког Бријега пробила у Кочерин. Продор легионарско-усташке групе и око 1.000 војника са неколико тенкова и оклопних кола у Кочерин и избијање десне побочнице непријатеља у Добрковиће довели су до раздвајања јединица 12. бригаде, које су се налазиле сјеверно од друма Широки Бријег-Кочерин, од њене главнине која се налазила јужно од поменутог друма и Широког Бријега. Сјеверно од друма Широки Бријег-Кочерин налазили су се 4. батаљон 10. херцеговачке бригаде и Западнохерцеговачки НОП одред. На јужној страни друма била су ангажована два батаљона 12. бригаде, док се њен 3. батаљон налазио у бригадној резерви. Да би спрјечио даље продирање, непријатеља из Кочерина, Штаб 12. бригаде убацио је у борбу свој 3. батаљон из резерве, али ни његово ангажовање није зауставило непријатеља. Активно учешће локалне усташке милиције, као и мјештана, против јединица 12. бригаде, такође су у великој мјери отежавали исход борбе. Одсјечени 4. батаљон 10. бригаде и Западнохерцеговачки НОП одред, изложени жестоком усташком нападу, успјели су се пробити на јужну страну друма Широки Бријег-Кочерин, при чему је 4. батаљон прошао без губитака, али је зато одред имао знатних губитака. Једна његова чета била је одсјечена од главнине и разбијена. Ни њемачко-усташка посада у Широком Бријегу није мировала, него је продрла према Мокром и Узарићима. Задржавајући непрекидно офанзивну иницијативу, дијелови 12. бригаде су у ноћи 13. новембра поновно напали Широки Бријег, али ни тада напад није успио. Губици непријатеља били су прилични - убијено је 20 усташа, уз знатнији број рањених. Дванаеста бригада имала је 4 погинула борца и седам је рањено.

Четрнаестог новембра легионарско-усташке колоне наставиле су покрет комуникацијом Мостар-Широки Бријег, продужујући из Широког Бријега према Кочерину и Посушју. Не располажући потребним информацијама, Штаб 12. бригаде није првих дана знао тачне разлоге тог ујурбаног кретања непријатељевих снага. Убрзо је постало јасно да су сви ти покрети непријатеља и његова крајња одлучност да задржи слободан пролаз том комуникацијом били у функцији прихватања њемачко-усташке групе из Дувна и обезбјеђења њеног повлачења комуникацијом Дувно-Посушје-Кочерин према Широком Бријегу и Мостару. Управо због тога јака легионарска колона (око 1.000 војника, 150 камиона и 8 тенкова) требало је по сваку цијену да пробије, 13. новембра, у Кочерин, па затим, остављајући дио снага у Кочерину, да продужи према Посушју. У Посушју је требало да се састане са јаком колоном која је 15. новембра требало да извуче из Дувна и да овлада Посушјем, да би одатле, заједно са колоном која им је из Кочерина стигла у сусрет, кренули према Широком Бријегу и даље према Мостару. За успјешно извршење тог плана, непријатељ је морао претходно да осигура не само проходност комуникације од Посушја преко Кочерина до Широког Бријега, него и да чврсто држи Широки Бријег, своје веома важно упориште и кључ одбране комуникације Широки Бријег-Мостар. Бригада се 14. новембра налазила на простору Медовићи-Дужице-Осоје-Јаворник-

Узарићи. гдје је држала положаје с јужне стране цесте Широки Бријег-Кочерин. Одатле је узнемиривала непријатеља који се кретао комуникацијом Широки Бријег-Кочерин, али у току тог дана није предузимала ништа против посаде у Широком Бријегу. Непријатељ је, са своје стране, покушао напад према Мокром, али га је 2. батаљон 12. бригаде одбацио, уз губитке од 5 погинулих и више рањених. У 2. батаљону један борац је погинуо, а два су рањена. У ствари, закључено од 20. новембра непријатељ је, без обзира на губитке, упорно настојао да офанзивним акцијама предухитри нападе 12. бригаде и на тај начин је држи даље од комуникације којом је требало да се извуку снаге које су се повукле из Дувна и оне које су им ишле у сусрет ради прихвата. Штаб Бригаде је то уочио, настојећи да непријатељу нанесе што веће губитке у људству. Рокирајући се нешто јужније од Широког Бријега, 12. бригада се 15. новембра нашла на линији Медовићи-Дужице-Јаворник-Узарићи, гдје је, с једне стране, могла успјешније да дочека напад из Широког Бријега а, с друге, да и сама угрози непријатеља у Широком Бријегу. На лијевом крилу Бригаде налазио се Западнохерцеговачки НОП одред, који је контролисао простор према Кочерину. Непријатељ је и 15. новембра из Широког Бријега напао положаје Бригаде, али је противнападом одбачен, уз губитке од 6 убијених и више рањених, док су у Бригади 3 борца погинула, а 5 је рањено.²⁰⁸ Будућа да су борци због вишедневних борби били преморени, Штаб Бригаде је своје јединице поново незнатно рокирао, поставивши их на линију Медовићи-Осоје-Мокро-Узарићи, с тим што су батаљони били смјештени у селима Медовићи, Дужице, Черигај, Турчиновићи и Узарићи. Тим рокирањем унеколико је умањен притисак непријатеља из Широког Бријега, а борци су добили мало времена да предахну. Зато 16. новембра Бригада није имала посебних борби, које ни непријатељ није почињао, мада је једна засједа 3. батаљона изнад моста на Угровачи убила три, а ранила десет легионара. Тог дана једна група усташа, који су се крили око својих кућа на простору Хамзићи-Бухово, сачекала је једну колону бригадне коморе на пола пута између Хамзића и Бухова. Радило се о колони која је из Бухова, у којем се налазио Штаб 12. бригаде, послата у Черин да прихвати материјал који је преко 10. херцеговачке бригаде послат за потребе 12. бригаде. Колона се састојала од 35 товарних грла, са исто толико коњоводаца, а водио ју је Саво Слијепчевић, интендант 12. бригаде. Као обезбјеђење, колону је пратило 25 бораца. Са колоном се из Штаба 10. бригаде кретао и Саво Чоловић, шеф 2. одсјека (обавјештајног) 29. дивизије, који је службено био у обиласку бригада. У једном тренутку Саво Чоловић и Саво Слијепчевић су се одвојили 100-200 метара испред колоне и пролазећи поред зида-међе налетели на усташку засједу, која је са удаљености од неколико метара отворила ватру на њих. Од првих метака погинуо је Саво Чоловић из села Крекавице, Невесиње, док је Саво Слијепчевић из села Самобора, Гацко био смртно рањен и након два сата умро. Засједа је послије првих испаљених метака побјегла с лица мјеста.²⁰⁹ Извиђачки вод Бригаде и његов командир Александар Зеленовић Саша, на свој захтјев кренули су у потрагу за убицама и послије два дана привели

²⁰⁸ Архив VII, рег. бр. 12-7, к. 1144/П; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 16. новембра 1944. Штабу 29. ударне дивизије.

²⁰⁹ Архив VII, рег. бр. 15-7, к. 1144/И и рег. бр. 16-7, к. 1144/Н; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 17. и 18. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

тројицу. На саслушању пред војним судом Бригаде они су признали злочин и били осуђени на смрт стријељањем. За умјешност вођења акције и изванредну храброст Штаб 12. бригаде посебно је похвалио извиђачки вод и његовог командира.

Тај случај био је непосредан повод да Штаб 29. ударне дивизије, 17. новембра, свим потчињеним штабовима изда посебно наређење у вези спровођења мјера борбеног обезбјеђења.²¹⁰ Штаб 29. дивизије имао је већ од раније неколико случајева неправилног или никаквог обезбјеђења у својим јединицама, »због чега је у последње вријеме дошло до немилих догађаја«. Истичући случајеве који су се десили у 11, 12. и 14. бригади, Штаб Дивизије је информисао да ће »одређена комисија испитати горе наведене случајеве и, ако буде кривице до руководиоца, узети их на законску одговорност«. Утврђујући и конкретно наређујући чега се све у вези са обезбјеђењем убудуће морају придржавати сви штабови и командни састави јединица 29. дивизије, Штаб Дивизије је посебно наглашавао да се непријатељу не смије дозволити да користи фактор изненађења и да »обезбједити се правилно значи не дозволити изненађење, а кад нас непријатељ не изненади не може нас никад ни потући, јер ако је ситуација за пријем борбе неповољна, ми се можемо извући из непријатељског додира а ако нас непријатељ изненади, он је већ постигао више од 70% успеха јер нам је наметнуо борбу под нама неповољним условима, а за њега повољним. Дакле, једном ријечју, *»не дозволити изненађење значи не бити никад потучен«*. (Подвучено у тексту цитираног наређења Штаба 29. дивизије - прим. аутора).

У јутро 17. новембра њемачке јединице почеле су са жестоким нападом из Кочерина и од моста на Угровачи на лијево крило 12. бригаде, настојећи на сваки начин да одбаце њене јединице што јужније од комуникације Кочерин-Широки Бријег и тиме осигурају безбједније извлачење својих јединица, које су се преко Посушја и Кочерина повлачиле према Широком Бријегу и Мостару. У нападу је учествовало око 800 војника, који су дјеломично припадали борбеној групи »Болман« (»Bo1-lшапп«), која је управо пристигла у рејон Лисе-Широки Бријег-Кочерин. Ту групу сачињавали су 1. и 3. батаљон 370. пјешадијског пука легионарске 369. пјешадијске дивизије, који су се дотле налазили у рејону Невесиња. Нешто прије групе »Болман«, такође из рејона Невесиња, на простор Широког Бријега пребачен је и 369. пољски допунски батаљон исте дивизије, док су са простора Посушје-Кочерин у Невесиње у исто вријеме пребачени 369. пјешадијски пук, без 2. батаљона који је остао на ранијем простору, затим 3. дивизион 369. артиљеријског пука и 1. батаљон 369. противтенковског дивизиона. Непријатељ је у почетку имао успеха и успио чак потиснути јединице 12. бригаде са њених првих положаја, али је крајем дана противнападом разбијен и натјеран у бјекство дијелом у Кочерин, а дијелом у Широки Бријег. На попришту борбе пронађено је 30 погинулих, али се на основу великог броја носила могло закључити да је непријатељ морао имати далеко веће губитке, нарочито у рањенима. У Бригади су тог дана погинула 2 борца, 9 је лакше рањено, а један је нестао.²¹¹

²¹⁰ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 79; Наређење Штаба 29. дивизије од 17. септембра 1944. штабовима потчињених јединица за спровођење мјера борбеног обезбјеђења у јединицама дивизије.

²¹¹ > Архив VII, рег. бр. 16-7, к. 1144/Н и напомена бр. 1; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 18. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

И следећа три дана непријатељ је упорно настављао са нападима, успијевајући да стално одржи проходном комуникацију Посушје-Кочерин-Широки Бријег и даље према Мостару. Чим је 20. новембра увече завршено извлачење и прихватање борбене групе из Дувна, не само да су престале офанзивне акције непријатеља, него је његова активност сведена само на најнужнија извиђања и обезбјеђење својих посада у Широком Бријегу, Кнежпољу и другим упориштима дуж друма Широки Бријег-Мостар. У оквиру тих мјера непријатељ је 18. новембра напао 1. батаљон Бригаде према Узарићима, али је одбијен. У исто вријеме, на другој страни, 3. батаљон је напао комуникацију Широки Бријег-Кочерин. У тим борбама 1. батаљон је убио тројицу, а 3. батаљон четворицу непријатељевих војника, а рањен је само један борац Бригаде. Олакшање за 12. бригаду било је избијање 13. бригаде 9. ударне дивизије, која је најприје ушла у Дувно, затим у Посушје и на крају, 20. новембра, у Кочерин, гдје је оставила један свој батаљон ради затварања правца од Широког Бријега, док је остале батаљоне смјестила на сектору Груда ради одмора. Са 13. бригадом 9. дивизије 12. бригада је успоставила везу већ 18. новембра, настојећи да са њом координира акције.²¹²⁾ Олакшавајући напад 13. бригаде 9. дивизије на Кочерин и његово поновно ослобођење, 12. бригада је 19. новембра обновила притисак према Широком Бријегу и друму Широки Бријег-Кочерин. Без властитих губитака, она је тог дана убила 6 непријатељевих војника. Посљедњи дан офанзивних акција непријатеља био је 20. новембар. Тог дана непријатељ је са простора Широког Бријега јаким снагама напао 12. бригаду дуж линије одбране, концентришући главни удар према селима Узарићи и Турчиновићи, гдје су га дочекали 1. и 2. батаљон. Непријатељ је у почетку успио да потисне јединице Бригаде са њених првих положаја, али се противнападом 1. и 2. батаљона дао у бјекство, оставивши за собом 40 мртвих, док је рањенике успио да евакуише. И два батаљона Бригаде претрпјела су знатне губитке - 5 бораца је погинуло, а 15 рањено.

Пошто се 21. новембра непријатељ задовољио да само артиљеријом туче положаје 12. бригаде, не предузимајући никакав напад, и пошто се 13. бригада 9. дивизије рокирала на простор Кочерин-Груде, Штаб 12. бригаде је, ради одмора својих јединица и њихове припреме за нове акције, рокирао своје батаљоне мало уназад од раније линије, на правац Јаре-Маркушићи-Полугрно-Черигај-Дужице, држећи везу са 13. бригадом 9. дивизије на свом лијевом, а са 10. херцеговачком бригадом на свом десном крилу.²¹³⁾ На тој линији 12. бригада је остала ради одмора од 21. до 27. новембра. Ту су се јединице нашле довољно удаљење од фронта да избјегну свакодневно узнемиравање од стране непријатеља, али и довољно близу да могу брзо прећи у акцију. Штаб Бригаде је и даље био свјестан да је ликвидација упоришта Широки Бријег гтврви услов за даљи прогон непријатеља. Зато је Штаб 12. бригаде сматрао да треба »што прије ликвидирати Широки Бријег« и да би зато требало тенкове и топове концентрисати у Имотском и одатле их користити. Штаб Бригаде је, такође, већ од почетка имао у виду заједничку акцију 12. бригаде са јединицама 9. ударне дивизије, чија се 13. бригада налазила на простору

²¹²⁾ Архив VII, рег. бр. 19-7, к. 1144/П; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 20. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

²¹³⁾ Архив VII, рег. бр. 22-7, к. 1144/П; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 23. новембра 1944. Штабу 29. дивизије.

Груде-Кочерин. У том смислу Штаб 12. бригаде изнио је Штабу 29. дивизије конкретан предлог о нападу на Широки Бријег.

Иако су, као што је већ поменуто, дани од 21. до 27. новембра прошли без покрета и борби и са обје се стране свели само на извиђања, ипак је ту и тамо долазило до мањих чарки патрола. У таквом једном сукобу код села Турчиновића убијено је 8 непријатељевих војника. Извиђања и информације којима је Штаб Бригаде располагао указивале су да непријатељ, након извлачења своје борбене групе из Дувна, смањује ефикасност на простору Широког Бријега. У самом Широком Бријегу 26. новембра налазили су се: 1. батаљон 6. усташког здруга, са командом здруга и 3. батаљон 9. здруга, као и 1. дивизион њемачког 649. пука обалске артиљерије и морнарички пјешадијски батаљон »Вахтел« (»Л^асћ^е!«). Будући да није располагао свим информацијама, Штаб 12. бригаде није знао да се све те јединице налазе у Широком Бријегу, прецизније, није знао да се у Широком Бријегу налазе 1. батаљон 6. усташког здруга и морнарички пјешадијски батаљон »Вахтел«. Тај мањак информација довео је до нереалне процјене ситуације и могућности напада на Широки Бријег, као и његове одбране. Сматрајући да је њемачко-усташка посада у Широком Бријегу и по људству и по наоружању знатно слабија него што је стварно била, пребрзо се дошло до закључка да је сазрио тренутак за коначну ликвидацију тог важног непријатељског упоришта.

Заповијешћу од 20. новембра 1944. године, која је давала глобалну слику војне ситуације у Херцеговини, Штаб 29. ударне дивизије подсјетио је све своје јединице на суштину основног задатка, утврђујући истовремено свакој од њих и конкретну улогу у постизању основног циља. ' Подвлачећи да је »задатак наше дивизије у оваквој ситуацији да са главнином својих снага уништава непријатељске снаге у котлини Неретве, на простору среза Невесиње и на комуникацији Мостар-Широки Бријег-Кочерин, да у повољном моменту овлада Мостаром и Невесињем и настави гоњење непријатеља, да врши разбијање преосталих четничко-усташких групица, да врши мобилизацију и успоставу народне власти у појединим предјелима«, Штаб 29. дивизије наредио је 12. бригади да остане на ранијој просторији Широког Бријега, »са задатком офанзивног дејства у правцу Широког Бријега«. Не прецизирајући још датум директног напада на Широки Бријег, Штаб 29. дивизије наредио је Штабу 1. тенковске бригаде НОВЈ да пошаље по један вод тенкова (3 тенка) и блинди (3 блинде) ради подршке 12. бригади у њеном евентуалном нападу на Широки Бријег. То је, свакако, био један од предуслова за предузимање ефикасног напада на Широки Бријег, али није био и једини. Други предуслов, слање артиљерије, није остварен, што се касније осветило приликом неуспјешног напада на Широки Бријег. Наиме, без артиљерије се ништа није могло учинити у ликвидацији окупаторско-усташког упоришта у Широком Бријегу. Могућности слања артиљерије су постојале, јер је већ од раније постојао Артиљеријски дивизион 29. ударне дивизије, а од 2. новембра 1944. под командом Штаба 29. дивизије привремено се налазио и 1. брдски моторизовани артиљеријски дивизион

²¹⁴⁾ Зборник НОР-а, том, IV, кн>. 30, док. 102; Заповијест Штаба 29. дивизије од 20. новембра 1944. штабовима јединица за дејства у котлини Неретве и у захвату комуникације Мостар-Широки Бријег-Кочерин.

са 8 оруђа, 22 ципа, 20 камиона и 222 борца и старјешине.²¹⁵⁾ Питање артиљерије изазвало је међу борцима 12. бригаде низ прича и коментара на које је увјерљив одговор и објашњење било тешко дати. Штаб 12. бригаде је то на одређен начин и сам примијетио, констатујући »да је Бригади била придодата артиљерија, мишљења смо да би непријатељ претрпио још веће губитке, а наши успјеси били још већи и значајнији. Ово нарочито у односу на Широки Бријег. И код бораца постоји питање зашто нам се не прида артиљерија, кад знају да са истом располажемо.«²¹⁶⁾

Штаб 12. бригаде и Штаб 13. бригаде 9. ударне дивизије договорили су се да заједнички напад на упориште Широки Бријег отпочну у ноћи 27. новембра. Заповијест за напад потписао је нови командант 12. бригаде Љубо Миљановић,²¹⁷⁾ јер је Милинко Окиљевић, дотадашњи командант 12. бригаде, кренуо 26. новембра »на војне науке у СССР«. У нападу су учествовала два батаљона 13. бригаде 9. ударне дивизије (трећи батаљон те бригаде био је у бригадној резерви), сва три батаљона 12. бригаде, 4. батаљон 10. херцеговачке бригаде, који се налазио под командом Штаба 12. бригаде и Западнохерцеговачки НОП одред. Батаљони 13. бригаде 9. ударне дивизије напали су са сјеверне стране комуникације правцем Добрковићи-Циганско Брдо-Широки Бријег (1. батаљон) и правцем Доњи Дубрковићи-Оклај-Широки Бријег (3. батаљон), држећи свој 2. батаљон у бригадној резерви у селу Јозићи. Батаљони 12. бригаде нападали су правцима Черигај-Завозник-Широки Бријег (4. батаљон 10. бригаде); Медићи-Јелинак па једном четом десно Црибиновићи, а другом четом лијево самостан и утврђења око њега, гдје је требало да се повеже са 4. батаљоном 10. бригаде (2. батаљон); Шкегри-Турчиновићи-Десна њива-Ловрићи-мост код Узарића (3. батаљон), с тим што је једна његова чета требало да продужи у правцу Стражница (к. 362) - Пошта-Лисе и да се на свом лиjevом крилу повеже са 2. батаљоном 12. бригаде; Јаре-Турчиновићи-Кунића Махала (1. батаљон). Западнохерцеговачки НОП одред имао је задатак да затвори правац према Ракитном и тако заштити леђа 13. бригаде 9. дивизије. Први батаљон 12. бригаде требало је потом да се смјести у села Мусе и Кунића Махала и ту остане као бригадна резерва, док је 3. батаљон са својом главнином (двје чете), морао да држи мост у Узарићима, с тим да га не прелази све док непријатељ не напусти Широки Бријег и не крене према Мостару. Двје чете 3. батаљона требало је да пређу мост код Узарића и да се муњевито баце непријатељу за леђа и потјерају га према Мостару. На десном крилу, према Мостару, главнина 10. бригаде имала је задатак да нападом на Јасеницу и Варду веже непријатељеве снаге и онемогући им да притекну у помоћ посади у Широком Бријегу.

Напад на Широки Бријег је према плану почео 27. новембра у 22 сата.²¹⁸⁾ Њемачко-усташка посада у Широком Бријегу и око њега пружила је огорчену одбрану. Појас одбране непосредно око Широког Бри-

²¹⁵⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 30, док. 97; Наређење Штаба дивизије од 17. септембра 1944. штабовима потчињених јединица.

²¹⁶⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 31, док. 16.

²¹⁷⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 120; Заповијест Штаба 12 херцеговачке бригаде од 27. новембра 1944. потчињеним јединицама за напад на Широки Бријег.

²¹⁸⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 127; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 29. новембра 1944. Штабу 29. дивизије о резултатима напада на Широки Бријег.

јега чинио је низ бункера који су били повезани утврђеним кућама и цијелим системом утврђених упоришта, затим густо минирани прилази и подигнуте препреке које је непријатељ покривао ватром из аутоматског оружја, тромблону и лаким минобацача. Све је то потврдило ранија предвиђања Штаба 12. бригаде да се без употребе артиљерије не може, изузев по цијену великих људских жртава, рачунати на ликвидирање тако утврђеног и упорно брањеног упоришта. На сектору 13. бригаде 9. дивизије њен 1. батаљон је, након жестоке борбе, овладао Циганским Брдом и Оклајем, али 3. батаљон није успио да обави свој задатак, па је Штаб 13. бригаде 9. дивизије морао пред зору 28. новембра да повуче своје јединице на погодније положаје. Ни јединице 12. бригаде нису имале више успјеха, али су имале 3 теже и 20 лакше рањених, највећим дијелом од нагазних мина и бацачке ватре, док су у 4. батаљону 10. бригаде погинула 2, а рањено је 5 бораца.

У свитање 28. новембра батаљони 12. бригаде повукли су се на линију Завозник-Прибиновићи-Узарићи. Штабови обије бригаде одлучили су да 28. новембра увече понове напад, тада уз садејство тенкова и блинди који су 28. новембра имали да стигну из Имотског, преко Кочерина. У току 28. новембра 3. батаљон 12. бригаде јуришем је успио да ликвидира непријатељева упоришта на мосту код Узарића, убивши десетак војника и заплијенивши пушкомитраљез »шарац«, 6 пушака, двоглед, 5.000 метакка и нешто ситне војне опреме. Иначе, у борбама које су вођене 28. новембра по дану Нијемци и усташе имали су 50 мртвих и рањених. Ни поновљени напад на Широки Бријег у ноћи 28/29. новембра није успио. Тог пута у борби је учествовала и једна тенковска група од 3 тенка и 3 блинде 1. тенковске бригаде НОВЈ. Према извјештају Штаба 1. тенковске бригаде њихов напад је услиједио у 22 сата. Услови за напад били су добри јер је сијала мјесечина, а пут подесан за кретање оклопних возила. У првом налету тенкови су избили на раскрсницу Широки Бријег-Самостан, али се први тенк зауставио на десетак метара између раскрснице и кућа, суочивши се са жичаним препрекама и минама. Непријатељ је први отворио ватру из добро комуфлираног противтенковског топа и погодио тенк који је почео да гори. Три члана посаде тенка успјела су да се извуку неозлијеђена, али је возач Хенрик Блазио погинуо, покушавајући да на тенку угаси ватру. Преостала два тенка и три блинде отворили су јаку топовску и митраљеску ватру на непријатељева утврђења, али нису могли ништа више да учине пошто није било пјешадије која би испред тенкова уклонила препреке и искористила предности продора тенкова за властити продор. Нашавши се освјетљени запаљеним тенком и непосредно изложени директној ватри, преостала два тенка су се повукла, а затим, у договору са пјешадијским јединицама, поново ступила у борбу. Ни тада, међутим, није било довољно синхронизације са пјешадијом, поготово јер јединице 12. бригаде нису располагале никаквим искуством борбеног садејства са тенковима, па се напад тенкова и блинди свео само на њихову топовску и митраљеску ватру по непријатељским бункерима и утврђеним упориштима. Тенкови су се око 2 сата ујутро 29. новембра повукли из борбе, док су блинде учествовале у борби до свитања 29. новембра, када је престао напад на Широки Бријег. Ријечју, јединице 12. бригаде нису знале да искористе присуство тенкова који је требало да помогну пјешадији док она осваја положаје, како је то закључио и Штаб 1. тенковске бригаде у извјештају Штабу 29. дивизије:

»Пјешадија посједа, заузима и осваја положаје, а не тенкови који јој само помажу при извршењу тих задатака.«²¹⁹

Послије тог неуспјелог напада на Широки Бријег поново је постављено питање слања артиљерије. Штаб 12. бригаде, био је убијеђен да се Широки Бријег може и мора ослободити, али да је за то потребно веће садејство артиљерије.

Након повлачења од Широког Бријега, 12. бригада се 29. новембра помјерила на линију Кленак-падине, изнад Турчиновића-Полугрно-Черигај-Осоје, а 13. бригада 9. дивизије посјела је простор Студенци-Имотски-Груде, оставивши један свој батаљон у Кочерину ради затварања правца од Широког Бријега. Дијелови 1. тенковске бригаде вратили су се у Имотски. Непријатељ се и даље држао Широког Бријега, бавећи се оправком и појачањем својих утврђених положаја, копањем ровова, постављањем мина и других препрека. Ради појачања, из Мостара је већ 29. новембра добио 2 тенка и нешто пјешадије са моторним возилима, а 31. новембра пристигло је још око 1.000 легионара са 6 топова. Тако је 1. децембра 1944. године у Широком Бријегу и најближем простору око њега било укупно 2.000 њемачко-усташких војника, са 6 топова, 4. бацача пламена, 2 тенка, 4 противтенковска топа и 2 аутоматска топа, поред лаког наоружања. Изузев патролних извиђања, непријатељ се није појављивао из Широког Бријега, али ни 12. бригада није предузимала офанзивне акције. То стање потрајало је до 14. децембра.

За све вријеме боравка 12. бригаде на сектору Широког Бријега, под њеном командом стално се налазио Западнохерцеговачки НОП одред који је учествовао у извршавању дијела задатака који су стајали пред 12. бригадом. У нападу на Широки Бријег, 27. и 28/29. новембра, одред је посљедњи пут учествовао у извршењу борбеног задатка 12. бригаде.

Ношто је наређењем Штаба 29. дивизије од 22. новембра било предвиђено да сваки срез у Херцеговини формира један или више партизанских одреда, јачине од 100-200 бораца, који ће се попуњавати од људства које није физички способно за најтеже напоре, чији је задатак био да маневрише на свом терену, обезбјеђује позадинске установе, врши мобилизацију и слично,²²⁰ Штаб 12. бригаде је послје напада на Широки Бријег послао Западнохерцеговачки НОП одред у село Бухово, гдје је требало обавити формирање новог партизанског одреда, у складу са поменутиим наређењем Штаба 29. дивизије. У вези са формирањем новог одреда, који је требало да се зове Љубушки партизански одред, Штаб 29. дивизије је 24. новембра издао посебно наређење Штабу 12. бригаде, прецизирајући да нови одред треба да броји 100 бораца, који ће бити подијељени у двије чете од по 50 бораца, али да се у њему оставе само они борци »који хоће да извршавају предано своје задатке тј. који хоће да хватају усташке зликовце који се налазе на том терену и који хоће да се боре против непријатеља не бјежећи из борбе«.²²¹ Истим наређењем

²¹⁹ Зборник НОР-а, том IV, књ. 31, док. 20; Извјештај Штаба 1. тенковске бригаде НОВЈ од 4. децембра 1944. Штабу 29. дивизије о нападу на Широки Бријег.

²²⁰ Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 100; Наређење Штаба 29. дивизије од 22. новембра 1944. дивизијској војној области и штабовима партизанских одреда у вези са радом и задацима одреда.

²²¹ Архив VII, рег. бр. 45-5, к. 1144/1; Наређење Штаба 29. дивизије од 24. новембра 1944. Штабу 12. херцеговачке бригаде о формирању Љубушког партизанског одреда.

Штаба 29. дивизије остатак људства Западнохерцеговачког НОП одреда је распоређен у 10. и 12. херцеговачку бригаду, при чему је скренута пажња штабовима обје бригаде да се старају »о његовом уздицању, о подизању борбеног духа и морала и о политичком освјешћавању а нарочито пажњу обратите на развијање идеје братства и јединства«. Тако је 29. новембра 1944. године у селу Бухову, гдје се тог дана налазио Штаб 12. бригаде, формиран Љубушки партизански одред.

Послије помјерања 12. бригаде на линију Кленак-падине изнад правца Турчиновић-Полугрно-Черигај-Осоје, главни задатак био је да затвара правац Широки Бријег-Љубушки, али и да, зависно од ситуације, дејствује офанзивно према Широком Бријегу, као и да ради на проналажењу и ликвидирању усташких група око Љубушког. Зато је 1. батаљон Бригаде упућен 3. децембра на простор Љубушког,²²² док су се остала два батаљона налазила тог дана у селу Шкегри (2. батаљон) и на простору Јаре-Маркушићи (3. батаљон), док је 4. батаљон 10. бригаде (и даље под командом Штаба 12. бригаде) био на линији село Мокро-Осоје (к. 520). Задатак обезбјеђења Љубушког и гоњења усташких група 1. батаљон је успјешно извршавао, па је тако за четири дана, од 6. до 10. децембра, убио двојицу усташа а заробио 18, заплијенивши пиштољ и 3 пушке. Усташе су припадале групи која је на правац Љубушког убачена из Широког Бријега. Називали су се »ускоцима« и имали задатак да нападају мања одјељења јединица НОВЈ и позадинске политичке раднике који су радили на ослобођеној територији, али исто тако и да врше саботаже, нарочито на комуникацијама. Поред лаког оружја и мина за саботаже, на првом мјесту за рушење мостова, били су снабђевени и специјалним дозама отрова који је, уз помоћ мјештана у селима, требало убацивати у војничке казане с храном. Захваљујући уобичајеној будности јединица 12. бригаде, а поготово послје добијених података о задацима и намјерама тих »ускока«, није дошло ни до једног случаја тровања. Неколико дана касније, 15. и 16. децембра, 1. батаљон је ликвидирао још четворицу усташа, а пет је заробио, али је при том и сам изгубио једног борца. Тих дана у 1. батаљон пријавило се десетак омладинаца-мјештана од 17 до 19 година, који су жељели да ступе у Батаљон. Примљени су са доста резерве и неповјерења што је резултирало из дотадашњег негативног односа локалног становништва према НОБ-у и јединицама НОВЈ. Сумњало се чак у добру намјеру тих добровољаца, па су сви заједно распоређени у исту чету 1. батаљона, како би се се њима могло скупно и лакше радити, али и да би се над њима лакше осигурао надзор. Послије прелаза Бригаде на сектор Невесиња, са цијелом групом организовано је и систематски рађено под непосредном контролом политичког комесара и замјеника политичког комесара 1. батаљона, Љубе Семица и Ибре Елезовића. Ти добровољци показали су се касније као добри и храбри борци, што су потврдили у борбама вођеним у мостарској и сарајевској операцији, као и приликом уништења групације четника Драже Михаиловића.

У првој половини децембра 1944. године непријатељ је извео само једну озбиљнију акцију, када је 14. децембра група од 100 војника покушала да овлада положајима на Черигају, које је држао 4. батаљон 10.

²²² Архив VII, рег. бр. 9/73-10, к. 1151/11; Операцијски дневник Штаба 12. херцеговачке бригаде за децембар 1944.

бригаде. Тај напад непријатеља је одбијен, а 10 непријатељских војника је том приликом рањено. У 4. батаљону 10. бригаде рањен је један борац. Са своје стране, Штаб 12. бригаде није престајао да разматра могућности реализације ранијег плана разбијања њемачко-усташког упоришта у Широком Бријегу. Штаб 12. бригаде је у том смислу координирао своје планове са Штабом 13. бригаде 9. дивизије, па је одлучено да обје бригаде поново нападну на Широки Бријег, али уз синхронизовано садејство артиљерије и тенкова. Штаб 29. дивизије послао је у ту сврху једну батерију брдских топова, која је у Бухово, гдје се налазио Штаб 12. бригаде, стигла 9. децембра. Са нападом се, међутим, морало сачекати, јер је 13. бригада 9. дивизије морала претходно да очисти сектор Посушје-Имотски од усташких банди које су се појавиле у позадини наших јединица. Такође, 13. бригада 9. дивизије није могла добити обећане хаубице, пошто су оне биле хитно потребне јединицама 8. корпуса у борби сјеверно од Книна, а ни тенковски батаљон није био тада у Имотском. Штаб 12. бригаде није напуштао првобитну замисао напада на Широки Бријег него је, чак и после сазнања да половином децембра треба да напусти сектор Широког Бријега, 10. децембра предложио Штабу 29. дивизије »да би прије наше смјене са овог сектора требало ликвидирати Широки Бријег и да то изведемо у садејству са оном бригадом која нас има смијенити. Наше је мишљење да би приликом таквог (тог) напада на Широки Бријег требале садејствовати и остале наше бригаде у нападу од Невесиња до Мостара. Убијеђени смо да би тако, уз садејство јаке артиљерије као и тенкова и блинди, могли ликвидирати ово непријатељско упориште.«²²³ У међувремену је Штаб 12. бригаде добио обавјештење да ће јединице 8. корпуса, у чијем је саставу била и 9. ударна дивизија са својом 13. бригадом, половином децембра 1944. смијенити 12. бригаду на простору Широког Бријега. Са саопштењем је стигла и заповијест Штаба 29. дивизије, од 9. децембра 1944, по којој је 12. бригада²²⁴ требало да врати 4. батаљон 10. бригаде у састав матичне бригаде и да се затим пребаци преко Неретве код Житомислића или Чапљине и крене на сектор Невесиња, гдје је требало да запосједне простор Биоград-Удрежње.²²⁵ Смјена јединица 12. бригаде на сектору Широког Бријега обављена је 17. децембра. Пошто су јединице 13. бригаде 9. дивизије смијениле 12. бригаду, она је 17. децембра извршила покрет свих својих дијелова и исте вечери заноћила на простору Требижат-Међугорје, одакле је 18. децембра наставила пребацивање правцем Међугорје-Чапљина до Домановића. У Стоцу је 12. бригада била 19. децембра, 20. децембра у Берковићима, да би 21. децембра преко Дабра, стигла у село Биоград. Извиђачки вод Бригаде напао је истог дана једну групу легионара код Миљевца, убио и ранио неколико, а заробио тројицу.

²²³, Архив VII, рег. бр. 13-8, к. 1144/П; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 10. децембра 1944. Штабу 29. дивизије и Архив VII, рег. бр. 17-8, к. 1144/П, Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 12. децембра 1944. Штабу 29. дивизије.

²²⁴ Зборник НОР-а, том IV, књ. 31, док. 36; Заповијест Штаба 29. дивизије од 9. децембра 1944. штабовима потчињених јединица за блокаду непријатељских снага на простору Невесиње-котлина Неретве-Широки Бријег и уништење четника на сектору Калиновик-Фоча.

²²⁵, Зборник НОР-а, том IV, књ. 31, док. 77; Заповијест Штаба 29. дивизије од 19. децембра 1944. штабовима потчињених јединица за дејства на простору Фоче, Калиновика, Невесиња и Мостара.

Иако су на простору Широког Бријега борбе биле скоро свакодневне, а услови живота и рада врло тешки, јер се са бројно недовољним снагама покривао широки простор чије је становништво тада било највећим дијелом непријатељски расположено, 12. бригада је, поред свог основног задатка, живјела и активни политички и културно-просвјетни живот. Рад партијских и скојевских организација редовно је текао. Одржавани су четни састанци бораца ради васпитно-теоријског уздицања, како се у то вријеме називао сваки политички рад који је на првом мјесту био срачунат да борце информише и упозна са најважнијим политичким догађајима и у свијету и у Југославији.

На тим састанцима прорађивани су чланци из листа »Нова Југославија« и друге партизанске штампе, на првом мјесту оне која је излазила у Херцеговини (»Слобода«, »Млада Херцеговина«) и била доступна благовремено и у довољном броју примјерака свим јединицама 29. дивизије. Поред информисања и објашњавања о најактуелнијим догађајима у свијету и у нас, рађено је на систематском упознавању и тумачењу одлука II засједања АВНОЈ-а, декларације председника Националног комитета ослобођења Југославије и последњем позиву припадницима квислиншких формација да се прикључе НОВЈ, Московској конференцији Стаљин-Черчил о послјератном уређењу Европе, као и споразуму Тито-Шубашић о формирању јединствене југословенске владе. Од посебног значаја било је питање амнестије ранијих припадника четничких, домобранских и сличних формација, који су били присилно мобилисани или су ступили у њих због опортунизма, страха или неког другог разлога. Правилном образложењу амнестије посвећивана је пажња не само у јединицама Бригаде него и на терену, јер је у појединим мјестима и срединама у Херцеговини, нарочито онима које су од почетка НОБ-а биле симпатизери или њени учесници и помагачи, често је било отпора да се тако брзо и лако прашта онима који су се краће или дуже вријеме борили против НОВЈ, па макар на то били и присиљени. Поводом годишњице октобарске револуције, као и раније у свим јединицама Бригаде, одржане су пригодне конференције са основном темом о том великом историјском датуму и преломници у борби за социјализам у свијету. Упознавање нових бораца, а нарочито оних који су у Бригаду ступили из разних квислиншких формација гдје су били изложени сваковрсној пропаганди против народноослободилачке борбе и антихитлеровска коалиције, са историјатом и циљевима народноослободилачке борбе и њихово превазпитавање систематски се и свакодневно водило на четним конференцијама. Моторну снагу цијелом раду давали су, поред политичких и партијских руководиоца у четама, батаљонима и Бригади, и сви борци чланови Комунистичке партије или СКОЈ-а.²²⁶⁾ Пошто је у новембру 1944. године била прва годишњица од формирања 12. херцеговачке бригаде, на састанцима партијских организација и актива Скоја резимиран је једногодишњи пут Бригаде, њени успјеси и пропусти. У Бухову је 22. новембра одржано друго савјетовање свих руководиоца Скоја у Бригади, којем нису присуствовали једино представници Скоја 4. батаљона, који се и даље налазио под директном командом Штаба 29. дивизије и био дивизијска резерва. Савјетовању су присуствовали и представници политич-

²²⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 33-7, к. 1151/Н; Извјештај политичког комесара 12. херцеговачке бригаде од 5. децембра 1944. политичком комесару 29. дивизије.

ког одјељења 29. дивизије, као и политички комесар и замјеник политичког комесара 12. бригаде. Поред реферата и дискусије о политичкој и војној ситуацији у свијету и у земљи, на савјетовању је размотрен и оцијењен једногодишњи рад и актуелно стање организације Скоја у Бригади. Истакнуто је да је организација Скоја увијек била истински руководиолац омладине у Бригади и да је служила примјером, нарочито у борбеном погледу, у свим борцима, на првом мјесту младима и онима који су тек ступили у њене јединице. На савјетовању је констатовано, с поносом, да је у годину дана, колико је Бригада постојала, организација Скоја примила у своје редове 474 омладинаца и омладинки, од којих је 161 примљен у Комунистичку партију. С дужним поштовањем одата је пошта 54 чланова Скоја, који су у једногодишњем периоду пали смрћу хероја.²²⁷⁾

И поред интензивног политичког рада, за кратко вријеме није се могло брзо и успјешно превазићи све оно што је са собом носио велики прилив нових бораца. Бројно стање бригада 29. дивизије било је скоро утростручено, а нови борци, већином мобилисани из редова квислинга, били су по војном искуству и политичкој свијести далеко испод нивоа старих бораца Бригаде, а уз то под утицајем негативног што су донијели из својих ранијих средина. Све се то одражавало на опште стање у Бригади, а самим тим и на њену борбеност и дисциплину, насједање, па понекад и ширење непријатељске пропаганде, подривање братства и јединства међу борцима и у народу и томе слично. Пошто су то, у мањој или већој мјери, били проблеми у свим бригаама 29. дивизије, партијске организације посвећивале су им пуну пажњу, па су чак у бригаама одржана и посебна партијска савјетовања, уз ангажовање свих чланова Партије и Скоја, како би се ти недостаци што брже отклонили. Требало је, како је на тим савјетовањима закључено, утростручити сваки рад, на првом мјесту политички, јер су и јединице биле бројчано утростручене. То није ишло лако јер су руководства јединица 29. дивизије, па самим тим и 12. бригаде, била веома подмлађена и због тога без довољно искуства и ауторитета. Штаб 12. бригаде о томе каже:

»Премјештање или рањавање старијих руководиоца довело је до тога да је цијели руководећи кадар у толикој мјери подмлађен да се осјећа несигурност и несналажљивост у руковођењу, нарочито код команди чета. Бригади би било потребно да се извјесно вријеме не узимају руководиоци тако да се иста учврсти и среди. Највећи проблем у Бригади сада је попуњавање и оспособљавање нижих руководиоца, десетара и водника. Ради честих борби и ширине фронта који се држи, нема могућности да се са људством ради што је неопходно ако се узме у обзир подмлађени кадар и борци од којих више од једне трећине није уопће служило војску или не зна уопће шта значи борба.«

За 12. бригаду ситуација је била још тежа јер је у новембру 1944. године дјеловала у западној Херцеговини, у крају у којем јединице НОВЈ раније никада нису стварно боравиле и у којем је кроз све вријеме рата

²²⁷⁾ Архив ЦК СК БИХ; Циркуларно писмо бригадног комитета СКОЈ-а 12. херцеговачке бригаде од 24. новембра 1944. свим руководиоцима СКОЈ-а у Бригади.

непријатељска пропаганда била непрекидна и врло јака. Превазилажење наслијеђеног ишло је врло тешко и споро. У извјештају Штаба Бригаде, од 10. децембра, поред осталог се, каже:

»Политичко стање у овим крајевима готово не можемо рећи да се поправило. Иако се народ привикао на нашу војску и нема више оне застрашености, што је резултат нашег опхођења, ипак је у суштини задржао свој непријатељски став. Групице банди протурају се из Широког Бријега са циљем пропаганде и шпијунаже, а народ још увијек то помаже. Одбори наоко изгледају привржени, али је то само у толикој (оној) мјери колико је потребно да заштите себе и село од евентуалних репресалија у вези са дјеловањем банди. О мобилизацији се уопште не може говорити, а ако до кога дођемо, то је само присилно и првом приликом побјегне.«

Проблем дезертерства у 12. бригади није раније постављен јер су такви случајеви били сасвим спорадични, али је тај проблем у новембру и децембру 1944. године одједном постао акутан. За вријеме боравака Бригаде у западној Херцеговини, у новембру, било је 12 случајева дезертерства, о чему Штаб 12. бригаде у релацији о борбама у новембру 1944. каже:

»У посљедње вријеме појавило се дезертерство нових бораца који су мобилисани из четничких редова. Таквих је дезертирало дванаест. Мобилизација на овим теренима иде слабо, а успјело се мобилисати мали број Срба који овдје нема много . . .«

У тих 12 случајева дезертерства урачунато је и 5 случајева до којих је дошло непосредно после неуспјелог напада Бригаде на Широки Бријег, 27. новембра. О томе Штаб 12. бригаде, у извјештају од 29. новембра Штабу 29. дивизије, наводи:

»Ради губитака које смо имали у досадашњим борбама око Широког Бријега осјећа се код бораца нека несигурност и страх. Двадесет и осмог навече дезертирало је 5 бораца из нашег '2' и то четворица из Симијева и Врањске, а један из Прибиловаца. Опет су отпочеле посјете борцима од стране њихових фамилија, нарочито оних из бивших чисто четничких села, а исти имају и пропуснице од одбора. Мишљења смо да треба скренути пажњу позадинским властима да не издају пропуснице у циљу посјете борцима јер се показало да ови посјетиоци наговарају борце на бјекство из војске било из којих разлога.«

Број дезертера је порастао након повратка Бригаде из западне Херцеговине, јер су могућности биле повољније и са више изгледа на повратак у родни крај. О томе Штаб 12. бригаде у релацији о дејствима у децембру 1944. године каже:

»Појава дезертерства постала је проблем после одласка Бригаде из западне Херцеговине . . . У току мјесеца децембра дезертирало је укупно 48 бораца, већином оних који су мобилисани за вријеме боравака Бригаде на простору Билећа-Требиње-Дубровник. Карактеристично је да је највећи број дезертера, нарочито у посљедње вријеме, са простора Требињска шума-Џивар-Требињска површ,

међу којим је било чак и организатора. . . Велика хладноћа, слаба исхрана, слаба одјећа, у ствари, по нашем мишљењу су непосредни узроци дезертерства, док су главни узроци непријатељска пропаганда и кукавичлук.«²²⁸

Долазак Бригаде на подручје Невесиња и борбе на том простору

Доласком 12. бригаде на сектор Невесиња, 21. децембра 1944. године, требало је да се реализује ранија идеја Штаба 29. ударне дивизије о стварању маневарске групе која би, према потреби, могла слободно да се користи и у маневру и у нападу на непријатеља. У том смислу Штаб 29. дивизије рачунао је и са 10. бригадом, уколико буде могуће да се и она из западне Херцеговине пребаци на лијеву обалу Неретве. Њу су на десној обали Неретве смијениле јединице 8. ударног корпуса, тако да је и она 26. децембра стигла на простор Јасена-Рабина-Клепетуша и преузела контролу комуникације Невесиње-Мостар.²²⁹ У вријеме доласка 12. бригаде на невестињски простор дио јединица 29. дивизије био је супротстављен непријатељу на ширем фронту, од Невесиња до Широког Бријега, док је други дио тих јединица маневрисао на сектору Коњичке жупе и према Фочи, са задатком разбијања четника и милиције.

Стигавши на простор Биоград-Удрежње, 12. бригада је 21. децембра смијенила Невесињски партизански батаљон и запосјела линију Мукињца-Билек-Бабја глава. На лијевом крилу наслањала се на 13. херцеговачку бригаду, која се налазила на простору Рабина-Врањевићи-Губавица, а на десном се везала са дијеловима 2. бригаде дивизије НОВЈ »Гарибалди«, која је била под командом Штаба 11. херцеговачке бригаде на простору Бијења-Постољани-Крекови-Кифино Село, као и својим 4. батаљоном који је дотле био издвојен из њеног састава и налазио се у дивизијској резерви.²³⁰ Задатак тог батаљона био је да затвара правац од Невесиња према Гацку. Батаљон је смјештен у село Хрупјела код Требиња. Његови непосредни задаци били су разбијање и гоњење четничких групица и шкрипара, који су се кретали или крили на простору планине Илије, Видуше и Ситнице и повремено нападали органе народне власти, мање групе бораца и курире. У једној таквој акцији 4. батаљон је извео препад на групу четничког зликовца Саве Ковача, који се крио у планини Видуши. У препад убијен Илија Ујдур, а тешко рањен Јефто Кашиковић који је, не желећи да жив падне у руке борцима НОВЈ, извршио самоубиство, али је Сава Ковач успио да умакне. Обојица убијених четника били су познати четнички кољачи и припадали »црној

²²⁸ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 32, док. 8; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде од 1. јануара 1945. Штабу 29. дивизије о дејствима у децембру 1944. на простору Широког Бријега и Невесиња.

²²⁹ Зборник НОР, том. IV, књ. 32, док. 23; Релација Штаба 10. херцеговачке бригаде од 4. јануара 1945. Штабу 29. дивизије о дејствима децембра 1944.

²³⁰ Као што је већ речено, после ослобођења Дубровника 4. батаљон 12. бригаде није кренуо са главнином, него је као дивизијска резерва упућен у Требиње. Зборник НОР-а, том IV, књ. 30, док. 45. Заповијест Штаба 29. дивизије од 20. октобра 1944. штабовима потчињених јединица за разбијање офанзивних дејстава према бококорторској и долини Неретве.

тројци» Саве Ковача, која је била етрах и трепет за народ Љубомира и околних села. У брлогу, гдје су се четници крили, нађена су два руксака са опремом, 2 пушке, 2 пиштоља и 2 каме. Послије крстарења по дијеловима ослобођене територије, 4. батаљон вратио се у своје боравиште у селу Хрупјела. Када се 28. новембра у близини села Баљци код Билеће појавила група од око 100 добро наоружаних четника са Радославом Унковићем, Штаб 29. дивизије послао је 4. батаљон да их разбије. Батаљон је задатак са успјехом обавио, протјеравши групу у планину Сомина. У тој борби убијено је 6 четника, а заробљен Марко Поповић, командант из Гацка. У међувремену, док се 4. батаљон налазио одвојен од матичне бригаде, дошло је до промјена у командном саставу. Војин Вујовић, командант 4. батаљона, отишао је 4. децембра за замјеника команданта 11. херцеговачке бригаде, а за команданта Батаљона дошао је Борко Чавалуга, раније командир 1. чете у истом батаљону. Из Требиња је 4. батаљон у децембру 1944. пребачен у Дубраве, са задатком да Бригади народне одбране за Херцеговину помогне у чишћењу терена од остатака усташких и четничких одметничких група и појединаца.²³¹

Четврти батаљон 12. бригаде је 10. децембра из Дубрава пребачен на сектор Невесиња и стављен под команду Штаба 11. херцеговачке бригаде. Док се Батаљон налазио на том простору, у његовој 2. чети откривена је група четнички настројених бораца, који су крајем 1944. мобилисани са простора Требиње и који су раније, углавном, припадали четничким формацијама. У групи су била 22 завјереника који су намјеравали да ликвидирају команду чете, а по могућности и Штаб 4. батаљона, па затим да се поново прикључе четницима. На челу групе били су Јово Бркан, Голуб Вучковић и Рајко Мискин. Војни суд 29. дивизије осудио је поменути тројицу на смрт стријељањем, а остали су кажњени на казну тешког присилног рада од 5 до 20 година.²³²

На простору Невесиња 12. бригада је остала до 30. јануара 1945. године, дјелујући скоро мјесец и по дана потпуно дефанзивно. Основни задатак био јој је да затвара правац Невесиње-Трусина и прикупља податке о непријатељу и његовим снагама у Невесињу и на комуникацији Невесиње-Мостар, с тим да се, ако се за то створе услови, укључи у напад на Невесиње.²³³

До краја децембра 1944. године у саставу легионарско-усташке посаде у Невесињу налазили су се 369. пјешадијски пук и извиђачки батаљон 369. пјешадијске дивизије, 2. дивизион 369. артиљеријског пука, 1. чета (без једног вода) 369. противколског дивизиона, једна чета 369. пионир-

²³¹> Бригада народне одбране за Херцеговину формирана је 5. 6. и 7. децембра 1944. Она је по свом формирању имала у саставу пет батаљона са око 1.200 бораца и старјешина. Јануара 1945. године бригада је ушла у састав новоформиране Босанско-херцеговачке дивизије Корпуса народне одбране Југославије, као њена 3. бригада. Језгро Бригаде народне одбране за Херцеговину био је Батаљон народне заштите за Херцеговину, који је по наређењу Штаба 29. дивизије формиран 24. септембра 1944. и звао се 1. херцеговачки батаљон народне заштите. Приликом формирања, у Бригаду народне одбране за Херцеговину ушли су Билећки, Требињски, Столачки, Гатачки, Невесињски, Љубињски, Чапљински и Љубушки партизански одред.

Зборник НОР-а, том IV, књ. 31, док. 5; Наређење Штаба 29. дивизије од 1. децембра 1944. за формирање Бригаде народне одбране за Херцеговину.

²³²) Мило Батинић. *Партизански одред «Мило Попара» - 4. батаљон 12. херцеговачке НОУ бригаде* (у рукопису).

²³³) Зборник НОР-а, том. IV, књ. 32, док. 8; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде од 1. јануара 1945. Штабу 29. дивизије о дејствима Бригаде децембра 1944.

ског батаљона и 3. батаљон 738. пука њемачке 118. дивизије. Из тог састава повучен је 26. децембра 3. батаљон 738. пука њемачке 118. дивизије и упућен у састав свог пук^а у рејону Сарајева, док је почетком јануара 1945. у Невесиње стигао њемачки 1001. тврђавски пјешадијски батаљон који је ушао у састав 369. пјешадијског пука као његов 3. батаљон. Поред тих непријатељевих снага, у Невесињу су се од децембра 1944. до јануара 1945. године налазили и дијелови 9. усташко-домобранске горске дивизије. Као што се види, непријатељева посада у Невесињу била је у децембру 1944. и јануару 1945. године врло јака и требало је на првом мјесту да послужи за заштиту овог важног дијела окупаторске одбране пред Мостаром.

Иако је скоро мјесец и по дана, односно од 21. децембра 1944. до 30. јануара 1945. године, 12. бригада у основи имала дефанзивне задатке, све вријеме водила је борбу са непријатељем. Испадима према 12. бригади, као и осталим јединицама²⁹ дивизије које су се налазиле на простору Невесиња, непријатељ је настојао да одржи пролазном и осигура комуникацију Невесиње-Мостар, али и да се дочепа хране у селима око Невесиња. Њемачке јединице су то радиле по скоро устаљеном шаблону. Знали су да мјештани у селима око Невесиња ноћу припремају храну за своје породице, пеку хљеб, кувају кромпир, припремају млијеко и друго, да би у зору истјерали стоку из обора и штала и склонили је ван села, заједно са припремљеном храном. Управо у тим раним јутарњим сатима њемачки војници упадали су у села и пљачкали све до чега су од хране могли да дођу, односећи често и недопечен хљеб са огњишта, вреле кромпире из казана и друго. На такве поступке непријатеља, јединице 12. бригаде одговарале су сачекивањем у засједи, нарочито кад се радило о пљачкању села или тактичким помјерањем са својих положаја и упуштањем непријатеља у своје положаје, да би га затим изненадним нападом потјерали у Невесиње. На тај начин Штаб Бригаде успијевао је да избјегне артиљеријску ватру непријатеља и да са мање губитака извршава основни задатак блокирања непријатеља у гарнизону у Невесињу. Тако су дијелови 2. батаљона дочекали, 22. децембра, код села Миљевац једно одјељење и разбили га, нанијевши му губитке у мртвим и рањеним, које су успјели да евакуишу у Невесиње. У нападу је тешко рањен један борац 2. батаљона, који је доцније умро. Бригада је истог дана ухватила везу са својим 4. батаљоном, који се већ од 12. децембра налазио на линији Кифино Село-Братач, са задатком затварања правца од Невесиња према Гацку.

Након мирног 23. децембра, око 300 њемачких војника напало је 24. децембра положаје 12. бригаде на правцу Бабја глава-Билек, али су противнападом одбијени. Погинуо је један борац Бригаде, а два су лакше рањена. Непријатељ је такође имао губитака, које је успио да евакуише. Обновљен напад на Бригаду, 25. децембра,²³⁴ био је тада у функцији обезбјеђења несметаног пролаза колоне легионара од око 600 војника, 150 кола и 6 камиона из Невесиња у Мостар. Са око 500 војника непријатељ је из Невесиња почео напад 25. децембра у 8 сати ујутро. Тежиште

²³⁴ Архив VII, рег. бр. 30-8, к. 1144/Н; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 26. децембра 1944. Штабу 29. дивизије.

напада било је на правцу Билек-Симов греб-Вилењак-Мукињица. Непријатељ је у почетку успио да овлада тим правцем, али су јединице 12. бригаде, уз садејство 4. батаљона 13. бригаде, послје скоро цјелодневне борбе успјеле да поврате изгубљене положаје на Билеку и Симовом гребу, док је 3. батаљон 12. бригаде у ноћи 25/26. децембра збацио непријатеља и са Вилењака и Мукињице.

Обављајући задатак извиђања и прикупљања података о непријатељу, извиђачки вод 12. бригаде се 26. децембра прије свитања нашао у Батковићима, селу у непосредној близини Невесиња. У саставу извиђачког вода било је и неколико бораца из Батковића, који су одлично познавали терен. Док су се приближавали селу извиђачи су примјетили да у неколико кућа горе свјетилке и чуо се жамор. Били су то непријатељеви војници који су тог јутра дошли да прије свитања опљачкају храну. Пред једном кућом било је неколико јахањих коња. Извиђачи су одмах сковали план - најприје опколити куће, а онда исценирати пуцњаву у селу. Чувши пуцњеве, пљачкаши су пожурили да што прије напусте куће, али их је на излазу дочекала ватра. Убијена су шесторица и заплијењена 2 јахања коња, неколико пушака, 2 двогледа и нешто личне опреме коју су у бјегству оставили или побацали. Да није било мрака број убијених био би сигурно далеко већи. Извиђачи нису имали губитака.

Нови напад непријатеља из Невесиња предузет је 27. децембра. Око 500 њемачких војника и усташа кренуло је према селу Оцак и успјело у почетку да овлада Бабјом главом, алу су противнападом одбачени. Поред већег броја рањених, било је и погинулих, док су у Бригади лакше рањена 4 бораца. Сљедећег дана непријатељ је опет кренуо на напад,²³⁵ овог пута на положаје Мукињица-Билек, али је и тај напад, без обзира на жестину, био узалудан. Имао је 10 погинулих, које није стигао да евакуише, док је рањене успјео да спаси. Бригада је имала једног погинулог и три лакше рањена борца. Ни посљедњи дани децембра 1944. године нису се много разликовали од претходних. Бригада је била на истим положајима - 29. децембра није било борби, али су 30. и 31. децембра вођене мање борбе код Жиљева. У та два дана погинуо је један, а рањена су четири борца Бригаде.

У децембру 1944. године 12. бригада је »под својом командом имала 4 батаљона са просјечно по 200 бораца«, који су били »наоружани са по једним тешким бацачем, по једним или два лака бацача, са по једном или двије 'бреде', просјечно са по 18 пушкомитраљеза од којих је готово половина енглеских«. Осим приштапских јединица и санитета, Бригада је имала и Извиђачки вод од 20 бораца. Муниције углавном није недостајало, али је, за разлику од енглеске муниције које је било у довољној количини, недостајало домаће, односно калибра 7,9 мм, до које се највећим дијелом долазило заплијењеном од непријатеља. Пошто је снабдјевање намирницама било регулисано на основу утврђених таблица, а храна се добијала преко народноослободилачких одбора, који су скоро свуда функционисали, осјећао се недостатак хране поготово кад

²³⁵) Архив VII, рег. бр 9/73-10, к. 1151/11, Операцијски дневник Штаба 12. херцеговачке бригаде за децембар 1944.

се има у виду да се радило с младим људима који су у тешким условима ниских температура стално били изложени великим напорима. То стање је отежавао и недостатак одговарајуће одјеће и обуће за зимске услове покрета и борбе. На тај проблем Штаб 12. бригаде скренуо је пажњу Штабу 29. дивизије у извјештају од 26. децембра, истичући да би »с обзиром да су наступили хладни дани било потребно да нам се додијели бар 200 шињела. Првенствено у шињелима оскудијева наш '4', а по осталим батаљонима сви нови борци који су нам дошли врло слабо одјевени. Стога би било неопходно да добијемо нешто и друге одјећне опреме. Разумљиво је да је и ова хладноћа један од разлога дезертерства поред кукавичлука и непријатељске пропаганде коју убацују појединци који су раније били у четничким редовима«. Неколико дана доцније Штаб 12. бригаде поново констатује да »велики број бораца нема шињела а исто тако ни топлотних веша. Обућа задовољава иако је већим дијелом само од обичне говеђе коже.«²³⁶⁾ И Штаб 29. дивизије, у извјештају Штабу 2. корпуса НОВЈ, такође говори о проблему снабдијевања одјећом и обућом бораца у свим својим јединицама и упозорава да се »наше бригаде налазе на теренима гдје је пао велики снијег и гдје је хладноћа врло велика, а борци су врло слабо одјевени и питање одјеће је један врло важан проблем коме би требало посветити нарочиту пажњу. Са наше стране предузели смо све потребне мјере да се борци снабдију са одјећом, али је ипак немогуће снабдијети све борце са оном опремом која им је потребна за ову зиму и било би добро да ви са ваше стране предузмете код наших савезника потребне мјере за набавку одјећне спреме.¹»

Док се налазила на простору Невесиња, 12. бригада била је увијек спремна на евентуалну брзу акцију ако њемачко-усташка посада покуша да се извуче из Невесиња. У том случају јединице 12. бригаде, саме или у садејству са другим јединицама 29. дивизије, имале су да пређу у напад, ослободе Невесиње и униште непријатеља. Са своје стране, њемачко-усташка посада у Невесињу није ни у јануару 1945. године помишљала на било какву озбиљнију акцију против јединица 29. дивизије, па тако ни 12. бригаде, водећи на првом мјесту рачуна да одбрани и сачува Невесиње и комуникацију Невесиње-Мостар. Зато је непријатељ све учинио да Невесиње претвори у добро утврђени град.²³⁷⁾ Око варошице је изграђен систем бункера повезаних рововима. Сви прилази бункерима и другим важним тачкама одбране били су минирани. Сличан систем одбране Нијемци и усташе имали су на Грпку и у Бишини, посебно значајним упориштима и за одбрану Невесиња и комуникације Невесиње-Мостар. Директан напад и ослобођење тако утврђеног града није долазило у обзир без претходне концентрације властите артиљерије, која би могла надмоћно да одговори непријатељевој артиљерији и помогне у освајању бункера и других утврђења. О томе се у релацији Штаба 12. бригаде, о раду и операцијама у јануару 1945. године, каже:

²³⁶⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 32, док. 46; Извјештај Штаба 29. дивизије од 9. јануара 1945. Штабу 2. корпуса НОВЈ о стању и раду јединица.

²³⁷⁾ Исто.

²³⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 5-10, к. 1151/11; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде о раду и операцијама Бригаде у јануару 1945.

»У вези са ситуацијом код Невесиња по директивама штаба 29. дивизије створена је одлука да се град одсудно не напада док се не сконцентрише артиљерија . . . Због великог снијега, међутим, није било могуће брзо сконцентрисати јаку артиљерију, те се у овом периоду Невесиње није нападало.²³⁹⁾

У условима у којим је њемачко-ушашка одбрана грчевито настојала да, поред Широког Бријега, одржи и Невесиње, као једно од два кључна упоришта у систему одбране Мостара и цијелог тог дијела »зелене линије«, а јединице 29. дивизије без ангажовања снажне артиљеријске подршке нису могле приступити директном нападу и ослобађању града, у јануару 1945. године није ни могло доћи до озбиљнијих бојева. То констатује и Штаб 12. бригаде у једном од својих извјештаја, закључујући:

»Непријатељ вршио мање испаде из града (мисли се на Невесиње - прим. аутора) и то онда када је обезбјеђивао превоз материјала и уопће какве покрете од Мостара према Невесињу и обратно. Непријатељ је такође вршио испаде у Невесињско поље у циљу пљачке. Међутим, наше засједе су га редовито одбацивале назад у град или комуникацију Невесиње-Мостар уз приличне губитке по непријатеља.«²⁴⁰⁾

Ипак, не рачунајући свакодневна препуцавања патрола и осматрача, било је дана у којима су вођене макар краће борбе, до којих је, у принципу, долазило на иницијативу јединица 12. бригаде. Тако је 1. јануара у таквој борби погинуо један борац Бригаде а три су рањена, док је непријатељ своје губитке успио да евакуише. Већ 2. јануара, у сличном ватреном чаркању, непријатељ је имао 6 рањених, док Бригада није имала губитака. Један од испада посаде из Невесиња одбијен је 4. јануара, при чему је у Бригади било лакше рањено 4 борца. Извиђачки вод Бригаде напао је 8. јануара непријатељево одјељење у близини села Батковића и том приликом убио једног а ранио двојицу војника, заплијенивши пушку. У акцији чишћења терена, 12. јануара, у 4. батаљон ступила су двојица шкрипара донијевши са собом 2 пушке и 2 пушкомитраљеза. Исти батаљон је, 13. јануара ухватио четворицу шкрипара са оружјем, 14. јануара још петорицу, а 16. јануара, у борби на простору Зуновина-Подграђе, ликвидирао је три четничка зликовца.²⁴¹⁾

Прву акцију против јединица 12. бригаде непријатељ је предузео из Невесиња 22. јануара. Био је то испад једног мањег одјељења, које су код села Жиљево сачекали дијелови 2. батаљона и извиђачки вод Бригаде и натјерали у бјекство у Невесиње. Убијена су два непријатељева војника а 10 је рањено. У јануару 1945. непријатељ је још само 25. јануара извео сличну акцију. Тога дана једна мања група легионара кренула је на Билек, али је одмах потјерана назад. Убијен је један, а рањена су 3 легионара. Посљедњу акцију на сектору Невесиња 12. бригада извела је 28. јануара, када се 3. батаљон, приликом акције рушења телефонске линије између Невесиња и Мостара, сукобио са непријатељевом засједом. Батаљон је имао једног погинулог.²⁴²⁾

²³⁾ Исто.

²⁴⁰⁾ Исто.

²⁴¹⁾ Архив VII, рег. бр. 9/79-10, к. 1151/П; Операцијски дневник Штаба 12. херцеговачке бригаде за јануар 1945.

²⁴²⁾ Исто.

Релативно затишје на дијелу фронта 12. бригаде у јануару 1945. успјешно је искоришћено за интензивнији војно-политички рад и редовније одржавање састанака партијских организација СКОЈ-а. То је омогућило веће ангажовање војних и политичких руководиоца Бригаде на помоћи политичким радницима и органима народне власти на терену на којем се Бригада налазила. Мада знатно повољнији, услови за успјешан и ефикасан рад нису се били сасвим стекли, јер су и даље биле присутне потешкоће са којим се Бригада борила од доласка на простор Невесиња - недостатак одговарајуће исхране у зимским условима неодговарајућа одјећа и обућа (само је половина бораца имала шињеле), дубоки снијег и неповољни услови смјештаја.

Редовније одржавање партијских састанака и састанака актива СКОЈ-а, као и појачани политички рад са цијелокупним саставом Бригаде, успјешно су утицали на јачање одговорности, дисциплине и будности бораца, што је олакшавало војно-политички рад у Бригади. Са бољом организованошћу и редовним теоретским радом са партијским чланством и члановима СКОЈ-а, уз провјеру знања резултати су били бољи. Поред осталог, посебна пажња посвјећена је темама о развоју друштва из уџбеника »Развитак друштва« од Сегала, затим чланцима и материјалима које је издавао Обласни комитет КПЈ за Херцеговину као, на примјер, поједини делови из Стаљинових »Основа лењинизма« (»Партија«, »Класа пролетаријата и партија пролетаријата« и др.), чланци »О кадровима« Георги Димитрова, »Организационо питање« Тита, »Организационо питање« Александра Ранковића и други. За сређивање цијелокупног стања и унапређење рада у партијским организацијама и организацијама СКОЈ-а умногоме су помогла савјетовања, како партијско тако и организације СКОЈ-а у Бригади, као и партијско савјетовање на нивоу 29. дивизије,²⁴³ које је одржано 25. децембра 1944. године. Благовремена и потпуна информисаност бораца о развоју догађаја у свијету, на првом мјесту о успјесима савезничких армија и Црвене армије, као и о сталним пobjедама јединица НОВЈ, јасно су говорили о скором поразу Хитлера и домаћих издајника, указивали на скоро ослобођење Југославије, што је, само по себи, олакшавало политички рад у Бригади и указивало да је коначан слом фашизма само питање дана и да је зато посљедњи тренутак да сви који нису окрвавили руке на страни окупатора и домаћих квислинга ступе у јединице НОВЈ. Упорни покушаји непријатељеве пропаганде, било да је долазила са усташке, четничке или неке треће стране, да се створи неповјерење међу Хрватима и Србима и тиме разбије братство и јединство, које је било основа и гаранција успјеха народноослободилачке борбе, доводили су понекад у недоумицу или сумњу нове борце Бригаде. Сталним политичким радом и објашњавањем правог стања ствари, нарочито у вези са одлукама АВНОЈ-а и ЗАВНОБИХ-а, превазилажене су недоумице и сумње, па су се и нови борци, без обзира на националну и вјерску припадност, збијали око борбе за уништење окупатора и његових помагача и ослобођење домовине. Позитиван утицај и одјек међу новим борцима Хрватима у Бригади, а око стотину их је ушло у састав Бригаде приликом расформирања Западнохерцеговачког НОП одреда, имала је поруку коју су командант и политички комесар 29. дивизије упутили 25. децембра 1944. године борцима католичке вјере. У тој поруци је речено:

²⁴³) Архив ЦК СК БиХ, 4475 (стара сигнатура 95/8447,3485); Записник са партијског савјетовања 29. дивизије од 25. децембра 1944.

»Свим борцима и руководиоцима католичке вјероисповјести честитамо наступајуће празнике. Честитамо их са жељом и увјерењем да ово буду последњи које славите у условима још неослобођене домовине. Честитајући вам празнике, позивамо вас да сложено у братском загрљају са Србима и Муслиманима Херцеговине учините све за што брже ослобођење и обнову наше домовине.«²⁴⁴⁾

Такав позитивни утицај и одјек међу новим борцима Србима имала је и порука Штаба 29. дивизије у вези са православним божићним празницима, у којој се каже:

»Прославити на што свечанији начин Божић. Треба уносити бадњаке, побољшати храну и што више свечаности. Прославу организовати тако да дође до изражаја братимљење, а не неко раздвајање бораца«²⁴⁵⁾

Штаб 29. дивизије телеграмом је честитао божићне празнике »свим борцима и руководиоцима који славе наступајуће празнике«, док је у честитки Штаба 12. бригае речено: »Већ три Божића славе народи Босне и Херцеговине и цијеле братске Југославије у шумама и планинама, далеко од својих огњишта, далеко од својих милих и драгих, кујући у ватри борбе јединство федералне Босне и Херцеговине и стварајући сретнију заједницу свих наших народа, нове демократске и федеративне Југославије. На прагу четврте године рата улажу се последњи напори слободољубивог човјечанства цијелог свијета против Хитлерове Њемачке која проживљава последње трзаје у својој јазбини. У четвртој години рата и на прагу четвртог Божића наши народи неодољивом снагом чисте и ослобађају своју домовину, улажући све своје снаге и напоре за уништење последњих остатака фашистичких банди и издајника наше братске и слободне домовине. У том духу, на прагу четвртог Божића и великих напора наших народа, којима је и српски народ Херцеговине много допринио кујући то јединство, желимо свим нашим борцима, војним и политичким руководиоцима наше бригаде српскоправославне вјероисповјести пун успјех и честитамо. Нека буде сретан у што бржем уништавању непријатеља и опћег јуриша у изградњи сретније заједнице свих Срба, Хрвата, Словенаца, Црногораца и Македонаца и наше уже заједнице федералне Босне и Херцеговине, заједничке домовине Срба, Хрвата и Муслимана, који у њој живе.«²⁴⁶⁾

Захваљујући интензивном војно-политичком раду, стање се у Бригади почетком 1945. године знатно поправило. Проријеђени су случајеви дезертерства, па је и морал бораца поново био на завидној висини, што се најбоље манифестовало кроз све снажније изражавање жеље бораца да се крене у офанзивне акције и нападне гарнизон у Невесињу.²⁴⁷⁾ Та прилика се врло брзо указала када је Бригада 29. и 30. јануара добила заповијест Штаба 29. дивизије да се хитно пребаци на простор Чапљине ради спријечавања њемачко-усташког продора из Широког Бријега и Мостара на ослобођену територију западне Херцеговине.

²⁴⁴⁾ Архив VII, рег. бр. 7/45-2, к. 1146/1; Радио-телеграм Штаба 29. дивизије од 25. децембра 1944. Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁴⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 9/8-6, к. 1147/1; Радио-телеграм Штаба 29. дивизије од 5. јануара 1945. Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁴⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 9/8-6, Радио-телеграм Штаба 29. дивизије од 7. јануара 1945. Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁴⁷⁾ Архив VII, рег. бр. 10-2, к. 1146/Н; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 19. јануара 1945. Штабу 29. дивизије.

Глава VI

Учешће Бригаде у мостарској операцији

Ситуација у Херцеговини у јануару 1945. године

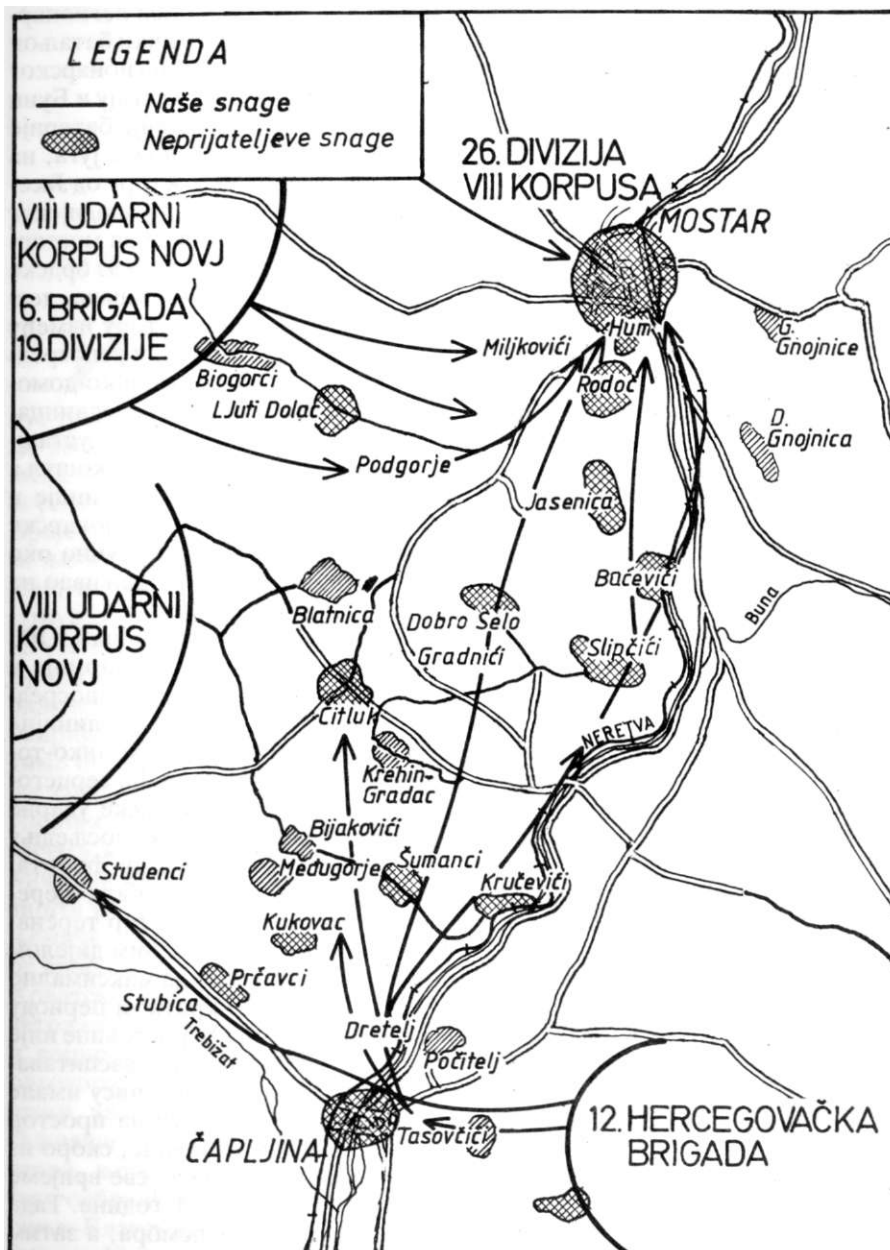
Иако се наређењем команданта њемачке групе армија »Е«, генерал-пуковника Лера, од 22. новембра 1944. године, усушти-ни одустало од плана према којем је 21. армијски брдски корпус требало да се из Албаније повлачи комуникацијом Скадар-Подгорица-Никшић према Мостару и даље на сјевер, чиме је отпала обавеза њемачких снага на подручју Мостара да прихвате 21. армијски брдски корпус, подручје Мостара, са истуреним бочним упориштима у Широком Бријегу и Невесињу, остало је и даље од посебног оперативног значаја за њемачку команду. То подручје штитило је, наиме, шири рејон Сарајева, а тиме и јужни бок групе армија »Е«, која се преко Сарајева и комуникацијом Сарајево-Брод извлачила на сјевер. Тешке борбе јединица НОВЈ са непријатељевим снагама на »зеленој линији«, од Широког Бријега преко Мостара до Невесиња, у новембру 1944. године, као и одлучност непријатеља да одбрани ту своју линију, потврда су намјере непријатеља да јединице НОВЈ што дуже задржи на »зеленој линији« и тиме омогући властито организовано повлачење укључивши и извлачење снага које су држале фронт на »зеленој линији« и њеним главним упориштима у Широком Бријегу, Мостару и Невесињу. Осим тога, њемачкој команди било је веома стало да се што дуже задржи подручје Мостара ради коришћења мостарског аеродрома и експлоатације налазишта бокситне руде. Усташка власт из Загреба вршила је притисак на њемачку команду да се што дуже задржи западна Херцеговина, као једно од врло јаких упоришта Анте Павелића и његове тзв. Независне Државе Хрватске. У том смислу, усташко руководство је почетком јануара 1945. затражило од команде њемачке групе армија »Е« да се због политичких и војних разлога поново заузме и држи Љубушки. Њемачка команда одговорила је да линију Широки Бријег-Мостар-Невесиње мора да држи, али да не располаже другим снагама, него онима које су већ ангажоване.²⁴⁸ Ради одбране тако значајног простора, посебно самог Мостара, њемачка команда је, уз помоћ усташа и четника, организовала јаку одбрану - прву на спољној линији одбране линијом Зијемље-Невесиње-Благај-Буна-Варда-Широки Бријег и другу на непосредним прилазима Мостару, линијом Јасенак-Хум-Микуљача-Јастребинка-Горанци. Крајем јануара 1945. године, поред јаких снага у Широком Бријегу

²⁴⁸ > Зборник НОР-а, том. IV, књ. 33, док. 25; Заповијест Штаба 8. корпуса НОВЈ од 4. фебруара 1945. штабовима потчињених јединица за напад на Широки Бријег, Љубушки и Читлук (објашњење бр. 3).

и Невесињу, непријатељ је на линијама одбране имао и ове снаге - сјеверно од Мостара у Бијелом Пољу три батаљона (извиђачки, допунски и пионирски) и један противтенковски дивизион, сви из састава легионарске 369. дивизије; у самом Мостару италијански 49. фашистички батаљон Црних кошуља »Сан Марко«, један вод тенкова и дијелове легионарског 369. артиљеријског и 649. обалског артиљеријског пука; у Благају и Буни један батаљон 9. брдске усташко-домобранске дивизије и двије батерије хаубица њемачког 649. обалског артиљеријског пука, који су с југа, на лијевој обали Неретве, затварали прилазе Мостару; на простору од Јасенице до Мостарског блата један батаљон легионарског 369. пјешадијског пука, један артиљеријски дивизион и ваздухопловне јединице на мостарском аеродрому, а на простору Космај-Читлук један батаљон 9. брдске усташко-домобранске дивизије, који су заједно с југа и југозапада, десном обалом Неретве, затварали прилазе Мостару. На простору између Широког Бријега и Мостара, поред снага у Широком Бријегу и непосредно око њега, налазила су се још и два батаљона 9. брдске усташко-домобранске дивизије и неколико мањих самосталних усташких јединица. Основу одбрамбених јединица непријатеља, поред јединица 9. усташког здруга и 2. горског здруга, те италијанског батаљона Црних кошуља »Сан Марко«, артиљеријске групе »Лисе« (пет батерија), милиције и остатака четника Невесињског корпуса, чиниле су јединице легионарске 369. дивизије и 9. брдске усташко-домобранске дивизије са укупно око 25.000 војника, мада је Штаб 29. дивизије тада те снаге процјењивао на максимално 15.000 војника.

Имајући у виду цјелину развоја офанзивних акција јединица НОВЈ на југословенском ратишту, као и брзо напредовање Црвене армије и савезничких армија према срцу Њемачке, очигледно је било да непосредно предстоји и ликвидација непријатељске одбране на »зеленој линији« према Мостару и гоњење непријатеља даље на сјевер. Да би колико-толико одложио тај тренутак и ослободио се притиска и јединица херцеговачке 29. ударне дивизије на лијевој и јединица 9. далматинске ударне дивизије на десној обали Неретве, непријатељ је предузео посљедњу офанзивну операцију против јединица НОВЈ на овом дијелу фронта. Усмјеравајући свој напад против снага 9. дивизије на десној обали Неретве, Нијемци и усташе су у највећој мјери рачунали на фактор терена, односно становништва западне Херцеговине, које је највећим дијелом било везано за усташе и домобране и самим тим спремно да максимално помогне сваку акцију против јединица НОВЈ. У врло кратком периоду дотадашњег борава јединица НОВЈ на терену западне Херцеговине није се могло ништа озбиљније учинити у погледу политичког преваспитавања становништва. Јединице 29. дивизије (10. и 12. бригада) нису имале ни могућности ни времена за такав политички рад, јер су на простор западне Херцеговине стигле под сталном борбом и наставиле, скоро из дана у дан, да воде борбу са њемачко-усташким снагама за све вријеме борава на том простору, до друге половине децембра 1944. године. Тада су повучене са тог терена - најприје 12. бригада 16. децембра, а затим 10. бригада 23. децембра. Ни јединицама 9. далматинске ударне дивизије, које су смијениле 10. и 12. херцеговачку бригаду, и поред бољих могућности за редовнији и интензивнији рад, будући да у другој половини децембра 1944. и у цијелом јануару 1945. године није било озбиљнијих оружаних борби, није пошло за руком да било шта значајније постигну.

ДВАНАЕСТА ХЕРЦЕГОВАЧКА БРИГАДА У ПРИПРЕМНОЈ
И ЗАВРШНОЈ ЕТАПИ МОСТАРСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

У вези са таквом ситуацијом и општим стањем на терену у западној Херцеговини, политички комесар 4. бригаде 9. ударне дивизије, која се тада налазила на терену Читлука, у свом извјештају од 17. јануара 1945, констатује да су »окупатор и усташка пропаганда оставили своје велике

трагове над овим народом, које ће требати дуго лијечити», јер »до доласка наше војске нисмо имали скоро никакав војнички и политички утицај пошто наше јединице нису никада долазиле на овај терен до отраг два мјесеца.«^{24,1} У таквим условима потпуне препуштености сталној пропаганди окупатора и усташа, затим Мачека и католичке цркве, и уз тешко наслеђе посљедица што су их оставили ненародни режими старе Југославије и посебно њихова политика јаза између Срба и Хрвата, није се могла преко ноћи очекивати промјена политичког расположења и стања у овом дијелу Херцеговине. Непријатељ је, са своје стране, био свјестан тога, па је и даље на све начине настојао да такво расположење одржи и учврсти и у датом тренутку искористи за своје планове. На тој линији био је и његов детаљно припремљени и ефектно изведени муњевити напад и продор дуж фронта 9. ударне дивизије. Припрему те акције, која је названа »Бура«, обавио је Штаб легионарске 369. дивизије и њен командант, генерал Рајнеке (Иетеске). Припреме су обављене у тајности, а наређење за извршење акције генерал Рајнеке издао је 23. јануара. У оквиру припрема формиране су посебне усташке групе, које су добро познавале терен и које су убачене у позадину 9. ударне дивизије. Те групе су на терену активирале илегалне усташке одреде који су се тамо одрадије налазили. Захваљујући тим илегалним усташким групама, које су иначе одржавале потајно сталну везу са легионарима и усташама у Широком Бријегу, непријатељ је имао потпуне и увијек свјеже податке о распореду и јачини јединица 9. ударне дивизије, што је све, заједно са фактором потпуног изненађења, допринијело да њемачко-усташки напад успије у потпуности. Напад је изведен са два главна правца - први је почео 27. јануара увече из Широког Бријега, дуж комуникације за Љубушки па одатле за Чапљину, а други је 28. јануара ујутро, из Мостара десном обалом Неретве, преко Читлука на југ, према Чапљини и Метковићу. На првом правцу разбијена је одбрана јединица 3. далматинске бригаде, а на другом одбрана коју су давале јединице 4. далматинске бригаде. На тај начин већ у ноћи 27/28. јануара у руке непријатеља пао је Љубушки, 28. јануара Чапљина, а у ноћи 29/30. јануара и Метковић. Обје бригаде 9. ударне дивизије пружиле су снажан отпор, али нису могле зауставити непријатеља који је имао потпуну предност у изненађењу, нападајући снагама јачине од 7-8.000 војника и који се, користећи потпуно познавање терена и велику подршку локалног становништва, брзо убацивао иза леђа бригада 9. дивизије и на крају их приморао на повлачење. Без обзира на овај изненадни успјех непријатеља, који је, додуше, потрајао само неколико дана (већ 5. фебруара увече њемачке јединице и усташе били су тамо одакле су 27. и 28. јануара кренули у напад), до изражаја је дошло и позитивно држање становника тог терена, што је у сваком случају било резултат тромјесечног боравка и каквог-таквог политичког рада јединица НОВЈ и партијских радника. Иако се, како се то наводи у извјештају Обласног комитета КПЈ за Херцеговину од 11. фебруара 1945, »добар дио хрватских маса за вријеме упада усташа држао непријатељски и заједно са усташама пљачкао и убијао наше љу-

^{24,1} Зборник НОР-а, том. IX, књ. 8, док. 58; Мјесечни извјештај политичког комесара 4. ударне бригаде од 17. јануара 1945. политичком комесару 9. НОУ дивизије о стању на терену р у јединицама и о политичком и културно-просвјетном раду.

де», било је и случајева позитивног држања тог истог становништва, а »два-три хрватска села држала су се врло добро (Требижат, Бијача, Граб) и нијесу хтјела да дочекају усташе«.²⁵⁰⁾

Обавјештен о том њемачко-усташком продору, Врховни штаб НОВ и ПОЈ је оцијенио да је крајње вријеме да се пређе у директан напад и потпуно ликвидира одбрана непријатеља на »зеленој линији« и ослободе Мостар, Широки Бријег и Невесиње. Зато је 30. јануара наредио Штабу 8. ударног корпуса да своје главне снаге најхитније пребаци на сектор Широког Бријега и Мостара и, заједно са 29. ударном дивизијом, поново ослободи територију коју је непријатељ запосјео изненадним нападом, те ослободи Мостар.

Услињени марш преко Трусине и Стоца ка Чапљини и прелаз преко Неретве

Са своје стране, Штаб 29. дивизије брзо је реаговао већ на прве информације о успешном продору непријатеља из Широког Бријега и Мостара на ослобођену територију на десној обали Неретве, мада није располагао свим подацима о снази и озбиљности продора. У жељи да се обезбиједи од сваке неповољне евентуалности, а истовремено, ако буде требало, и директно помогне у ликвидацији продора непријатеља, командант 29. дивизије, Владо Шегрт, обавијестио је већ 29. јануара у 12.20 сати телефонском депешом Штаб 12. бригаде да су »усташе потисле 4. далматинску бригаду и овладале са Читлук(ом) и Љубушки(м)«²⁵¹⁾ и да се »сада борба води код Чапљине«, наређујући Штабу 12. бригаде да одмах упути свој 2. и 4. батаљон, заједно са два члана штаба Бригаде, посебно упозоравајући да је »потребно сачувати мостове« (*мисли се на мостове у Чапљини, Метковићу и Габели* - прим. аутора). Пошто се ситуација у западној Херцеговини неповољно развијала, Штаб 29. дивизије је истог дана увече затражио од Штаба 12. бригаде да одговори докле су батаљони Бригаде (2. и 4. батаљон) стигли,²⁵²⁾ а 30. јануара у 11.55 сати обавијестио је да је непријатељ заузео Чапљину, Габелу и Метковић и да је »потребно хитно ојачати сектор Стоца и створити резерву«, наредивши да и два преостала батаљона Бригаде преко Дабра хитно крену за Столац, с тим да се цијела Бригада концентрише на простору Поплат-Столац-Маслине, гдје је требало да добије ново наређење.²⁵³⁾ Ново наређење услиједило је истог дана и само неколико сати касније, којим се пожуривало пребацивање читаве 12. бригаде и тражило да се тог пута Бригада смјести на простор Столац-Домановићи, дакле, знатно ближе Чапљини.²⁵⁴⁾ Требало је пожурити, што се види и из опера-

²⁵⁰⁾ Архив ЦК СКБ и Х, бр. 5095 (стара сигнатура 35/3529); Извјештај Обласног комитета КПЈ за Херцеговину од 11. фебруара 1945. Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину.

²⁵¹⁾ Архив VII, рег. бр. 9/10-6, к. 1147/1; Телефонски телеграм Владе Шегрта, команданта 29. дивизије, од 29. јануара 1945. у 12.20 сати, Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁵²⁾ Архив VII, рег. бр. 9/10-6, к. 1147/1, Телефонски телеграм Штаба 29. дивизије, од 29. јануара 1945. у 20 сати, Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁵³⁾ Архив VII, рег. бр. 9/10-6, к. 1147/1. Телефонски телеграм Штаба 29. дивизије, од 30. јануара 1945. у 11.55 сати, Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁵⁴⁾ Архив VII, рег. бр. 9/10-6, к. 1147/1; Телефонски телеграм Штаба 29. дивизије, од 30. јануара 1945. у 15.15 сати, Штабу 12. херцеговачке бригаде.

цијског дневника 29. дивизије, у којем се за дан 30. јануар констатује да је »штаб 12. бригаде, по наређењу Дивизије, издао заповијест за покрет Бригаде с тим да Бригада не чека смјену.«²⁵⁵ Морало се водити рачуна о могућности даљег неповољног развоја ситуације, поготову што се имала потпуна слика жестине њемачко-усташког продора и снага које су употребљене. У међувремену је у Столац, ради директнијег командовања и координирања дејства јединица 29. дивизије, стигао и командант 29. дивизије Владо Шегрт. Дванаеста бригада брзо је пребачена. Њени батаљони су од Берковића пребацивани камионима, док су болница, интендантура, бојна комора и помоћни дијелови покрет извршили пјешаци. Висина снијега преко планине Трусине и велика хладноћа правили су потешкоће у покрету Бригаде, тако да је преко 80 бораца и старјешина страдало од смрзавања.²⁵⁶ Бригада је ипак стигла на вријеме да учествује у спријечавању непријатељског продора у западној Херцеговини и борби за поновно ослобођење Чапљине, Љубушког и Читлука. У ноћи 30/31 јануара увече, заједно са 4. батаљоном 13. херцеговачке бригаде, који је привремено стављен под команду Штаба 12. бригаде, форсирали су Неретву сјеверно од Чапљине, између Почитеља и Дретеља. Одмах по успјешном форсирању Неретве оба батаљона су напала усташе на положају на Великој градини (к. 296) и к. 137 и око саме Чапљине. О форсирању Неретве Данило Коменовић и Мухарем Кресо забиљежили су, поред осталог:

»Иако су прикупљени сви на лијевој обали затечени примитивни сељачки дрвени чамци, углавном не већи од сандолине, било их је сувише мало. Када се испод зидина Почитеља, на главном мјесту прелаза, у те чамце укрцавао први ешалон (2. батаљон Дванаесте и три чете 4. батаљона 13. херцеговачке бригаде), борцима је пренесена порука Владе Шегрта, команданта Дивизије: 'Ја вас на ову страну немам чиме вратити!' То је значило - издржати на мостобрану с ону страну Неретве по сваку цијену.«²⁵⁷

Жестоке борбе против њемачких и усташко- -домобраиских снага и поновно ослобођење Чапљине, Љубушког и Читлука

Већ у првом налету 2. батаљон 12. бригаде, заједно са једном четом 4. батаљона 13. бригаде, овладао је свим положајима непријатеља, али их је морао напустити послје противнапада непријатеља који је исте ноћи добио јака појачања. Јединице 12. бригаде морале су да одступе према Неретви. Очигледна је била намјера непријатеља да знатно надмоћнијим снагама 9. усташког стајаћег дјелатног здруга и извиђачког батаљона легионарске 369. дивизије баци противника у Неретву. Тај покушај непријатеља није успио, па су јединице 12. бригаде не само одржале мостобран код Дретеља до вечери 1. фебруара, него су и поја-

²⁵⁵) Архив VII, рег. бр. 7/4-6, к. 1146/П; Операцијски дневник 29. дивизије за јануар 1945.

²⁵⁶) Зборник НОР-а, том. IX, кн. 8, док. 119; Извјештај в. д. политичког комесара 12. херцеговачке бригаде, од 14. фебруара 1945, политичком комесару 29. дивизије о војно-политичком стању и политичком и културно-просвјетном раду 1 - 14. фебруара 1945.

²⁵⁷) Данило Коменовић и Мухарем Кресо, н. дј., стр. 429-430.

чале његову одбрану пребацивањем преосталих дијелова 4. батаљона 13. бригаде и 1. и 4. батаљона 12. бригаде на десну обалу Неретве.²⁵⁸ Пребацивање је извршено у ноћи 1/2. фебруара. Тако су се у зору 2. фебруара на десној обали Неретве нашла четири батаљона - 1, 2. и 4. батаљон 12. бригаде и 4. батаљон 13. бригаде, који су чврсто држали проширени мостобран и били спремни да пређу у противнапад. Одмах по извршеном пребацивању на десну обалу Неретве, једна чета 2. батаљона 12. бригаде је у саму зору напала положаје непријатеља на Великој градини (к. 296) и к. 137, покушавајући да изненади непријатеља, али тај напад није успио. Вођена је огорчена борба у којој се непријатељ жилаво бранио и у којој су обје стране имале знатне губитке - њемачке и усташке снаге 30 убијених и рањених (међу убијенима је био и један официр), док су у 2. батаљону погинула 3 борца, а 10 их је рањено. Заплијењени су пушкомитраљез и машинка.²⁵⁹ У јутро 2. фебруара 2. батаљон 12. бригаде успио је да прошири дио мостобрана у правцу Међугорја и Шурманаца. Пошто је тиме линија евентуалног одступања била директно угрожена, непријатељ је 2. фебруара прешао у одлучан противнапад на цијелој линији, настојећи посебно да одбаци 2. батаљон са правца према Међугорју. Јединице 12. бригаде су до послеподневних сати 2. фебруара успјеле да одбију све противнападе непријатеља, уз обостране знатне губитке - 25 убијених и далеко више рањених непријатељевих војника и 8 погинулих и 10 рањених бораца Бригаде.²⁶⁰ Штаб 12. бригаде одлучио је 2. фебруара да у борбу уведе и свој 3. батаљон, који је дотле био у бригадној резерви и налазио се у Домановићима, и да у ноћи 2/3. фебруара нападне непријатеља у Чапљини. Главни дио задатка напада на Чапљину требало је да обаве 3. батаљон 12. бригаде и 4. батаљон 13. бригаде, док је 2. батаљон 12. бригаде, који је дотле издржао главни напор напада, водио тешку али успјешну борбу са непријатељем и имао знатне губитке, стављен у бригадну резерву и враћен на лијеву обалу Неретве, у Почитељ. Батаљони који су требали да ослободе Чапљину добили су задатак да муњевитим нападом потисну непријатеља са Велике градине (к. 296) и к. 137 и да затим јачим дијелом својих снага нападу Чапљину, а мањим дијелом да крену према селу Требижат и тиме запријете окружењем Чапљине са сјеверозапада и запада. Непријатељ је на Великој градини и коти 137 одмах разбијен и натјеран у бјекство. Дијелови 3. батаљона 12. бригаде продрли су затим у саму Чапљину, хватајући и ликвидирајући остатке усташа. Док је трајао напад на Чапљину, 4. батаљон 12. бригаде налазио се на линији Куковац (к. 518) - Градина, према Међугорју, гдје је требало да чврсто држи ту линију и врши сталан притисак у правцу Међугорја и Бијаковића. У исто вријеме 1. батаљон 12. бригаде, који се налазио десно од 4. батаљона и држао достигнуту линију Кручевићи-Шурманци, у садејству са 4. батаљоном, успјешно је обављао свој задатак контроле комуникације Међугорје-Шурманци. Трећи фебруар прошао је у чишћењу Чапљине и у гоњењу непријатеља према Љубушком и Читлуку. Међу усташама је наступила деморализација због повлачења

²⁵⁸) Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 33, док. 33; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 4. фебруара 1945. Штабу 29. дивизије о борбама за Чапљину.

²⁵⁹> Архив VII, рег. бр. 9/84-10, к. 1151/11; Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за јануар 1945.

²⁶⁰) Архив VII, рег. бр. 9/85—10, к. 1151/11; Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за фебруар 1945.

њемачких легионарских јединица (1. и 2. батаљон 370. пука и извиђачки батаљон 369. дивизије) у Мостар, али и због сталних ваздушних напада двије ваздухопловне ескадриле НОВЈ.²⁶¹⁾ Њемачка команда је, на име, сматрала да је акцијом »Бура« постигнута основна намјера - рушење мостова у Чапљини, Габели и Метковићу, и да је тиме, макар за неко вријеме, олакшан притисак на њихову »зелену линију« одбране и на Мостар. На другој страни, за усташку команду продор у западну Херцеговину био је од великог политичког значаја, јер је требало показати да усташке јединице нису разбијене и тиме вратити пољуљани престиж у народу тог краја, затим мобилисати што више новог људства са тог терена и снабдјети се храном која им је недостајала. Послије повлачења њемачких јединица у том рејону остале су само јединице 9. горске усташко-домобранске дивизије. Била је то срећна околност, мада то штабови јединица 29. дивизије нису знали. Њемачки генерал Рајнеке, послјије заузимања Љубушког и Чапљине, повукао је своје снаге и упутио их према Коњицу, гдје је 11. херцеговачка бригада запријетила пресецањем комуникације Мостар-Сарајево.

Као што је речено, 3. фебруара настављено је чишћење Чапљине и околине од заосталих или сакривених усташа, али и гоњење разбијених усташких дијелова према Љубушком и Читлуку. Јединице 12. бригаде истог дана овладале су цијелом линијом која је ишла од Близанаца на Крехин Градац и Међугорје и одатле на Жужељ (к. 314) и Доње Студенце. Успјешном и брзом ослобађању Чапљине допринијеле су и јединице 1. тенковске бригаде НОВЈ, а посебно јединице 1. херцеговачке бригаде народне одбране, које су након протјеривања непријатеља из Габеле наставиле са притиском правцем Струга-Требижат-Стубица, угрожавајући на тај начин непријатељу одступницу према Љубушком. У току 3. фебруара Штаб 12. бригаде успио је да се повеже са дијеловима 13. далматинске бригаде 9. ударне дивизије, која је у међувремену поновно ослободила Метковић и са југа се кретала у правцу Љубушког. У тродневним борбама 12. бригаде за ослобођење Чапљине дошао је до пуног изражаја успјешан маневар који је Бригада извела, најприје стварањем мостобрана на десној обали Неретве код Дретеља, одлучним продором према Међугорју и Читлуку, уз истовремени напад на Чапљину и ослобођење Чапљине и на крају енергичним и брзим продором према Љубушком и Читлуку.²⁶²⁾ Тај маневар 12. бригаде потпуно је успио, па су Љубушки и Читлук већ 4. фебруара били поново ослобођени. И у тим борбама авиони из састава 1. и 2. ловачке ваздухопловне ескадриле НОВЈ ефикасно су помагали јединицама Бригаде, стварајући налетима, митраљирањем и бомбардовањем панику у усташким редовима, који су се брзо повлачили напуштајући тиме потпуно своју идеју о тзв. »обрани ослобођеног подручја«, што је дотле у својим извјештајима стално истицао командант 9. усташког стајаћег дјелатног здруга.²⁶³⁾ Зато тај исти командант у извјештају од 5. фебруара, истиче »повлачење на стару

Зборник НОР-а, том IV, књ. 33, док. 33.

²⁶²⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 33, док. 95; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 16. фебруара 1945. Штабу 29. дивизије о борбама за ослобођење Чапљине и Мостара.

²⁶³⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 33, док. 163, 164 и 165. Извјештај стожера 9. усташког стајаћег дјелатног здруга од 3. и 4. фебруара 1945. стожеру Усташке војнице.

линију обране Широки Бријег-Мостар« и говори о страху и паници што су завладали међу усташама, нарочито у 5. бојни »зеленог кадра« поручника Капулице за коју каже:

»Ова бијежећа маса уносила је панику како међу војничарима тако и међу цивилним пучанством, која се још више повећавала њиховим узвицима 'пакујте се и биљежите, ето партизана'«. ²⁶⁴⁾

У борбама за Чапљину усташе су имале велике губитке - 150 убијених и рањених, док су у 12. бригади погинула 4 борца, а 6 их је рањено. Заплијењен је противавионски митраљез, 8 пушкомитраљеза, 3 митраљеза, тешки минобацач са 200 мина и лаки минобацач са 150 мина, 150 ручних бомби, преко 100 пушака, 2 машинке, 3 пиштоља »парабелума«, радио-станица, 3 радио-апарата, 9.000 пушчаних метака и друга војна опрема. ²⁶⁵⁾ У борби за поновно ослобођење Љубушког учествовао је и 2. батаљон 12. бригаде, који је у тој борби имао једног погинулог и тројицу рањених бораца, убивши 10 усташа и заплијенивши 2 топа-хаубице 105 мм без затварача и нишанских справа, аутомобил и 7 пушака. Како се констатује у заповијести Штаба 12. бригаде од 5. фебруара »непријатељ тј. усташе и швабе у паничном бјекству одступили су данас у правцу Широки Бријег-Мостар«, ²⁶⁶⁾ па је Бригада 5. фебруара избила на линију Слипчићи-Сретница-Добро Село. Са непријатељем више није имала контакта. Само се 4. батаљон сукобио тог дана са једном заштитником непријатеља, протјеравши је са Сретнице, гдје је нађено 6 убијених усташа, док је у 4. батаљону рањен један борац.

Паралелно са акцијама 12. бригаде, 1. херцеговачке бригаде народне одбране и 1. тенковске бригаде НОВЈ, дејствовале су јединице 8. корпуса НОВЈ, под командом Петра Драпшина. Реагујући на продор њемачко-усташких јединица у западну Херцеговину, Врховни штаб НОВ и ПОЈ наредио је 30. јануара 8. ударном корпусу да хитно интервенише на простору западне Херцеговине, разбије одбрану на дијелу »зелене линије« између Широког Бријега и Мостара и ослободи Мостар. Штаб корпуса је 4. фебруара наредио својим јединицама да крену у напад. ²⁶⁷⁾ Десним крилом, правцем Вргорац-Љубушки, нападала је 19. дивизија (без једне бригаде); лијевим крилом, правцем Клобук-Бухово-Кнежпоље, нападала је 9. дивизија (без двије бригаде које су биле у корпусној резерви), док је 26. дивизија са 1. тенковском бригадом НОВЈ и Артиљеријском бригадом нападала правцем Груде-Кочерин-Широки Бријег. На свом десном крилу 19. дивизија се према Неретви наслањала на 12. херцеговачку бригаду. Заједнички задатак свих тих јединица у нападу био је да се најприје поврате мјеста и простор који је непријатељ успио да заопсједне изненадним продором, а затим угрози Мостар. Јединице 8. ударног корпуса и 12. херцеговачка бригада успјеле су да за неколико дана

²⁶⁴⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 33, док 169; Извјештај стожера 9. усташког стајаћег дјелатног здруга од 6. фебруара 1945. стожеру Усташке војнице о ситуацији на сектору Широки Бријег-Мостар.

²⁶⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 184—10, к-1151; Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за фебруар 1945.

²⁶⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 8-9, к. 1151/11, Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 5. фебруара 1945. потчињеним јединицама за напад на непријатеља источно од друма Читлук-Мостар.

²⁶⁷⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 33, док 25; Заповијест Штаба 8. корпуса од 4. фебруара 1945. штабовима потчињених јединица за напад на Широки Бријег, Љубушки и Читлук.

поврате сва мјеста и територију коју су изгубили у успјешном продору непријатеља и да приморају непријатеља на брзо повлачење, тако да су се њемачке и усташке снаге 5. фебруара опет нашле на полазној линији и положајима које су раније држали од Широког Бријега, преко Кнежпоља, до Мостара. Према томе, 5. фебруара, уочи почетка одлучног напада на Широки Бријег, јединице 8. ударног корпуса налазиле су се на сљедећим положајима: 26. дивизија на линији Црнач-Добрковићи-Черигај, 19. дивизија једним дијелом на простору Љубушки-Витина, док су се дијелови 9. дивизије налазили на линији Маркушићи-Турчиновићи. Дванаеста херцеговачка бригада 5. фебруара налазила се на линији Слипчићи-Сретница-Добро Село. Предстојала је последња и одлучна борба за Широки Бријег, која је требало да почне 6. фебруара у 7 сати ујутру. Штаб 12. бригаде имао је далекосежније намјере у вези ослобођења Мостара, што се види из његове заповијести од 5. фебруара. Мада је све на првом мјесту било срачунато као подршка и олакшање напада 26. дивизије на Широки Бријег, у поменутој заповијести.²⁶⁸⁾ детаљно су разрађени сви елементи за напад на Мостар за директан продор у град. Чињеница да су у нападу коришћена само два батаљона 12. бригаде (1. и 4. батаљон), док су остала два задржана у резерви (2. и 3. батаљон), показује да се радило само о демонстративном карактеру напада. У сваком случају, тај напад имао је ефекта, поготово што су 10. бригада код Невесиња и 13. бригада на лијевој обали Неретве код Буне имале сличне демонстративне нападе, остављајући непријатеља у неизвјесности о даљим намјерама противника. Послије демонстративног напада 12. бригаде према Мостару, који се завршио пред добро утврђеним положајима непријатеља на линији Хумац (к. 152) - Јасеница-Варда (к. 331), у којој је погинуо један борац Бригаде, њени батаљони су остали и 6, 7. и 8. фебруара у Слипчићима (1. батаљон), Добром Селу (4. батаљон), Граднићима (2. батаљон) и у југоисточном дијелу Граднића (3. батаљон). Трећи батаљон тада се налазио у бригадној резерви. Штаб 12. бригаде, са бригадним прихватним превијалиштем, интендантуром и бројном комором, налазио се у Читлуку. Он је 6. фебруара успоставио везу са Штабом 6. далматинске бригаде 19. дивизије, која је у ноћи 6/7. фебруара стигла на линију Подгорје-Љути Долац-Биограци, са задатком да заједно са 12. херцеговачком бригадом на свом десном крилу затвара комуникацију од Мостара према Читлуку и офанзивно дјелује према утврђеним положајима непријатеља на линији Варда-Хумац-Јасеница-Мостар.²⁶⁹⁾

Бригада у борбама за ослобођење Мостара

Послије ликвидације њемачко-усташке одбране и ослобођења Широког Бријега и Кнежпоља, 7. фебруара 1945, чиме је ликвидирано једно од два главна бочна упоришта непријатељске одбране на »зеленој линији« и директно угрожен Мостар, јединице 8. ударног корпуса НОВЈ и херцеговачке 29. ударне дивизије, која је наређењем Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 30. јануара 1945. стављена под команду Штаба 8. ударног

²⁶⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 8-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 5. фебруара 1945. потчињеним јединицама.

²⁶⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 9-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 6. фебруара 1945.

корпуса, кренуле су у непосредно извршење задатка ослобођења Мостара. Командант 29. дивизије, Владо Шегрт, састао се 8. фебруара са Петром Драпшином у Имотском, гдје се тада налазио Штаб 8. корпуса. У складу са наређењем Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 30. јануара и договора у Штабу 8. корпуса, Штаб 29. дивизије требало је да самостално руководи операцијама на лијевој обали Неретве и простору са те стране Мостара, док је само 12. херцеговачка бригада, која се већ налазила на десној страни Неретве, стављена под команду Штаба 8. корпуса, са задатком даљег настављања учешћа у операцијама ослобађања Мостара. Ради бржег и директнијег координирања акција 12. бригаде са осталим јединицама 8. корпуса, на састанку команданата 19. и 29. дивизије и начелника Штаба 8. корпуса, 9. фебруара у Читлуку је закључено да се 12. херцеговачка бригада за вријеме трајања операција за ослобођење Мостара стави под команду Штаба 19. дивизије.

Са линије Слипчићи-Сретница-Добро Село 1. батаљон 12. бригаде 8. фебруара поновно је напао, овог пута са више успјеха, утврђена упоришта непријатеља изнад Горње Јасенице и на Хумцу (к. 151). Тог дана дијелови 1. и 4. батаљона очистили су Горњу Јасеницу и под контролу јединица Бригаде ставили мостове на ријеци Јасеници. Контролом мостова на Хумцу (к. 151) је одсјечена и изолована легионарска посада, јер јој се преко мостова у Јасеници и Баћевићима више није могао вршити дотур намирница, воде и муниције. Упориште на Хумцу бранило је 50 легионара, са једним тешким минобацачем и доста аутоматског оружја. Одбрану тог утврђеног упоришта потпомагала је снажна артиљерија, али је за борце 12. бригаде највећи проблем било густо минско поље, које је троструким појасом осигуравало приступ утврђењу, као и редови густо испреплетене бодљикаве жице. Јединице 1. и 4. батаљона стајале су на косама западно од Мостарског поља, изнад села Јасеница и Баћевићи.²⁷¹⁾ Непријатељ је истог дана увече из Родоча покушао да поврати контролу над мостовима и извуче своју групу са Хумца али му то није успјело. У тим борбама нарочито се истакла 2. чета 1. батаљона и њен командир Илија Милаковић. Убијена су 2 легионара, док их је више рањено, али је и 1. батаљон имао једног погинулог, четворицу рањених и једног несталог борца. Заплијењен је пиштољ »парабелум« и машинка.

У току 9. фебруара 1. и 4. батаљон 12. бригаде наставили су са притиском на Горњу Јасеницу, држећи и даље у изолацији посаду на Хумцу и припремајући се за коначно ликвидирање упоришта. Штаб 19. дивизије наредио је истог дана да 12. бригада 10. фебруара, уз помоћ тешких бацача које је добила од 14. бригаде 19. дивизије, ликвидира непријатеља на Хумцу (к. 151) и да затим, заједно са 14. бригадом, настави са дејством према жељезничкој станици у Родочу. Припремајући се за напад, Штаб 12. бригаде 9. фебруара повукао је свој 1. и 4. батаљон са директне борбене линије и ставио их у резерву (1. батаљон у село Градниће, а 4. батаљон у Добро Село), пребацивши на њихова мјеста свој 2. батаљон у Горњу Јасеницу и 3. батаљон у Слипчиће. Бригада је, у координацији са 14. бригадом 19. дивизије, требало 10. фебруара у 7 сати ујутро да изврши напад на Хумац и по сваку цијену да ликвидира

²⁷⁰⁾ Архив VII, рег. бр. 10-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 9. фебруара 1945.

²⁷¹⁾ Архив VII, рег. бр. 26-2, к. 1146/П; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 11. фебруара 1945.

то утврђено упориште. То је био задатак 3. батаљона, који је за ликвидацију Хумца и бункера од Горње Јасенице до жељезничке станице у Родочу добио од 14. бригаде 6 тешких минобацача са 600 мина. Истовремено кад и 3. батаљон, своја дејства требало је да отпочне и 2. батаљон 12. бригаде и да на тај начин потпомогне напад 3. батаљона своје бригаде и дијелова 14. бригаде на своме лијевом крилу, која је нападала Варду (к. 331) и к. 262. У заповијести Штаба 12. бригаде стајало је да њени 2. батаљон, у случају да 14. бригада 19. дивизије запосједне Варду и к. 262, продужи у правцу Хума (к. 436) који се дизао непосредно изнад југозапад-ног дијела Мостара. Напад 2. и 3. батаљона 10. фебруара није успио, јер је одбрана непријатеља била упорна, а утврђеном упоришту на Хумцу није се могло приступити због добро утврђене одбране јаке артиљеријске ватре непријатеља из Родоча, а повремено и из Гнојница, са лијеве обале Неретве. У току борби тог дана у 2. и 3. батаљону 12. бригаде погинула су 4 бораца, а 20 их је рањено. Одсјечена од своје позадине и без икаквих могућности снабдјевања, непријатељева посада са Хумца се под заштитом мрака извукла исте ноћи преко ријеке Јасенице. Трећи батаљон 12. бригаде је, уз помоћ дијелова 2. батаљона, обновио 11. фебруара напад на линију одбране Горња Јасеница-жељезничка станица у Родочу, али је отпор непријатеља био огорчен, а довођење нових појачања на ту линију одбране указивало је да ће такав отпор потрајати без обзира на жртве. У 2. и 3. батаљону 12. бригаде у борбама 11. фебруара лакше је рањено 10 бораца. Сутрадан ујутро 12. бригада се пред непријатељем налазила на линији Родоч (жељезничка станица)-Горња Јасеница, одакле се линија одбране непријатеља настављала преко к. 262 и Варде (к. 331) до Миљковића, гдје је дејствовала 14. бригада 19. дивизије безуспјешно покушавајући да овлада Вардом. Ради разбијања посљедњих одбрамбених положаја непријатеља на јужној страни Мостара. Штаб 12. бригаде је 12. фебруара издао наређење о новом распореду својих батаљона.²⁷²⁾ У Слипчиће је пребачен 1. батаљон, који је и даље остао у резерви али са задатком да из Слипчића контролише ријеку Неретву и спречи сваки евентуални покушај непријатеља да се са лијеве обале Неретве пребаци на десну и с леђа угрози 3. батаљон 12. бригаде пред Родочом. На истим положајима су и даље остали 2. и 3. батаљон 12. бригаде. Задатак 2. батаљона био је да појача притисак на Горњу Јасеницу, док је 3. батаљон требало то исто да учини према аеродрому у Јасеници. Оба батаљона требало је да држе чврсту међусобну везу, као и везу са дијеловима 14. бригаде 19. дивизије и да искористе сваку прилику продора било које од тих јединица и за свој властити продор. У пуној резерви задржан је само 4. батаљон 12. бригаде у Добром Селу, с тим што је његово минобацачко одјељење придодато 2. батаљону ради ефикаснијег напада. Штаб Бригаде ирешао је из Читлука у Добро Село, заједно са свим приштапским дијеловима, радио-станицом, техником, пратећим водом, водом за везу и бригадним прихватним превијалиштем. Само су бригадна болница, интендантура, бојна комора и курсисти са подофицирског курса при штабу Бригаде, заједно са Омладинском четом, пребачени у Градњиће. Једино је хируршка екипа и даље остала у манастиру у Читлуку, са обезбјеђењем које су јој давале јединице 19. дивизије. Све

²⁷²⁾ Архив VII, рег. бр. 11-9, к. 1151/11; Наређење Штаба 12. Херцеговачке бригаде од 12. фебруара 1945. потчињеним јединицама.

је било спремно за извршење заповијести Штаба 8. ударног корпуса од 12. фебруара 1945. за ослобођење Мостара.²⁷³ Иако су 12. и 13. фебруара 2. и 3. батаљон 12. бригаде наставили са нападом на непријатеља на линији његових утврђених положаја Горња Јасеница-жељезничка станица Родоч, успјеха није било. Првог дана убијено је 8 легионара и један борац Бригаде је рањен. Сљедећег дана Бригада је имала 3 погинула и 5 их је рањено. На лијевом крилу 12. бригаде, гдје је дејствовала 6. бригада 19. дивизије (14. бригада је 11. фебруара повучена и стављена у резерву), непријатељ се такође успјешно бранио. Тек 14. фебруара дијелови 6. бригаде 19. дивизије успијевају да пробију линију одбране непријатеља, овладају Вардом (к. 331) и другим упоришним тачкама непријатељеве одбране и започну гоњење непријатеља према Мостару. Међусобно садејствујући 2. и 3. батаљон 12. херцеговачке бригаде такође 14. фебруара, послје неколико поновљених јуриша, разбијају одбрану непријатеља и посједају Горњу Јасеницу и аеродром, коту 262 и Родоч, одакле упадају у Мостар, док 1. и 4. батаљон 12. бригаде упадају у град преко Варде.

У операцији за ослобођење Мостара са десне обале Неретве учествовала је и 12. херцеговачка бригада, као једина јединица из формацијског састава 29. ударне дивизије. И док су на јужном и југозападном дијелу линије напада на Мостар, између Мостарског блата и ријеке Неретве, битку водиле јединице 19. дивизије и 12. херцеговачке бригаде у њеном саставу, главни удар извршила је 26. дивизија правцем Широки Бријег-Мостар, уз подршку 1. тенковске бригаде НОВЈ и Артиљеријске бригаде, док је сјеверно од Мостара према Дрежници дејствовала 9. дивизија ради заштите лијевог крила 26. дивизије. Јединице 26. дивизије, уз помоћ тенкова, упале су и овладале западним дијелом Мостара на десној обали Неретве, а затим се у послеподневним сатима 14. фебруара пребациле преко ријеке у источни дио града.²⁷⁵ Упоредо са нападом 8. ударног корпуса НОВЈ и 12. херцеговачке бригаде на десној обали Неретве и кроз западну Херцеговину, на лијевој обали Неретве дејствовала је 29. ударна дивизија, чији су дијелови (10, 13. и 14. бригада) директно учествовали у операцији за ослобођење Мостара - 10. бригада ослобођењем Невесиња 14. фебруара и гоњењем непријатеља дуж пута и падинама планине Вележ према Мостару, 13. бригада продором на правцу Домановићи-Буна-Мостар и 14. бригада преко падина планине Вележ према Бијелом Пољу, гдје је тукла остатке непријатељевих посада које су бјежале из Невесиња и Мостарског поља. Тог дана Мостар је био ослобођен.²⁷⁶

У извјештају Штабу 29. дивизије о борбама за ослобођење Чапљине и Мостара, значи за период од непуне двије седмице, Штаб 12. херцеговачке бригаде извјестио је, поред осталог, и о губицима својим и непријатеља и ратном плијену:

²⁷³ > Зборник НОР-а, том. IV, књ. 33, док. 69; Заповијест Штаба 8. корпуса НОВЈ од 12. фебруара 1945. штабовима потчињених јединица за ослобођење Мостара.

²⁷⁴ > Архив VII, рег. бр. 31-2, к. 1146; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 16. фебруара 1945. Штабу 29. дивизије.

²⁷⁵ > Зборник НОР-а, том IV, књ. 33, док. 136; Извјештај Штаба 8. корпуса НОВЈ од 25. фебруара 1945. Врховном штабу НОВ и ПОЈ о ослобођењу западне Херцеговине и Мостара.

²⁷⁶ > Зборник НОР-а, том. IV, књ. 33, док. 110; Извјештај Штаба 29. дивизије од 19. фебруара 1945. Штабу 2. корпуса НОВЈ о ослобођењу Невесиња и Мостара.

»Од почетка операција на Чапљину па до ослобођења Мостара непријатељски губици, нанесени на сектору наше бригаде, су следећи: убијено 450 усташа и Шваба. Рањено много више. заробљен 151 домобран, заплијењена 3 тешка топа 150 мм исправна, 2 против-авионска митраљеза, 2 митраљеза 'шварцлозе', 1 'брета', 1 тешки митраљез, 18 пушкомитраљеза, 153 пушке, 52.200 разне пушчане муниције, 1 камион, 1 особни ауто, 4 моторцикла, 35 пиштоља, 9 машинки, 5 парабела, 2 тешка бацача, 1 лаки бацач, 285 ручних бомби, 150 бацачких мина, 1 радио-станица, 2 радио-апарата, 2 пољска телефона, 30 пари одијела и друге разне спреме. Наши губици су били 35 мртвих, међу којима један помоћник батаљона (*Јефто Маслеша, помоћник политичког комесара 2. батаљона, погинуо 13. фебруара 1945*-прим. аутора), један комесар чете и један командир чете. Рањених 71, међу тешко рањеним налази се један командир чете. Несталих један. Ми смо имали 6 онеспособљених пушкомитраљеза. За вријеме ових борби дезертирала су свега 4 борца и то са територије среза Љубушки. Морал и борбеност Бригаде били су за цијело ово вријеме на висини. Однос према народу није био лош. Држање приликом упада у град (*Мостар*, прим. аутора) такође није било лоше.«

Извршавајући добијене задатке. 12. херцеговачка бригада је у кратком временском периоду од 1. до 14. фебруара успјешно учествовала у ликвидацији непријатељеве одбране јужно од Мостара и ослобађању града. Зато је Штаб 12. бригаде могао с пуним правом да закључи:

»Наша бригада је у потпуности извршила све пред њу постављене задатке. Сви батаљони су дорасли крупним задацима са незнатном разликом у ударности и борбености као и вјештини. Сви штабови батаљона показали су се способни као руководиоци батаљона. Нарочито морамо истаћи борце и руководиоце нашег 2. који је 12. часова успио да се сам одржи на мостобрану с десне стране Неретве и поред непријатељских покушаја да га збаце у Неретву. Ниже руководство такође се показало на висини, једино што му недостаје више иницијативе«.²⁷⁷

Штаб 29. дивизије у извјештају Штабу 2. ударног корпуса НОВЈ о ослобађању Невесиња и Мостара на неколико мјеста говори и о 12. бригади. На једном мјесту констатује се да је »ова бригада водила непрекидне тешке, крваве, упорне и фронталне борбе са непријатељем и у својим акцијама имала великих успјеха.« Такође, у истом извјештају оцјењује: »Јединице 12. херцеговачке НОУ бригаде нарочито су се истакле у борбама око прелаза ријеке Неретве код Чапљине, гдје су показале велико јунаштво и гдје су успјеле са импровизованим средствима да пређу преко ријеке која је доста широка и брза и да последије јаке борбе ослободе Чапљину. Овај подвиг јединица 12. херцеговачке НОУ бригаде заслужује такође похвалу.«

Дванаеста бригада је у то вријеме и бројчано и у наоружању била јача него мјесец дана раније. Према прегледу бројног стања људства, оружја и муниције од 9. фебруара 1945. године, она је имала укупно 1.186

²⁷⁷) Архив VII, рег. бр. 6-10, к. 1151/11; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде о раду и операцијама Бригаде у фебруару 1945.

бораца и старјешина од којих 944 у саставу четири батаљона, а 242 »у штабу и око штаба«, Располагала је са 4 тешка и 4 лака минобацача, 8 митраљеза »брета«, 87 пушкомитраљеза, 3 противтенковске пушке, 731 пушком, 48 машинских пушака, 71 пиштољем, 886 ручних бомби, 7 нагазних мина, 11 сигналних пиштоља и довољном количином муниције.²⁷⁸

Након поновног прелаза у западну Херцеговину, па све до ослобођења Мостара, 12. бригада је скоро свакодневно водила борбе' али и извршавала задатак да политички и културно-просвјетни рад организује и на терену, а не само у својим јединицама. Пошто се радило о крају који је до доласка јединица НОВЈ био скоро потпуно препуштен политичком и сваком другом утицају Нијемаца и усташа, борци и старјешине Бригаде су већ приликом првог боравка на простору западне Херцеговине врло добро осјетили непријатељско држање становништва тог краја, али су настојали да не одговарају репресалијама него политичким радом, објашњавањем и убјеђивањем што је подразумевало стрпљив и упоран рад. То је, уосталом, потврђивало искуство које је Бригада стекла у сличним ситуацијама, када је требало преваспитавати оне који су били заведени непријатељском пропагандом и који су били против народноослободилачке борбе. У конкретном случају 12. херцеговачка бригада, захваљујући на првом мјесту политичком раду и развијању другарске атмосфере и односа међу борцима, могла је послје повратка у западну Херцеговину успјехом да превлада проблеме и сачува јединство својих редова. Очигледан примјер и потврда за то је држање нових бораца, који су у 12. бригаду ступили док је она први пут боравила у западној Херцеговини. Тада је у Бригаду ступило око стотину бораца из западне Херцеговине, који су убрзо морали оставити родни крај јер је Бригада пребачена на сектор Невесиња. Ти нови борци су своје борбено крштење доживјели под тешким условима, под којима је Бригада скоро мјесец и по дана живјела и дејствовала на сектору Невесиња. Није зато никакво чудо што је Штаб Бригаде страховао како ће се ти борци држати кад се нађу у родном крају, односно кад се Бригада поново нађе у западној Херцеговини. Показало се да страховању није било мјеста, јер су нови борци остали вјерни своме опредјељењу да се боре против окупатора и његових слугу. О томе је политички комесар 12. бригаде, у извјештају политичком комесару 29. дивизије, закључио:

»Мислио сам, кад смо дошли на територију Чапљине и Љубушког, да ће бити бар који дезертер између оних који су недавно мобилисани са овог подручја, али се то није десило. Наравно да то треба захвалити повољној политичкој ситуацији, али и непрекидном и правилном политичком раду нижих политичких руководицаца.«²⁷⁹

У истом извјештају политички комесар даље пише:

»Зближавање старијих бораца са новомобилисаним, а нарочито оним из западне Херцеговине, све се више учвршћава. Нема међу њима никаквих препирања нити подвајања, што се раније, иако у врло малој мјери, могло запазити.«

²⁷⁸ Архив VII, рег. бр. 11/10, к. 1151/11; Преглед бројног стања људства, оружја и муниције 12. херцеговачке бригаде 9. фебруара 1945.

²⁷⁹ Архив VII, рег. бр. 9-4, к. 1147; Извјештај политичког комесара 12. херцеговачке бригаде од 14 фебруара 1945. политичком комесару 29. дивизије о раду и стању у Бригади 1-14. фебруара 1945.

Стална брига о држању и поступцима сваког борца према народу била је увијек један од првих задатака и у том погледу није се смјело гријешити. О томе су посебну бригу водиле политичке старјешине, уз подршку партијске и скојевске организације. Отуда је логичан садржај телеграма који је политички комесар 29. дивизије Вукашин Мићуновић Вуле упутио Штабу 12. бригаде, 2. фебруара:

»Добро пазите на поступке при наступању на територију са десне обале Неретве. Будимо оштри према ономе који то заслужи, увијек одвајајући заведене од оних који заводе. Одвајајте зликовце и вође од обичних учесника јер ће наша оштрина тада бити правична. Не дозволите никакве самовољне поступке који ће шкодити угледу наше војске. Према непријатељу будите оштри, а према становништву правични. Пазите на достојанство наше војске. Чувајте се провокаторских поступака непријатељских елемената који ће својим поступцима да нам дају противхрватски карактер - наш карактер је против-усташки а не противхрватски.«²⁸⁰

Послије ослобођења Мостара 12. бригада је смјештена у Родочу и Јасеници и дјелимично у Мостару. По наређењу Штаба 29. дивизије стављена је у дивизијску резерву, са задатком да заједно са 3. бригадом народне одбране обезбјеђује мостове и друге објекте у Мостару, као и шире градско подручје. Бригада је у Мостару остала до 27. фебруара, када је добила наређење Штаба 29. дивизије⁸¹ да крене у чишћење простора Ракитно-планина Вран-Дуго поље-планина Чврсница, на којем су се окупљали остаци разбијених усташа, усташке милиције и тзв. зеленог кадра, којих је било око 1.000-1.200.

Учешће Бригаде у чишћењу ослобођене територије од остатака усташко-четничких банди

Послије ослобођења Мостара и пробоја утврђене »зелене линије« дошло је до кратког застоја у брзом и енергичном гоњењу непријатеља, који се кањоном Неретве повлачио на сјевер. Јединице 8. корпуса НОВЈ застале су у рејону Мостара да би, после неколико дана, по директиви Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 20-23. фебруара, извршиле покрет према западу.²⁸² У Херцеговини је остала само 29. ударна дивизија, која је требала сама да настави борбену активност у завршној етапи мостарске операције. Тих неколико дана регруписавања и одласка јединица 8. корпуса, на једној страни, и прикупљања бригада 29. дивизије ради настављања прогона непријатеља кањоном Неретве према сјеверу, на другој страни, дали су непријатељу колико-толико времена да се консолидује и неометано оствари одступни маневар од Мостара према Коњицу. А сваки дан био је за непријатеља веома важан јер је омогућавао органи-

²⁸⁰) Архив VII, рег. бр. 9/11-6, к. 1147; Телефонски телеграм политичког комесара 29. дивизије од 2. фебруара 1945. Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁸¹) Архив VII, рег. бр. 8-1, к. 1146; Наређење Штаба 29. дивизије од 27. фебруара 1945. Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁸²) Зборник НОР-а, том IV, књ. 33, док. 102; Заповијест Штаба 8. корпуса НОВЈ од 18. фебруара 1945. штабовима потчињених јединица за пребацивање на простор Плоче, Макарска, Шибеник, Биоград.

зованији отпор у рејону Острожац-Коњиц и организовање нове њемачко-усташке одбране на Иван-седлу, последњем јужном бедему одбране Сарајева.

Пошто су се остаци усташа и проушашких група налазили на широком простору Ракитно-Дуго поље-Чврсница-Вран планина, одакле су лако могли да угрозе комуникацију код Дрежнице и у цијелом том дијелу кањона Неретве, Штаб 29. дивизије издао је заповијест Штабу 12. бригаде и Штабу 3. бригаде народне одбране да »очисте простор Чврсница-Ракитно од усташких остатака«.²⁸³⁾ Према подацима којим је Штаб 29. дивизије тада располагао, на простору Чврсница-Дуго поље-Вран планина-Ракитно налазило се 1.000—1.200 разбијених усташких снага које су чинили, поред припадника зеленог кадра, и усташе из 5. бојне 9. усташког стајаћег дјелатног здруга, која је још 5. фебруара напустила фронт јужно од Мостара и, заобилазећи Мостар, повукла се према Вран планини. У поменутој заповијести Штаба 29. дивизије подвлачи се да су »ове банде досад биле неактивне и нијесу испољавале своје дејство ни у ком правцу, али су почеле да пријете радницима који оправљају мостове код Бијелог потока и Алексина хана.« Према оцјени Штаба 29. дивизије »ако би заиста пустили на миру ове банде, није искључено да нам ометају саобраћај комуникацијом Бијело Поље-Рама, а поред тога ометали би и вршење мобилизације«, па је зато »потребно ове банде растјерати.« У извршењу те акције чишћења, поред три батаљона 12. бригаде учествовао је и један батаљон 3. бригаде народне одбране са простора Посушја, дејствујући линијом Трибистово-Јелица-планина Штитар. Истовремено је и један батаљон из састава Босанско-херцеговачке дивизије народне одбране требало да крене од Дувна правцем планина Либ-Свињача и да се на том простору повеже са дијеловима 12. бригаде, док је још један батаљон Босанско-херцеговачке дивизије народне одбране добио задатак да из правца Прозора избије на линију Сивићи-Дољани и онемогући усташама бјекство преко планине Баћина на сјевер. Дијелови тог батаљона морали су да са простора Сивићи-Дољани захвате Боровник и на тај начин спријече евентуално пробијање усташа преко Орашца према Прослапској планини. По замисли Штаба 29. дивизије, све јединице које су учествовале у тој операцији чишћења требало је да 1. марта достигну своја крајња одредишта. У раним јутарњим сатима 28. фебруара три батаљона 12. бригаде кренула су на извршење задатка - 4. батаљон је из Мостара преко Бијелог Поља и Дрежнице, а затим уз ријеку Дрежанку, истог дана увече стигао на линију Перутац-Ладина-Црнац и ту заноћу; 3. батаљон је из Мостара преко Цима, Горанаца и Богодола стигао у Ладину и ту се повезао са лијевим крилом 4. батаљона; 1. батаљон је из Мостара преко Широког Бријега и Циганског брда такође стигао у Црнац, док је 2. батаљон остао у резерви у Родочу, са главним задатком обезбјеђење мостарског аеродрома.²⁸⁴⁾ Вријеме је 28. фебруара било сунчано, али је снијег био толико дубок и расквашен, нарочито на дијелу од Горанаца према Ракитном, да је пролаз натовареним коњима био скоро немогућ, што је могло да успори кретање и активност 12. бригаде. Зато је дио коморе враћен. Ни један од батаљона 12. бригаде није 28.

²⁸³⁾ Архив VII, рег. бр. 8-1, к. 1146/11; Заповијест Штаба 29. дивизије од 27. фебруара 1945. штабовима 12. херцеговачке бригаде и Херцеговачке бригаде народне одбране.

²⁸⁴⁾ Архив VII, рег. бр. 12-9, к. 1151/II; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 27. фебруара 1945. потчињеним јединицама.

фебруара дошао у додир са непријатељем, Према прикупљеним информацијама, дијелови 5. бојне 9. усташког стајећег дјелатног здруга, са остацима усташа, налазили су се на простору Ракитно-Баре-Свињача-Пољана, па су сва три батаљона 12. бригаде у свануће 1. марта наставила са маршем. Четврти батаљон је тог дана стигао на линију Стрижево-Горња Дрежница-Раскршће-Коњско, захватајући десним крилом и Баре; 3. батаљон кретао се линијом Ладина-Погледача-Попов гвозд-Подгвожђе-Зломислић-Доњи Поткљечани, гдје је зануо, повезавши се на десном крилу са дијеловима 4. батаљона, а на лијевој са дијеловима 1. батаљона 12. бригаде, док је 1. батаљон правцем Црнац-Избично-Пољана-Сутина стигао у село Дуповци (Ракитно), гдје се смјестио, повезавши се лијево са дијеловима 3. бригаде народне одбране. Приликом покрета једино се 4. батаљон у Ракитном сукобио са непријатељем. Убијено је 5 усташа, али се непријатељ на брзину повукао према Вран планини. У ствари, усташе су на сваки начин настојале да избјегну борбу и да на вријеме побјегну или се склоне пред јединицама 12. бригаде, бјежећи највећим дијелом преко Дугог поља према Вран планини или ријеци Рами, да би се одатле придружили непријатељевим снагама на простору Тарчин-Пазарић. Крећући се правцем Ракитно-планина Штитар-Змијска гомила, батаљони 12. бригаде су 2. марта преко Дугог поља, поново без борбе, стигли у Рисовац, одакле су 3. марта избили на линију Сивићи-Дољани, да би се 4. марта са тог простора спустили у Јабланицу и из Јабланице, друмом, 5. марта вратили у Мостар. Будући да 12. бригада није имала задатак да прогони усташе, него само да прочешља назначени простор, може се рећи да је задатак обавила са успјехом. Усташе су на цијелој тој просторији били толико застрашени да су изгубили сваку жељу да се са јединицама Бригаде упусте у било какву борбу. Жива сила непријатеља, међутим, није била разбијена. Постигнут је једино основни циљ, да се појавом Бригаде на широком простору Ракитно-Чврсница-Вран планина непријатељ неутралише, да дође до новог осипања његових редова. На другој страни, док је трајала акција 12. бригаде, јединице 29. дивизије су 1. марта ослободиле Острожац, затим 4. марта Коњиц и у ноћи 4/5. марта избиле пред Иван-седло.

Дванаеста бригада је 5. марта стигла у Мостар, гдје је остала 6. и 7. марта ради одмора и припреме за нову акцију чишћења терена, лијевој обале Неретве, од четника и муслиманске милиције. Зато је из Мостара већ 8. марта извршила, на основу наређења Штаба 29. дивизије,²⁸⁵ нови покрет - њен 1. батаљон пребачен је у Дрежницу; 2. батаљон је правцем Бијело Поље-Потпорим-Рујиште-Горње Зијемље-Бахтијевица достигао Ћесим; 3. батаљон је у покрету пратио 2. батаљон и задржао се у Ханском пољу, док се 4. батаљон, крећући се иза 3. батаљона, зауставио у Горњем Зијемљу.²⁸⁶ Већ 9. марта 1. батаљон је из Дрежнице пребачен у Раму, гдје је ангажован на поправљању и подизању порушених мостова и прелаза на Неретви; 2. батаљон се из Ћесима помјерио у Главатицево и смјестио на лијевој обали Неретве; 3. батаљон се са штабом Бригаде из Ханског поља преко Бахтијевице, Липета, Куле и Борачког језера пребацио у село Борке, док је 4. батаљон остао у Горњем и Доњем Зијемљу и према Ћесиму. Једна чета 4. батаљона је 9. марта преко

²⁸⁵ Архив VII, рег. бр. 12-1, к. 1146/11; Наређење Штаба 29. дивизије од 7. марта 1945. Штабу 12. херцеговачке бригаде.

²⁸⁶ Архив VII, рег. бр. 14-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 7. марта 1945. потчињеним јединицама.

Кушића, Днопоља и Лакта прихватила у Невесињу и пребацила у Коњиц знатан број граната за америчке топове 75 мм, као и већу количину пушчане муниције 7,9 мм у којој се тих дана доста оскудијевало.²⁸⁷ Ради веће покретљивости, сви батаљони 12. бригаде су из Мостара кренули само са најнеопходнијом комором, остављајући све сувишно у Мостару. Након дводневног покрета Бригада се распоредила тако да је могла да обезбједи десни бок главнине снага 29. дивизије, које су биле ангажоване на Иван-седлу и према Сарајеву, а истовремено да предузима мјере чишћења цијелог тог простора од четника-шкрипара и муслиманске милиције. То је тих дана био главни задатак Бригаде. Зато су њени батаљони остали на истим положајима све до 19. марта, настојећи да цијелу просторију очисте од остатака четника, којих је било око двије стотине, али и да врше мобилизацију нових бораца. Напори чишћења нису ни на том терену дали очекиване резултате, тако да је само у неколико случајева дошло до директног сукоба и ликвидације четника. Трећи батаљон је 12. марта у близини Бијеле ухватио и мобилисао двојицу шкрипара; 4. батаљон је 14. марта у борби убио 4. четника; 1. батаљон је 18. марта у Дољанима ухватио 7 шкрипара, а затим 20. марта у селу Кућани још четворицу, док је извиђачки вод Бригаде у борби од 18. марта убио 12 четника-шкрипара и тројицу заробио.²⁸⁸

У међувремену, дијелови 7. СС дивизије »Принц Еуген«, јачине од око 500 војника, успјели су 17. марта, заобилазним маневром преко Игмана и Ледића, да продру до Трнова, гдје су се налазиле јединице 3. ударне дивизије НОВЈ. Реагујући на продор непријатељевих јединица, Штаб 29. дивизије је 18. марта наредио Штабу 12. бригаде да свој 2. батаљон из Главатичева битно оријентише на простор Луковац-Брда, са задатком извиђања према Умчанима и Трнову и контроле праваца преко Бјелашнице, посебно правца Дуго поље-Крошње-Мртвање. Штаб 12. бригаде је 19. марта упутио свој 2. батаљон правцем Главатичево-Оцаци-Доња и Горња Љута-Ледићи, гдје је 2. батаљон стигао 21. марта и посјео положаје Градац-Јасиковац, а затим 22. марта на брду Градац (триг. 1115) напао дијелове 7. СС дивизије »Принц Еуген« и послије жестоке борбе, која је непрекидно трајала до 23. марта, одбацио их према селу Требечај. У тој борби погинуо је замјеник команданта 2. батаљона Мирко Булут,²⁸⁹ а 5 бораца је рањено. Непријатељ је имао 26 погинулих и више рањених.

Побједом над јединицама 7. СС дивизије 2. батаљон 12. бригаде знатно је олакшао 3. дивизији 2. корпуса да ликвидира избочину коју је непријатељ успио да изненадним продором створи код Трнова, јер су непријатељеве јединице морале да се повуку. Сљедећа три дана - 24, 25. и 26. марта - 12. бригада је и даље остала на својим ранијим положајима,

²⁸⁷ Архив VII, рег. бр. 15-9, к. 1151/11, Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 9. марта 1945. потчињеним јединицама.

²⁸⁸ Архив VII, рег. бр. 7-10, к. 1151/11; Релација Штаба 12. херцеговачке бригаде о операцијама и раду Бригаде 1-31. марта 1945.

²⁸⁹ Погинули Миленко Булут Милко из Пребиловаца, Чапљина, био је познат не само по својој храбрости него и по спремности да прихвати и изврши сваки задатак. Већ као командир вода у 1. батаљону 12. бригаде истакао се вјештим коришћењем херцеговачког кршевитог и беспутногземљишта и изненадним убацивањем и за леђа непријатељу. Био је примјер својим борцима. чувајући људство од сваког непотребног губитка. Одличан стријелац, гађао је без промашаја, па су борци послије борбе, пребројавајући убијене непријатеље, често говорили »ове погођене у главу гађао је наш командир Мирко«.

мање - више без покрета и борби, све до 27. марта када је добила заповијест Штаба 29. дивизије да се као дивизијска резерва концентрише на простору Коњиц-Борци,²⁹⁰ гдје је остала до 31. марта, обављајући неопходне борбене припреме пред одлучујуће борбе свих јединица 29. дивизије на линији Иван-седла.

Послије скоро полумјесечног одмора и сређивања, које је 12. бригада провела у Мостару све до краја фебруара, њу је у марту очекивао нови задатак: требало је да очисти позадину од одстатака усташа и четника који су се највећим дијелом крили: усташе на простору Ракитно-Чврсница-Вран планина, а четници на простору Зијемље-Бјелимићи-Главатицево-Борци. Укупни резултати обје акције били су далеко испод оног што се очекивало; убијено је свега 16 четника-шкрипара и 6 усташа, а 16 заробљено.

Са малим бројем мобилисаних, послје ослобођења Мостара, 12. бригада је крајем марта 1945. године била бројно слабија него непосредно пред ослобођење Мостара. У поређењу са 1.186 бораца и старјешина, колико је Бригада имала 9. фебруара 1945, она је крајем марта имала само 889 бораца и старјешина.²⁹¹ Једино су наоружање и техника били далеко моћнији. Између осталог, Бригада је имала 6 тешких и 13 лакших минобацача, 102 пушкомитраљеза, 4 противтенковске пушке, 805 пушака, 44 машинке, путнички ауто, мотоцикл, 9 кола, 25 јахаћих и 20 теглећих коња и 125 товарних коња и мазги. У дивизијском прегледу стања људства, наоружања и технике за тај период једино за 12. бригаду није наведен податак о броју митраљеза којима је располагала. У времену од 1. до 31. марта 1945. године бригада је извршила са успјехом додијељени јој задатак . . . Све јединице и борци показали су се дисциплиновани, борбени и издржљиви. Нарочито се истакао у вршењу свог задатка извиђачки вод бригаде, који је успио путем службе да открије, похвата и разбије мање четничке групе.²⁹²

Вријеме проведено у Мостару од ослобођења града до краја фебруара Штаб 12. бригаде искористио је за интензиван рад на свим секторима и максимално отклањање пропуста и грешака које су уочене и у вези са унутрашњим животом и радом јединице и у вези са држањем и односом бораца и старјешина према становништву на терену. Мањи прилив бораца, непосредно пред и послје ослобођења Мостара, олакшао је цјелину тог рада. У војном погледу борци и старјешине бригаде имали су за собом искуства стечена у борбама на сектору Невесиња и у западној Херцеговини. У политичком погледу, због минималног прилива нових бораца, у 12. бригади није било потребно прорађивати политичке и друге материје који су од раније прорађивани. Напротив, могло се увијек додати нешто ново ономе што су борци већ чули или научили. То је олакшавало и убрзавало извршење задатака Врховног штаба НОВ и ПОЈ у вези са организацијом пропагандног и културно-просвјетног рада у свим јединицама НОВЈ. Све је то олакшавало брже и потпуније проширивање дјелокруга рада бригадне технике и њених секција за штампу, алфаветске течајеве, културну дјелатност и опште образовање бораца, те олакшавало допринос и помоћ бораца и старјешина Бригаде да се кул-

²⁹⁰ Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 75; Заповијест Штаба 29. дивизије од 27. марта 1945. штабовима потчињених јединица за напад на Иван-седло.

²⁹¹ Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 66. Преглед бројног стања људства, наоружања и технике јединица 29. дивизије од 25. марта 1945. године.

²⁹² Архив VII, ргш. бр. 7-10, к-1151/Н

турно-просвјетни рад унаприједи на терену на којем се кретала или бора-вила Бригада. У марту 1944. године, ма колико тај период био кратак, на четним и батаљонским конференцијама спроведен је интензивни рад на упознавању бораца и народа о најактуелнијим темама и проблемима политичког карактера, међу којима је нарочита пажња посвјећена упо-знавању бораца са радом конференције на Јалти (4-11. фебруара 1945) и одлуке савезника да се Југославији, поред осталог, препоручи »да спо-разум Тито-Шубашић одмах ступи на снагу«. Тих дана обиљежена је годишњица Црвене армије. Организована је смотра јединица бригаде, уз поздравне ријечи и говоре чланова Штаба Бригаде о значају Црвене армије, која је носила главни терет борбе против нацизма.

Војни успјеси 12. бригаде, храброст и умјешност њених бораца и старјешина потврђивани су из дана у дан. Самим тим стално је вођено рачуна да се на вријеме уоче пропусти и недостаци. Нарочито се инсистира-ло на поступку бораца према становништву терена на којима је Брига-да боравила, на односу бораца према заробљеним непријатељевим војни-цима, случајевима пљачке и непримјерног држања према туђој имовини, као и на дисциплини не само у борби него и после борбе, те превази-лажењу фамилијарности и јавашлука. У том смислу 1. марта 1945. упу-ћено је писмо политичког комесара 29. дивизије свим политичким коме-сарима бригада Дивизије, у којем се говори о успјесима и недостацима исказаним у мостарској операцији и указује на задатке у вези отклањања тих недостатака.

»Никад не заборављајте - каже се у писму - да смо ми држава и да наши поступци морају бити правилни, ми се морамо понашати као регуларна војска модерне државе«.²⁹³⁾

У истом писму даље стоји:

»Без чврсте дисциплине нема јаке војске. Према томе није никад одвише радити на стварању гвоздене дисциплине у нашим јединица-ма. Гвоздену дисциплину ћемо остварити и кроз ликвидацију фами-лијарности и партизанштине . . . Не треба тупити оштрицу борбе против непријатеља. Мржњу према њима правилно је и даље разви-јати. Али то не значи да ћемо потући све оне који буду присиљени да нам се предају. И одмах морамо бити начисто с тим да заробљени-ке не смијемо убијати. Оно што заробимо сматраћемо заробљеници-ма и тако ћемо са њима и поступати . . .«

²⁹³⁾ Зборник НОР-а, том IX, књ. 9, док. 3; Писмо политичког комесара 29. НОУ дивизије од 1. марта 1945. политичким комесарима потчињених бригада о успјесима и недоста-цима у мостарској операцији и о задацима за њихово отклањање.

Бригада у сарајевској операцији

Ситуација у марту 1945. године

Наредбом Врховног команданта Југословенске армије од 17. марта 1945. године формиран је Оперативни штаб групе корпуса за учешће у сарајевској операцији. У групу корпуса ушли су 2. 3. и 5. корпус Југословенске армије. Оперативни штаб групе корпуса, у саставу Радован Вукановић, командант, Славко Родић, члан и Драго Ђукановић, начелник штаба, утврдио је 26. марта 1945. план операција за ослобођење Сарајева.^{294*} Према плану, једна од три дивизије 2. корпуса ЈА, херцеговачка 29. дивизија, требало је најприје да разбије њемачко-ушашку одбрану на Иван-седлу, а затим да настави продор према комуникацији Блажуј-Кисељак ради пресијецања тог саобраћајног правца и удара на непријатељеве колоне када се буду извлачиле из Сарајева. Оперативни штаб је, између осталог, наредио Штабу 29. дивизије да прикупи своју 12. бригаду »јер ће и она бити употребљена у акцијама према Иван-седлу и Пазарићу«. Поступајући према поменутом наређењу Оперативног штаба, Штаб 29. дивизије је у заповијести од 27. марта 1945. године наредио Штабу 12. бригаде да своје јединице окупи на простору Коњиц-Борци у резерви Дивизије.²⁹⁵ У истој заповијести Штаб 29. дивизије инсистирао је да све бригаде строго поведу рачуна о добром организовању телефонске везе и између бригада и артиљерије и између самих бригада, како би се међусобно могле обавјештавати. И док се тих неколико посљедњих мартовских дана 12. бригада налазила у дивизијској резерви на простору Коњиц-Борци, остале четири бригаде 29. дивизије, после обављених припрема, нападе су 28. марта ујутро њемачко-ушашке положаје на Иван-седлу, али без успјеха.

Непријатељ је на Иван-седлу пружио огорчен отпор. По сваку цијелу бранио је своје положаје пред Сарајевом, јер је одбрана најистуренијег дијела јужне одбране рејона Сарајева, на линији Вихор-Иван-седло-Мали Иван-Рудно брдо била од кључног значаја за одбрану ширег рејона Сарајева. Одбрана је требало да потраје док се не заврши организована евакуација цијеле те просторије и самог града. У Сарајеву је био концентрисан велики број цивилних и војних установа, велике количине наоружања и другог војног материјала, као и преко 3.000 њемачких и ушашких рањеника. ЈТинију Вихор-Иван-седло-Мали Иван-Рудно брдо бранила је њемачка 909. тврђавска пјешадијска бригада, са незнатним

²⁹⁴) Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 68; Наређење Оперативног штаба корпуса ЈА од 26. марта 1945. Штабу 29. дивизије.

²⁹⁵) Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 75; Заповијест Штаба 29. дивизије од 27. марта 1945. штабовима потчињених јединица за напад на Иван-седло.

остацима италијанске 49. фашистичке легије Црних кошуља »Сан Марко«, 880. ландесшицен батаљон, два батаљона 370. гренадирског пука и један батаљон усташког 1. дјелатног стајаћег здруга - укупно око 4.500 до 5.000 војника. Иза ове линије, дуж жељезничке комуникације Раштелица-Тарчин-Пазарић-Хацићи и даље према Сарајеву ишла је по дубини добро постављена њемачко-усташка одбрана, на коју се истурена одбрана на Иван-седлу могла сигурније ослонити. Укупна јачина непријатељевих војника који су на том простору бранили Сарајево и његов рејон, процјењивана је на око 8.000 војника.

Основна замисао напада јединица 29. дивизије била је да снажним фронталним ударом, масовно подржаним артиљеријом и обостраним бочним притиском са Иван-планине према Раштелици и од Корче према Тарчину, овлада непријатељевим положајима Рудно брдо-Мали Иван-Иван-седло-Вихор, без обзира што га непријатељ намјерава бранити »по сваку цијену«.²⁹⁶⁾ О томе се у извјештају Штаба 29. дивизије, поред осталог, каже:

»28. марта у 6 часова ујутро отпочео је напад на Иван-седло. Борба је била врло жестока и крвава. Непријатељ је упорно бранио сваку стопу земљишта. Поједини положаји су по неколико пута прелазили из руку у руке. Положаје којим су наше јединице успјеле овладати непријатељ је брзим и безобзирним контранападима опет враћао. Упорне и крваве борбе наставиле су се 29, 30. и 31. марта, али без важних успјеха. На извјесним мјестима наше јединице успјеле су задржати први ред ровова на Вихору и Рудном брду, док је непријатељ и даље држао главне положаје.«²⁹⁷⁾

О жестини борби које су на Иван-седлу вођене у та четири дана, марта 1945, најбоље говори податак о обиму артиљеријске ватрене подршке која је пружена бригадама 29. дивизије. Она је била најинтензивнија првог дана напада - 28. марта. Тог дана Артиљеријска бригада Дивизије је из 21 оруђа на непријатељске утврђене ватрене тачке на Рудном брду, Малом Ивану, Иван-седлу, к. 1170 и Вихору испалила 6.515 граната разних калибара, од 20-75 мм. Двадесетак средњих минобацача 81 мм у саставу пратећих чета 14 пјешадијских батаљона могло је избацити двије, а можда и три хиљаде мина, а око 50 лаких минобацача (42-60 мм) пјешадијских чета прве линије могло је избацити још три до четири хиљаде мина. У току напада дивизијска артиљерија је утрошила укупно 14.172 топовске гранате. Сви минобацачи Дивизије у та четири дана могли су (с обзиром на оскудицу) утрошити око 6.000 мина, тако да се може рећи да су по сваком непријатељском војнику у та четири дана испалене приближно 4 гранате.

Учесће у борбама и пробоју на Иван-седлу

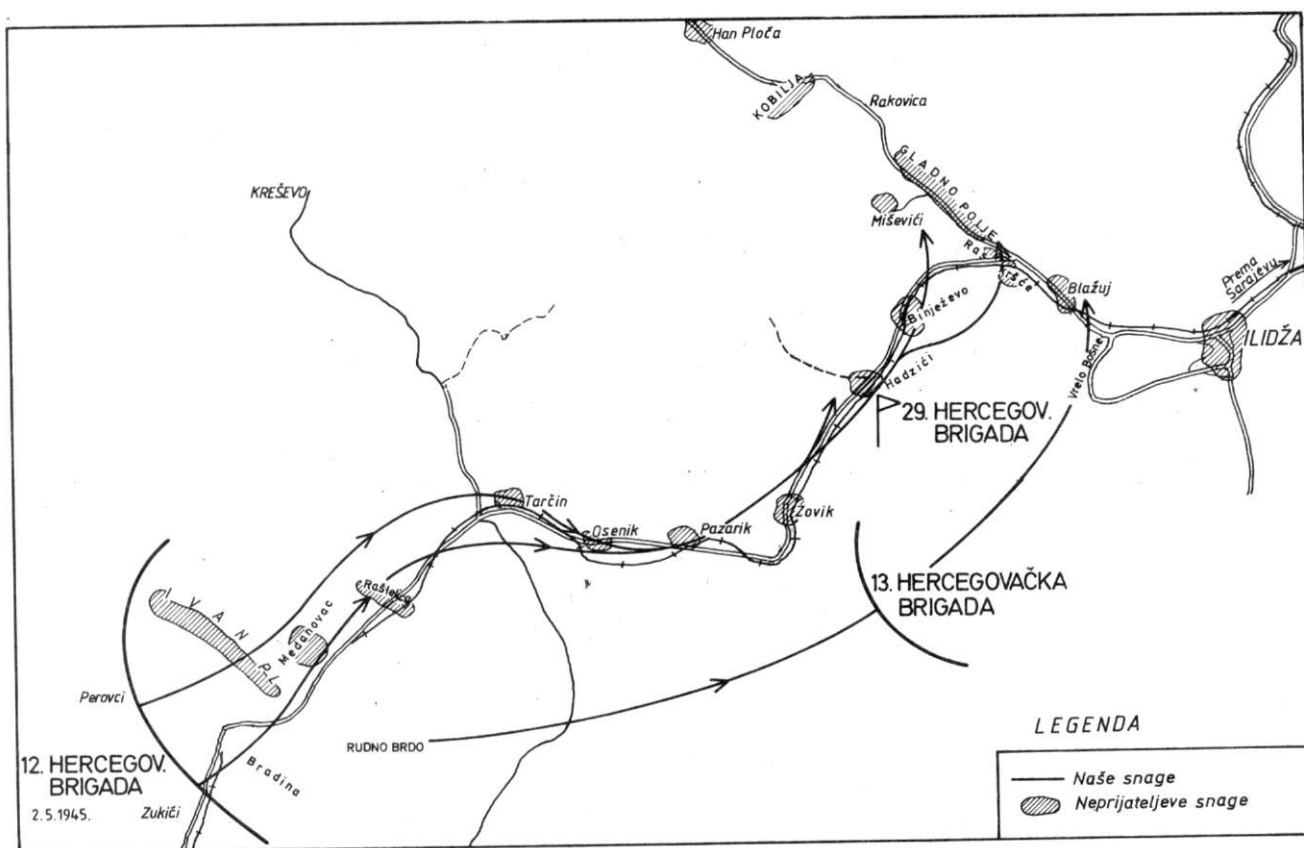
Кад је Оперативни штаб групе корпуса, 1. априла 1945, наредио Штабу 29. дивизије да главнину својих снага пребаци на линију Крешево-Лепеница-Забрђе, како би одатле угрозила бок непријатеља према Ки-

²⁹⁶⁾ Данило Комненовић и Мухарем Кресо, н. дј., стр. 508.

²⁹⁷⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 92. Извјештај Штаба 29. дивизије од 1. априла 1945. Штабу 2. корпуса ЈА о борбама у другој половини марта на сектору Иван-седла.

²⁹⁸⁾ Данило Комненовић и Мухарем Кресо, н. дј., стр. 513-514.

ДВАНАЕСТА ХЕРЦЕГОВАЧКА БРИГАДА У САРАЈЕВСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

сељаку и Блажају као и према Раштелици, Тарчину и Пазарићу, Штаб Дивизије је у рано јутро 2. априла упутио у том правцу 10. и 11. бригаду.²⁹⁹ Пошто се тамо већ налазила 14. бригада, према непријатељу на Иван-седлу остала је само 13. бригада, па је зато 12. бригада већ 1. априла у послеподневним сатима из резерве хитно упућена на Иван-седло. Први, 2. и 3. батаљон 12. бригаде кренули су из Коњица у 17 сати и преко Подорошца и Брадине стигли да истог дана у 22 сата смијене 10. бригаду и преузму њене положаје на линији Јечмено брдо (к. 1502) - Мркаљић-Шумата кота, повезавши се на свом десном крилу са 13. бригадом. Артиљеријска бригада 29. дивизије, изузев једне батерије америчких топова 75 мм, која је придодата 10. бригади, остала је на фронту Иван-седла, са задатком давања подршке 12. и 13. бригади. Преостали 4. батаљон 12. бригаде кренуо је са Борака, преко Коњица и Брадине, тек 2. априла увече, да би 3. априла у 7 сати ујутро стигао у село Реповци и прикључио се главнини своје бригаде. Борбе на Иван-седлу, са наизмјеничним нападима и противнападима обје стране, потрајале су 2. и 3. априла, али, изузев чврстог отпора и недозвољавања да му се угрози одбрана, непријатељ није показивао друге намјере. С друге стране, информације које су у Штаб 12. бригаде пристизале из Штаба 29. дивизије, као и оне са терена на којем се још налазио непријатељ, јасно су указивале да непријатељ убрзано евакуише Сарајево. На основу тога Штаб 29. дивизије није искључивао могућност да се непријатељ покуша непримјећено извући са Иван-седла и на тај начин избјећи веће губитке, па је штабовима 12. и 13. бригаде на то скренута пажња. Штабови обје бригаде и сами су то имали на уму и о томе водили рачуна. Штаб 12. бригаде 4. априла наредио је својим батаљонима - 1, 3. и 4. батаљону (2. батаљон био је у резерви) - да истог дана у 14 сати почну са »мањим испадима« против непријатеља, скренувши истовремено пажњу да се »може десити да непријатељ са ових положаја одступи« и да »у случају непријатељског одступања напасти га свом жестином и гонити док год то буде могуће«.³⁰⁰ Штаб 12. бригаде као, уосталом, ни Штаб 13. бригаде нису знали да је још у току ноћи 2/3. априла дио непријатељских снага повучен са положаја на Иван-седлу и пребачен према Кисељаку и да је на положајима остао само њемачки 370. гренадирски пук, који је и сам, под окриљем ноћи, 4. априла у 19 сати требало да почне са повлачењем. Не знајући ништа о томе, 12. и 13. бригада, као и Артиљеријска бригада 29. дивизије почеле су 4. априла послје подне са нападима. Послје једносатне артиљеријске припреме, 12. и 13. бригада прешле су у 17 сати у напад на цијелом фронту. Непријатељ је до мрака успио да се одржи на својим положајима, омогућавајући постепено извлачење својих снага, што још нису били уочили ни штабови бригаде нити штабови њихових батаљона. На свом дијелу фронта притисак 12. бригаде стално је растао - 1. батаљон је нападао на Вихор (к. 1281), на његовој десној страни 3. батаљон је нападао на Мали Иван, везујући се на свом десном крилу са дијеловима 13. бригаде, док су лијево од 1. батаљона нападале двије чете 4. батаљона на линији Велика-Иван-седло. У бригадној резерви у селу Зукићима

²⁹⁹ Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 9; Заповијест Штаба 29 дивизије од 1. априла 1945. штабовима потчињених јединица за распоред и дејства на сектору Иван-седла и Крешева.

³⁰⁰ Архив VII, рег. бр. 19-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 4. априла 1945. штабовима потчињених јединица.

налазио се 2. батаљон, спреман да се по потреби укључи на фронту 12. или 13. бригаде. Око 20. сати, уз подршку артиљерије која је испалила 35 противтенковских граната на положаје непријатеља, 1. батаљон је овладао Вихором (к. 1181). У тој борби у 1. батаљону погинуо је један борац, а четири су рањена.³⁰¹ Користећи успјех 1. батаљона и остали дијелови 12. бригаде појачали су притисак на цијелој линији фронта на Иван-седлу, па се након заузимања линије Вихор-Иван-седло -Мали Иван прешло у гоњење непријатеља који се убрзано повлачио.

Гоњење непријатеља према Блажују и Сарајеву

Обавјештен о продору 12. и 13. бригаде на Иван-седлу, Штаб 29. дивизије издао је 4. априла у 23 сата заповијест за напад свих јединица Дивизије,³⁰² што је било у складу са наређењем Оперативног штаба групе корпуса од 4. априла да се пређе у општи напад за ослобођење Сарајева.³⁰³ Према поменутој заповијести Штаба 29. дивизије, 10, 11. и 14. бригада, којима је као групом бригада Дивизије руководио привременни оперативни штаб, требало је да појачају напад на простору Блажуј-Кисељак, а 12. и 13. на правцу Иван-седло-Хацићи. Штаб 29. дивизије у својој заповијести посебно је истакао успјехе које је 12. бригада имала 4. априла, наредивши Штабу 12. бригаде да 5. априла настави »даље надирање дуж комуникације Тарчин-Пазарић-Хацићи са задатком ликвидације Раштелице, Тарчина и Пазарића«. Мада већ у ватри борбе, Штаб 12. бригаде издао је, у јутарњим сатима 5. априла, ново наређење својим батаљонима.³⁰⁴ Упознавши их најприје са општим стањем на цијелом фронту према Сарајеву и наређењем Оперативног штаба групе корпуса од 4. априла, Штаб 12. бригаде наређује 1. батаљону:

»Енергичним и снажним гоњењем правцем Вихор (к. 1181)-Медановац (к. 976) - Раштелица-Тарчин надирите и уништавајте непријатељске разбијене снаге и не дозволите му да се од ваших снага одвоји и организује за одбрану«.

То је 1. батаљон и учинио, продријевши правцем Раштелица-Тарчин-Осеник-Ресник-Пазарић-Хацићи на комуникацију Сарајево-Кисељак. За то вријеме 3. батаљон 12. бригаде, освојивши Мали Иван, наставио је да гони непријатеља према Тарчину, водећи при том рачуна да му не дозволи никакав предах и прикупљање за организованију одбрану. Преостала два батаљона 12. бригаде кренула су 5. априла у 5.30 сати усиљеним маршем из Зукића, преко Брадине, Тарчина, Пазарића и Хацића. Идући за 1. батаљоном, као претходником, 2. батаљон касно у ноћи стигао је непријатеља код Бињижева, ступио са њим у борбу и потиснуо га према селу Мишевићи, на комуникацији Блажуј-Кисе-

³⁰¹> Архив VII, рег. бр. 1-12, к. 1151/11; Извод из операцијског дневника 1. батаљона 12. херцеговачке бригаде за мјесец април 1945.

³⁰²> Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 100; Заповијест Штаба 29. дивизије ЈА од 4. априла 1945. штабовима потчињених јединица за напад на непријатељска упоришта на простору Блажуј-Кисељак и Иван-седло-Хацићи.

³⁰³) Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 99; Заповијест Оперативног штаба групе корпуса ЈА од 4. априла 1945. штабовима потчињених јединица за напад на Сарајево.

³⁰⁴) Архив VII, рег. бр. 20-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 5. априла 1945. штабовима потчињених јединица.

љак,³⁰⁵ коју је непријатељ огорчено покушавао да одбрани као главни правац свог извлачења из Сарајева. У ноћи 5/6. априла 2. батаљон поставио се на линију Обровац-Мишевићи, запосјевши висове уз сам друм који је из Блажуја водио према Кисељаку. Истовремено кад 2. батаљон, кренуо је и 4. батаљон 12. бригаде,³⁰⁶ такође усиљеним маршем, из Брадине рпеко Иван-седла, Раштелице и Тарчина, са задатком да достигне 3. батаљон Бригаде. Од Тарчина је 4. батаљон наставио десном страном комуникације до Пазарића, гдје је убрзо успостављен борбени контакт са јединицама непријатеља, које су пружиле отпор на положајима изнад Зовика. Батаљон је нападао лијевом страном од жељезничке пруге и цесте и послије тросатне борбе, у којој су успјешно учествовали и дијелови Артиљеријске бригаде 29. Дивизије, разбио непријатеља и потјерао га према Блажују. Послије је и 4. батаљон стигао у Бињежево, успоставивши везу са 2. батаљоном своје бригаде на лијевом крилу. Вријеме је 5. априла било лијепо и топло, што је олакшавало кретање 12. бригади. Тако је, пробивши у ноћи 4/5. априла одбрану на Иван-седлу и гонећи непријатеља испред себе, ослободила 5. априла Тарчин, Пазарић и Хациће и стигла на комуникацију која је из Сарајева, преко Блажуја, водила према Кисељаку и коју је непријатељ огорчено бранио. У непуна два дана борбе - 4. и 5. априла - непријатељ је претрпео велике губитке - 170 мртвих и велики број рањених, док је 12. бригада имала 6 погинулих и 18 рањених бораца.¹ Треба истаћи да се, након пробијања непријатељеве одбране на Иван-седлу, 12. и 13. бригада нису могле због минираног терена кретати брзином коју је омогућавао развој ситуације на фронту, па стога непријатељ није имао веће губитке. Као што је било предвиђено наређењем Оперативног штаба групе корпуса, у току послеподнева и првог мрака 5. априла све јединице 29. дивизије стајале су на дужини од 20 км изнад комуникације Блажуј-Раковица, са задатком да овладају том комуникацијом и тиме пресијеку јужни правац извлачења њемачко-усташких снага из Сарајева. Тај дио комуникације био је на многим мјестима под непосредном ватром аутоматског и другог оружја бригада, мада се ни један објект који би омогућио потпуно пресијецање комуникације није налазио у рукама јединица 29. дивизије. Непријатељ је и даље, иако тешко и успорено, успијевао да се креће и пробија и уз најтеже губитке у људству и ратном материјалу. Десно од 12. бригаде, према Врелу Босне, налазила се 13. бригада, а лијево 10, 11. и 14. бригада, као и Артиљеријска бригада 29. дивизије. Заповијест Штаба 29. дивизије била је успјешно извршена, а 12. и 13. бригада успјеле су да искористе своју предност послије пробоја одбране непријатеља на Иван-седлу, не дозвољавајући му да се среди и организује нову линију одбране на којој би успорио брзо избијање 12. и 13. бригаде на комуникацију Блажуј-Кисељак.

На свом дијелу фронта између Блажуја и Раковице 12. бригада је 6. априла од раног јутра водила борбу са непријатељем који се непрекидно кретао комуникацијом из правца Блажуја према Раковци и Кисељаку.

³⁰⁵* Архив VII, рег. бр. 1-13, к. 1151/11; Извод из операцијског дневника 2. батаљона 12. херцеговачке бригаде за мјесец април 1945.

³⁰⁶> Архив VII, рег. бр. 1-14, к. 1151/11; Извод из операцијског дневника 4. батаљона 12. херцеговачке бригаде за мјесец април 1945.

³⁸^h Архив VII, рег. бр. 9/91-97, к. 1151/11, Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за март и април 1945.

На лијевом крилу нападао је 1. батаљон, десно од њега дејствовали су 3. и 4. батаљон, док је на десном крилу код Гладног Поља и дијелу комуникације између Блажуја и Врела Босне нападао 2. батаљон. Батаљони су цијелог дана тукли колону непријатеља на самој комуникацији, спуштајући се директно на цесту и пребацујући се преко ње на другу страну. Тако је на свом дијелу фронта 1. батаљон успио да у току 6. априла једанпут пресијече непријатељску колону и нанесе јој знатне губитке - 30 убијених и много више рањених, док је 1. батаљон имао четири погинула и три рањена борца. У исто вријеме 4. батаљон 12. бригаде, нападајући са обје стране комуникације на потезу Блажуј-Раскршће-к. 613, уз успјешну подршку дијелова Артиљеријске бригаде 29. дивизије успио је да зароби више непријатељевих војника, али је и сам имао губитке - 3 погинула и више рањених бораца. Десно од 4. батаљона, код Гладног Поља, упорно је нападао 2. батаљон уз подршку авијације Југословенског ратног ваздухопловства, која је у више наврата митраљирала и бомбардовала непријатељеву колону. На самој комуникацији владао је прави хаос, друм је био закрчен свим врстама возила и коморе. Исто стање потрајало је и наредне ноћи 6/7. априла као и 7. априла, када је лом на друму достигао врхунац. Пошто је десно од 2. батаљона, на дијелу фронта 13. бригаде око Врела Босне и изнад Блажуја, непријатељ послје великих жртава успио да добије више простора и тиме олакша повлачење преко Блажуја, уз могућност да угрози и правац према Хацићима гдје се налазио Штаб 29. дивизије, Штаб 12. бригаде морао је да од дијела својих јединица хитно формира дивизијску резерву које дотле није било. Зато је 6. априла увече 4. батаљон издвојио своје двије чете и, заједно са једном десетином своје пратеће чете и замјеником политичког комесара Батаљона, вратио их у Хациће. Штаб Бригаде је истог дана, 6. априла, наредио свим својим батаљонима³⁰⁸ да у 20 сати синхронизовано нападну непријатеља на комуникацији Блажуј-Раковица и да га, у случају успјеха напада, одмах наставе гонити, не дозвољавајући му никакав предах нити консолидовање на новој линији одбране. Прије напада сваки батаљон је имао да издвоји по једну чету и задржи је у резерви. У току 6. априла 12. бригада је имала 8 погинулих и 20 рањених бораца и старјешина, али је зато непријатељ имао 111 убијених и 40 заробљених. Напад 12. бригаде, који је почео 6. априла у 20 сати, завршен је око 23 сата потпуним пресијецањем и посједањем комуникације на дијелу Раскршће-к. 512, у долини ријеке Раковице, али је непријатељ уз помоћ тенкова и оклопних кола успио исте ноћи да овлада комуникацијом и отвори је за саобраћај и повлачење. Оштра борба за комуникацију настављена је свом жестином 7. априла, уз велике губитке непријатеља који се, без обзира на жртве, пробијао према Кисељаку. Батаљони 12. бригаде напоскон су у послеподневним сатима 7. априла практично завршили борбу на свом дијелу фронта - 2. батаљон је овладао Гладним Пољем, а 13. бригада заузела је Блажуј, што је приморало непријатеља да се повуче са Раскршћа и ужурбано крене према Кобиљачи, па је у току ноћи 7/8. априла 12. бригада избила на линију Грахово-Хан Плоча. • Једино је 1. батаљон, гонећи непријатеља стигао 8. априла на Штогић (к. 974), али се истог дана вратио у Блажуј.

308) Архив VII, рег. бр. 21-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 6. априла 1945. штабовима потчињених јединица.

309) Архив VII, рег. бр. 49-2, к. 1146/Н; Операцијски извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 9. априла 1945. Штабу 29. дивизије.

Након успјешно извршеног задатка у сарајевској операцији, Штаб 29. дивизије груписао је своје бригаде на ширем простору Кисељака и чекајући ново наређење о учешћу Дивизије у општој офанзиви за ослобођење земље искористио неколико дана - од 9. до 11. априла - да што боље одмори своје јединице. Једино је 12. бригаду, с обзиром на вишедневне даноноћне борбе које је водила од пробоја на Иван-седлу, повукао и 8. априла увео у дивизијску резерву, смјестивши је у Блажују и рејону око Блажуја. У борбама које је 12. бригада водила 7. априла и у ноћи 7/8. априла непријатељу су поново нанесени тешки губици. Само у току тог дана и ноћи имао је 269 погинулих и 57 заробљених. У Бригади је погинуло 16 бораца и старјешина, док је 40 теже или лакше рањено. Заплијењени ратни материјал био је врло велик. Према извјештају Штаба 29. дивизије Штабу 2. ударног корпуса ЈА, у тим борбама заплијењено је: 6 хаубица 105 мм (4 неисправне), 5 брдских топова 75 мм (2 исправна), 6 противколских топова разног калибра (1 исправан), 3 флака исправна, око 40 камиона и аутомобила разних марки, од којих је већи дио потпуно или дјелимично уништен, док је 10 возила оспособљено за вожњу, од чега 8 камиона. Такође је заплијењено преко 600 разних пушака, 13 тешких (мино)бацача, 6 лаких (мино)бацача, око 60 пушкомитраљеза, 10 митраљеза, око 30 машинки, 80 разних пиштоља, око 20 моторцикала (већим дијелом неупотребљиви), 12 бицикла, 10 двогледа, око 500.000 метака, разне пушчане муниције, неколико хиљада граната (мино)бацачких и топовских разног калибра и око 100 коњских кола с разном другом војничком спремом. Велики број коња је убијен, док је око 10 здравих заплијењено. Јединице 29. дивизије изгубиле су од нагазних мина теретни камион, противколски топ и аутомобил.³¹⁰ У те податке о плијену нису унешени подаци о потпуно уништеним или спаљеним возилима и оруђу, те о неколико стотина побијених коња. У операцијском дневнику 12. бригаде за април 1945. године само се на једном мјесту налазе подаци о плијену 12. бригаде и то - 3 топа, 5 (мино)бацача, 27 митраљеза, 150 пушака, 15 парабелума, 23 пиштоља, 13 машинки, 4 двогледа, 13 камиона (8 неисправних) и 25 возарских кола.³¹¹

Као што је то било уобичајено, Штаб 29. дивизије је у својој заповијести од 4. априла за општи напад на непријатељеве положаје на правцу Блажуј-Кисељак и Иван-Седло-Хацићи, скренуо пажњу својим јединицама на држање и поступке бораца, прецизирајући:

»Сви политички руководиоци, па и војни, одговорни су за поступак наших јединица на теренима којим будемо пролазили. Не смије се заборавити да је врло важно какав ће наш поступак бити кроз територију Босне, којом смо већ почели напредовати. Поведите најстрожију контролу над економским органима и онемогућите сваку појаву пљачке . . . Службу снабдијевања регулишите сходно задњој наредби маршала Тита . . . Водите рачуна о понашању и спољњем изгледу јединица као и томе да ћемо пролазити просторијама загађеним разним заразним и венеричним болестима«.³¹²

³¹⁰ Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 125; Извјештај Штаба 29. дивизије од 16. априла 1945. Штабу 2. корпуса ЈА о дејствима у првој половини априла на простору Иван-седло-Тарчин-Кисељак-Блажуј.

³¹¹ Архив VII, рег. бр. 9/91-97, к. 1151/11; Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за март - април 1945.

³¹² Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 99.

Од смјењивања 10. бригаде на Иван-седлу и пробоја тог фронта, затим гоњења непријатеља и ослобођења Тарчина, Пазарића и Хацића, па до борби на комуникацији од Блажуја и Раскршћа до Раковице и Хан-Плоче 12. бригада је извршила све задатке које је пред њу поставио Штаб 29. дивизије, при чему су се све њене јединице и борци са својим старјешинама показали дисциплиновани, борбени и издржљиви.³¹³⁾ То је истакао и Штаб 29. дивизије у извештају Оперативном штабу групе корпуса, наглашавајући да је »борба била жестока, гдје су се истакле нарочито 10. и 12. бригада својом упорношћу«. ³¹⁴⁾ Бригада је у тих неколико дана од пробоја на Иван-седлу па до завршетка борби на комуникацији Блажуј-Раскршће-Раковица нанијела непријатељу велике губитке. Само на фронту 12. бригаде непријатељ је имао 540 погинулих и 97 заробљених. У 12. бригади је у исто вријеме погинуло 30 бораца и старјешина, а 78 је теже или лакше рањено. И тог пута у 12. бригади било је примјера узајамног пожртвовања, међусобне помоћи бораца и дивних примјера братства и јединства међу борцима. У извештају руководиоца СКОЈ-а 12. бригаде руководиоцу СКОЈ-а 29. дивизије о томе је једноставно и можда шкрто на ријечима записано:

»Наша Бригада је имала приличан број (примјера) братства и јединства у протеклим борбама. Може се навести неколико примјера као на примјер Алија Никшић, муслиман родом из Љубушког и Ђорђе Кисић, православни из Билеће, држећи положај, у братском загрљају обојица су положили своје животе. Други примјер, Јанко Кујачић, православни родом из Требиња и Иван Шкегро, Хрват од Љубушког, такође гину у братском загрљају на Иван-седлу.«³¹⁵⁾

Поступајући по директиви Генералштаба Југословенске армије од 9. априла 1945. године ' за прелазак у општу офанзиву за ослобођење Југославије, Оперативни штаб групе корпуса ЈА издао је 12. априла заповијест штабовима потчињених јединица о даљим војним операцијама против непријатеља.³¹⁷⁾ Према тој заповијести утврђен је општи правац кретања 29. дивизије, која је требало да се из Кисељака преко Бусоваче креће правцем Травник-Јајце-Кључ-Босански Петровац и што прије стигне на простор Крупа-Бихаћ. Истом заповијешћу наређено је да се 12. бригада врати на простор Херцеговине, »с тим да узгредно прочисти терен Раме и Шћита јер се тамо налази, према добијеним обавјештењима, око 700 усташа и милиције«. Извршавајући наређење Штаба 29. дивизије, Штаб 12. бригаде је 12. априла издао заповијест³¹⁸⁾ према којој су сви дијелови 12. бригаде имали 13. априла ујутро да крену у Херцеговину. Полазећи из Блажуја, са 12. бригадом кренула су и 63 нова борца из рејона Блажуја, који су добровољно ступили у редове 12. бригаде.³¹⁹⁾

³¹³⁾ Архив VII, рег. бр. 8-10, к. 1151/11; Релација о операцијама и раду 12. херцеговачке бригаде у времену 1-30. април 1945.

³¹⁴⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 116; Извјештај Штаба 29. дивизије од 11. априла 1945. Оперативном штабу групе корпуса ЈА о борбама на простору Иван-седло-Тарчин-Кисељак-Блажуј.

³¹⁵⁾ Зборник НОР-а, том IX, књ. 9, док. 125; Извјештај руководиоца омладине 12. херцеговачке бригаде од 29. априла 1945. руководиоцу омладине 29. дивизије ЈА и Обласном одбору УСАОЈ-а за Херцеговину.

³¹⁶⁾ Зборник НОР-а, том X, књ. 2, док. 126; Извод из директиве Генералштаба Југословенске армије од 9. априла 1945. о преласку у општу офанзиву за ослобођење земље.

³¹⁷⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 34, док. 117; Заповијест Оперативног штаба групе корпуса ЈА од 12. априла 1945. штабовима потчињених јединица.

³¹⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 26-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 12. априла 1945. штабовима потчињених јединица.

³¹⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 9/91-97, к. 1151/11; Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за март и април 1945.

Глава VIII

Повратак Бригаде у Херцеговину и дејства послје изласка из састава 29. Херцеговачке ударне дивизије

*Учешиће у ликвидацији остатака четничких
и усташких банди*

У рано јутро 13. априла 1945. сви батаљони 12. бригаде нашли су се у покрету у повратку за Херцеговину.³²⁰ Пошто су сви полазили из Блажуја или из његове ближе околине (2. батаљон из Ковачевца), марш-рута је била Блажуј-Хацићи-Пазарић-Тарчин. Изузев 4. батаљона, који се није зауставио у Тарчину него је наставио до Раштелице и ту заноћио, остала три батаљона коначила су у Тарчину. Сљедећег дана, у јутарњим сатима сви батаљони наставили су покрет истим правцем - преко Раштелице, Ивана, Брадине и Подорошца и увече стигли у Коњиц. Бојна комора, интендатура и бригадна болница углавном су се кретале као и батаљони, с тим што је референт санитета 12. бригаде прихватио у Пазарићу, гдје се налазио санитет 29. дивизије, из дивизијске болнице своје рањенике који су се налазили у дивизијској болници. Према томе, сви дијелови Бригаде били су пред ноћ или у току ноћи 14. априла у Коњицу. Једино је један вод 2. батаљона остао у Хацићима ради обезбјеђења механичарске радионице и камиона који су у њој поправљани, као и ради прихватања поправљених возила која су додијељена бригади. Штаб Бригаде је прву ноћ такође провео у Тарчину, а сљедећу и Коњицу, заједно са свим дијеловима Бригаде. У заповијести Штаба Бригаде од 12. априла за покрет у Херцеговину, због тајности задатака изричито је наглашено да се саставу Бригаде саопштава циљ покрета само за један дан. У Коњицу је Штаб Бригаде 14. априла издао нову заповијест, према којој су 3. и 4. батаљон већ у току ноћи 14/15. априла морали бити заједно и хитно пребачени жељезницом из Коњица у Раму.³²¹ Из Раме су оба батаљона 15. априла ујутро наставила покрет - 4. батаљон до Горице, гдје је заноћио, а 3. батаљон преко Оглавка директно у Прозор, гдје је стигао истог дана увече. Два преостала батаљона Бригаде кренула су из Коњица 15. априла у 7 сати и то - 1. батаљон преко Доње Бијеле на Борке да би ту заноћио, 2. батаљон у Острожац, гдје се смјестио, са задатком претреса околног терена на којем се крило неколико груписа четника, усташа и милиције. Испративши своје батаљоне, Штаб Бригаде се 15. априла пребацио у Мостар и ту смјестио. У Мостару су му се сљедећег дана придружиле све приштапске јединице, заједно са омладинском четом.

³²¹) Архив VII, рег. бр. 26-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 14. априла 1945. штабовима потчињених јединица.

Са Борака је 1 батаљон 16. априла наставио покрет правцем Борци-Језеро-Кула-Бахтијевица-Ханско поље и смјестио се у Доње Зијемље и Падежину, са задатком да се ту задржи два дана (17. и 18. априла) и 19. априла поново настави покрет. Тог дана 1. батаљон кренуо је у три колоне и три правца, претресајући терен, с тим да су се све три колоне имале састати у Лакту. Прва колона кретала се правцем Падежина-Барска План-Осредак (к. 1064)-к. 894-Лакат; друга колона правцем Падежина-Днопоље-Трновача-Рапуша-Лакат и трећа колона правцем Падежина-Днопоље-Смрчаљ-к. 1059-Лакат. Сви дијелови 1. батаљона стигли су истог дана прије мрака у село Лакат и ту заноћили. Батаљон је 20. априла ујутро извршио нови покрет правцем Лакат-Хрушта, гдје је једна чета остала са задатком контроле простора Крушевљани-Боровчићи-Сељани. Три преостале чете Батаљона наставиле су марш правцем Сопиља-Бојишта-Невесине. Смјестивши се у Невесину, Штаб 1. батаљона истог дана поставио је једну своју чету у Крекове, са задатком контроле простора Крекови-Плужине-Братач. И 1. батаљон је, као и сви батаљони Бригаде, имао задатак да врши претрес терена на којем се налазио ради хватања четника-шкрипара.³²²⁾

И 4. батаљон је 16. априла наставио покрет из Горице правцем Папци-Шаровина-Вишњани-Пољана-Поникве и стигао у Орашац, гдје је заноћио. На непријатеља није наишао, иако је једна група усташа у том селу боравила два дана раније. Три чете Батаљона, са замјеником политичког комесара кренуле су 17. априла у 3 сата ујутро преко Вран планине, са задатком да је претресу. До контакта са непријатељем није дошло. Једино су три шкрипара виђена да бјеже из кућа које су се налазиле на језеру испод Вран планине. Обавивши претрес тог терена, све три чете Батаљона стигле су у село Свињачу, гдје је већ пристигла батаљонска комора са једном четом обезбјеђења, крећући се из Орашца, између Вран планине и планине Љубуша. Из Свињаче је 4. батаљон 18. априла ујутро наставио покрет преко Коњског у Ракитно, гдје је пристигао око подне. Извршивши извиђање дијела планине Чврнице, 4. батаљон је ноћ провео у Ракитном, да би 19. априла у раним јутарњим сатима продужио правцем село Вукоје-Просине (Бритвица) - Добрковићи и у послеподневним сатима стигао у Широки Бријег, последње одредиште које је по задатку требало да достигне.³²³⁾ Трећи батаљон је 15. априла стигао у Прозор и ту остао двије ноћи и један дан, сређујући обавјештајне податке о усташким групама које су се криле на том терену, а потом је 17. априла, повезавши се са 4. батаљоном своје бригаде, кренуо у чишћење терена, да би 20. априла стигао у Посушје, последње одредиште које је имао да достигне. Ради лакшег и бржег кретања и ефикаснијег дејства, сви батаљони водили су само најпокретнији дио коморе, док је главнина коморе са возарским колима још из Коњица послата у Мостар, одакле је дио коморе за 1. батаљон упућен у Невесине, а дио за 3. и 4. батаљон у Посушје, односно Широки Бријег.

Једино је 2. батаљон првих дана имао мање покрета. Он је 15. априла из Коњица стигао у Острожац и већ првог дана достигао своје главно одредиште. Батаљон је из Острошца организовао обавјештајну актив-

³²²⁾ Архив VII, рег. бр. 1-12, к. 1151/11; Извод из операцијског дневника 1. батаљона 12. херцеговачке бригаде за мјесец април 1945.

³²³⁾ Архив VII, рег. бр. 1-14, к. 1151/11; Извод из операцијског дневника 4. батаљона 12. херцеговачке бригаде за мјесец април 1945.

ност и непрекидно држао у покрету своје чете према Подхуму, Солаковој Кули, Барама и Црном Врху, затим Буковици, Горанском пољу, Гривићима и Челини, прикупљајући податке о евентуалним групама шкрипара и покушавајући да са њима дође у борбени контакт. Штаб Батаљона се за то вријеме налазио у Острошцу. Батаљон је, 20. априла, на простору од Коњица до Борака и Борачког језера најприје упутио двије чете, али се једна већ 21. априла вратила у Острожац, док је друга остала на Борцима. Вршен је и претрес терена око Раме и уз ријеку Раму према Прозору (Грачаница, Горица, Скробучани и друга мјеста), али опет без икаквог борбеног контакта са непријатељем. Изузетак се догодио само 2. чети Батаљона, која је 21. априла код Скробучана примијетила петнаестак непријатељевих војника како гоне стоку према Вран планини, у којој су имали своју базу. Пошто је непријатељ журио да измакне погјери, на њега је са раздаљине од око два километра отворена ватра. Група је побјегла оставивши сву стоку. Претрес и прочешљавање терена настављени су до 25. априла, када је цијели 2. батаљон прикупљен у Острошцу и истог дана кренуо у Брадину гдје је заноћио, а затим следећег дана наставио покрет према Крешеву пошто се тамо појавила група шкрипара. Ни наредна два дана додир са непријатељем није успостављен.³²⁴

Штаб 12. бригаде, који се и даље налазио у Мостару, обавјештен је 21. априла телеграмом из Горажда да је једна група од око 700 четника кренула преко Пала у правцу Јабуке и Миљевине. Пошто је тај покрет могао да угрози Калиновик у којем су били смјештени војни магацини, Штаб Бригаде је одмах наредио 3. батаљону да хитно крене из Посушја, гдје га је истог дана смијенила једна чета 4. батаљона из Широког Бријега.³²⁵ Из Посушја је 3. батаљон камионима пребачен на сектор Калиновика, а дјеломично и у Изгоре и Сутјеску. На том простору батаљон се задржао до 24. априла, али није дошао у додир са непријатељем. Будући да је 2. батаљон из Острошца био пребачен у Крешево, 3. батаљон се није више враћао у Посушје, већ је 24. априла са простора Калиновика пребачен у Острожац, преузимајући задатак који је у Острошцу и шире имао 2. батаљон Бригаде.

На Широком Бријегу се, као што је већ речено, од 19. априла налазио 4. батаљон Бригаде, који је тих дана маневрисао на том терену, мијењајући боравиште и вршећи претрес терена према Доњој и Горњој Бритвици, Богодолској Ладини и Богодолу, као и правцем Турчиновићи-Узарићи-Јаре, Кнежпоље, Добрић и Грабова Драга јер су се туда, према добијеним информацијама, кретале усташе.

У то вријеме је у Херцеговини између осталих непријатељевих снага било и око 3.000 шкрипара.³²⁶ Присуство јединица 12. бригаде, заједно са дијеловима 3. бригаде народне одбране, морало је да дјелује упозоравајуће, ако не и застрашујуће на те снаге и њихове помагаче и да им онемогући помисао на отпор.

³²⁴ Архив VII, рег. бр. 1-13, к. 1151/11; Извод из операцијског дневника 2. батаљона 12. херцеговачке бригаде за мјесец април 1945.

³²⁵ Архив VII, рег. бр. 27-9, к. 1151/II; Наређење Штаба 12. херцеговачке бригаде од 21. априла 1945. штабовима 3. и 4. батаљона Бригаде.

³²⁶ Архив VII, рег. бр. 8-10, к. 1151/11; Релација о раду и операцијама 12. херцеговачке бригаде у времену од 1. до 30 априла 1945.

Крај рата био је на домаку. Били су то дани уочи великог празника - Првог маја, који се први пут у Херцеговини славио у слободи. Зато се организацији прославе приступило благовремено. Све је учињено да прослава буде што свечанија и у најтјешњој координацији између војске и народне власти на терену. У јединицама Бригаде већ 27. априла почели су састанци, на којима је борцима објашњаван историјат Првог маја, међународног празника рада и симбола интернационалне солидарности радничке класе. На сам дан Првог маја у 12. бригади, као и у другим војним јединицама и на терену, организоване су приредбе, параде и предавања, проведено је првомајско такмичење и учињено све да тај велики празник добије што свечанији карактер. У свему томе најактивнију улогу имали су чланови Партије и СКОЈ-а, за које је то била прилика за јачи политички и идејни утицај на све борце, нарочито оне који су у априлу ступили у јединице Бригаде, каквих је било преко 400. Податак да је 29. априла 1945. године у 12. бригади на лицу мјеста било 275 чланова СКОЈ-а и 541 омладинац ван организације СКОЈ-а,³²⁷ најбоље показује какав и колики је рад требало уложити да би се што већи број политички уздигао и потврдио да може бити примљен у СКОЈ. У слободном времену, када није било обавеза војног карактера, организовани су састанци на којима су објашњавана сазнања о развоју друштва, развоју омладинског покрета и улози омладине у народноослободилачкој борби и СКОЈ-у, као организацији младих комуниста и расаднику будућих чланова Партије. Паралелно с тим темама, које су биле теоретског карактера, како се тада говорило, разматране су и објашњаване и теме политичког значаја које су биле важне за разумијевање дневних догађаја и политике. Поред осталих, то су биле теме о формирању нове југословенске владе, положају и улози Босне и Херцеговине у оквиру нове Југославије, годишњици 27. марта, развоју народноослободилачке борбе, као и текстови из листа »Борба«, омладинске штампе итд.

Учешће у разбијању четничке групације Драже Михаиловића

Док је, на једној страни, 12. бригада успјешно извршавала задатке који се постављају пред једну јединицу на простору тек ослобођене Херцеговине, а на другој страни, остале бригаде 29. дивизије водиле тешке борбе у завршним операцијама Југословенске армије, поново је озбиљно запријетила опасност од четника. Тог пута радило се о бројно веома јакој групацији четника Драже Михаиловића са којом се и он лично кретао и која је жељела да се по сваку цијену пробије из Босанске крајине у Србију. Та групација достигала је јачину од око 15.000 четника, са којима се Дража Михаиловић, у етапама и организованом поретку, почео 17. априла повлачити. Била је то највећа непријатељева групација која је још дејствовала на већ ослобођеној територији Босне и Херцеговине и коју је, у складу са наређењем врховног команданта Југословенске армије, Маршала Тита, од 30. априла 1945, за коначно уништење свих

³²⁷) Архив института за историју, Сарајево, кут. бр. 5388/1; Извјештај Бригадног комитета СКОЈ-а 12. херцеговачке бригаде од 29. априла 1945. Обласном комитету СКОЈ-а за Херцеговину.

преосталих квислиншких група у земљи, такође требало уништити. Дража Михаиловић и његови команданти настојали су да искористе насталу ситуацију и борбе које су још трајале на тек ослобођеној територији Босне и Херцеговине и да се што је могуће брже извуку с тог подручја како би што боље сачували организовани поредак и кретање својих јединица усмјерили на пребацивање у Србију. Они су првих дана повлачења у томе мање - више успијевали, поготову што до краја априла штабови јединица Југословенске армије нису сагледавали реалну снагу и опасност те групације, пошто нису ни располагали тачним подацима о снази и намјерама непријатеља. Зато су у почетку, због непознавања јачине четничке групације, а можда и због њеног потцјењивања, против четника ангажоване мање и слабије снаге које нису могле спријечити пробијање и пролаз једне тако јаке формације. Зато је она могла, без обзира на спорадичне борбе до којих је приликом њеног повлачења морало долазити, скоро у цијелом свом саставу до 5. маја избила на планину Битовњу. Одатле, надали су се, биће јој отворени путеви преко сјеверне Херцеговине и југоисточне Босне у Србију. Нису ни слутили да ће тек ту почети њихова агонија и потпуни слом.

У завршном извештају Штабу 3. корпуса ЈА од 17. маја 1945. Генералштабу ЈА о борбама са том групацијом Драже Михаиловића, каже се да је »прве податке о постојању групације Драже Михаиловића штаб III корпуса примио 26. априла«, 'али да су »подаци о јачини ове групације са којим смо располагали били нетачни тако да смо ради тога убацивали много слабије снаге које су четници у свом наступању успјели увијек да одбаце«. Разумије се, ни Штаб Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране није тих дана могао знати ништа више. Зато је Штаб 12. бригаде, на основу телеграма који је примио од Штаба Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране, у својој заповијести од 1. маја својим батаљонима обавјештавао да се »непријатељске четничке банде у јачини око 1.500 повлаче под притиском наших снага од Влашића према југозападу«. Пошто није знао ништа поузданије о даљим намјерама непријатеља, Штаб Бригаде реаговао је тако што је настојао да са својим расположивим снагама обухвати што шири простор и затвори што већи број праваца којима је непријатељ могао да се креће. Увјерен да се ради о само око 1.500 четника, који су уз то морали бити потпуно деморалисани, Штаб Бригаде је у истој заповијести скренуо пажњу штабовима батаљона да свој распоред изврше тако да се онемогући »незапажено повлачење четничких групација«. Само неколико дана касније постало је јасно да се не ради ни о 1.500 четника нити о четничким групацијама.

На основу поменуте заповијести, 1. батаљон Бригаде прикупио се у Невесињу и, остављајући у Невесињу само своју пратећу чету да обавља задатке које је до тада вршио цијели батаљон, хитно кренуо правцем Невесиње-Лука-Кула-Борци, да би се као бригадна резерва смјестио у Коњицу, са задатком поновног приступања претресу терена на простору Коњица и блокирања сваке евентуалне акције шкрипара.³²⁹ Трећи батаљон кренуо је преко Коњица у Подорошац, одвојивши једну чету на

³²⁸) Зборник НОР-а; том IV; књ. 34. док. 152; Извјештај Штаба 3. корпуса ЈА од 17. маја 1945. Генералштабу ЈА о борбама против четника Драже Михаиловића у Босни и Херцеговини.

³²⁹> Архив VII, рег. бр. 28-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 1. маја 1945. штабовима потчињених јединица.

простор села Реповци, а другу на простор Чемерна (к. 1319). Чета 3. батаљона, која се већ налазила у Прозору, рокирана је правцем Луг-Грачаница-Дошчица-Хоматлије у Солакову Кулу. На тај начин је 3. батаљон са три чете запосјео линију Реповци-Чемерно (к. 1319) - Солакова Кула. На његовој лијевој страни налазио се 4. батаљон, чија је главнина из Широког Бријега преко Мостара и Раме камионима пребачена у Грачаницу, док је његова чета из Добрковића преко Ракитна и Горње Дрежнице пјешице стигла на жељезничку станицу Дрежница и одатле, нешто возом а нешто пјешице и камионима, на простор Вратна гора-Шћипе-Уздол, гдје се 2. маја послје подне окупио цијели 4. батаљон. Батаљон је затим запосјео линију Панце-Стојановићи. На његовој десној страни налазио се један батаљон 3. бригаде народне одбране (херцеговачке). Други батаљон 12. бригаде и даље се налазио на простору Травника. Ради лакшег и бржег руковођења цијелом акцијом и будући да су у њој учествовале двије бригаде - 12. бригада и 3. бригада народне одбране, као и један батаљон 1. бригаде Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране - 4. маја формиран је Оперативни штаб бригада на сектору Иван-седла. У том штабу били су Јован Андрић, командант 3. бригаде народне одбране, Петар Мишељић, политички комесар 12. бригаде и Радивоје Бронзић, начелник Штаба 12. бригаде. Иначе, 12. херцеговачка бригада била је под непосредном командом Штаба Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране. Распоред свих јединица које су биле у саставу Оперативног штаба бригада на сектору Иван-седла сводио се, у суштини, на постављање засједа на правцима којима су се могли кретати четници, али су те засједе биле бројчано далеко слабије од четничких снага које су се концентрисале на широкој просторији Битовње.

Штаб 3. корпуса Југословенске армије (27, 38. и 53. дивизија), чији је главни задатак био да очисти и осигура западну, средњу и источну Босну од остатака усташа и четника, реаговао је већ 2. маја, заједно са Босанскохерцеговачком дивизијом народне одбране, предузимањем мјера за уништење четничке групације Драже Михаиловића. Као непосредни руководилац операције, Штаб 3. корпуса ЈА процјењивао је, мада још није имао праву слику о снази четника, да се четницима може нанети одлучујући ударац на самој Битовњи; а затим наставити са гоњењем и уништавањем разбијених четничких дијелова. Расположиве снаге за ту акцију биле су, очигледно, више него недовољне, а нису биле ни благовремено концентрисане - са сјевера и запада четнике су гониле 18. и 19. бригада 53. дивизије и главнина 1. бригаде Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране; двије бригаде 38. дивизије још су се налазиле у рејону Сарајева, док су на сектору Иван-седла стајале 12. херцеговачка бригада и 3. бригада Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране са једним батаљоном 1. бригаде исте дивизије. Према томе, 3. маја, на простору од Уздола и Солакове Куле преко Реповаца и Раштелице до Тарчина, налазило се свега шест батаљона Југословенске армије, будући да су 2. батаљон 12. бригаде и три батаљона 3. бригаде народне одбране још били у покрету према одредиштима на поменутој линији. Боравећи и дејствујући на простору између Крешева и Травника, 2. батаљон 12. бригаде био је први од јединица Бригаде који је ступио у борбу са дијеловима четничке групације Драже Михаиловића, нанијевши у току 2, 3. и 4. маја четницима знатне губитке. Четници су у тим борбама имали 51 мртвог, док су у 2. батаљону погинула 2 борца, 5 рањено, а 4 нестала. Четници

су 3. маја већ били запосјели гребене планина Зеџ, Погорелица и Битовња. На то је Оперативни штаб бригаде на сектору Иван-седла реаговао усмјеравањем по једног батаљона 12. бригаде према свакој од наведене три планине, чиме је линија фронта тих батаљона развучена на преко 25 км. Линију десно од 12. бригаде, која је ишла од Вихора (к. 1287) на Иван планини па преко Раскршћа (к. 915) до Граба под Тмор-планином, држала су само два батаљона из састава 3. бригаде народне одбране. Оперативни штаб издао је 5. маја заповијест да све његове јединице (два батаљона 3. бригаде народне одбране, три батаљона 12. бригаде јер се њен 2. батаљон налазио у активној резерви у Брадини и један батаљон 1. бригаде народне одбране) крену 6. маја у 6 сати ујутру у напад на четничку групацију.³³⁰ Тежиште напада два батаљона 3. бригаде народне одбране усмјерено је према планини Битовњи. На њиховој десној страни налазиле су се јединице 3. корпуса ЈА, а на лијевој батаљони 12. бригаде, од којих су два имала задатак да дејствују иреко Чадора (к. 1700) на Битовњи и преко Букове равни према Видовићима и Дусини, док је један батаљон 12. бригаде дејствовао од Јасеника преко планине Погорелица, такође према Дусини. Батаљон 1. бригаде народне одбране требало је да остане у Раштелици и да своје дијелове истури на Тмор (к. 1315) и Шљеме ради осматрања и напада на оне четничке групе које се евентуално успију пробити. Била је предвиђена и активна подршка авијације Југословенске армије, која је требала да митраљира и бомбардује непријатеља. Очигледно, намјера Оперативног штаба бригада у сектору Иван-седла била је да маневром доведе до окружења четничке групације, али је исто тако било очигледно да се није могло говорити ни о каквом јачем окружењу с обзиром на заиста мале снаге којима је располагао Оперативни штаб у поређењу са око 15.000 четника који су знали да се по сваку цијену морају пробити, пошто другог излаза нису имали. У концентричном нападу јединица Оперативног штаба, 3. и 4. батаљон 12. бригаде дејствовали су према десној колони четника, која се кретала као побочница средишњој колони у којој се налазио Дража Михаиловић са штабом четничке Врховне команде. Четврти батаљон 12. бригаде је, после прикупљања у рејону Вратна гора-Шћипе-Уздол, 5. маја, брзим маршем кренуо је према западним обронцима Битовње, успоставивши 6. маја у 13 сати на простору Црног врха (к. 1606) везу са дијеловима 19. бригаде 53. дивизије, која је ту стигла из Горњег Вакуфа. Затим је 4. батаљон избио на линију Чазан-Баре-Јасеник. »Приближили смо се четницима на 1-2 км, па смо добро видјели њихову густу колону како гмиже падинама планине«, пише Миро Батинић, тада замјеник командира чете у 4. батаљону.³³¹ То је, у ствари, била четничка заштитница коју је од јединица Батаљона дијелила и истовремено штитила ријека Неретвица са својим стрмим падинама. Код Чазња је 4. батаљон, заједно са дијеловима 9. бригаде 53. дивизије, прешао ријеку Неретвицу и похитао према југозападним обронцима Битовње. У ноћи 6/7. маја 4. батаљон нашао се на линији Буковље-Гобеловина, гдје је сачекао свитање и одмах наставио марш за четницима. Истог дана сустигао је њихову заштит-

330) Дрхив VII, рег. бр. 39-9, к. 1151/11; Заповијест Оперативног штаба бригада на сектору Иван-седла од 5. маја 1945. штабовима потчињених јединица за напад на четничку групацију Драже Михаиловића.

331) Миро Батинић, *Партизански одред »Миро Попара« - 4 батаљон 12. херцеговачке бригаде*, монографија у рукопису.

ницу, која је са положаја источно од села Стојковићи и Тухобићи пружи-
ла жесток отпор и успјела да задржи 4. батаљон док се главнина четнич-
ке колоне није »одлијепила«, настављајући пробијање према жељезнич-
кој прузи Коњиц-Брадина-Тарчин.

Захваљујући својој бројности и снази и не обазирјући се на губитке,
четници су у вечерњим сатима 6. маја, послје пристизања и прикупљања
свих својих јединица на ширем простору Битовње, били спремни за оп-
шти пробој и прелаз преко жељезничке и друмске комуникације између
Коњица и Тарчина. Као и до тада, четничка групација кретала се у три
колоне, с тим што су лијева и десна истовремено биле и побочнице
средњој колони, са Дражом Михаиловићем и штабом четничке Врховне
команде. Крећући се са Битовње, лијева колона ишла је право на Иван-
седло да би ту и код Брадине прешла жељезничку пругу, осигуравајући
са сјевера прелаз средњој колони, док је десна колона преко села Тухо-
бићи и Реповци такође избила на жељезничку пругу и прешла је код
села Драгочаја, обезбјеђујући на том мјесту и прелаз средње колоне која
се кретала непосредно иза десне колоне. Собзиром на бројност четничке
групације, али и борбе које је приликом пробијања, пребацивања и при-
хватања морала да води, требало је два дана да се цијела групација чет-
ника пребаци преко комуникације, па су се тако четници тек 8. маја
дочепали простора Бјелашница-Умољани-Ракитница.

Пробијајући се према комуникацији Коњиц-Тарчин, као и приликом
њеног прелаза, четници су трпјели велике губитке. Остављали су за
собом све што им је могло да олакша и убрза кретање, па чак и рањенике
и изнемогле. Тај хаос у четничким колонама повећавали су напади пет
авиона Мостарске ескадриле ваздухопловства Југословенске армије, ко-
ји су у операцијама против четника, најприје на простору Фојница-Кре-
шево-Тарчин, а затим на простору планина Бјелашница, Трескавица и
Зеленгора, извели више десетина ратних задатака бомбардовања, ми-
траљирања, извиђања и транспорта материјала).³³² Учешће авиона рат-
ног ваздухопловства ЈА појачано је доласком групе од 15 ратних авиона
421. пука 42. ваздухопловне дивизије, који су са аеродрома у Рајловцу
код Сарајева од 8. маја укључени у операцију ликвидирања четника Дра-
же Михаиловића.³³³ Дејство авијације било је поразно по морал четника,
повећавало је њихове губитке и, што је било нарочито значајно, омогу-
ћавало Штабу 3. корпуса ЈА да благовремено буде обавјештен о стању
и развоју ситуације на фронту. На тај начин Штаб 3. корпуса ЈА, а преко
њего и све јединице које су учествовале у тој операцији, био је у току
докле су стигле и гдје се у датом тренутку налазе четничке јединице.³³⁴
Под командом Штаба 3. корпуса ЈА, који се иначе налазио у Сарајеву,
започеле су 8. и 9. маја 1945. операције за спречавање четника да преко
Дрине пређу у Србију. У операцији су учествовали комплетна 38. диви-
зија (17, 18. и 21. бригада) са једном бригадом 37. дивизије, 19.

³³² Зборник НОР-а, том X, књ. 2, док. 217; Извјештај команде аеродрома Мостар од 2.
јула 1945. Штабу Ваздухопловства ЈА о дејствима Мостарске ескадриле маја 1945.

³³³ Зборник НОР-а, том X, књ. 2, док. 210; Извјештај Штаба Групе ваздухопловних диви-
зија-ЈА Штабу Ваздухопловства ЈА за мај 1945.

³³⁴ Зборник НОР-а, том X, књ. 2, док. 216; Извјештај Штаба 421. ваздухопловног пука
ЈА од 6. јуна 1945. Штабу Групе ваздухопловних дивизија ЈА о подршци јединицама 3.
корпуса ЈА приликом уништења посљедњих четничких и усташких војних формација
у Југославији.

бригада 53. дивизије, 12. херцеговачка бригада и 3. бригада народне одбране. Ранији Оперативни Штаб бригада на сектору Иван-седла преформиран је 8. маја у Оперативни штаб групе бригада, под чију су команду стављене три бригаде - 12. херцеговачка бригада 29. дивизије, 19. крајишка бригада 53. дивизије и 3. бригада народне одбране. За команданта Оперативног штаба постављен је Данило Комненовић, командант Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране, а за политичког комесара Радош Раичевић, политички комесар 53. дивизије. Наређењем Генералштаба ЈА све јединице које су имале учествовати у операцији требало је да до 9. маја буду на својим полазним положајима. Тај дан био је предвиђен за почетак општег напада на четничку групацију, која се већ налазила на просторији Чуховић-Умољани-Станине-Зелене њиве-Гола брда. Полазни положаји јединица које су учествовале у тој операцији били су: 17. и 18. бригада 38. дивизије налазиле су се на линији Ракитница-Иловица-Ледићи-Дејчићи-Шабанци са задатком да, заједно са бригадом 37. дивизије која се налазила на гребену Трескавице и око Калиновика, нападну чело четничке групације; 3. бригада народне одбране и 19. бригада 53. дивизије биле су на линији Раштелица-Брадина-Коњиц, док је 12. бригада окупљена у селу Живашница. Задатак Групе бригада прецизирао је њен Оперативни штаб у заповијести од 8. маја 1945. она гласи: »Задатак наше оперативне групе бригада састоји се да уништи непријатеља у гоњењу и претицањем са пресецањем на десном боку«, те да је »овај задатак који се поставља необичне важности те ће сви руководиоци настојати да се жилавошћу, истрајношћу побиједи непријатељ који је у много тежој ситуацији . . . О овом задатку штабови бригада ће одржати савјетовања са својим штабовима и предузети мјере у свим правцима да се постављени задатак изврши . . . За 12. бригаду у заповијести стоји да се »њен задатак састоји углавном да надаље претиче непријатеља са десног бока и самостално или једновременно са осталим снагама уништава његову живу силу«. Најкраће речено, задатак Групе бригада било је фронтално гоњење и претицање четничке групације и сталан притисак на њено десно крило како би се четничке колоне скренуле према 17. и 18. бригади 38. дивизије, које су крећући се са својих полазних положаја, стајале на линији Тушила-Луковац.

Послије извршене концентрације у Живашници,³³⁶⁾ 4. батаљон 12. бригаде кренуо је на челу колоне као претходница, тачно у поноћ 8/9. маја, правцем Живашница-Цепи-Врдоље-Блаца. Иза 4. батаљона, на растојању од стотињак метара, кретали су се, један за другим, остали батаљони Бригаде - 1, 3. и на крају 2, који је давао заштитницу и уз то имао задатак да прикупља евентуалне рањене и болесне борце. Сви батаљони кретали су се у пуној борбеној формацији, са свим потребним обезбјеђењима десног и лијевог бока. Лијево од 12. бригаде кретала се 3. бригада народне одбране правцем Подорошац-Брђани-Вуково поље-Ловница (к. 1856), док је на лиjevом крилу те бригаде била 19. бригада 53. дивизије, крећући се правцем Брадина-Мегаре-Опачак-Гола брда. Штаб Оперативне групе бригада био је са 19. бригадом 53. дивизије. У

³³⁵⁾ Зборник НОР-а том IV, кн>. 34, док. 156; Заповијест Оперативног штаба групе бригада ЈА од 8. маја 1945. за напад и гоњење главне четничке групације на простору Чуховићи-Умољани-Ракитница.

³³⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 29—9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 8. маја 1945. штабовима потчињених јединица за гоњење главне четничке групације.

свитање 9. маја Оперативна група бригада успоставила је ватрени контакт са непријатељем, а затим је јаким фронталним нападима, уз подршку авијације, успјела да набаци четничке колоне на јединици 38. дивизије, које су успјеле да онемогуће покушаје четника да се гребеном Трескавице пробију према Трнову, набацивши их на Ракитницу и Тушила, гдје су већ пристигли дијелови 19. бригаде 53. дивизије и 3. бригаде народне одбране. Тиме су четници скренули у кањон Неретве и њених притока Љуте и Језерице. Дванаеста бригада је, достигавши до Блаца, скренула према ријеци Ракитници, са задатком да са њене лијеве стране запосједне све газове на њој и спријечи пребацивање непријатеља према Бјелимићима. Одатле се, ради претицања четничке десне колоне, упутила преко Дубочана према Главатичеву. На челу 12. бригаде и даље се налазио њен 4. батаљон, за којим су на удаљености од једног километра ишли остали батаљони Бригаде, спремни да се у сваком тренутку развију у борбу. Четници су, међутим, настојали да се што прије удаље правцима којима су се повлачили, па је 12. бригада успостављала ватрени контакт само за заштитницима које су давале само најнужнији отпор. Може се рећи да је, у ствари, требало стално тражити и хватати контакт са непријатељем. У међувремену, већ деморалисани и пометени четници претрпели су у току тродневних борби (10-12. маја) у долини ријеке Неретве и њене притоке Љуте тешке губитке. Недостајала им је и муниција, па је све то довело до раздвајања њихове групације. Кад је чело колоне избило на друм Трново-Калиновик-Улог, од Драже Михаиловића се код Доброг Поља и Калиновика одвојио Драгослав Рачић, командант Церско-мајевичке групе четничких корпуса, и са око 1.500 преосталих четника кренуо да се пробије према источној Босни. Дража Михаиловић је са око 3.500 четника и Штабом Врховне команде у ноћи 11/12. маја заузео Обаљ и одатле продужио преко планине Лелије на Зеленгору, с намјером да негдје јужно од Фоче пређе Дрину. Само неколико сати касније, 12. маја, на друм Обаљ-Улог избила је и 12. бригада. На друму, као и свуда уз пут, видјели су се свјежи трагови четничког пробијања: »Расути лешеве на све стране. Разбацана опрема и оружје. Хрпе празних чаура«, описује Миро Батинић.³³⁷⁾

Батаљон 12. бригаде кретали су се усиљеним маршем према Врбници и Јелачу.³³⁸⁾ Тог пута у претходници колоне био је 1. батаљон, крећући се правцем Клиња-Вита бара - жандармеријска касарна Зеленгора-Врбница. На растојању од једног километра иза 1. батаљона кретала се главнина 12. бригаде - 2, 4. и 3. батаљон који је био у заштитници. Лијево од 12. бригаде, такође према Врбници, кретала се 3. бригада народне одбране. Те двије бригаде имале су главни задатак да затворе обруч с југа. С обзиром на главни задатак 12. бригаде, њени дијелови нису долазили у фронтални сукоб са челом четничке групације, али су зато често били у ситуацији да воде борбу и са заштитницама и са групама четника, којих је бивало све више и које су, најчешће свака за себе, настојале да се извуку из обруча који се приближавањем Зеленгори и Сутјесци све више стезао. Било је случајева да су се такве групе последије првих испаљених метака предавале. На правцу свог кретања 12. бригада

³³⁷⁾ Миро Батинић, *Партизански одред Мило Попара - 4. батаљон 12. херцеговачке бригаде*, монографија у рукопису.

³³⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 30-9, к. 1151; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 12. маја 1945. штабовима потчињених јединица.

наилазила је на многе доказе дар-мара који је владао међу четницима. Код Орловског језера на Зеленгори 12. бригада је наишла на разбацане сандуке са архивом и одликовањима, међу којима је највише било медаља Милош Обилић и Карађорђевић звјезда. Било је, међутим, и случајева, обично кад се радило о већој групи четника, да су енергично улазили у борбу. У таквој једној борби са дијеловима 4. батаљона, приликом претреса терена код Јелеча, четници су заробили три борца 4. батаљона. Жарка Марића из Мостара и Пашу Дурића из околине Дервенте одмах су заклали, док је Божо Биберић успио да побјегне.

Пошто је било потпуно јасно да Дража Михаиловић жели по сваку цијену да се преко Дрине пребаци у Србију, Штаб 3. корпуса ЈА наредио је да се 37. дивизија распореди дуж обале ријеке Сутјеске до њеног ушћа у Дрину, па одатле уз Дрину све до Вишеграда. Санџачка бригада народне одбране појачала је линију од ушћа Сутјеске до Устиколине, уз истовремену контролу комуникације Фоча-Чајниче, а 22. српска бригада постављена је на Дрину сјеверно од Вишеграда. Ради спријечавања евантуалног пробијања четника према Црној Гори, 10. црногорска бригада постављена је једним дијелом на линију Борач-Врба-Чемерно-Изгори, а једним дијелом на линију Тјентиште-Попов Мост-Ћурево, док је Црногорска бригада народне одбране запосјела положаје линијом Шћепан Поље-Стобна-Стобањско језеро, повезујући се ту са 3. херцеговачком бригадом народне одбране. Све те јединице запосјеле су наведене положаје 12. и 13. маја.³³⁹⁾ Три бригаде 38. дивизије пребачене су 12. маја у послеподневним сатима на сектор Миљевина-Љубина-Врбница-Замрштен и у вечерњим сатима ступиле у борбу на положајима Козе-Замрштенско брдо и ту опколили и уништили дио четничких снага. Остали четници разбијени су у двије групе, од којих се једна у ноћи 12/13. маја успјела пробити према селу Грандић, гдје је била потпуно уништена. Други дио, који је био бројно врло јак, пробио се испод Трескавца (к. 1803) и у зору 13. маја стигао до ријеке Сутјеске, гдје је ступио у тешку борбу са 3. бригадом 37. дивизије. Нашавши се на домаку Дрине, четници су у густим редовима и не водећи рачуна о губицима вршили јуриш за јуришем не би ли се пробали. У једном тренутку изгледало је да ће успјети, али су на вријеме пристигли дијелови 37. дивизије, који су одмах прешли у напад. Кад је потом и 3. бригада 37. дивизије кренула у јуриш, дошло је до потпуног разбијања четничког борбеног поретка и повлачења под заштитом ноћи у Зеленгору. Успјеху борбе велики допринос дала је авијација ратног ваздухопловства ЈА, која је митраљирањем и бомбардовањем током цијелог дана наносила непријатељу велике губитке и појачавала панику у његовим редовима. Тако је главнина снага 3. корпуса ЈА 13. маја спријечила четничку главнину да пређе Сутјеску и натјерала је поново у Зеленгору.

Други и 4. батаљон 12. бригаде, извршавајући задатак садејства са главнином снага 3. корпуса ЈА, упућени су 13. маја послје подне из Врбнице у Попов Мост на ријеци Сутјесци да ту спријече прелазак четника преко моста на десну обалу Сутјеске, али и да истовремено врше притисак на њихову заштитницу. И остали батаљони 12. бригаде, 1. и 3. такође су помјерени 14. маја послје подне из Врбнице на простор

³³⁹⁾ Младен Вукосављевић и Драго Карасијевић, *Педесет трећа НОУ средњобосанска дивизија*, Задругар, Сарајево, стр. 186-187.

Басарићи-Халуловина.³⁴⁰ На тај начин главнина преосталих четничких снага нашла се заокружена на доста суженом простору између ријеке Сутјеске (Попов Мост), Замрштена, Врбнице, Љубине и Трбушћа на Дрини, простору који се све више сужавао. Мишоловка је тиме била затворена и агонија непријатеља је отпочела. О томе је у дневнику Александра Милошевића, команданта четничког 2. шумадијског корпуса, забиљежено:

»Сунце беше високо одскочило. Са правца ушћа Сутјеске у Дрину разлеже се ураганска пуцњава. То беху нападнути пуковник Кесеровић и његов командант, потпуковник Јовичић. Они беху у току ноћи са својим деловима продрли до Дрине. Борба и код нас поче да ојачава. Делови упућени за обезбеђење добише ватру са теренских одсека које су имали да поседну. Њихова упорност да изврше добијено наређење и комунистичка да нам задају последњи ударац, претвори се у страховити сукоб коме се није знао фронт, сукоб који се ширио постепено, на једном узаном простору али у борби, у мешавини. Свемир обузе збрка пуцњева свих могућих аутоматских оруђа, топова, бацача, авионских митраљеза и бомби бацаних из авиона. Збрка пуцњева који су долазили са свих страна. Ојачан ехо кроз шумске пределе и планинске провалије претварао се у нешто тако сложено, чему се није могло дати обележје. С часа на час, изгледало је да се земља тресе и пропада пред титанском снагом унутрашњих сила А онда би се то снажно, губећи се негде у даљини, цепало у урлике ужаса, налик на нешто што кида месо, ломи кости и изазива људско јечање у самртничком ропцу најтежих мука. А мешавина људи се збијала и ширила у тој пуцњави. Прикупљање се није могло извршити нити скупно организовати прелаз Дрине. Цела маса у овом тренутку поче окретати ка северу и напуштати правац ка Дрини. Чинила је то не по наређењу, већ по нагону линијом мањег отпора. И ми са нешто људства, потиснути са ђурика где сам освануо, кретали смо се под борбом, трпећи ватру са свих страна, правцем куд Чича (Дража Михаиловић - прим. аутора) беше отишао. Изнемогли, последњом снагом и помажући један другом, често вукући се потрбушке преко оштрог стења, једва успесмо међу последњима да се дочепамо шуме на једној коси и напустимо голет. Ближило се подне и борба је малаксавала. Учинисмо неколико корака дубље у шуму и наиђисмо на Чичу Застадосмо у његовој непосредној близини. Он нам приђе и нареди: 'По тројкама, петоркама, десетинама, како се може и снагом свог личног залагања и умења, продужите сваки на своју надлежну територију. Наставите борбу. Ја ћу бити са вама.'³⁴¹⁾

Организовани отпор непријатеља престао је 15. маја 1945. без обзира што су се борбе са разбијеним групама четника у Зеленгори водиле још два дана. Дража Михаиловић је са остатком чланова Штаба Врховне команде и око 50 четника успио да извуче главу. Судбину Драже Михаи-

³⁴⁰⁾ Архив VII, ге§. Њг. 31-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 13. маја 1945. штабовима потчињених јединица за спријечавање пролаза четничких јединица преко ријеке Сутјеске и Дрине.

³⁴¹⁾ Никола Миловановић, *Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића*, Рад, Београд, 1984. стр. 359.

ловића доживио је и Радоелав Раичић, који се 12. маја са око 1.500 четника одвојио од главнине четничке групације и успио да пробије на сјевер, да би на крају његова група била разбијена и уништена на простору Жепа - Хан Пијесак - Соколовић. И Рачић је тог пута успио да се спаси, али за кратко.

Извјештавајући 17. маја Генералштаб ЈА о борбама са групацијом четника Драже Михаиловића у Босни и Херцеговини, командант 3. корпуса ЈА јавио је:

»Резултат борби од 29. априла до 18. маја:

Убијено-заробљено-уништено 9.235 четника, међу њима преко 300 виших и нижих официра. Убијени су генерал Миша (Мирослав) Трифуновић, Божић (*вјероватно поп Саво Божић, командант Требавско-посаивског четничког корпуса*), пуковник Гаћеша (*вјероватно Душан Гаћеша, начелник штаба четничке команде за Војводину*).

Плијен: 359 митраљеза, 33 бацача, 8 радио-станица, 355 коња и волова, стоке преко 600 грла и пушака преко 4.500. Већи број оружја аутоматског и пушака уништен је на попришту борбе по нашим јединицама, а и од самог непријатеља који је нарочито аутоматско оружје бацио у ријеку Љуту, Неретву, Дрину и Сутјеску.

Последњих дана предавали су се нашим јединицама како војници тако и нижи и виши официри.

Заробљена је и лична архива Драже Михаиловића.³⁴²

Тиме је свој дио задатка 12. херцеговачка бригада извршила часно и у потпуности. У скоро двије седмице борци и старјешине бригаде су скоро без логоровања на једном мјесту и у сталном покрету, потјери и борби, и дању и ноћу, ноћивајући најчешће у шуми, извршили све што је од њих тражено. Тих дана и они су, као и увијек раније, високо држали заставу народноослободилачке борбе и нове Југославије. Њене јединице су у борбама са појединим дијеловима четничких снага од ноћи између 2. и 3. маја, када је 2. батаљон напао групу четника на сектору Травник-Крешево, па до 15. маја нанијели четницима врло тешке губитке - 1.807 убијених и 9 заробљених уз плијен од 600 пушака, 50 пушкомитраљеза и митраљеза, 9 аутомата, 23 пиштоља, 12.000 метака и 3 радио-станице. У исто вријеме у 12. бригади ногинуло је 8 бораца, 24 су рањена, 3 заробљена и 12 нестало.³⁴³

Побједом је завршена једна од врло значајних операција Југословенске армије у којој је учествовала и 12. херцеговачка бригада. Рат је био завршен, али не и за 12. бригаду. Ради затварања праваца који су с југа изводили на комуникацију Фоча-Калиновик, чиме се жељело спријечити пребацивање преосталих група четника преко те комуникације, 12. бригада је са простора Закмура враћена на правац Борија-Пољице-Будањ.³⁴⁴ Већ у јутарњим сатима 15. маја сви њени батаљони, изузев 2. батаљона који је до новог наређења остао у Закмуру, кренули су лепезасто према Борији (4. батаљон), Пољицама (1. батаљон) и Будњу (3. батаљон). Кретање батаљона изведено је растреситим распоредом како би могао да се претресе што шири терен. Штаб Бригаде био је са 1.

³⁴²) Зборник НОР-а, том IV, кн>. 34, док. 162; Извјештај штаба 3. корпуса ЈА од 17. маја 1945. Генералштабу ЈА о борбама против четника Драже Михаиловића у Босни и Херцеговини.

³⁴³> Архив VII, рег. бр. 9/99, к. 1151/11; Операцијски дневник 12. херцеговачке бригаде за период 1. - 23. мај 1945.

³⁴⁴> Архив VII, ге§. бр. 32-9, к. 1151/11; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 15. маја 1945. штабовима потчињених јединица.

батаљоном. Пошто је Штаб Бригаде обавјештен да су се »неке четничке групе успјеле да пребаце преко комуникације Калиновик-Фоча«, наредио је истог дана да се Бригада 16. маја помјери више на сјевер.³⁴⁵ Из Закмура је 2. батаљон пребачен у Удовичиће, са задатком претреса терена до Устиколине, лијево од њега 3. батаљон из Будња је преко Миљевине стигао у Мрежицу, а 1. батаљон из Пољица у Дабижевиће, са задатком претреса терена до Гласјенице (к. 1301). Једино је 4. батаљон и даље остао на простору Борије, проширивши своју зону претресања терена до ријеке Бистрице. Дан касније, 17. маја, 1, 2. и 3. батаљон добили су заповијест да се са цјелокупним људством и коморама концентришу на простор Пољице-Столони, док је 4. батаљон своје дијелове прикупио у селу Борија.³⁴⁶ Бригада је потом 18. маја извршила покрет у Калиновик, одакле је 19. маја стигла на простор Невесиња и дјеломично Гацка, гдје је пребачена »ради спријечавања опстанка мањим групама четника на сектору Невесиња и сјеверне Херцеговине.«³⁴⁷ Она се тог пута распоредила на ширем простору Невесиња, са задатком сваком батаљону да уз најтјешњу сарадњу са органима народне власти организује контролу својих сектора. Из Калиновика је 1. батаљон стигао у Ошак, одакле је 20. маја упутио једну чету правцем Ошак-Радићи-Раст-Буклићи-Осредине-Милошев До, гдје се чета смјестила да би одатле у ноћи 20/21. маја једна њена десетина поставила засједу у Сабљачи, а друга у Заклопцима, али без резултата. У току 21. маја дијелови 1. батаљона претресали су и терен према Дугом Долу и Брчању. Други Батаљон се смјестио у Доњу Бијењу, 3. батаљон у Залом, с тим да покрива просторију Љесков Дуб-Шипачно-Слато-Градина, а 4. батаљон је из Југовића требало да покрије простор Кокорине, Руде Главице, Градине и Фојнице. Тражиле су се »поједине четничке групе«, како је стајало у заповијести Штаба Бригаде. Ноћу су обично блокирали оне дијелове терена којима се могло очекивати или се очекивало кретање четничких група. Обично одмах послје свитања јединице Бригаде почињале су са претресом блокираних дијелова терена.³⁴⁸ У ствари, батаљони Бригаде практично су дјеловали само ноћу, што је изискивало посебан напор свих јединица Бригаде, које су се тек наредног дана могле одморити уколико су имале времена за то. И 21. мај је батаљонима Бригаде прошао, у крстарењу и прочешљавању терена које су покривали, с тим што су истог дана 3. и 4. батаљон тежиште дјеловања усмјерили на простор Гацка. У споразуму са среским народноослободилачким одбором Гацка, 3. и 4. батаљон су у ноћи 21/22. маја приступили блокирању и претресу тамошњег терена. Једним својим дијелом 3. батаљон је то обавио од Залома преко Црнче до Подграђа, продужујући правцем Шипачно-Мали Зазубак (к. 1410) - Леденица врело (к. 1485) - к. 1503, а другим дијелом од Подграђа на Шиљевицу (к. 1499) и Магроп (к. 1671). И 4. батаљон је, стигавши у село Навиниће, такође ноћу 21/22. маја приступио блокади и претресу терена од Нави-

³⁴⁵) Архив VII, рег. бр. 33-9, к. 1151/II; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 15. маја 1945. у 19 сати штабовима потчињених јединица.

³⁴⁶) Архив VII, рег. бр. 34-9, к. 1151/II; Наређење Штаба 12. херцеговачке бригаде од 17. маја 1945.

³⁴⁷) Архив VII, ге§. Њг. 34-9, к. 1151/II; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 19. маја 1945. штабовима потчињених јединица.

³⁴⁸) Архив VII, рег. бр. 36-9, к. 1151/II; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 20. маја 1945. Штабу 1. батаљона.

нића преко Луковице и Ивице до Велике воде.³⁴⁹⁾ И 22. мај је био предвиђен за акцију чишћења, али до ње није дошло. Новом заповијешћу Штаба 12. бригаде, која је на основу заповијести команданта Босанско-херцеговачке дивизије народне одбране издата 21. маја у 20 сати, 1. и 2. батаљону је наређено да се у ноћи 21/22. маја прикупе како би 22. маја у јутарњим сатима били камионима пребачени из Невесиња у Мостар. 'Због удаљеносати, 3. и 4. батаљон су најприје окупљени у Кифином Селу (3. батаљон) и у Крековима (4. батаљон), да би и они 23. маја ујутру били камионима, такође из Невесиња, пребачени у Мостар. Радило се о извршењу наређења по којем је 12. херцеговачка бригада 29. дивизије требало да уђе у састав 3. херцеговачке бригаде Босанскохерцеговачке дивизије народне одбране, ради јачања јединица народне одбране у Херцеговини. То обједињавање снага 12. херцеговачке бригаде са снагама 3. херцеговачке бригаде народне одбране свечано је обављено у селу Врапчићима код Мостара, 23. маја 1945. године. На тој свечаности говорио је Џемал Муминагић, политички комесар 3. херцеговачке бригаде народне одбране.

Од свог покрета из Закмура 15. маја па до 22. маја 1945, односно у току те седмице, батаљони 12. бригаде су, без властитих губитака, у борби са одметничким четничким групама убили 107 а заробили 16 четника, заплијенивши при том нешто оружја - 40 пушака, 2 аутомата, 3 пиштоља и 1.000 метака.³⁵¹⁾

У операцијама које је 12. херцеговачка бригада водила од свог формирања 16. новембра 1943. па до 22. маја 1945. године, Бригада је непријатељу нанијела тешке губитке. На основу података које је Штаб 12. бригаде подносио сваког мјесеца Штабу 29. дивизије у својим мјесечним релацијама, Бригада је у тих 18 мјесеци свог борбеног дејства убила 3.480 непријатељевих војника, подофицира и официра (од којих 1.869 њемачких и италијанских војника, легионара, усташа и домобрана и 1.611 четника), ранила 549 (од којих 481 њемачких војника, легионара, усташа и домобрана и 68 четника) и заробила 685 (од којих 467 њемачких војника, легионара, усташа и домобрана и 218 четника). У исто вријеме у 12. бригади је погинуло 227, а теже или лакше рањено 465 бораца и старјешина, док су 42 бораца нестала а тројица заробљена.³⁵²⁾

Операцијски дневник 12. бригаде херцеговачке 29. ударне дивизије закључен је 23. маја 1945. ријечима:

»Пошто је 23. маја 1945. године извршено формирање нове бригаде народне одбране и пошто је 12. херцеговачка ударна бригада престала да функционише, то се овај операцијски дневник закључује са данашњим даном.«³⁵³⁾

Одлуком Предсједништва АВНОЈ-а бр. 163, од 13. маја 1945. године, 12. херцеговачка НОУ бригада одликована је Орденом братства и јединства првог реда.

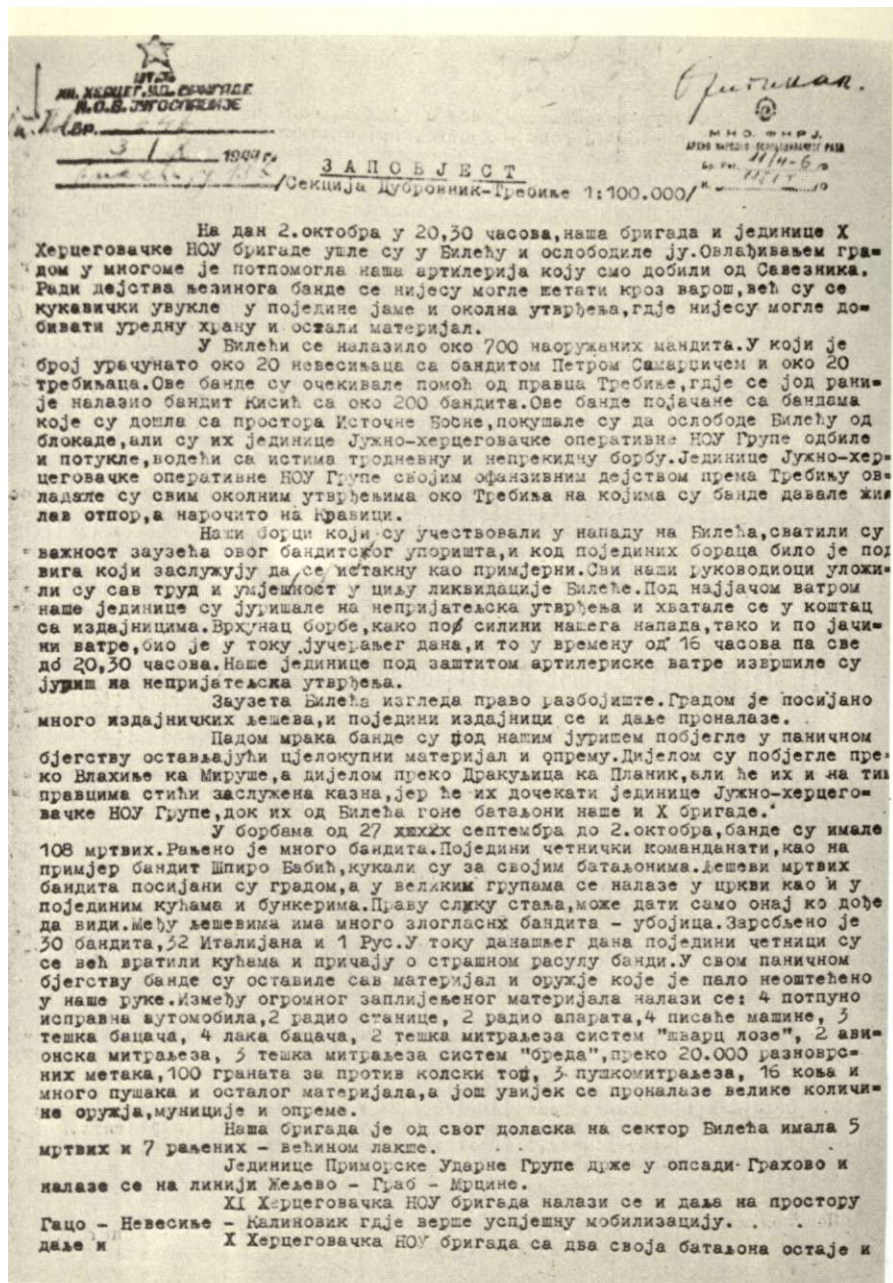
³⁴⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 37-9, к. 1151/И; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 21. маја 1945. штабовима 3. и 4. батаљона.

³⁵⁰⁾ Архив VII, рег. бр. 38-9, к. 1151/И; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 21. маја 1945. у 20 сати штабовима потчињених јединица.

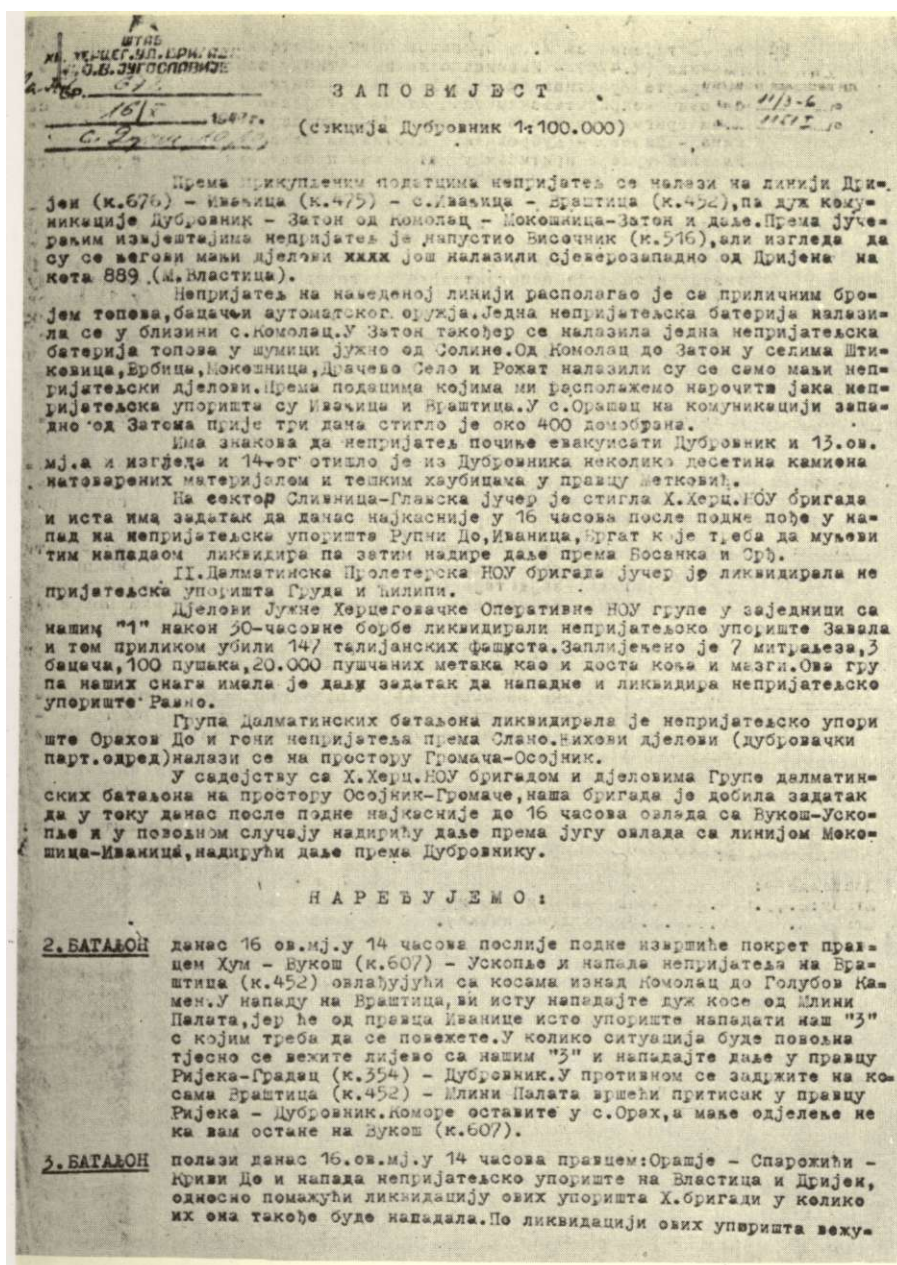
³⁵¹⁾ Архив VII, рег. бр. 9/90, к. 1151/И; Оперативни дневник 12. херцеговачке бригаде за период 1. - 23. мај 1945.

³⁵²⁾ Према мјесечним релацијама које је Штаб 12. херцеговачке бригаде подносио Штабу 29. дивизије у периоду од 16. новембра 1943. до 23. маја 1945. године. Све релације су сачуване и налазе се у Архиву VII у Београду.

³⁵³⁾ Сачуваи су сви операцијски дневници 12. херцеговачке бригаде, који су вођени по мјесецима, од 16. новембра 1943. до 23. маја 1945. године. Налазе се у Архиву VII у Београду.

Из извјештаја Штаба 12. херцеговачке бригаде о ослобођењу Билеће,
2. октобра 1944. године

Заповијест Штаба Бригаде од 16. октобра 1944. године за ослобођење
Дубровника

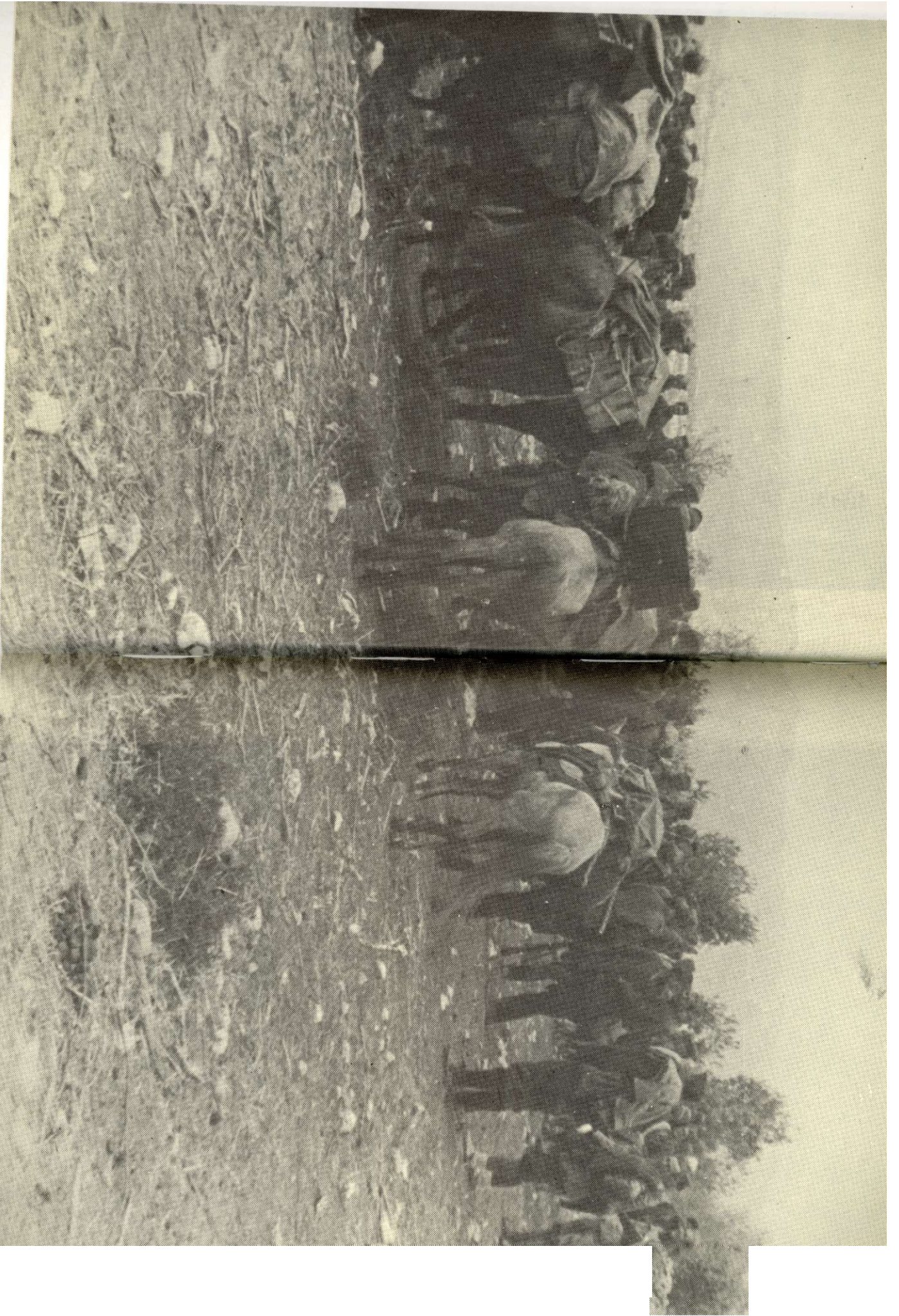
*Народно коло на улицама ослобођеног Дубровника, 18. октобра 1944.
године*

Борци 10. и 12. херцеговачке бригаде у ослобођеном Дубровнику

*Рањеници у болници 29. херцеговачке дивизије у Требињу, октобра
1944. године*

Ђоко Новосел, политички комесар Бригаде, Милико Окиљевић, други командант Бригаде, Славко Стијачић Славо и Мирко Мاستиловић у посјети бригадној болници након ослобођења Билеће

Обласни комитет КПЈ за Херцеговину у Требињу, децембра 1944. године. Стоје слијева: Владо Вујовић, Слободан Шакота, Олга Марасовић, Франц Новак и Слободан ЕрцегБрацо. Сједе слијева: Чедо Капор, Васо Мискин Црни, секретар, Ферид Ченгић Фићо и Радован Папић

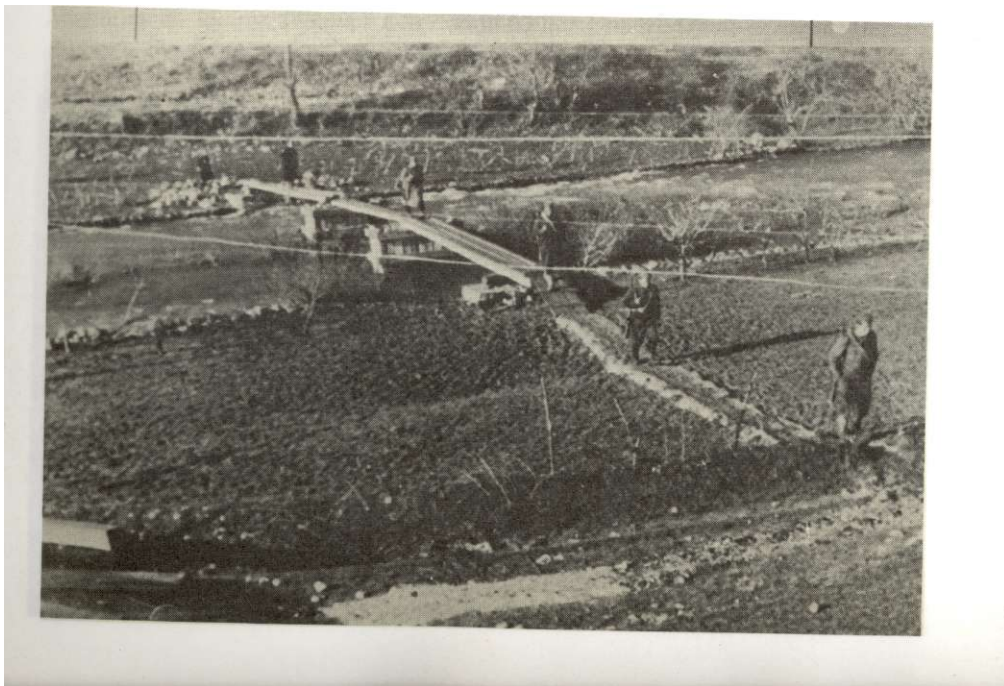

Обласни комитет СКОЈ-а за Херцеговину у Требињу, децембра 1944. године. Слијева: Драгутин Косовац Брацо, Бошко Кеџман, Брано Ковачевић, Слободан Ерцег Брацо, секретар, Осман Ћикић, Данило Билановић и Владо Ивковић

Борци Бригаде поновно ослобађају Чапљину у зору 3. фебруара 1945. године

*Борци Бригаде у селу Јасенице пред Мостаром, почетак фебруара 1945.
године*

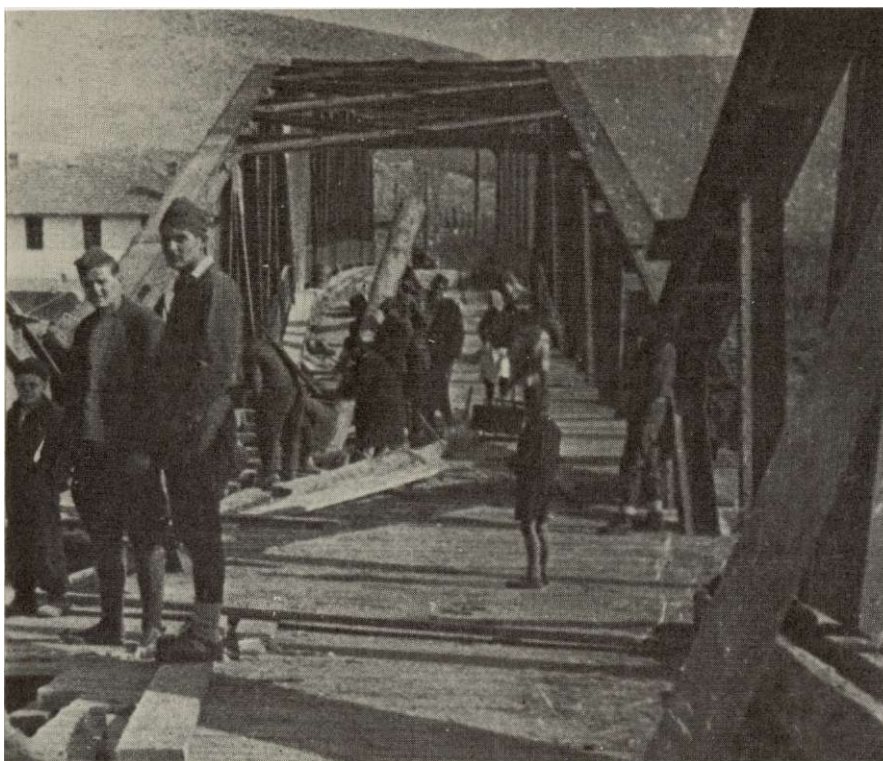

Послије окупаторско-усташког продора, 28. јануара 1945. године,
порушено је неколико мостова преко Неретве. Порушени мост у Габели

Борци Бригаде на положајима пред Мостаром, почетак фебруара 1945.
године

Радови на порушеном мосту у Чапљини првих дана фебруара 1945. године

НароднихеројЉубо Миљановић, трећи и посљедњи командант Бригаде

*Дефиле дијелова Бригаде кроз Мостар после ослобођења града,
14. фебруара 1945. године*

Народни хероји 12. херцеговачке НОУ бригаде

Анте Келава Зоро

КЕЛАВА Иве АНТЕ ЗОРО је рођен 16. октобра 1916. године у Добром код Ливна, у сиромашној сељачкој породици. Врло рано је осјетио сву тежину сиромаштва. Оставши без оца, морао је врло рано да се запосли, радећи као сезонски грађевински радник. Било је то у вријеме кад је малобројна радничка класа Ливна, половином тридесетих година, почела да ступа у прве штрајкове. КПЈ је тих година све успјешније продира на село, стварајући тамо своја упоришта. Једно се налазило и у Келавином селу Добро, гдје је непосредно пред други свјетски рат формирана и прва партијска ћелија.

Будући да је био хранитељ породице, Келава је војни рок служио тек непосредно пред рат. У војсци га је затекла и капитулација старе Југославије, послје које се вратио у свој родни крај. Добио је посао лугара у Фратарском гају на Горици, изнад Ливна. Као симпатизер Партије, Келава је преузео одржавање везе између партизанског одреда на Цинцару и села испод Тушнице.

У рано прољеће 1942. године Келава је постао први пушкомитраљезац у партизанском батаљону »Војин Зиројевић«, истицао се од првих дана храброшћу и умјешношћу у борби. Учествовао је у многим борбама које је батаљон водио против италијанских окупатора и квислинга - усташа и четника на Ливну, Гламочу, Купресу, Дувну и Прозору. Нарочито се истакао у борби са четницима у селу Видимлије 14. јуна 1942. године, кад су надмоћне четничке снаге опколиле партизана и присилиле их да се уз велике губитке повуку. У тој борби Анте Келава је својим митраљезом успјешно штитио повлачење партизана. За показано јунаштво у тој борби Келава је примљен у чланство КПЈ.

Учествовао је у борбама за ослобођење Ливна у августу 1942. године, заједно са јединицама пролетерских бригада. Кад је његов батаљон »Војин Зиројевић« ушао у састав 10. херцеговачке НОУ бригаде, Анте Келава наставио је да се истиче и доказује као храбар митраљезац, поставши један од најбољих и најсмјелијих митраљезаца 5. батаљона 10. бригаде, а нарочито у борбама током четврте и пете офанзиве. О томе најбоље свједочи и његово напредовање. Келава је најприје постао командир вода, а затим командир чете и командир пратећег одељења батаљона. Пред сваку акцију и борбу знао је тако да распореди расположива тешка оруђа да је са успјехом остваривао максималну ефикасност,

повећавајући на тај начин ударну снагу јединица и подижући борбени морал бораца. Његова храброст и умјешност стално се потврђивала и у борбама које су вођене у Ливну, Дувну, Купресу, Гламочу, Травнику и Жепчу, на Прозору, Врбници, Стабно-Смрекавцу, Волујаку, Сухој и Зеленогори, у Ситници, Горњем Храсну, Крњем камену и Горњим Долима. Посебно се истицао у борбама на Стабно-Смрекавцу и на коси Крвава брда на Волујаку, гдје је у стрељачком строју, са својим пратећим одјељењем, извршио јуриш на јединице њемачке 7. СС дивизије, сломио њихов први напад и омогућио извлачење партизанских снага које су туда пролазиле. Послије битке на Сутјесци Анге Келава је постављен за команданта 5. батаљона 10. херцеговачке бригаде.

Велику храброст показао је и у својој посљедњој борби, коју је водио против четника, 16. новембра 1943. године, у Горњим Долима. У ноћи 15/16. новембра четници Билећке бригаде опколили су двије чете 5. батаљона, који се тада налазио у саставу 12. херцеговачке НОУ бригаде, у Горњим Долима и у јутро 16. новембра изненадно их напали. Дошло је до неколико наизмјеничних јуриша и противјуриша, у којима је рањен и Келава. Рањеног га је прихватио политички комесар батаљона Јозо Бакрач и на леђима покушао да изнесе из борбе како би му се пружио прва помоћ. Међутим, четничко зрно поновно га је, смртоносно, погодило.

За народног хероја проглашен је 27. новембра 1953. године.

КОМНЕНОВИЋ Трифка ДАНИЛО је рођен 20. марта 1915. године у селу Поплату, код Стоца. Већ у првој години остао је без оца, који је погинуо у првом свјетском рату. Сав терет око издржавања шесторо нејаке дјеце, од којих је Данило био најмлађи, пао је на леђа његовој мајци Савици. Она је цијели живот посветила одгоју и васпитању своје дјеце, одлучујуће дјелујући својим снажним карактером на њихово формирање. Поред ње, на дјецу је веома позитивно утицао и њихов ујак, Јово Митриновић, који је после повратка из САД у свом крају пропагирао и ширио напредне идеје.

Данило Комненовић

Данило је основну школу завршио у свом родном мјесту, а четири разреда гимназије у Стоцу. Пошто није имао средстава за даље школовање, запослио се у Новом Саду као трговачки помоћник. Незадовољан тим ислом, ступио је 1932. године у војску, гдје је након четворогодишњег школовања постао авиотехничар. Бистар и радан, брзо је напредовао у служби и пред други свјетски рат постао је шеф техничке службе једне ваздухопловне ескадриле. Живјећи и радећи у средини металских радника и техничара, Данило се идејно и политички определио за борбу коју је водила КПЈ и крајем тридесетих година укључио у акције напредног радничког покрета.

Априлски рат и слом старе Југославије затекао га је на служби у Југословенском ратном ваздухопловству, на аеродрому код Руме. Огорчен због издаје земље и у жељи да настави борбу против непријатеља,

успио је да избјеги заробљеништво и пробије се у свој родни крај, гдје се у свом родном селу, Поплати, одмах повезао са члановима КПЈ и укључио у припреме народног устанка. У устанку народа, јуна 1941. године, учествовао је као командир Поплатске сеоске устаничке чете, а затим у љето 1941. године радио на војној организацији устаничких чета које су биле задужене да штите народ у збјеговима. У јесен 1941. године изабран је за првог командира Поплатске партизанске чете, са којом је до маја 1942. године учествовао у бројним акцијама против непријатељских снага на територији тадашњег столачког среза и у јужној Херцеговини.

Послије повлачења партизанских јединица из Херцеговине, јуна 1942. године, прешао је са Херцеговачким партизанским одредом у Босну, а затим, 10. августа 1942, када је формирана 10. херцеговачка НОУ бригада, ушао у њен састав. У њеним редовима наставио је борбу, вршећи дужности десетара, командира вода и чете, да би на крају постао командант 5. батаљона 10. бригаде. Почетком августа 1942. примљен је у КПЈ.

Личним примјером у борбама и вјештином командовања Данило се истакао најприје у борбама за Купрес (11-14. августа 1942), око Посушја и Имотског, у борбама против четника код Прозора, око Турбета и Жепча у Босни, као и на сваком мјесту гдје се борио. Са својим 5. батаљоном 10. херцеговачке бригаде учествовао је у борбама на Неретви, у четвртој непријатељској офанзиви, као и на Сутјесци, у петој непријатељској офанзиви. Приликом ослобођења Прозора, 17. фебруара 1943. године, његов 5. батаљон истицао се у сламању непријатељске одбране утврђења Мејташ, што је у великој мјери допринијело бржем паду италијанског гарнизона. Прешавши са својим батаљоном Неретву, марта 1943, са својим борцима убацио се у позадину четника и разбијао их, што је довело до опште пометње у четничким редовима и до њиховог повлачења са обале Неретве. У марту и априлу исте године учествовао је у борбама за ослобођење Невесиња, Гацка и Љубиња, а у ноћи 4/5. априла, на челу свог батаљона, продро у Столац и водио жестоке борбе са италијанско-четничком одбраном у самом граду и по његовим улицама, што је изазвало даљу панику у италијанско-четничким гарнизонима диљем јужне Херцеговине.

У бици на Сутјесци, за вријеме пете непријатељске офанзиве, успјешно је одољевао нападима јединица њемачке 7. СС дивизије на Крвавим брдима на Маглићу, 2. јуна 1943, те након беспоштедне борбе спријечио продор њемачких окупатора и пресијецање једине преостале одступнице којом се кретала главнина јединица НОВЈ, од Мратиња према Тјентишту.

Послије битке на Сутјесци и повратка 10. херцеговачке НОУ бригаде у Херцеговину, Данило Комненовић, заједно са Чедом Капором, политичким комесаром 10. херцеговачке НОУ бригаде, предводио је групу добровољаца која је извела спектакуларну акцију заробљавања скоро цијелог четничког штаба за источну Босну, Херцеговину и Боку. Та група од 45 бораца 5. батаљона 10. бригаде, након исцрпљујућег ноћног марша од 40 км преко Гвозног поља до Обља, по врлетним и беспутним теренима Трескавице и Зеленгоре, изненадила је половином јуна 1943. године поменути четнички штаб у селу Пискавици, недалеко Обља и, без властитих губитака, заробили 13 четника. У тој четничкој групи

налазили су се генералштабни мајор Јован Пантић, иначе замјеник команданта четничког штаба за источну Босну, Херцеговину и Боку; Фехим Мусакадић, један од муслиманских вођа у четничким редовима и бивши шеф полиције у Сарајеву; Миливоје Јојић, шеф четничке пропаганде и равногорске омладине за Херцеговину и замјеник предсједника четничког пријеког суда и други. Та успјела акција 10. херцеговачке НОУ бригаде била је снажан подстрек борцима и свим присталицама НОП-а у Херцеговини у тешким данима послје битке на Сутјесци, док је, с друге стране, обезглавила за више мјесеци четничку организацију у Херцеговини, што је 10. херцеговачкој бригади олакшало извршавање задатака на тој територији.

Кад је 16. новембра 1943. године формирана 12. херцеговачка НОУ бригада, Данило Комненовић постао је њен први командант. Маја 1944. постављен је за првог командата 13. херцеговачке НОУ бригаде, а септембра исте године за команданта Јужнохерцеговачке оперативне групе бригада (13. и 14. херцеговачка бригада). Крајем 1944. године постао је први командант Босанскохерцеговачке дивизије КНОЈ. Од септембра 1944. био је члан прве Обласне народноослободилачке скупштине за Херцеговину. Врло велик је и његов удио у сламању окупаторско-квислиншке офанзивне операције »Сунчаница«, јула 1944. године, као и у разбијању четничке групе јуришних корпуса који су намјеравали да се окупе у приобалном појасу према Дубровнику ради повезивања са савезничким јединицама у случају њиховог евентуалног искрцавања на далматинску обалу. У операцији уништења контрареволуционарне групације Драже Михаиловића, која се у мају 1945. године покушала преко Херцеговине и источне Босне пробити у Србију, веома значајно мјесто припада и Босанскохерцеговачкој дивизији КНОЈ, којом је командовао Данило.

Послије ослобођења земље завршио је Вишу војну академију и налазио се на дужностима команданта оклопне дивизије, начелника штаба оклопних јединица ЈНА, начелника Катедре оклопних јединица Више војне академије, начелника штаба армије и инспектора Главне инспекције ЈНА. Пензионисан је у чину генерал-потпуковника ЈНА, јануара 1975. године.

За народног хероја проглашен је 23. јула 1952. године.

КУЈУНЦИЋ Борђа МАКСИМ је рођен 1923. године у Челебићима код Коњица, у земљорадничкој породици, гдје је заршио основну школу, а затим пољопривредну школу у Мостару. Све до избијања народноослободилачког устанка бавио се земљорадњом. У НОБ је кренуо као осамнаестогодишњак, ступивши у децембру 1941. године у Коњички партизански батаљон. Од првих дана ступања у редове бораца за слободу Максим се истицао храброшћу и пожртвовањем као борац-пушкомитраљецац и бомбаш. У СКОЈ је примљен 1942, а у КПЈ почетком 1943. године.

Кад је августа 1942. године формирана 10. херцеговачка НОУ бригада и кад је у њен

Максим Кујунџић

састав ушао и батаљон у којем се налазио и Максим Кујунџић, он је убрзо постао десетар, а затим и командир вода у 3. батаљону 10. бригаде, показујући у свакој борби примјере храбрости и снажљивости. У борби на Острошцу упао је у жељезничку станицу и заробио неколико непријатељских војника. На Голешу је, са својом десетином, убио шест њемачких окупаторских војника и заплијенио пушкомитраљез. У борби за ослобођење Јајца, крајем новембра 1942. године, поновно се истакао јунаштом, убивши у борби седам усташа, док је тројицу заробио. У борбама за ослобођење Прозора, 15. и 16. фебруара 1943. године, у јеку четврте непријатељске офанзиве, Максим Кујунџић је већ прве ноћи нападао и бомбом уништио један италијански бункер, а друге ноћи, са својом бомбашком групом, упао у гради заузео једну утврђену зграду, те заробио седам италијанских војника и један митраљез. Нешто касније, 21. марта 1943, у борби на Пориму, изнад Мостара, његовом заслугом уништена је италијанска батерија са послугом.

У борбама против њемачких окупатора на Равном код Гацка, за вријеме пете непријатељске офанзиве, када му је нестало муниције, Максим је у шуми у заклону сачекао непријатељску групу, у којој су била четири окупаторска војника. Пустио је тројицу да прођу мимо њега, а четвртм је разбио главу кундаком, отео му пушку и отворио ватру по преосталој тројици окупатора и све их побио.

Послије пете непријатељске офанзиве и повратка 10. херцеговачке НОУ бригаде у Херцеговину, Максим Кујунџић је учествовао у борбама против окупатора и квислинга у Херцеговини, служећи стално примјером свим борцима. Почетком јануара 1944. године постао је замјеник команданта батаљона у 12. херцеговачкој НОУ бригади, одакле је половином јула 1944. године отишао за команданта Омладинског батаљона, који је убрзо постао језгро херцеговачке омладинске бригаде која је формирана 4. септембра 1944. године. У тој бригади, која је званично била 14. херцеговачка (омладинска) НОУ бригада, Максим Кујунџић био је све до своје храбре погибије не само искусан командант, него и друг и пријатељ свим борцима, који су углавном били седамнаестогодишњаци и осамнаестогодишњаци, а само нешто млађи од свог команданта који је имао непуну двадесет и једну годину. Максим Кујунџић је погинуо као командант Омладинског батаљона у саставу 14. херцеговачке НОУ бригаде, на Вилењаку код Невесиња, почетком новембра 1944. године, бранећи одступницу свом батаљону у борби са њемачким окупатором.

За народног хероја проглашен је 20. децембра 1951. године.

МИЉАНОВИЋ Трифка ЉУБО је рођен 27. децембра 1912. године у Врпољу код Требиња. Потиче из сиромашне сељачке породице. Основну школу је завршио у свом родном мјесту. У борби за голи живот морао је од ране младости да се пробија кроз живот и бави разним пословима, а највише пословима сезонског радника. Не мирећи се са биједом и сиромаштвом у којем је живјело сиромашно херцеговачко село, Љубо Миљановић је често долазио у сукоб са званичним представницима тадашње власти, на првом мјесту са жандармима и финансима. Свјестан свих неправди које је стара Југославија чинила раднику и сељаку, Миљановић се све више окретао борби напредног покрета.

Послије слома старе Југославије и окупације земље, Љубо Миљановић се укључио у рад на припреми народног устанка у свом крају и први ступио у организоване партизанске јединице у Љубомиру. Његовом заслугом формирана је и Љубомирска партизанска чета, чији је био први командир. Био је изузетно храбар борац и старјешина. Управо његовом заслугом и сналажљивошћу у првим данима устанка разбијен је и уништен усташки батаљон на друму Требиње-Билећа и заплијењено целокупно батаљонско наоружање.

У прољеће 1942. године Љубо Миљановић је постављен за замјеника команданта 7. партизанског ударног херцеговачког батаљона. Исте године примљен је у КПЈ. У борбама треће непријатељске офанзиве 1942. године Љубо Миљановић се истицао у свим приликама. Када су се херцеговачки партизани, због четничке издаје, морали повући на Зеленгору, он се са својим борцима, такође, ту повукао у јуну 1942. године и ушао у састав новоформираног Херцеговачког народноослободилачког партизанског одреда. У његовим редовима учествовао је у свим борбама које је тај одред, заједно са јединицама 5. црногорске НОУ бригаде, водио против четника и италијанског окупатора, најприје у обезбјеђивању партизанске болнице и великог броја рањеника, а затим у борбама које је Одред водио пробијајући се према Босни.

Љубо Миљановић

Када је 10. августа 1942. године формирана 10. херцеговачка НОУ бригада, Херцеговачки партизански одред ушао је у њен састав. Љубо Миљановић је у њеном саставу био борац 1. батаљона. Заједно са осталим борцима 10. херцеговачке бригаде прошао је тежак и суров борбени пут те прослављене јединице Народноослободилачке војске Југославије. Увијек се истицао храброшћу и борбеношћу, посебно за вријеме четврте и пете непријатељске офанзиве. Биће заувјек запамћен по храбрости у борбама за Прозор и Раму у четвртој непријатељској офанзиви, као и у борбама на Сутјесци, када су до пуног изражаја дошле његова морална чврстина, смјелост и енергичност, као и вјештина да изненади непријатеља. Као командир чете успјешно је провео своје борце кроз многе борбе, водећи увијек рачуна да максимално сачува живу силу своје јединице.

Послије повратка 10. херцеговачке НОУ у Херцеговину, јуна 1943. године, Љубо је наставио пут ратника и успјешног војног старјешине. Када је 16. новембра 1943. формирана 12. херцеговачка НОУ бригада, Љубо Миљановић је постао први командант 3. батаљона 12. бригаде, затим од маја 1944. године замјеник, а од краја новембра исте године па до завршетка рата командант 12. херцеговачке НОУ бригаде. Када је 12. херцеговачка НОУ бригада, 23. маја 1945. године, ушла у састав 3. бригаде (херцеговачке) Босанскохерцеговачке дивизије КНОЈ, Љубо Миљановић је постао њен командант, али злочиначка четничка рука прекинула је његов пут неустрашивог команданта. Убијен је мучки, из

засједе, 1. јуна 1945. године, када је једна четничка група сачекала његов ауто на путу између Бијелог Поља (Потоци) и Мостара, на неколико километара од града.

Командујући 3. батаљоном 12. херцеговачке бригаде, са својим храбрим Љубомирцима Љубо Миљановић је у свакој борби био примјер храбрости борца и војног старјешине, због чега су га сви борци вољели и поштовали и због чега се пјевала пјесма »Иде војска и колона / Љубомирског батаљона / а на челу зна се које / Миљановић Љубо то је«. Из низа борби којим је командовао, било као командант 3. батаљона било као замјеник команданта и командант 12. херцеговачке НОУ бригаде, треба свакако издвојити ону када је са својим 3. батаљоном (Љубомирским) код Моска, 30. децембра 1943. године, разбио и потукао јаку непријатељску групу њемачких легионара, домобрана и четника и запленио велики војни материјал, оружје и опрему, затим борбу против јединица 2. батаљона 14. пука 7. СС дивизије »Принц Еуген« 28. јануара 1944. године на Кобиљој глави код Гацка, када је 12. херцеговачка бригада тешко поразила есесовце, који су имали 50 мртвих, као и борби против четника око Билеће, а нарочито приликом ослобођења Билеће, 2. октобра 1944. године.

На првој скупштини народних представника Херцеговине, септембра 1944. године, Љубо Миљановић је изабран за члана Обласне народноослободилачке скупштине за Херцеговину.

За народног хероја проглашен је 27. новембра 1953. године.

Радован Шакотић

ШАКОТИЋ Ђетка РАДОВАН је рођен 15. маја 1906. године у селу Ораховцу у Ластви, Требиње. Потиче из средње имућне сељачке породице. Основну школу је завршио у Ластви, а затим се до другог свјетског рата бавио земљорадњом. Рано је приступио напредном покрету, а члан КПЈ постао 1939. године. Као члан партијске ћелије у Ораховцу, политички је радио са сељацима, ширио идеје КПЈ и објашњавао циљеве борбе комуниста.

Капитулација земље тешко га је погодила као човјека и као комунисту. Одмах је почео да ради на припремама за оружану борбу и од 16. априла 1941. године организовао прикупљање и скривање оружја. У мају и почетком јуна 1941. активно је радио на организовању сељака свог и околних села, ради пружања отпора италијанском окупатору и усташама који су одузимали оружје од народа и пљачкали села.

Кад су усташе 1. јуна 1941. године извршиле покољ Срба у Требињу, Радован је у свом селу сазвао збор народа, на којем је одлучено да се усташама пружи оружани отпор. Организовао је страже око села, а касније и збјегове народа. У великом збјегу у Бијелој гори, у којем се налазило становништво тадашњих општина Зупци и Ластва, формиран је, 12. јуна 1941. године, штаб збјега којим је руководио Радован Шакотић.

Августа 1941. године Радован је у Ораховцу формирао први партизански вод, а затим септембра исте године и партизанску чету, која је водила успјешне борбе против усташко-домобранских и италијанских снага, најприје самостално, а затим у саставу партизанског батаљона »Лука Вукаловић«. У љето 1942. године, у трећој непријатељској офанзиви, Радован се са групом својих бораца придружио Херцеговачком НОП одреду у Зеленгори. Кад је тај одред ушао у састав 10. херцеговачке НОУ бригаде, Радован Шакотић је постао командир вода у трећој чети 1. батаљона 10. бригаде. У саставу 10. херцеговачке НОУ бригаде учествовао је у борбама у западној и централној Босни, почев од Купреса, па преко Влашића, Јајца, Турбета и Жепча до Прозора и преласка Неретве у четвртој непријатељској офанзиви. У 10. херцеговачкој НОУ бригади обављао је низ војних дужности, од командира вода до команданта батаљона. Као командант 3. батаљона 10. бригаде, Радован Шакотић је учествовао у најтежим борбама које је Бригада водила приликом ослобађања Прозора и Раме, а затим у источној Херцеговини и на правцу Мостара, против италијанских и четничких снага. У бици на Пориму изнад Мостара, у прољеће 1943. године, са својим борцима на јуриш је освајао италијанске утврђене положаје, заплијенивши богат ратни плијен - топове, минобацаче, аутоматско оружје, муницију и другу војну опрему. Пред Радованом и његовим борцима бјежали су херцеговачки и црногорски четници од Неретве па до црногорске границе и утврђених окупаторских гарнизона у Херцеговини. Његов батаљон посебно се истакао у десетодневним даноноћним борбама крајем маја 1943. године, против далеко надмоћнијих њемачких окупаторских јединица на Пивском Јаворку, за вријеме пете непријатељске офанзиве. У борби на Сутјесци батаљон Радована Шакотића учествовао је и у заштитници рањеника болнице Врховног штаба НОВ и ПОЈ, показавши беспримјерни хероизам и у свим борбама које је водио на Вучеву, Маглићу, Драгош-седлу и Кошуру.

Послије пете непријатељске офанзиве и повратка 10. херцеговачке НОУ бригаде у Херцеговину, учествовао је у борбама које су снаге 10. бригаде и организоване партизанске јединице у Херцеговини водиле против окупатора и домаћих квислинга. Радован је најприје био замјеник команданта Сјевернохерцеговачког партизанског одреда, а затим од маја 1944. године командант 2. батаљона у 12. херцеговачкој НОУ бригади, истичући се у свим борбама које је 12. бригада водила против непријатеља у Херцеговини. У тешким али успјешним борбама које је јула 1944. године, заједно са снагама 13. херцеговачке бригаде, водила 12. херцеговачка бригада у разбијању окупаторско-квислиншке офанзивне операције »Сунчаница«, рањен је и Радован Шакотић. Поставши 4. септембра 1944. године командант 14. херцеговачке НОУ бригаде, успјешно је и храбро водио своју бригаду кроз све борбе које је имала у Херцеговини, затим у мостарској и сарајевској операцији, па све до борби за ослобођење Словеније, Истре и Словеначког приморја.

Погинуо је у зору слободе, 5. маја 1945. године, код Логатеца у Словенији.

За народног хероја проглашен је 27. јула 1945. године.

Прилог број 2

Старјешински састав 12. херцеговачке НОУ бригаде

Штаб Бригаде

Команданти

Данило Комненовић (16. новембра 1943 - 14. маја 1944)
Милинко Окиљевић (14. маја 1944 - 25. новембра 1944)
Љубо Миљановић (26. новембра 1944 - 23. маја 1945)

Замјеници команданта

Милинко Окиљевић (25. новембра 1943 - 14. маја 1944)
Љубо Миљановић (14. маја 1944 - 26. новембра 1944)
Омер Мрган (3. децембра 1944 - 23. маја 1945)

Политички комесари

Ђоко Новосел (25. новембра 1943 - 1. октобра 1944)
Јозо Бакрач (12. октобра 1944 - 26. децембра 1944)
Петар Мишељић (26. децембра 1944 - 23. маја 1945)

Замјеници политичког комесара

Франц Новак (16. новембра 1944 - децембра 1944)
Милан Милићевић (децембра 1944 - 24. априла 1945)

Начелници Штаба

Фрањо Томајић (16. новембра 1943 - 3. марта 1945)
Радивоје Бронзић (3. марта 1945 - 23. маја 1945)

Обавјештајни официри

Милан Спремо (6. децембра 1943 - 29. децембра 1944)
Александар Зеленовић Саша (4. јануара 1945 - 22. марта 1945)
Илија Пажин (22. марта 1945 - 23. маја 1945)

Начелници везе

Саво Говедарица (16. јула 1944 - 20. октобра 1944)
Ешреф Фрењо (20. октобра 1944 - 23. маја 1945)

Интенданти

Вујо Радић (16. новембра 1943 - 6. фебруара 1944)
Бранко Катић (6. фебруара 1944 - 1. априла 1944)
Жарко Поповић (14. маја 1944 - 1. октобра 1944)
Саво Слијепчевић (1. октобра 1944 - 22. новембра 1944)
Радован Скендер (22. новембра 1944 - 23. маја 1945)

Референт санитета

Аврам Монтиљо Мамин (16. новембра 1943 - 23. маја 1945)

Опуномоћеници ОЗН-е

Бранко Попадић (10. октобра 1944 - 3. марта 1945)
Ђорђе Ђурица (3. марта 1945 - 23. маја 1945)

Руководиоци СКОЈ-а

Осман Ђикић (15. децембра 1943 - 30. јуна 1944)
Вукашин Сенић (30. јуна 1944 - 22. марта 1945)
Божо Ђурић (22. марта 1945 - 23. маја 1945)

Штаб 1. батаљона

Команданти

Омер Мрган (16. новембра 1943 - 12. јуна 1944)
Спасо Беловић (12. јуна 1944 - 12. новембра 1944)
Петар Мандић (12. новембра 1944 - 23. марта 1945)

Замјеници команданта

Спасо Беловић (16. новембра 1943 - 12. јуна 1944)
Петар Мандић (12. јуна 1944 - 12. новембра 1944)
Војо Солдатић (12. новембра 1944 - 23. маја 1945)

Политички комесари

Драго Шкеровић (16. новембра 1943 - 26. јула 1944)
Милан Милићевић в.д. (26. јула 1944 - 9. септембра 1944)
Илија Ћук (9. септембра 1944 - 12. децембра 1944)
Љубо Семиз (12. децембра 1944 - 23. маја 1945)

Замјеници политичког комесара

Милан Милићевић (16. новембра 1943 - 21. септембра 1944)
Ристо Мићић (21. септембра 1944 - 6. новембра 1944)
Ибро Елезовић (6. новембра 1944 - 23. маја 1945)

Штаб 2. батаљона

Команданти

Милорад Кујачић (16. новембра 1943 - 14. маја 1944)
Радован Шакотић (14. маја 1944 - 4. септембра 1944)
Владо Капор (4. септембра 1944 - 23. маја 1945)

Замјеници команданта

Милан Ристић (16. новембра 1943 - априла 1944)
Божидар Курилић Бојко (19. априла 1944 - децембра 1944)
Милко Булут (децембра 1944 - 23. марта 1945)
Данило Ненадић (23. марта 1945 - 23. маја 1945)

Политички комесари

Чедо Мијовић (16. новембра 1943 - 24. августа 1944)
Вуле Средановић (4. септембра 1944 - 23. маја 1945)

Замјеници политичког комесара

Бранко Попадић (16. новембра 1943 - 10. октобра 1944)
Јефто Маслеша (10. октобра 1944 - 13. фебруара 1945)
Михајло Денда (13. фебруара 1945 - 23. маја 1945)

Штаб 3. батаљона

Команданти

Љубо Миљановић (16. новембра 1943 - 14. маја 1944)
Гашо Чечур (14. маја 1944 - 10. октобра 1944)
Лука Анђелић (10. октобра 1944 - 23. маја 1945)

Замјеници команданта

Гашо Чечур (16. новембра 1943 - 14. маја 1944)
Крсто Дабовић (20. маја 1944 - 17. августа 1944)
Данило Ненадић (септембра 1944 - 26. марта 1945)
Лазар Милићевић (26. марта 1945 - 23. маја 1945)

Политички комесари

Мирко Колак (16. новембра 1943 - августа 1944)
Младен Сикимић (августа 1944 - 3. априла 1945)
Перо Чучак (3. априла 1945 - 23. маја 1945)

Замјеници политичког комесара

Раде Игњатовић (16. новембра 1943 - 2. јуна 1944)
Младен Сикимић (2. јуна 1944 - 27. септембра 1944)
Благоје Домазет (27. септембра 1944-23. маја 1945)

Штаб 4. батаљона

Команданти

Војин Вујовић (12. јануара 1944 - 4. децембра 1944)
Борко Чавалуга (9. децембра 1944 - 23. маја 1945)

Замјеници команданта

Максим Кујунџић (12. јануара 1944 - 12. јула 1944)
Владо Капор (августа 1944 - 5. септембра 1944)
Лука Анђелић (5. септембра 1944 - октобар 1944)
Саво Настић (октобар 1944 - децембар 1944)
Душан Ћурић (децембар 1944)
Гојко Вујовић (децембра 1944 - 23. маја 1945)

Политички комесари

Ристо Војчић (12. јануара 1944 - 25. маја 1944)
Лука Ратковић (25. маја 1944 - марта 1945)
Младен Сикимић (3. априла - 23. маја 1945)

Замјеници политичког комесара

Бранко Ијачић (12. јануара 1944 - 12. децембра 1944)
Милан Атељевић (12. децембра 1944 - 23. маја 1945)

Прилог број 3

Списак погинулих бораца и старјешина 12. херцеговачке НОУ бригаде (16. новембар 1943-23. мај 1945. године)

*Општина Билећа**

БАБИЋ В. Гале, рсфен 1925. год. у Трновици. Командир вода. Погинуо у јуну 1944. год. код Билеће.

БАТИНИЋ Ј. Андрија, рођен 1920. год. у селу Кути. Обавјештајни официр у штабу 12. бригаде. Погинуо 22. новембра 1944. год. код Широког Бријега (данас Лиштица).

БРАТИЋ Р. Ђорђо, рођен 1905. год. у Брестицама. Борац. Погинуо 13. фебруара 1944. године.

ВУЧЕНИЋ Л. Михајло Милан, рођен 1922. год. у Панику. Замјеник командира чет^а. Погинуо 6. априла 1944. год. у Вилусима.

ВУЈОВИЋ-ШАЊЕВИЋ Г. Владо, рођен 1914. год. у Симијову. Командир чете. Погинуо 18. јула 1944. на Трусини.

ВУЈОВИЋ К. Спасо, рођен 1905. год. у Засади. Замјеник командира чете. Погинуо 31. маја 1944. год. код Билеће.

ВУЈОВИЋ Г. Лазо, рођен 1918. год. у Засади. Командир чете. Погинуо 5. априла 1945. год. код Блажуја.

ВУКОВИЋ Д. Михајло, рођен 1924. год. у Хацићима-Билећа. Борац. Погинуо у децембру 1945. год. у борби против усташких остатака код Високог.

ИЛИЋ Д. Анђелко, рођен 1923. год. у Горњим Давидовићима. Борац. Погинуо 5. фебруара 1945. год. код Читлука.

ИЛИЋ М. Вељко, рођен 1927. год. у Доњим Давидовићима. Борац. Умро од тифуса у прољеће 1945. године.

ЈОКАНОВИЋ Л. Младен, рођен 1925. год. у Шобадицама. Командир вода. Погинуо у априлу 1945. год. код Храсна.

КАПИЦИЋ О. Шукрија Шућо, рођен 1925. год. у Семишћима. Борац. Погинуо почетком октобра 1944. год. код Радован ждријела.

КАПОР Ш. Лазар, рођен 1922. год. у Мириловићима. Политички делегат вода. Погинуо 17. марта 1944. год. у Зупцима.

КАПОР Р. Новак, рођен 1923. год. у Мириловићима. Борац. Погинуо почетком фебруара 1945. год. код Широког Бријега.

КАПОР С. Петар, рођен 1911. год. у Мириловићима. Командир чете. Погинуо 6. априла 1944. год. у селу Граховцу код Никшића.

КАРИЋ Л. Гојко, рођен 1919. год. у Бијељинама. Командир чете. Погинуо 1. јуна 1944. год. у Казанцима-Гацко.

* Подаци из књиге »Билећа у НОР и револуцији« коју је издао Општински одбор СУБ-НОР-а Билећа 1983. године.

КАШИКОВИЋ Н. Марко, рођен 1911. год. у Врањској. Борац. Погинуо 20. новембра 1944. год. у селу Чуле код Мостарског блата.

КОПРИВИЦА О. Васо, рођен 1900. год. у Мекој Груд. Интендант батаљона. Погинуо 24. априла 1944. год. код Невесиња.

КУНДАЧИНА М. Радослав, рођен 1919. год. у Нарату. Командир вода. Погинуо 12. децембра 1943. год. у селу Мацоварима-Бањани.

КУРДУЛИЈА Л. Мирко, рођен 1926. год. у Коритима. Командир вода. Погинуо 12. новембра 1944. год. у Кочерину-Широки Бријег.

МИЛИДРАГОВИЋ П. Гашо, рођен 1920. год. у Облом Брду-Врањска. Политички делегат вода. Погинуо 6. априла 1944. год. у селу Граховцу код Никшића.

МИЛИДРАГОВИЋ К. Ђоко, рођен 1922. год. у Длакошама. Десетар. Погинуо 13. фебруара 1945. год. код Мостара.

МИЛИДРАГОВИЋ Г. Косто, рођен 1923. год. у Длакошама. Борац. Погинуо у јануару 1946. у борби против усташких остатака код Кисељака.

МИЛИДРАГОВИЋ Г. Трифко, рођен 1924. год. у Длакошама. Млађи брат Милидраговић Г. Косте. Борац. Погинуо у јуну 1945. год. у борби против усташких остатака код Неум-Жабе.

МИЛОЈЕВИЋ Ш. Владо, рођен 1915. год. у Врањској. Замјеник командира чете. Погинуо 15. марта 1944. год. на брду Рикалу изнад Арсланагића Моста.

МИЛОШЕВИЋ О. Богдан, рођен 1926. год. у Риоцима. Борац-пушкомитраљезац. Погинуо 3. маја 1945. године.

МИЛОШЕВИЋ П. Глигор, рођен 1924. год. у Доњој Мекој Груд. Интендант батаљона. Погинуо у ноћи 2/3. априла 1945. год. код Блажуја.

МИЛОШЕВИЋ Н. Васо, рођен 1927. год. у Мекој Груд. Борац-пушкомитраљезац. Погинуо 2. октобра 1944. год. у борби за ослобођење Билеће.

ПЕРВАН М. Бешир, рођен 1925. год. у Фатници. Борац. Погинуо 17. новембра 1944. год. код Хутова.

ПИЉЕВИЋ П. Гојко, рођен 1914. год. у Облом Брду-Врањска. Борац. Погинуо 22. маја 1944. год. у Грабљу код Плана.

ПОПАДИЋ Г. Радован, рођен 1925. год. у Засади. Замјеник командира чете. Погинуо 5. априла 1945. год. код Блажуја.

ПОПАРА П. Јован, рођен 1924. год. у Кукричју. Борац. Погинуо крајем априла 1944. год. у Безђеђу.

ПОПАРА А. Неђељко Неђо, рођен 1924. год. у Кукричју. Комесар чете. Погинуо у лето 1945. год. у борби против усташких остатака у околини Сарајева.

РОГАН III. Мирко, рођен 1923. год. у засеку Под Влахиња у Фатници. Борац-пушкомитраљезац. Погинуо 23. јула 1944. год. код Ракове Ноге-Невесиње.

РОГАН Н. Чедомир, рођен 1922. год. у Коритима. Борац. Тешко рањен 14. фебруара 1945. год. код Мостара, гдје је умро у мају 1945.

САМАРЦИЋ С. Алекса Црни, рођен 1922. год. у Мекој Груд. Борац-бомбаш. Погинуо у ноћи 20/21. маја 1944. год. на Хацибеговом брду код Билеће.

САМАРЦИЋ О. Мирко, рођен 1919. год. у Крстачама. Борац. Погинуо 26. новембра 1943. год. код Туцакова Дола.

СТАЈИЋ М. Владо, рођен 1922. год. у Симијову. Политички комесар чете. Погинуо 17. марта 1944. год. код Коњског-Требиње.
 ТРКЉА В. Владо, рођен 1919. год. у Мириловићима. Борац-пушкомитраљезац. Погинуо 17. марта 1944. год. код Коњског-Требиње.
 ЧУБРИЛО Б. Благоје, рођен 1905. год. у Фатници. Борац. Тешко оболио у марту 1944. год. и убрзо умро - 28. јуна 1944.
 ШАКОТИЋ Т. Васо, рођен 1922. год. у Горњим Давидовићима. Борац. Погинуо 12. децембра 1943. год. код Билеће.

*Општина Гацко **

(

АЦИЋ Ј. Босилка, рођена 1919. год. у Кокорини. Четна болничарка. Погинула 14. јула 1944. год. у Циновој Махали-Невесине.
 БОЉАНОВИЋ Ј. Обрад, рођен 1925. год. у Зборној Гомили. Борац. Рањен у фебруару 1945. год. у Липнику. Подлегао ранама у болници у Дубровнику исте године.
 ВУКОТИЋ А. Хамид, рођен 1909. год. у Церници. Борац. Погинуо 14. фебруара 1945. год. код Мостара.
 МИЛОШЕВИЋ Л. Вукота, рођен 1922. год. у Луковицама. Борац. Погинуо 23. марта 1945. год. на Иван-седлу.
 НИКОЛИЋ М. Вукола, рођен 1925. год. у Новим Дулићима. Борац. Погинуо у априлу 1944. год. у Коњском-Требиње.
 САРИЋ Х. Смаил, рођен 1926. год. у Гацку. Борац. Погинуо 28. септембра 1944. год. на Кравици-Требиње.
 СЛИЈЕПЧЕВИЋ Ћ. Сава, рођен 1907. године у Самобору. Замјеник интенданта Бригаде. Погинуо 17. новембра 1944. год. у Хамзићима-Лиштица.
 СТАНИЋ Н. Ђорђо, рођен 1925. године у Сливљима. Борац. Погинуо 1. марта 1945. год. у Јабланици.
 СУПИЋ Р. Радивоје, рођен 1924. године у Чемерну. Борац. Погинуо 1945. год. код Мостара.
 ТЕПАВЧЕВИЋ Ј. Недељко, рођен 1924. год. у Вратковићима. Командир вода. Рањен 18. октобра 1944. год. на Бргату-Дубровник. Подлегао ранама у болници у Требињу.
 ТУНГУЗ В. Јован, рођен 1921. год. у Сливљима. Борац. Погинуо у новембру 1945. год. у борби са остацима квислиншких банди.
 ШАРОВИЋ Т. Васиљ, рођен 1927. год. у Пржинама. Борац. Погинуо 23. новембра 1944. год. у селу Јаре-Лиштица.
 ШУКОВИЋ К. Тодор, рођен 1912. год. у Церници. Борац. Погинуо 6. априла 1944. год. код Грахова-Црна Гора.

*Општина Груде***

МИКУЛИЋ И. Јаков, рођен 1912. год. у Ружићима. Борац. Погинуо у фебруару 1945. год. у Житомислићима-Градац.
 МИКУЛИЋ С. Карло, рођен 1911. год. у Борајни. Борац. Погинуо у јануару 1945. год. код Требиња.

* Подаци преузети из »Спомен-књиге палих бораца НОР и жртава фашистичког терора из општине Гацко 1941-1945.«, Гацко 1986.

** Подаци Општинског одбора СУБНОР-а Груде од 8. августа 1988. године.

Општина Гламоч

БОРЧИЛО Јусуф, рођен 1916. год. у Гламочу. Замјеник командира чете. Погинуо 16. новембра 1943. год. у Долима-Ситница.
ВУЈЕТА Васо, рођен 1910. године у селу Долац. Четни економ. Погинуо 16. новембра 1943. год. у Долима-Ситница.

Општина Дервента

ДУРИЋ Пашо, рођен у околини Дервенте. Борац. Погинуо 12. маја 1945. године у Зеленгори.

Општина Дубровник

КАРАЦА Силвија Беба, рођена у Дубровнику. Борац-болничар у чети. Погинула 22. јула 1944. год. код Невесиња.

Општина Калиновик

КОВАЧ Ј. Никола, рођен 1921. год. у Странама-Улог. Борац. Погинуо почетком 1946. године у Горанцима код Мостара у борби са усташким остацима.

Општина Ливно

КЕЈЛАЗА П. Анте Зоро, рођен 1916. год. у Добром. Командант баталјона. Народни херој. Погинуо 16. новембра 1943. год. у Долима-Ситница.
КОВАЧ П. Цела, рођена 1925. год. у Забришћу. Четна болничарка. Погинула 16. новембра 1943. год. у Долима-Ситница.
ОМАЗИЋ М. Стипе, рођен 1920. год. у Видоши. Замјеник командира чете. Погинуо 16. новембра 1943. год. у Долима-Ситница.

*Општина Љубиње**

БОГДАНОВИЋ М. Милорад, рођен 1924. год. Погинуо у априлу 1944. год. код Вилуса-Црна Гора.
ЦЕРОВИНА Т. Милош, рођен 1920. год. у Влаховићима. Погинуо у децембру 1943. год. код Капавице.
ЋУК Ј. Перо, рођен 1901. год. у Крајпољу. Погинуо у јуну 1944. год. на Кобиљој глави-Гацко.
ДОМАЗЕТ С. Милорад, рођен 1923. год. у Влаховићима. Погинуо у јануару 1944. год. код Вилуса-Црна Гора.

* Подаци Општинског одбора СУБНОР-а Љубиње од 12. августа 1988. године.

ДРАПИЋ Д. Васо, рођен 1923. год. у Жабици. Погинуо у фебруару 1945. год. код Влаховића.
 ГАЋИНА Ђ. Радослав, рођен 1923. год. у Жабици. Погинуо почетком априла 1945. год. код Блажуја.
 КИСА Т. Видоје, рођен 1924. год. у Жабици. Командир вода. Погинуо у ноћи 16/17. августа 1944. год. у Муцаловићима код Невесиња. .
 КОЗИЋ Б. Свето, рођен 1921. год. у Крајпољу. Погинуо у марту 1944. год. код Невесиња.
 КРУНИЋ Б. Душан, рођен 1907. год. у Влаховићима. Погинуо у априлу 1944. год. код Билеће.
 КРУЉ Н. Милан, рођен 1921. год. у Ранковцима. Погинуо у мају 1944. год. у Бијелој Рудини код Билеће.
 МИЉАНОВИЋ Р. Славко, рођен 1921. год. у Капавици. Погинуо у децембру 1943. год. на Турјану-Билећа.
 ПЕЦЕЉ Ј. Спасоје, рођен 1923. год. у Жабици. Погинуо у мају 1944. год. у Мекој Груд-Билећа.
 ПЕЦЕЉ В. Владо, рођен 1915. год. у Жабици. Четници га заробили у ноћи 16/17. августа 1944. год. у Муцаловићима-Невесиње и убили у јануару 1945. год. у Невесињу.
 СОРАЈИЋ Т. Милан, рођен 1912. год. у Дубочици. Погинуо 16. августа 1944. год. у Муцаловићима.
 ШАРЕНАЦ А. Милорад, рођен 1907. год. у Влаховићима. Погинуо у мају 1944. год. у Зупцима.
 МИЛОШЕВИЋ Душан, рођен у Влаховићима. Борац. Погинуо у борби за ослобођење Билеће 1. октобра 1944. године.

*Општина Љубушки**

ЧУВАЛО М. Вид, рођен 1928. год. у Пробоју. Погинуо у фебруару 1945. год. у Чапљини.
 ДЕЛАЛИЋ М. Хасан, рођен 1916. год. у Љубушком. Погинуо у марту 1945. год. на Иван-седлу.
 ЈУРКОВИЋ И. Стипе, рођен 1921. год. у Звирићима. Погинуо у марту 1945. год. на Иван-седлу.
 МЕДИЋ А. Јозо, рођен 1925. год. у Радишићима. Погинуо у децембру 1945. год. у борби са остацима четника у Бишини-Невесиње.
 НИКШИЋ Х. Алија, рођен 1927. год. у Љубушком. Погинуо у априлу 1945. год. у Зовику.
 ПРИМОРАЦ М. Анте, рођен 1924. год. у Бијачи. Погинуо у марту 1945. год. на Иван-седлу.
 ШКЕГРО Ф. Иван, рођен 1921. год. у Радишићима. Погинуо 2. априла 1945. год. код Блажуја.
 ШУЊИЋ А. Јозо, рођен 1928. год. у Радишићима. Погинуо у фебруару 1945. год. у Дретељу.
 ТОКИЋ М. Иван, рођен 1922. год. у Мостарским Вратима. Погинуо почетком априла 1945. год. на Иван-седлу.
 ВУЈЕВИЋ Ф. Фрањо, рођен 1920. год. у Грабу. Погинуо 7. марта 1945. год. у Брадини-Коњиц.

* Подаци Општинског одбора СУБНОР-а Љубушки од 22. септембра 1988. године.

ЗАГИЋ К. Џемил, рођен 1927. год. у Љубушком. Погинуо почетком априла 1945. год. код Блажуја.
ЗЕЈИЋ А. Мирко, рођен 1925. год. у Тескери. Погинуо 11. децембра 1944. год. код Калиновика.
ГРАНИЋ Маријан, рођен у Тескери. Погинуо 30. септембра 1944. год. У борби за ослобођење Билеће.

*Општина Мостар**

БАЈЛАЋ Н. Борис Боро, рођен 1915. год. у Кистању-Книн. Живио и радио у Мостару. Замјеник политичког комесара чете. Погинуо 16. новембра 1943. год. у Долима-Ситница.
ЋИШИЋ С. Драги, рођен 1922. године у Мостару. Референт санитета батаљона. Погинуо 12. фебруара 1945. год. код Мостара.
МАРИЋ Ђ. Жарко, рођен 1925. год. у Мостару. Борац. Погинуо 12. маја 1945. год. на Зеленгори.
РАХИМИЋ Б. Ибро, рођен 1921. год. у Пијесцима. Борац. Погинуо 2. фебруара 1944. год. код Дретеља-Чапљина.
ШКОРО Ј. Александар Алекса, рођен 1921. год. у Баћевићима. Борац. Погинуо у фебруару 1945. год. код Широког Бријега.
ШКОРО Ђ. Милан, рођен 1924. год. у Слипчићима. Борац. Погинуо крајем децембра 1944. год. код Невесиња.
ШКОРО М. Милорад, рођен 1925. год. у Слипчићима. Борац. Погинуо 4. априла 1945. год. на Иван-седлу.
ТРБОЊА Ј. Омер, рођен 1927. год. у Мостару. Борац. Погинуо априла 1945. год. код Бусоваче.
ВУКОВИЋ П. Спасоје, рођен 1922. год. у Ходбини. Борац. Погинуо 29. јануара 1945. год. у Тасовчићима.

*Општина Невесиње***

БУХА И. Душан, рођен 1924. год. у Плужинама. Борац. Погинуо 4. новембра 1944. год. у Чулима-Читлук.
ЧОРЛИЈА Д. Драго, рођен 1921. год. у Батковићима. Борац. Умро од ране задобијене 29. септембра 1944. год. у борби за ослобођење Билеће.
ДАМЈАНАЦ Ћ. Данило, рођен 1922. год. у Шипачном. Борац. Погинуо у мају 1945. год. на Зеленгори.
ДАМЈАНАЦ Б. Видак, рођен 1921. год. у Шипачном. Борац. Погинуо 9. октобра 1944. год. у Дужима-Требиње.
ДАМЈАНАЦ Д. Владо, рођен 1923. год. у Шипачном. Борац. Погинуо 6. марта 1945. год. на Иван-седлу.
ДАМЈАНАЦ Р. Вукашин, рођен 1922. год. у Шипачном. Борац. Погинуо у августу 1947. год. у борби против четничких остатака у Морачи-Звјерина.

* Према подацима из »Споменице Мостара 1941-1945«, Мостар 1987.

** Подаци из књиге Радована Дабића и Милана Папића »Невесињци пали у борби за слободу 1941-1945«, СУБНОР-а Невесиње, Невесиње 1984.

ГЛОГОВАЦ Ћ. Алекса, рођен 1925. год. у Братачу. Борац. Погинуо 2. фебруара 1945. год. код Чапљине.

ГОЉИЈАНИН С. Милосав Мило, рођен 1924. у Крекавицама. Борац. Погинуо 2. фебруара 1945. год. код Чапљине.

ГОВЕДАРИЦА Т. Војин, рођен 1914. год. у Братачу. Борац. Погинуо 2. фебруара 1945. год. код Чапљине.

ГРКОВИЋ Ј. Гојко, рођен 1925. год. у Залужју. Борац. Погинуо 3. фебруара 1945. год. код Чапљине.

ЈАМИНА Т. Манојло, рођен 1927. год. у Хуманима. Борац. Погинуо у мају 1945. год. код Бјелимића.

ЈАМИНА М. Ристо Цицвара, рођен 1925. год. у Бијењој. Борац. Погинуо у јулу 1946. год. код Широког Бријега у борби против усташких остатака.

КОКОТОВИЋ Ђ. Радослав Рајо, рођен 1924. год. у Биограду. Борац. Тешко рањен у јулу 1944. год. код Удрежња. Умро од последица рањавања 1945. год. у болници у Италији.

НАСТИЋ Б. Обрад, рођен 1926. год. у Залому. Борац. Погинуо у мају 1945. год. на Јабуци-Калиновик.

ПАРОВИЋ Н. Никола, рођен 1918. год. у Биограду. Борац. Погинуо у марту 1945. год. код Коњица.

РАДОЈИЧИЋ М. Милован, рођен 1928. год. у Кифину Селу. Борац. Погинуо 12. децембра 1944. год. код Узарића-Широки Бријег.

РАДОВАНОВИЋ П. Драго, рођен 1922. год. у Лукавцу. Борац. Погинуо 2. фебруара 1945. год. код Чапљине.

РАДОВАНОВИЋ М. Милован, рођен 1928. год. у Кифину Селу. Борац. Погинуо 12. децембра 1944. год. у Мокром-Широки Бријег.

РУПАР А. Милутин, рођен 1925. год. у Трусини. Борац. Погинуо у мају 1946. год. у борби са усташким остацима код Широког Бријега.

САВИЋ Д. Грујо, рођен 1926. год. у Слату. Борац. Погинуо 7. априла 1945. год. код Блажуја.

СОЛДО Н. Данило, рођен 1920. год. у Миљевцу. Политички делегат вода. Погинуо 19. децембра 1944. год. у Турчиновићима-Широки Бријег.

СТАЈИЋ М. Анђелко, рођен 1925. год. у Крекавици. Борац. Погинуо 4. априла 1945. год. код Хаџића.

ТЕРЗИЋ Ј. Милан, рођен 1924. год. у Братачу. Борац. Погинуо 12. фебруара 1945. год. у Јасеници-Мостар.

ТОМИЧИЋ П. Љубо, рођен 1922. год. у Жиљеву. Борац. Погинуо 7. априла 1945. год. код Блажуја.

ВУКОВИЋ Б. Ненад, рођен 1922. год. у Биограду. Борац. Тешко рањен 28. јула 1944. год. код Лукавца. Умро од последица рањавања крајем 1944. год. у болници у Италији.

ЖЕРАЈИЋ Ј. Илија, рођен 1912. год. у Миљевцу. Борац. Погинуо 2. фебруара 1945. год. код Чапљине.

ЖЕРАЈИЋ М. Слободан, рођен 1923. год. у Читлуку. Борац. Тешко рањен 1. октобра 1944. год. у борби за ослобођење Билеће. Умро од последица рањавања 2. октобра 1944. год. у Билећи.

Општина Сарајево

ПОПОВИЋ Мишо, рођен 1920. год. у Сарајеву. Замјеник команданта батаљона. Погинуо 16. новембра 1943. год. у Долима-Ситница.

*Општина Столац**

АНДРИЋ Ђ. Трифко, рођен 1927. год. у Прењу. Борац. Погинуо 5. фебруара 1945. год. код Варде-Широки Бријег.
БУРИЋ А. Халил, рођен 1923. год. у Прењу. Борац. Погинуо у ноћи 28/29. децембра 1943. год. код Билеће.
ЈЕЛАЧИЋ Ђ. Милутин, рођен 1920. год. у Дабрици. Командир чете. Тешко рањен 18. децембра 1943. год. на Хргуду. Подлегао ранама 25. децембра 1943. године.
КУЉИЋ Ђ. Радован, рођен 1928. год. у Трусини. Борац. Погинуо 4. априла 1945. год. на Иван-селу.
КУЧИНАР Н. Илија, рођен 1926. год. у Бурмазима. Борац-пушкомитраљезац. Погинуо почетком јула 1945. год. у борби против усташких остатака.
МУЈИЋ Х. Тамил, рођен 1925. год. у Равници. Борац. Погинуо у ноћи 17/18. октобра 1944. год. на Бргату-Дубровник.
МИХИЋ П. Љубо, рођен 1926. год. у Дабрици. Борац. Заробљен у јуну 1944. год. код Невесиња. Четници га стријељали половином јуна 1944. год. у Невесињу.
РУЖИЋ В. Димитрије, рођен у Поплатима. Борац. Погинуо у ноћи 13/14. маја 1945. год. код Обља.
САМАРЦИЋ Д. Божо, рођен 1920. год. у Љутом Долу. Замјеник командира чете. Погинуо 2. јануара 1944. год. у Диклићима-Требиње.
САМАРЦИЋ-ПРГИЋ С. Владо, рођен 1912. год. у Љутом Долу. Замјеник командира чете. Погинуо 27. марта 1944. год. у Зупцима.
СКОЧО Ј. Гојко, рођен 1914. год. у Кубашу-Берковићи. Командир вода. Погинуо 2. јануара 1944. год. код Јасенице-Луг код Хума.
ФЕСТИЋ И. Тамил, рођен 1920. год. у Бурмазима. Борац. Погинуо у ноћи 5/6. априла 1945. год. код Блажуја.
ХАНИЋ Х. Фатима, рођена 1924. год. у Аладинићима. Борац-болничарка. Погинула 18. децембра 1943. год. на Хргуду.
ХУСКОВИЋ С. Хусо, рођен 1921. год. у Ратимљи. Борац. Погинуо 10. или 12. маја 1945. год. код Улога.
ЏЕМИЛА Х. Исмет, рођен 1922. год. у Црнићима. Командир вода. Погинуо 2. јуна 1944. год. код Билеће.
ШУТИЋ С. Вељко, рођен 1921. год. у Мечи-Берковићи. Командир вода. Погинуо у ноћи 24/25. новембра 1943. год. код Билеће.
ШУТИЋ Л. Перо, рођен 1914. год. у Мечи. Командир вода. Погинуо 29. јануара 1944. год. код Зборне Гомиле-Гацко.

*Општина Требиње***

АНЂИЋ П. Јово, рођен 1921. год. у Загори. Политички делегат вода. Погинуо 2. јуна 1944. год. на Осмић гомили-Билећа.
АНЂЕЛИЋ Р. Петар, рођен у Дубочанима. Борац. Погинуо 9. децембра 1944. год. у Радишићима-Љубушки.

* И) рукописа Анђелка Беловића »Пали за слободу - борци НОР и жртве фашистичког терора столачког краја 1941-1945«.

** Подаци из књиге Славка Стијачића »Требињци пали у борби за слободу 1941-1945«, Требиње 1979.

АЋИМОВИЋ С. Ћетко, рођен 1919. год. у Брови. Командир вода. Погинуо 29. децембра 1943. год. у Моску-Требиње.

БАШИЋ М. Перо, рођен 1912. год. у Рупном Долу. Борац. Погинуо 30. октобра 1944. год. код Читлука.

БАШИЋ Ш. Ристо, рођен 1921. год. у Церовцу. Политички комесар чете. Погинуо 6. априла 1944. год. код Граховца-Никшић.

БЕНДЕР Н. Анђелко, рођен 1927. год. у Вељој Међи. Борац. Погинуо у априлу 1945. год.

БОКИЋ С. Томо, рођен 1925. год. у Кртињу. Борац. Погинуо 6. новембра 1944. год. у Међугорју-Љубушки.

БОРКОВИЋ С. Обрад, рођен 1922. год. у Врпољу. Борац. Тешко рањен у борбама за ослобођење Дубровника 16. октобра 1944. год. Умро од задобијених рана у војној болници у Корчули 1. јануара 1945. године.

БОШКОВИЋ Ј. Марко, рођен 1921. год. у Кременом Долу. Борац. Погинуо 25. септембра 1945. год. у борби против усташких остатака.

БРАЈИЋ А. Љубо, рођен 1921. год. у засеоку Љубенци-Требињска брда. Борац. Погинуо 1949. год. у борби против четничких остатака код Билеће.

БРЊОШ М. Божо, рођен 1906. год. у Увјећу. Борац. Разболио се на положају и умро 14. јануара 1945. године.

БУРЛИЦА К. Даринка, рођена 1926. год. у Ластви. Референт санитета батаљона. Погинула 6. новембра 1944. год. у Међугорју-Љубушки.

ВИДАЧИЋ Ј. Благоје, рођен 1909. год. у Пијавицама. Борац. Погинуо 30. октобра 1944. год. у Међугорју-Љубушки.

ВЛАТКОВИЋ П. Ђорђо, рођен 1919. год. у Марић Међини. Командир вода. Тешко рањен у марту 1944. год. Умро од задобијених рана 30. марта 1944. год. у болници у Вилусима-Црна Гора.

ВРЕЋА Ђ. Ђоко, рођен 1922. год. у Крајковићима. Командир чете. Погинуо 17. марта 1944. год. код Коњског-Требиње.

ВУКИЋЕВИЋ Б. Иво, рођен 1923. год. у Беленићима. Борац. Погинуо 5. априла 1945. год. код Блажуја.

ВУЧИЋ Р. Никола, рођен у Дврсници. Борац. Погинуо 5. априла 1945. год. код Блажуја.

ГРКАВАЦ С. Зорка, рођена 1919. год. у Гркавцима. Референт санитета батаљона. Погинула 13. фебруара 1945. год. у Јасеници-Мостар.

ГРКАВАЦ Б. Милан, рођен 1927. год. у Гркавцима. Борац. Погинуо 17. августа 1944. год. у Будисављу-Невесинје.

ГУДЕЉ В. Владо, рођен 1924. год. у Раптима. Борац. Од рањавања у фебруару 1945. год. умро у болници у Требињу.

ГУДЕЉ П. Ђуро, рођен 1909. год. у засеоку Крушева Густујерна-Зупци. Борац. Погинуо 24. априла 1944. год. на Иванову гумну у Ластви.

ГУДЕЉ В. Ристо, рођен 1919. год. у Раптима. Борац. Погинуо 17. новембра 1944. год. у Прибиловцима-Чапљина.

ДУПЕР С. Лазо, рођен 1919. год. у Биограду. Борац. Тешко рањен код Мостара и умро 10. фебруара 1945. године.

ДУРАКОВИЋ М. Мухамед, рођен 1926. год. у Чичеву. Борац. Рањен 30. октобра 1944. год. код Читлука. Умро у децембру 1945. године од последица рањавања.

ДУРСУН М. Недјељко, рођен 1928. год. у Угарцима. Борац. Погинуо 24. децембра 1944. год. код Љубушког.

ДУРСУН И. Ристо, рођен 1913. год. у Угарцима. Борац. Погинуо 6. априла 1944. год. код Доњег Клобука.
 ДУЧИЋ Ђ. Милан, рођен 1921. год. у Подвори. Командир вода. Погинуо 9. марта 1944. год. код Жељева-Требиње.
 ЗОТОВИЋ К. Милева, рођена 1921. год. у Домашеву. Референт санитета батаљона. Погинула 4. септембра 1944. год. код Будисавља-Невесиње.
 ЗУЦАЛО И. Божо, рођен 1921. год. у Грещима. Борац. Погинуо 16. октобра 1945. год. у Студенцима-Љубушки у борби против усташких остатака.
 ИВАНКОВИЋ А. Бранко, рођен 1921. год. у Врпољу. Политички делегат вода. Послије рањавања код Боденика-Билећа умро 1. јуна 1944. год. у Горњој Врбици.
 ИВАНКОВИЋ М. Ђорђо, рођен 1920. год. у Врпољу. Командир вода. Погинуо 17. августа 1944. год. код Будисавља-Невесиње.
 ИВАНКОВИЋ Ј1. Јефто, рођен 1912. год. у Врпољу. Командир чете. Погинуо 9. марта 1944. год. у Руђин Дољу.
 ИВАНКОВИЋ Ј1. Шћепан, рођен 1911. год. у Врпољу. Борац. Тешко рањен 30. децембра 1943. год. код Моска. Умро 1. јануара 1944. год. у Загори.
 ЈАЛОВИЦА Р. Јово, рођен 1918. год. у Хуму. Замјеник политичког комесара чете. Погинуо 14. маја 1944. год. у Бијелој Рудини-Билећа.
 КАПИЦИЋ А. Шућро, рођен 1925. год. у Билећи. Борац. Погинуо у ноћи 16/17. октобра 1944. год. код Дубровника.
 КАРАЦА Х. Шућрија, рођен у Горици. Борац. Погинуо 5. маја 1945. год. код Шћита-Прозор.
 КАРДУМ Ј. Томо, рођен 1914. год. у Рапима. Политички комесар чете. Погинуо у ноћи 21/22. децембра 1943. год. код Бурмаза-Столац.
 КАШИКОВИЋ С. Андрија, рођен 1922. год. у Укшићима. Борац. Рањен у новембру 1944. год. код Широког Бријега. Умро 28. децембра 1944. год. у болници у Корчули.
 КИЈАЦ С. Јово, рођен 1909. год. у Домашеву. Десетар. Погинуо 2. фебруара 1945. год. код Чапљине.
 КИЈАЦ Р. Митар Мићо, рођен 1923. год. у засеку Росуље-Љубомир. Борац-пушкомитраљезац. Тешко рањен 1. јуна 1944. год. код села Границе-Билећа, гдје су га четници заробили и заклали.
 КИСИН Б. Бориша, рођен 1914. год. у Тулима. Борац. Рањен 2. фебруара 1945. год. код Чапљине. Умро 4. фебруара 1945. год. у болници у Стоцу.
 КОВАЧ П. Драго, рођен 1921. год. у селу Јањач. Замјеник политичког комесара чете. Погинуо 6. априла 1945. год. код Блажуја.
 КОВАЧ П. Милован, рођен 1923. год. у селу Јањач. Борац. Погинуо 6. априла 1944. год. код Клобука.
 КОЈОВИЋ Ш. Благоје, рођен 1914. год. у Вељој Гори. Десетар. Погинуо 2. фебруара 1945. год. код Чапљине.
 КОЉИВРАТ Р. Вуле, рођен 1926. год. у Спарожићу. Борац. Умро од посљедица рањавања 2. маја 1945. год. у болници у Мостару.
 КРАЈБЕВИЋ Ј. Јован Јоле, рођен 1925. год. у Невади. Борац. Погинуо у децембру 1944. год. код Чапљине.
 КРУНИЋ Ж. Даринка, рођена 1924. год. у Јасену. Референт санитета батаљона. Тешко рањена 6. априла 1944. год. код Граховца-Црна Гора, гдје су је четници заробили и потом 18. августа 1944. год. стријељали у Згоњеву-Требиње.

КУЈАЧИЋ Г. Јанко, рођен 1925. год. у Клобуку. Политички делегат вода. Погинуо 5. априла 1945. год. код Блажуја.

КУРТОВИЋ М. Лука, рођен 1925. год. у Зачули. Политички делегат вода. Погинуо 24. фебруара 1945. год. код Јабланице.

МАСЛЕША Ш. Јефто, рођен 1920. год. у Туљу. Замјеник политичког комесара батаљона. Погинуо 13. фебруара 1945. год. на брду Хум код Мостара.

МИЛАДИНОВИЋ Н. Ђорђе, рођен 1922. год. у Турментима. Борац-пушкомитраљезац. Погинуо 16. августа 1944. год. код Џинове Махале-Невесиње.

МИЛАДИНОВИЋ М. Радован, рођен 1919. год. у Турментима. Командир вода. Тешко рањен у јулу 1944. год. код Студенаца-Невесиње. Умро 29. јула 1944. год. у Мекој Груды-Билећа.

МИЉИЋ Л. Мирко, рођен 1916. год. у Ждријеловићима. Борац. Погинуо 28. јануара 1944. год. на Кобиљој глави-Гацко.

МИЛИЋЕВИЋ Ј. Владо, рођен 1919. год. у Неновићима. Борац. Умро 15. маја 1944. год. од посљедица рањавања.

МИЛОЈЕВИЋ Ј. Душан, рођен 1921. год. у Паројској Њиви. Командир чете. Погинуо првих дана априла 1945. год. на Иван-седлу.

МИЉАНОВИЋ Т. Љубо, рођен 1912. год. у Врпољу. Командант 12. херцеговачке бригаде. Погинуо 1. јуна 1945. год. код Мостара од четничке одметничке засједе. Народни херој.

МИЉАНОВИЋ М. Михајло, рођен 1920. год. у Врпољу. Борац. Четници га заробили и стријељали 3. маја 1944. год. у Доњем Грнчареву.

МИЉАНОВИЋ Р. Обрад, рођен 1916. год. у Врпољу. Командир вода. Погинуо 3. августа 1944. год. код Залома-Невесиње.

МИЉАНОВИЋ О. Ристо, рођен 1926. год. у Врпољу. Борац-курир штаба Бригаде. Четници га заробили 1. маја 1944. год. на путу између села Жељева и Ораховца и истог дана убили и бацили у јаму у шуми Јањић Дола код Жељева.

МИСКИН Т. Обрен, рођен 1915. год. у Церовцу. Политички делегат вода. Тешко рањен у борби код Мостара. Умро 23. априла 1945. год. у болници у Мостару.

МОРИЋ С. Владо, рођен 1920. год. у Просјеку. Замјеник политичког комесара чете. Погинуо 8. фебруара 1945. год. код Чапљине.

ПЕТРОВИЋ В. Мирко, рођен 1913. год. у Загори. Командир вода. Погинуо 28. децембра 1943. год. код Моска.

ПИКИЋ О. Вуко, рођен 1915. год. у Просјеку. Замјеник политичког комесара чете. Погинуо 29. априла 1944. год. у засеоку Добри Дуб у Ластви.

ПИЧЕТА (МИЛАНОВИЋ) М. Вељко, рођен 1925. год. у Диклићима. Командир вода. Погинуо 1. октобра 1944. год. у Пијавицама-Љубомир.

ПОПОВАЦ Л. Никола, рођен 1926. год. у Шћеници. Борац. Погинуо 29. марта 1944. год. код Жељева.

ПОРОБИЋ Ј. Јован, рођен 1920. год. у Горогашима. Борац. Погинуо 9. фебруара 1947. год. код Теслића у борби против четничких остатака.

ПУЈО Л. Илија, рођен 1923. год. у Гомиљанима. Борац. Погинуо 5. априла 1945. год. код Блажуја.

ПУПИЋ С. Обрен, рођен 1928. год. у Вуковићима. Борац. Погинуо 5. априла 1945. год. код Блажуја.

РАДУЛОВИЋ Т. Михаило, рођен 1920. год. у Шћеници. Замјеник политичког комесара чете. Погинуо 30. јануара 1945. год код Чапљине.

РАТКОВИЋ С. Никола, рођен 1919. год. у Орашју. Политички делегат вода. Погинуо 22. јула 1944. год. у Студенцима-Невесиње.

РАТКОВИЋ Ј. Петар, рођен 1910. год. у Жељеву. Борац. Погинуо 11. марта 1944. год. у Тулима-Турменте.

РАТКОВИЋ К. Раде, рођен 1909. год. у Орашју. Борац-пушкомитраљезац. Погинуо 16. октобра 1944. год. изнад Иванице-Дубровник.

РАТКОВИЋ М. Рајко, рођен 1922. год. у Грабовици. Политички делегат вода. Погинуо 22. јула 1944. год. у Студенцима-Невесиње.

РУЖИЋ С. Гојко, рођен 1923. год. у Јасеница Лугу. Десетар. Погинуо 3. априла 1945. год. на Иван-седлу.

САВИЋ М. Раде, рођен 1920. год. у Браном Долу. Борац. Погинуо 13. децембра 1944. год. код Мостарског Блата.

СЕРДЕН Н. Стево, рођен 1922. год. у Главској-Површ. Политички делегат вода. Погинуо 14. фебруара 1945. год. у Јасеници-Мостар.

СЕТЕНЧИЋ Ј. Саво, рођен 1921. год. у Драчеву. Борац. Погинуо 20. јуна 1944. год. на Глогу код Невесиња.

СОРАЈИЋ Б. Томо, рођен 1921. год. у Чварићима. Командир вода. Погинуо 17. августа 1944. год. у Будисављу-Невесиње.

СПАИЋ Н. Ђуро, рођен 1923. год. у Грабу. Борац. Рањен у Мокром-Мостарско Блато. Умро од посљедица рањавања 12. фебруара 1945. год. у Читлуку.

СПАИЋ Ј. Јован, рођен 1914. год. у Грабу. Борац. Погинуо 12. новембра 1944. год. у Мокром-Мостарско Блато.

СПАИЋ Б. Обрад, рођен 1923. год. у Грабу. Борац. Рањен на терену Трново-Калиновик. Умро у јуну 1945. год. од посљедица рањавања.

СПАВАЛО В. Саво, рођен 1924. год. у Ђедићима. Политички комесар чете. Погинуо 16. јула 1944. год. у Циновој Махали-Невесиње.

СРЕДАНОВИЋ М. Панто, рођен 1926. год. у засеоку Вучја-Ластва. Политички делегат вода. Погинуо 6. априла 1944. год. код Граховца-Никшић.

СТИЈАЧИЋ Д. Вукосава, рођена 1923. год. у Добром Дубу. Референт санитета батаљона. Погинула 10. септембра 1944. год. код Батковића-Невесиње.

СУШИЋ О. Жарко, рођен 1922. год. у Чварићима. Борац. Погинуо 16. октобра 1944. год. у Ускопљу-Дубровник.

ТАРАЙЛО Ш. Илија, рођен 1925. год. у Голој Главици. Борац. Погинуо 12. новембра 1944. год. у Мокром-Широки Бријег.

ТОМАНОВИЋ С. Радован, рођен 1906. год. у Домашеву. Борац. Погинуо у марту 1945. год. на Иван-седлу.

ТУРНИЋ В. Данило, рођен 1923. год. у Домашеву. Борац. Погинуо 6. марта 1945. год. код Острошца-Коњиц.

ЋАПИН В. Обрад, рођен 1923. год. у Домашеву. Политички делегат вода. Погинуо 29. марта 1944. год. на брду Рикалу-Требиње.

ЋИРИЋ Светозар, рођен у Подвору. Командир вода. Тешко рањен 17. марта 1944. год. у Будисављу-Невесиње, гдје је истог дана подлегао ранама.

ЋУК И. Вуле, рођен 1913. год. у Шћеници. Политички комесар чете. Погинуо 28. јануара 1944. год. на Кобиљој глави-Гацко.

ЋУК М. Рајко, рођен 1914. год. у Угарцима. Десетар. Тешко рањен 28. фебруара 1944. год. на Кобиљој глави. Подлегао ранама 1. марта 1944. год. у болници у Црквицама-Билећа.

ЋУРИЋ Ј. Лука, рођен 1924. год. у засеоку Мацинка-Жељево. Политички делегат вода. Погинуо 5. априла 1945. год. код хаџића.
 ЋУК Т. Светозар, рођен 1920. год. у Подворима. Командир вода. Погинуо 19. августа 1944. год. код Залома-Невесине.
 ЧУКВАС Б. Свето Цветко, рођен 1923. год. у Пијавицама. Борац. Погинуо 29. марта 1944. год. на Рикалу-Жељево.
 ЦОМБА Д. Жарко, рођен 1921. год. у Шћеници. Командир вода. Погинуо у јуну 1945. год. на Вран-планини у борби против усташких остатака.
 ЦОМБА Г. Раде, рођен 1921. год. у Шћеници. Командир вода. Погинуо 3. новембра 1944. год. код Слипчића-Чапљина.
 ШАКОТИЋ Ћ. Радован, рођен 1906. год. у Ораховцу-Ластва-Требиње. Командант батаљона. Погинуо 5. маја 1945. год. код Логатеца у Словенији. Народни херој.
 ШЕГРТ И. Милосава, рођена 1924. год. у Аранђелову. Референт санитета батаљона. Погинула 13. јуна 1944. год. у Баљцима-Билећа.
 ШИЛОБАД С. Мирко, рођен 1912. год. у Сливници. Борац. Погинуо 31. октобра 1944. год. код Слипчића-Чапљина.
 ШУПЉЕГЛАВ М. Гојко, рођен 1919. год. у Увјећу. Борац. Погинуо 3. априла 1945. год. на Иван-седлу.

Општина Трогир

БИЛИЋ Ј. Јошко, рођен 1912. год. у Трогиру. Командир вода. Погинуо 16. новембра 1943. год. у Долима-Ситница.

*Општина Чапљина**

АРАР Ј. Нико, рођен 1911. год. у Шурманцима. Борац. Погинуо у фебруару 1945. год. у Острошцу-Коњиц.
 БЕКАН Д. Драган, рођен 1914. год. у Тасовчићима. Борац. Погинуо у новембру 1944. год. у селу Јаре-Широки Бријег.
 БОГДАНОВИЋ И. Перо, рођен 1919. год. у Зелениковцу. Борац. Погинуо крајем октобра 1944. год. на Бабиној глави-Невесине.
 БОЈЧИЋ А. Сабит, рођен 1915. год. у Севаћ Њивама. Замјеник командира чете. Погинуо у марту 1944. год. у Орахову-Требиње.
 БЛАГОЈЕ С. Илија, рођен 1929. год. у Чапљини. Борац. Погинуо почетком априла 1945. год. на Иван-седлу.
 БУЛУТ М. Миленко, рођен 1923. год. у Пребиловцима. Замјеник команданта батаљона. Погинуо 23. марта 1945. год. на брду Градац-село Требечај код Трнова.
 БУЛУТ М. Младен, рођен 1923. год. у Пребиловцима. Политички делегат вода. Погинуо у фебруару 1945. год. у Узарићима-Широки Бријег.
 ЧОЛАКОВИЋ Б. Мујо, рођен 1909. год. у Јасеници. Борац. Погинуо почетком фебруара 1945. год. код Дретеља.
 ЋИРИЋ Т. Никола, рођен 1924. год. у Пребиловцима. Борац. Погинуо у јануару 1945. год. у Љесници-Невесине.
 ДРАГИЋЕВИЋ Б. Гојко, рођен 1921. год. у Пребиловцима. Борац. Погинуо почетком фебруара 1945. год. код Мокрог-Широки Бријег.

* Подаци из књиге »Пали у борби за слободу - Чапљина-Неум 1941-1945« СУБНОР Чапљина 1984.

ДРАГИЋЕВИЋ Н. Светко, рођен 1927. год. у Пребиловцима. Борац. Погинуо почетком фебруара 1945. год. код Мокрог-Широки Бријег.

ЂОНКО М. Халил, рођен 1914. год. у Бивољем Брду. Командир вода. Погинуо почетком априла 1945. год. код Блажуја.

ГЛИБО В. Манојло, рођен 1927. год. у Тасовчићима. Борац. Погинуо у октобру 1944. год. у Чапљини.

ИЈАЧИЋ Г. Срђен, рођен 1926. год. у Тасовчићима. Политички делегат вода. Погинуо у августу 1944. год. у Доњем Блажују-Невесиње.

ИВАНКОВИЋ Н. Мате, рођен 1921. год. у Свитави. Борац. Погинуо у јануару 1945. год. у Ботницама-Невесиње.

ЈАЗВИН Б. Салко, рођен 1926. год. у Јасеници. Борац. Погинуо почетком априла 1945. год. код Блажуја.

ЈАЗВИН С. Алија, рођен 1910. год. у Јасеници. Борац. Тешко рањен у новембру 1944. год. код Широког Бријега. Умро од посљедица рањавања неколико дана касније у болници у Требињу.

ЈОГУНИЦА М. Мато, рођен 1912. год. у Броћанцу. Борац. Погинуо у јануару 1945. год. у Узарићима.

КАТИЋ П. Мијо, рођен 1911. год. у Котњу. Борац. Погинуо почетком фебруара 1945. год. код Широког Бријега.

ЛОЈПУР Н. Никола Шиптар, рођен 1926. год. у Тасовчићима. Командир вода. Погинуо у априлу 1944. год. код Билеће.

МАХМУТАГИЋ О. Махмут, рођен 1925. год. у Почитељу. Борац. Тешко рањен у јуну 1944. год. у Зупцима. Умро у августу 1944. год. у болници у Барију-Италија.

ПРЕВИШИЋ С. Грго, рођен 1927. год. у Глумини. Борац. Као рањеник умро 1945. год. у болници у Петроварадину.

РАЗИЋ Х. Ибро, рођен 1927. год. у Опличићима. Борац. Погинуо у мају 1944. год. у Враћеновићима-Никшић.

СЕНТИЋ Л. Марко, рођен 1927. год. у Грацу. Борац. Погинуо у фебруару 1945. год. код Високог.

СЕРДАР О. Есад, рођен 1923. год. у Чапљини. Борац. Погинуо у децембру 1944. год. код Сланог-Дубровник.

СЕРДАР С. Атиф, рођен 1913. год. у Чапљини. Борац. Погинуо почетком фебруара 1945. год. код Широког Бријега.

ШУЊЕ Х. Џемал, рођен 1925. год. у Локвама. Борац. Погинуо у јануару 1945. год. у Витини.

ТУРАЈЛИЋ А. Авдо, рођен 1923. год. у Опличићима. Борац. Погинуо у априлу 1945. год. код Кисељака.

ВЕЛЕДАР М. Тамил, рођен 1927. год. у Почитељу. Борац. Погинуо у марту 1945. год. на Кобиљачи-Мостар.

ВЕРАЈА С. Светозар, рођен 1928. год. у Чапљини. Борац. Погинуо у децембру 1944. год. у Сарићима-Широки Бријег.

Остали борци пали у 12. бригади

БАРИЛОВ Смаил, погинуо 16. новембра 1943. год. у Долима-Ситница. Борац.

ФУСТЕР Михаило, погинуо 16. новембра 1943. год. у Долима-Ситница. Борац.

ШКАЛАБРИН Ивица, погинуо 16. новембра 1943. год. у Долима-Ситница. Борац.

Извори и литература

- Архив Војноисторијског института, Београд:
- Фонд 12. херцеговачке народноослободилачке ударне бригаде и
 - Фонд 29. херцеговачке народноослободилачке ударне дивизије
- Архив ЦК СК Босне и Херцеговине
Документација Института за историју, Сарајево
Архив Музеја револуције Босне и Херцеговине, Сарајево
Архив Херцеговине, Мостар
Зборници докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, Војноисторијски институт, Београд, том II, III, IV, IX, XII, XIII и XIV.
Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945, II издање, Војноисторијски институт, Београд
Зборник докумената санитетске службе у народноослободилачком рату југословенских народа, Санитетска управа ЈНА, Београд
Зборник народних хероја Југославије, Институт за савремену историју, Београд, 1976.
Јосип Броз Тито. Борба за ослобођење Југославије 1941-45, »Култура«, Београд, 1947.
Данило Комненовић, Мухарем Кресо, *29. херцеговачка дивизија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1979.
Менсур Сеферовић, *Тринаеста херцеговачка НОУ бригада*. Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1988.
Група аутора: *Четрнаеста херцеговачка омладинска бригада*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1988.
Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941-1945, Војноисторијски институт, Београд, 1964.
Библиографија издања у НОР 1941-1945.
Ратна штампа: »Слобода«, орган Обласног одбора НОП Херцеговине 1944-1945; »Млада Херцеговина«, орган Обласног одбора УСАОЈ за Херцеговину 1944-45; »Херцеговка«, орган Обласног одбора АФЖ Херцеговине 1944-45 и »Наша звијезда« лист 12. херцеговачке НОУ бригаде 1944.
Угљеша Даниловић, Сјећања I-III, Приредио др Здравко Антонић, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1987.
Владо Шегрт, *Ратне успомене*, Војно дело, Београд, 1964.
Мостарска операција (округли сто 13. фебруара 1985), Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1986.
Сарајевска операција (округли сто 5. априла 1985), Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1985.
Младен Вукосављевић-Драго Красијевић, *Педесет трећа НОУ средњобосанска дивизија*, »Задругар«, Сарајево, 1969.
Драгутин Гргуревић, *Деветнаеста сјевернодалматинска дивизија*, Институт за историју радничког покрета, Загреб, 1964.
Данило Дамјановић, *Шеста далматинска бригада*, Војноиздавачки завод, Београд, 1969.

Абдулах Сарајлић, *Одлуке АВНОЈ и даље јачање босанскохерцеговачких јединица НОВЈ* (у књизи *АВНОЈ и НОБ у Босни и Херцеговини 1942-43*), »Рад«, Београд, 1974.

Ђорђе Пиљевић, *НОПу Херцеговини удругој половини 1943* (у књизи »АВНОЈ у НОБ у Босни и Херцеговини 1942-43«), »Рад«, Београд, 1974.

Обрад Ђелић, *Борбено јединство и сарадња босанскохерцеговачких и црногорских јединица и народа у Другој и трећој години НОР - 1942-1943.* (у књизи »АВНОЈ и НОБ у Босни и Херцеговини 1942-43«) »Рад«, Београд, 1974.

САДРЖАЈ

	Страна
ПРЕДГОВОР.	5

Глава I

РАЗВОЈ НОП-а У ХЕРЦЕГОВИНИ ПОСЛИЈЕ БИТКЕ НА СУТЈЕСЦИ

Повратак 10. херцеговачке НОУ бригаде у Херцеговину и њена дејства у јулу и августу 1943. године	7
Нарастање 10. херцеговачке НОУ бригаде послје капитулације Италије и формирање група батаљона	10
Формирање 12. херцеговачке НОУ бригаде и њена дејства у новембру и децембру 1943. године.	13

Глава II

ДЕЈСТВА БРИГАДЕ У ЗИМУ 1944. ГОДИНЕ

Борбе Бригаде на правцима Гацко-Билећа	15
Продор Бригаде у Корјениће и Зупце	43
Одбрамбене борбе на простору Билећа-Требиње-Грахово.	48

Глава III

БРИГАДА У БОРБАМА ЗА ВРИЈЕМЕ ПРОЉЕЋНЕ ОКУПАТОРСКО-КВИСЛИНШКЕ ОФАНЗИВЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ

Стање Бригаде послје двомјесечних борби на граничном простору Црне Горе	67
Напад на четничко упориште у Билећи и борбе у мају 1944. године.	73

Глава IV

УЧЕШЋЕ БРИГАДЕ У СЛАМАЊУ ОКУПАТОРСКО-КВИСЛИНШКЕ ОФАНЗИВЕ »СУНЧАНИЦА«

Дејства Бригаде на правцима Билећа-Гацко и Билећа-Вилуси	81
Разбијање удружених снага непријатеља на простору Трусина-Студенци-Лукавац-Давидовићи.	85
Боравак и борбе на сектору Невесиња августа 1944. године.	97

Глава V

БРИГАДА У ОФАНЗИВИ 29. ХЕРЦЕГОВАЧКЕ НОУ ДИВИЗИЈЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ У ЈЕСЕН 1944. ГОДИНЕ

I

Борбе Бригаде у јесен 1944. године.	103
Учешће Бригаде у разбијању групе четничких корпуса и ослобођење Билеће и Требиња	104

	Страна
Бригада у борбама за ослобођење Дубровника, Метковића, Чапљине и Читлука	115
Тешке борбе на »зеленој линији« јужно од Мостара и Широког Бријега	125
Долазак Бригаде на подручје Невесиња и борбе на том простору.	142

Глава VI

УЧЕШЋЕ БРИГАДЕ У МОСТАРСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

Ситуација у Херцеговини у јануару 1945. године	150
Усиљени марш преко Трусине и Стоца ка Чапљини и прелаз преко Неретве	154
Жестоке борбе против њемачких и усташко-домобранских снага и поновно ослобађање Чапљине, Љубушког и Читлука	155
Бригада у борбама за ослобођење Мостара.	159
Учешће Бригаде у чишћењу ослобођене територије од остатака усташко-четничких банди.	165

Глава VII

БРИГАДА У САРАЈЕВСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

Ситуација у марту 1945. године.	171
Учешће у борбама и пробоју на Иван-седлу.	172
Гоњење непријатеља према Блажују и Сарајеву.	175

Глава VIII

ПОВРАТАК БРИГАДЕ У ХЕРЦЕГОВИНУ И ДЕЈСТВА ПОСЛИЈЕ ИЗЛАСКА ИЗ САСТАВА 29. ХЕРЦЕГОВАЧКЕ УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ

Учешће у ликвидацији остатака четничких и усташких банди.	180
Учешће у разбијању четничке групације Драже Михаиловића.	183
ПРИЛОЗИ	195
НАРОДНИ ХЕРОЈИ 12. ХЕРЦЕГОВАЧКЕ НОУ БРИГАДЕ.	195
СТАРЈЕШИНСКИ САСТАВ 12. ХЕРЦЕГОВАЧКЕ НОУ БРИГАДЕ.	203
СПИСАК погинулих бораца и старјешина 12. херцеговачке НОУ бригаде (16. новембар 1943 - 23. мај 1945. године).	207
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.	222
САДРЖАЈ.	223